

Sayı: 20 Bahar 2017

Ankara

SAHİBİ/ Owner
Avrasya Yazarlar Birliği adına
Yakup ÖMEROĞLU

SORUMLU YAZI İŞLERİ MÜDÜRÜ/
Editorial Director
Prof. Dr. Ekrem ARIKOĞLU

EDİTÖR/
Editor
Prof. Dr. Ahmet Bican ERCİLASUN

YAYIN YÖNETMENİ YARDIMCILARI/
Vice Editors
Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Doç. Dr. Feyzi ERSOY
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Dr. Hüseyin YILDIZ

YAYIN DANIŐMA KURULU/Editorial Advisory Board

Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ • Prof. Dr. Şükrü Haluk AKALIN • Prof. Dr. Mustafa ARGUNŞAH • Prof. Dr. Sema BARUTÇU
ÖZÖNDER • Prof. Dr. Tsendiin BATTULGA • Prof. Dr. Uwe BLÄSING • Prof. Dr. Ahmet BURAN • Prof. Dr. İsmet CEMİLOĞLU
• Prof. Dr. Hülya KASAPOĞLU ÇENGEL • Prof. Dr. Nurettin DEMİR • Prof. Dr. Nikolay Ivanoviç YEGEROV • Prof. Dr. Marcel
ERDAL • Prof. Dr. Bilgehan Atsız GÖKDAĞ • Prof. Dr. Tuncer GÜLENSOY • Prof. Dr. Güler GÜLSEVIN • Prof. Dr. Ayşe İLKER •
Prof. Dr. Henryk JANKOWSKI • Prof. Dr. Mehmet KARA • Prof. Dr. Günay KARAAĞAÇ • Prof. Dr. Leylâ KARAHAN • Prof. Dr.
Yakup KARASOY • Prof. Dr. Ceval KAYA • Prof. Dr. M. Fatih KİRİŐİÖĞLU • Prof. Dr. Zeynep KORKMAZ • Prof. Dr. Mustafa
ÖNER • Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN • Prof. Dr. Nevzat ÖZKAN • Prof. Dr. Çetin PEKACAR • Prof. Dr. Osman Fikri SERTKAYA •
Prof. Dr. Marek STACHOWSKI • Prof. Dr. Vahit TÜRK • Prof. Dr. Kerime ÜSTUNOVA • Prof. Dr. Zühal YUKSEL • Prof. Dr. Ercan
ALKAYA • Prof. Dr. Erhan AYDIN • Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI
ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Doç. Dr. Ferruh AĞCA • Doç. Dr. Nergis BİRAY • Doç. Dr. Akartürk KARAHAN
• Yrd. Doç. Ferhat TAMİR

YAZI KURULU/Executive Board

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA • Doç. Dr. Figen GÜNER DİLEK • Doç. Dr. Feyzi ERSOY • Doç. Dr. Habibe YAZICI
ERSOY • Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU • Yrd. Doç. Dr. Hakan AKCA • Yrd. Doç. Dr. Gülcan ÇOLAK • Yrd. Doç. Dr. Savaş
YELOK • Yrd. Doç. Dr. Hüseyin YILDIRIM

DÜZELTİ/Redaction

Doç. Dr. Dilek ERGÖNENÇ AKBABA
Doç. Dr. Feyzi ERSOY
Doç. Dr. Habibe YAZICI ERSOY
Doç. Dr. Yavuz KARTALLIOĞLU
Dr. Hüseyin YILDIZ

İNGİLİZCE DANIŞMANI/

English Language Consultant
Yrd. Doç. Dr. Uluhan ÖZALAN

WEB SAYFASI SORUMLULARI/

Web page designers
Arş. Gör. Dr. Musa SALAN • Arş. Gör. B. Yavuz PEKACAR

YÖNETİM MERKEZİ/Management Center

Sakarya Mahallesi Göztepe Sokak No: 5/A Altındağ/ANKARA

İLETİŞİM BİLGİLERİ/Correspondence Address

e-posta: dilaraştırmaları@gmail.com
web sayfası: www.dilaraştırmaları.com

ABONELİK/Subscription

Fiyatı: 30 TL
Yurt içi Yıllık Abone Bedeli: 60 TL
Kurumsal Abone Bedeli: 130 TL
T.C. Ziraat Bankası Başkent Şubesi
Şube Kodu:1683, Hesap No: 47095325-5001
Posta Çeki Hesabı: Avrasya Yazarlar Birliği
No: 53 23 008, e-posta: kardeskalemler@gmail.com

YAYIN TÜRÜ/Type of publication

Uluslararası Hakemli Süreli (Altı Aylık) Yayındır.

TASARIM/Design by

İbrahim Sağlam +90 532 460 96 41

BASKI/Printed by

Ankara Ofset Basım Matbaacılık Tic. Ltd. Şti.
Büyük Sanayi 1. Cadde Necatibey İşhanı
Alt kat No: 93 İskitler-Ankara
Tel: +90 312 384 50 63
Sertifika No: 17937

• **Dil Araştırmaları**, ULAKBİM SOSYAL BİLİMLER VERİ TABANI (SBVT), EBSCO PUBLISHING, MLA, ASOS index ve Araştırma tarafından taranmaktadır.

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20

MAKALELER / Articles

- BİLİNMEYEN METİNLERİN ÇÖZÜLMESİ KONUSUNDA TEORİK BİR YAKLAŞIM VE ALTIN ELBİSELİ ADAM YAZITI İÇİN YENİ BİR OKUMA DENEMESİ**..... 7-14
A Theoretical Approach for Deciphering Unknown Texts and A New Reading Proposal for "The Man with Golden Dress" Inscription
Ahmet B. ERÇİLASUN
- V. G. GUZEV'İN "TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN TEORİK GRAMERİ" ADLI KİTABI VE TÜRKÇENİN SONDAN EKLEMELİ YAPISI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER**..... 15-33
On "Theoretical Grammar of Turkey Turkish" by V. G. Guzev and the Agglutinative Structure of Turkish
Mehman MUSAOĞLU
- TÜRKÇEDE SES DÜŞMESİ/HECE KAYNAŞMASI PROBLEMİ: BAŞKURT TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ**..... 35-48
Elision/Contraction Problem in Turkish: Bashkir Turkish Cases
Habibe YAZICI ERSOY
- CODEX CUMANICUS'TA LATİNCE ve GREKÇE ALINTILAR** 49-56
Latin and Greek Loanwords in Codex Cumanicus
Galip GÜNER
- "ZAMİR N'SİNİN KAYNAĞI OLARAK NAZAL ÜNLÜ" SÖYLEMİ**..... 57-67
The Discourse of "The Nasal Vowel as The Origin of The Pronominal n"
Hakan ÖZDEMİR
- GÜNLÜK ASTROLOJİ YAZILARINDA ZAMAN VE KİPLİK ANLAMLAR**..... 69-81
Tense and Modality Meanings in Daily Astrology Writings
Yeter TORUN ÖĞRETMEN
- SARIKOLİ-TÜRKÇE DİL İLİŞKİLERİ VE SARIKOLİ DİLİNDEKİ KOPYALANMIŞ TÜRKÇE KODLAR**..... 83-107
Sarikoli-Turkic Language Contacts and Copied Turkic Codes in Sarikoli Language
Serkan ÇAKMAK
- TÜRK DİLİNDE OLMAK KAVRAM ALANI VE VARLIK İLE MAHİYETİN İFADESİ**.....109-119
The Conceptual Field of Being and Expression of Existence and Quiddity in Turkish Language
Ulhan ÖZALAN
- ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME**..... 121-145
Evaluation on Uzbek Turkish Dialects
Hüseyin YILDIRIM
- KÖL TİĞİN KİŞİ ADI VE MANAS'IN AYKÖL EPİTETİ**..... 147-156
Köl Tigin Person Name and Epithet of Manas Ayköl
Nurdin USEEV
- ZARF TÜRMECİ - YÜKLEM İLİŞKİSİNE FARKLI BİR YAKLAŞIM**..... 157-166
A Different Approach to Relation Between Verb and Adverbial
Ümit HUNUTLU
- BİR GÖSTERGE TÜRÜ OLARAK TÜRK YANIŞLARI (MOTİFLER)** 167-185
The Motifs as a Type of Semiotics
Mustafa KARATAŞ
- SOME NOTES ON THE ETYMOLOGY OF THE WORD altai / altay** 187-201
Altai/Altay Kelimesinin Etimolojisi Üzerine Notlar
Hüseyin YILDIZ
- TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİR EDATLAŞMA ÖRNEĞİ OLARAK "adına"** 203-212
A New Postposition in Modern Turkish: "adına" (on behalf of)
Ebru KABAKÇI
- DİL FELSEFESİ AÇISINDAN DESTANLARDA "YABANCI" VE "DÜŞMAN" OLGUSU: YAKUT DESTANI ÜZERİNE BİR DENEME**..... 213-230
In Terms of Language Philosophy, "Stranger" and "Enemy" Phenomenons in Epics: an Essay on The Epic of Yakut
Mesut ÇETİNTAŞ

İÇİNDEKİLER / Contents

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20

ÇEVİRİLER / Translations

KAĞAN ÜZERİNE BİR NOT 233-235
Gerard CLAUSON (Çev. Deniz KARADENİZ)

GAGAUZ ARAŞTIRMALARININ DURUMU VE ÖNCELİKLİ HEDEFLERİ 237-243
Vlodzimej ZAYONÇKOVSKİY (Çev. Bülent HÜNERLİ)

DEĞERLENDİRME VE TANITMALAR / Reviews

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANI -METİN-AKTARMA-NOTLAR-DİZİN-TIPKIBASIM
Ferruh Ağca (2016), Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı – Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkıbasım, Türk Kültürünü
Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 317 s. ISBN 978-975-456-139-5..... 247-252
Tuncer GÜLENSOY

OSMANLI KONUŞMA DİLİ
Yavuz Kartallıoğlu (2017), Osmanlı Konuşma Dili, Kesit Yayınları, İstanbul, 560 s.
ISBN: 978-605-9408-30-1 253-264
Mustafa ARGUNŞAH

TÜRK KAĞANLIĞI VE TÜRK BENGÜ TAŞLARI
Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun (2016), Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, Dergâh Yayınları, İstanbul, 757 s.
ISBN: 978-975-995-781-0 265-268
Feyzi ERSOY

EYLEM İŞLETİMİ
Kerime Üstünova (2016), Eylem İşletimi, İstanbul: Sentez Yayınları, 222 s., ISBN: 978-605-9922-54-8..... 269-270
Habibe YAZICI ERSOY

GÜNEY SİBİRYA ALTAY TÜRKÇESİ AĞIZLARI / KARŞILAŞTIRMALI SES BİLGİSİ
Figen Güner Dilek (2015), Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları / Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Ankara: Türk Dil
Kurumu Yayınları, 548 s, ISBN: 978-975-16-3121-3..... 271-273
Gülcan ÇOLAK

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGATİ'T TÜRKİYYE ÜZERİNE BİR TÜRKMEN YAYINI
Çarıyew, Guwanç (2005), Türkmen Diline Nepis Sowgat الزكية في اللغة التركية التحفة, Aşgabad: Miras, 294 s. 274-278
Musa SALAN

KUMANDI TÜRKLERİ DİL – KÜLTÜR
Figen Dilek Güner (2016), Kumandı Türkleri / Dil – Kültür, Ankara: Kalem Kitap Yayınları, 154 s.
ISBN: 978-605-66435-4-5 279-281
Erkan KARAGÖZ

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KELİME TAHLİLLERİ
Feyzi Ersoy (2016), Türkiye Türkçesinde Kelime Tahlilleri, Gazi Kitabevi, Ankara, XV+364 s.,
ISBN: 978-605-344-457-2 282-284
Ayşe ERDOĞAN

MAKALELER
Articles

BİLİNMEYEN METİNLERİN ÇÖZÜLMESİ KONUSUNDA TEORİK BİR YAKLAŞIM VE ALTIN ELBİSELİ ADAM YAZITI İÇİN YENİ BİR OKUMA DENEMESİ

A Theoretical Approach for Deciphering Unknown Texts and A New Reading Proposal for “The Man with Golden Dress” Inscription

Ahmet B. ERCİLASUN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 7-14

Öz: Makalede, Kazakistan’ın Esik kasabasında, bir kurgandaki kap üzerinde bulunan, “Altın Elbiseli Adam Yazıtı” veya “Esik Yazıtı” olarak bilinen iki satırlık yazı için yeni bir okuma denemesi yapılmıştır. Önceki bazı denemeler ve eleştirileri üzerinde durulduktan sonra bilinmeyen metinlerin çözümlenmesi konusunda beş maddelik bir teorik yaklaşım oluşturulmuştur. Metnin transliterasyon ve transkripsiyonu ile anlamlandırılması bu yaklaşıma uygun olarak tarafımdan yapılmıştır. Makalenin sonunda, bu okuma denemesindeki kelimeler, kaynakları ve yapıları gösterilerek tek tek açıklanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Altın Elbiseli Adam / Esik Yazıtı, Oljas Süleymanov, Altay Amanjolov, János Harmatta, bilinmeyen metinlerin çözümü.

Abstract: This article bares a new attempt of reading the “Esik Inscription” or “Golden Man Inscription”, a two-line inscription that had been found at Esik village, Kazakhstan. Firstly, the former attempts are reviewed. Secondly, a five-point theoretical approach is generated for reading an unknown text. Thirdly, I propose a new reading and interpretation in the light of this theoretical approach. Lastly, the sources and the structures of the words are explained one by one.

Keywords: Golden Man / Esik Inscription, Oljas Süleymanov, Altay Amanjolov, János Harmatta, solving unknown texts.

1970 yılında, Kazakistan’ın Esik kasabasında bir kurganda bulunan gümüş kap üstündeki yazı üzerinde bugüne kadar birçok okuma denemesi yapılmıştır. Bunlardan birkaçını verdikten sonra kendi denemem üzerinde duracağım.

İlk deneme 25 Eylül 1970’te *Kazak Edebiyeti*’nde çıkmıştır ve Oljas Süleymanov’a aittir. Süleymanov’un okuyuşu, Hasan Oraltay’ın “Altın Elbiseli Adam” başlıklı makalesiyle, *Devlet* gazetesinin Ekim 1970 sayısında Türkiye’de duyurulmuştur. Onun okuyuşu, özellikle Türkiye’de çok popüler olmuştur; bugün bile konuyla ilgili yayınlarda tekrarlanmaktadır. Süleymanov’un okuyuşu ve manalandırması şöyledir:

* Prof. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Emekli Öğretim Üyesi, Ankara/TÜRKİYE, bercilasun@gmail.com.
Gönderim Tarihi: 08.03.2017 / Kabul Tarihi: 26.04.2017

Xan uya uş utuzı cuk bultı ut-g-si tozıltı

“Hanın oğlu yirmi üç yaşında yok oldu. Halkın şerefi de yok oldu.” (Atsız, Aralık 1970: 5; Sertkaya 2011: 257).

Nihâl Atsız, bu iki satırlık yazıda 26 harf bulunduğunu, ancak 6’sının kalın r, ikisinin de a/e seslerini veren harfler olarak görüldüğünü, böylece, aslında birbirinden farklı 18 çeşit harf olduğunu söyledikten sonra Süleymanov’un **xan** ve **uya** okuyuşunu tenkit eder:

“Uya’nın hangi Türk lehçesinde ‘oğul’ demek olduğunu bilmiyoruz. Bugünkü Kırgızca’da bu kelime ‘yuva’ demektir. Kaşgarlı Mahmud’da da aynı mânâya gelir. Yalnız Gök Türkçede ‘kardeş, hısım’ demek olduğu Hüseyin Namık Orkun’un eserinde kayıtlıdır (Bak: Eski Türk Yazıtları, IV, 125). Bu sebeple bu ilk kelimeyi ‘Han’ın kardeşi’ diye çevirmek de mümkündür. Bir de eski Türkçede gırtlaktan okunan ‘h’, yani ‘kh’ harfi yoktur. Onun için ‘khan uya’nın ‘kan uya’ olması icab eder. 720 yıllarında dikilmiş olan Bilge Tonyukuk yazıtında ‘han’ kelimesi ‘kan’ şeklinde geçer.” (Atsız, Aralık 1970: 5-6).

Akişev ile Mahmudov da 1971 yılındaki *Kazak* Edebiyeti gazetesinde yazdıkları “Köne zaman jazuwınıñ sıru” adlı makalede Süleymanov’u hem mezar âdetleri bakımından, hem de epigrafik açıdan tenkit ederler:

“Yazıtın okunmasındaki Olcas Süleymanov’un yaklaşımının hiçbir mantiki doğruluğu yoktur. Olcas Süleymanov’un düşündüğü gibi bu yazıt mezar taşı yazıtı değildir, zira mezar yazıtları diğer insanların okuyabileceği tarzda mezarın üzerine veya yakınına taş sütun veya ağaç üzerine yapıldığı bir gerçektir. Eğer böyle bir anı yazıtı hükümdarın sevdiği yemek tabağı üzerine çizildiğini var saysak bile, bu yazıt ölü ile birlikte gömülmezdi, aksine hükümdar ikametgâhında olmalıydı. O. Süleymanov ayrıca yazıttaki işaretleri eski Türk runik işaretleri için geçerli olan transkripsiyona göre yapmamıştır. İşaretleri eski Türk yazıtlarında sahip olduğu ses karşılıklarına göre vermemiş, kendine göre karşılıklar bulmuştur. Üstelik Olcas Süleymanov’un verdiği yazıt işaretlerinin kopyası da tam olarak doğru değildir.” (Sertkaya 2011: 258).

Akişev ile Mahmudov’un okuyuşları ise şöyledir:

Us ogan arpa ar açur kılşañ azukıñ köb arkur kıgıç akkıñıñ azuku

“Tabak kutsaldır, arpayı namuslu yap sen, azığın çoğalır, dövüş akımın azığı.”

Bu okuyuşta da **ar** ve **köb** kelimeleri problemlidir. “Namus” manasındaki **ar**, Türk diline çok sonra Arapçadan girmiş bir kelimedir. **Köb** kelimesi ise Eski Türkçede **b** ile değil **p** ile ve **ö** ile değil **o** ile **kop** şeklinde olmalıdır. Ayrıca **ogan** kelimesi (doğru biçimi **ugan** olmalıdır.)”kutsal” anlamında değil, “her şeye gücü yeten, kudretli” anlamındadır.

Prof. Gayneddin Alioğlu Musabay’ın okuyuşu, 24 Ocak 1973 tarihli *Leninşil Jas* dergisinde İrim Kenenbayulı’nın “25 ğasır burın jazılğan xat” makalesinde haber verilir. Yine Nihâl Atsız, Musabay’ın okuyuş ve manalandırmasını Türkiye’de tanıtır. Musabay’ın okuyuşu şöyledir:

Taza as tuvın ağannın. Eldi ege. Atın, eskerin sağan ar eperedi. Casına cete bakıtındı aşasın. Sav bol.

“Temiz çek tuğunu ağabeyinin. Sağlam sahip (ol). Atın, askerinin sana şan verir. Yaşına yeterek (= büyüyerek) bahtımı aşasın. Sağ ol.” (Atsız, Haziran 1973: 8).

Bu okuyuşla ilgili Atsız’ın tenkitleri şöyledir:

“Bu okuyuşta Kazak ırkdaşımıza katılmadığımız noktalar var. Bunların biri metinde ‘asker’ ve ‘baht’ anlamında ‘esker’ ve ‘bakıt’ kelimelerinin geçişidir. ‘Asker’ Yunancadan Arapçaya, oradan da bize geçmiş bir kelime olup milâttan önceki 5. asırda Türkler arasında kullanılmış olması asla düşünülemez. Farsça bir kelime olan ‘baht’ın, ‘bakıt’ şeklinde de olsa o zamanki Türkçede kullanılması mümkün değildir. Bundan başka eski Türkçedeki ‘tuğ’ ve ‘sağ’ kelimelerinin ki, bunlar ancak 16. asırda bazı Türk ağızlarında ve bu arada Kazakçada ‘tuv’ ve ‘sav’ şeklini almıştır, milâttan önceki asırlarda da ‘tuv’ ve ‘sav’ diye kullanılması kabul olunamaz. ‘V’ harfi Türkçede sonradan teşekkül etmiştir.” (Atsız, Haziran 1973: 8).

Son olarak Altay Amanjolov’un 1971 ve 1984 yıllarındaki okuyuşunu aktaralım:

Aga, saña oçuk! Bez, çök! Bokun içre [r?] azuk! ...i

“Ağa, (işte) sana ocak! Yabancı, dizlerinin üstüne çök! Halk içinde azık (olsun!)” (Amanjolov 2003: 219).

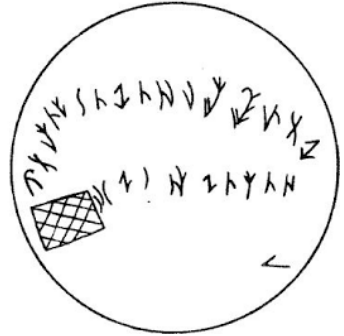
Altın Adam yazıtındaki harfleri, Türk runik harfleriyle en doğru şekilde eşleştiren bence Altay Amanjolov’tur. Ancak onun okuyuş ve manalandırışında da problemler vardır. **Aga** bence de doğru bir okunuştur, ancak verilen anlam doğru değildir. Çünkü “ağa, büyük kardeş” anlamındaki **aga** kelimesi Eski Türkçede ancak **aka** biçiminde olabilir (Nadelyayev vd. 1969: 48). **Saña** okunan kelimedeki **s** harfi runik yazıda ince sesler için kullanılabilir; kalın sesler için kullanılan **š** harfi farklıdır. “Yabancı, dizlerinin üstüne çök!” cümlesinin de mezar içindeki bir kap üzerinde yazılmış olması anlamsızdır; ayrıca bu cümle, önceki ve sonraki cümlelerle de uyumsuzdur.

Macar bilgini János Harmatta bu metnin Hotan Sakacası olduğunu ve Haroşti yazısıyla yazıldığını ileri sürmüştür. Metni Türkçe okuyanların aksine uzun satırı ilk satır kabul eden ve kabı ters çeviren (ona göre düz) Harmatta’nın okuyuşu şöyledir:

***za(ñ)-ri-ko-la(ñ) mi(ñ)-vañ vava pa-zañ
pa-na de-ka mi(ñ)-ri-to***

ña-ka mi pa-zañ vañ v ava-za(ñ)na vañ

“The Vessel should hold wine of grapes, added cooked food, so much, to the mortal, then added cooked fresh butter on.”¹ (Harmatta 1994: 421).

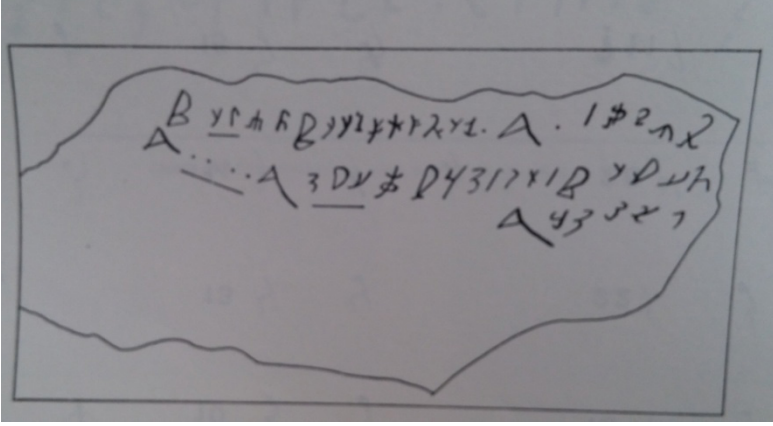
1 “Kapta ölü için üzüm şarabı, çok miktarda pişmiş yiyecek bulunmalı ve üstüne de pişmiş taze tereyağı eklenmiş olmalıdır.”

Harmatta'nın makalesi, *History of Civilizations of Central Asia* dizisinin ikinci cildinde "Languages and Literature in the Kushan Empire" adıyla yayımlanmıştır. Bu dizi UNESCO tarafından yayımlandığı için bilim dünyasında itibarlı ve kabul edilebilir sayılmaktadır. Harmatta'nın okuyuş ve manalandırmasını nakleden Osman F. Sertkaya da metni Türkçe okuyanlara şu soruyu soruyor:

"Burada metni Türkçe olarak okuyan kişilere 'Üzerinde 40 yıldan beri 50'yi aşkın yayın yapılan Esik yazıtı velev ki Türkçedir, János Harmatta'nın makalesinde aynı alfabe ile yazılan on yazıt var. Siz bu yazılardan sadece 9. sırada olan Esik yazıtını seçip Türkçe olarak okuyorsunuz. Niçin diğer dokuz yazıtı da Türkçe olarak okumuyorsunuz?' sorusunu sormak ve cevabını beklemek gerekiyor." (Sertkaya 2011: 268).

Harmatta'nın metne verdiği anlam, mezar içindeki bir kap yazıtı için uygundur. Ancak Altın Adam yazıtındaki harflerin çok azı (5 veya 6 tanesi), Haroştı alfabesindeki harflere benzemektedir. Yani Sertkaya'nın dediği gibi, diğer Kuşan metinleriyle "aynı alfabe ile" yazılmış değildir. İki ayrı Haroştı alfabeti ve bu alfabeyle yazılmış Surh Kotal yazıtının kopyası aşağıda gösterilmiştir. Altın Adam yazıtındaki harflerle karşılaştırılabilir.

										Kharosthi alphabet									
										Consonants									
∟	∟	∟	∟	∟															
a	i	u	e	o						gha	ga	kha	ka						
∟	∟	∟	∟	∟															
ka	kha	ga	gha	na															
∟	∟	∟	∟	∟	ña														
ca	cha	ja	jha	ña															
∟	∟	∟	∟	∟	na														
ta	tha	da	dha	na															
∟	∟	∟	∟	∟	na														
ta	tha	da	dha	na															
∟	∟	∟	∟	∟	ma														
pa	pha	ba	bha	ma															
∟	∟	∟	∟	∟															
ya	ra	la	va																
∟	∟	∟	∟	∟															
ša	şa	sa	ha																
Numerals										Vowels									
∟	∟	∟	∟	∟	∟	∟	∟	∟	∟										
1000	100	20	10	4	3	2	1			ko	ke	kř	ku	ki	a				
										Punctuation									

Ayrıca, diğer dokuz (aslında daha fazla) Kuşan metni coğrafya olarak çok daha güneydedir. Surh Kotal yazıtı Afganistan'da, Kunduz ve Kâbil arasında; Deşt-i Navur yazıtı Kâbil'in güneyinde; Ay Hanum yazıtı Afganistan'da; Halçayan ve Karatepe yazıtları Özbekistan'da; Fayaztepe yazıtı Özbekistan'ın güneyinde, Tirmiz yakınlarında; Hatın-Rabat, Tekkuz-tepe, Kal'a-i Kâfirniğân-tepe yazıtları Güney Tacikistan'da; Eski Merv yazıtı Türkmenistan'da bulunmuştur (Tezcan 2011: 807-808).

Ben kendi okuma denememe geçmeden önce, bir dilin bilinen en eski metinlerinden daha eski olduğu ileri sürülen veya öyle olduğu kabul edilen yeni bulunmuş bir metni nasıl ve nelere dikkat ederek okumak gerektiği hakkında teorik ve metodolojik bir yaklaşım ortaya koymak istiyorum. Aşağıda yazacağım maddelere filologlar genellikle uymakla birlikte bunlar topluca belirtilmediği için, yukarıdaki denemelerde görüldüğü gibi, bazen ayrıntı yaklaşımlar da olabilmektedir. Bu sebeple böyle bir teorik yaklaşımı uygun buldum.

1. Epigrafik bakış. Yeni bulunan metindeki harfler veya karakterler, ilgili dilin en eski yazıtlarındaki harf veya karakterlerle aynı veya benzer olmalıdır. Ayrıca, aynı harf ve karakterler, metnin her yerinde aynı ses, hece veya kavramları vermelidir.
2. Metnin bulunduğu yer. Yeni bulunan yazıttaki metin, içinde bulunduğu ortama ve üzerine yazıldığı nesneye uygun olmalıdır. Söz gelişi, bir mühür üzerinde mührün sahibinin adı yazılabilir. Bir sikkede, para kimin adına basılmışsa onun adı, unvanı olabilir; ayrıca o kişiyi yücelten bir iki kelime bulunabilir. Bir mezar taşındaki metinde, ölünün adı, unvanı, babasının adı, yaşı, ölüm yılı, sevdiklerinden ayrılmasıyla ilgili duygular olabilir. Bir anıttaki metinde, adına anıt dikilen kişinin adı, unvanı, yaptıkları yer alabilir. Mezar içinde bulunan bir kap yazıtı ise kabın işlevi, ölünün yeme içme ihtiyacı ve âdeti ile ilgili olmalıdır.
3. Fonetik ve fonolojik görünüş. Yeni bulunan yazıttaki metinde, dilin bilinen en eski metinlerinden daha sonraki fonolojik gelişmeler olamaz. Yeni bulunan

metnin fonetik yapısı, en eski metinlerin fonetik yapısına uygun olmalıdır. Ancak, en eski metinlerden önce var olduğu tasarlanan, rekonstrüksiyon yapılan fonetik yapılar söz konusu olabilir. Mesela Türk dili için kelime başı **y-** sesi, Türk Kağanlığı yazıtlarında görülen fonetik bir kuraldır. Onlardan daha eski olduğu düşünülen bir metinde de **y-** olmalıdır, **c-** olamaz; çünkü **c-** daha sonra ortaya çıkmıştır. Ancak miladın ilk asırlarındaki Grek metinlerinde bulunan **doğ** “cenaze töreni” ve **Dayıx** “Yayık nehri” örneklerine dayanılarak **y-**’nin **d-** şeklinde rekonstrüksiyonu yapılabilir ve daha eski metinler **d-** ile okunabilir.

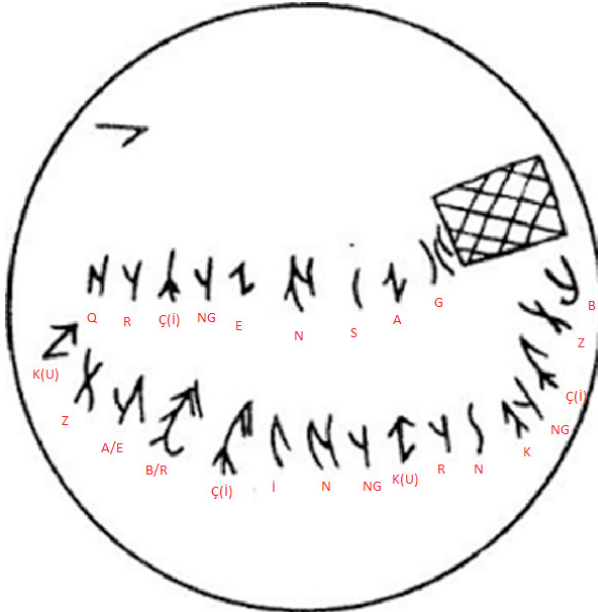
4. Leksikolojik görünüş. Yeni bulunan yazıttaki metinde, dile sonradan başka dillerden girmiş bulunan kelimeler olamaz. Mesela Türkçe için Arapça ve Farsça kelimeler, bilinen metinlerden daha eski metinlerde bulunamaz. Bulunur iddiasında olan kişi, o kelimenin çok daha eskiden dile girmiş olduğunu ayrıca ispat etmek sorumluluğundadır.
5. Semantik görünüş. Yeni bulunan yazıttaki metnin, yazıldığı ve bulunduğu yere uygun olması gerektiği gibi anlam bakımından da mantıklı bir bütün içinde olmalıdır. Metnin cümleleri, anlamlı bir bütün teşkil etmelidir.

Bu teorik yaklaşımdan sonra kendi okuma denememe geçebilirim.

Transliterasyon:

(Birinci satır):² GA SN ED (İ)Ç RK

(İkinci satır): BZ (İ)ÇD K NR(U)K D NİÇRE Z(U)K [veya: NİÇ B/R
AZ(U)K]

2 Kap üzerindeki harfler tarafımdan kümelendirilmiştir. Her küme, benim okuyuşumdaki bir kelimeyi gösterir.

Transkripsiyon:

Aga, esen, ey iç arak abız içiç. Eke anruk ey iniçre azuk.

“Yükselerek, esenlikle (afiyetle), en içten (yanan) mumlar ile (eşliğinde) için. Abla hazırlatmış (tır) en küçük kardeşçağıza azık.”

Eski Türkler, ölünün ruhunun yükseldiğine inanırlardı. Bu sebeple Türk Kağanlığı bengü taşlarında ölmek için **uç-, uça bar-** “uçup gitmek” fiilleri kullanılmıştır. Bana göre öl- fiilinin ilk anlamı da “yükselmek”tir; çünkü “yükselmek” anlamındaki ös- (<öz-), ör-, ön- fiilleriyle köktaşır; yani bu fiillerin hepsi *ö- kökünden çıkmıştır (Ercilasun 2007: 371-375). Metindeki **aga** “yükselerek” kelimesi de ölünün ruhunun yükseldiğini anlatmaktadır.

Türkçenin çok önemli bir özelliği, isimlerin, sıfat ve zarf olarak kullanılmak için ayrıca bir eke ihtiyaç duymamalarıdır. Mesela Türkçede **iyi** kelimesini, **iyi adam** dediğimizde sıfat, **iyi uyumak** dediğimizde zarf olarak kullanmış oluruz. Altın Adam yazıtında da **esen, iç arak, abız** kelimeleri zarf olarak kullanılmıştır. Bugünkü Türkçeye aktarıırken zarf yapan ekleri bu sebeple kullandım: **esen**(likle), **iç**(ten), **mumlar** (ile -eşliğinde-).

İlk ve ikinci satırda **N**, ikinci satırın başında **B**, ikinci satırın sonlarında **İÇ**, R/B okuduğumuz harflerin dışında kalan 20 harfte bizce problem yoktur. Yani 25 harften sadece beşi problemlidir. Bir de **D** ve **(A)R** harfi birbirine benzemektedir; bu iki harfi birbirinden ayırmak zordur.

Köktürk yazısında, baştaki ve ilk hecedeki **a, e, ı, i** sesleri yazılmayabilir. Buna göre ilk satırdaki ilk kelimeyi **aga**, ikinci kelimeyi **esen**, son kelimeyi **arak**; ikinci satırdaki ilk kelimeyi **abız**, ikinci kelimeyi **içiç**, üçüncü kelimeyi **ek**, dördüncü kelimeyi **anruk**, beşinci kelimeyi **ey**, altıncı kelimeyi **iniçre**, yedinci kelimeyi **azuk** (veya altıncı, yedinci, sekizinci kelimeleri **iniç eb/er, azuk**) okumak, Köktürk yazı kurallarına uygundur. İkinci satırın üçüncü kelimesini **eke** “abla” okumakta problem vardır; çünkü sondaki **e** sesinin bir harfle gösterilmesi gerekir. Ancak, Türk Kağanlığı bengü taşlarından 1200 yıl önceki bir yazıtta bu imla, kabul edilemez değildir.

Meslektaşım Leylâ Karahan, **iniç** “küçük erkek kardeşçik” kelimesi yerine, “huzur” anlamındaki **inç** kelimesini teklif etti. Bunun üzerine ikinci cümle için ikinci bir okuma denemesi yaptım:

Ek, anruk ey iniç eb (veya er) azuk.

“Ek olarak, hazırlatmışlar(dır) en huzurlu ev (veya er) azığı.”

Kelimeler:

Ag- : Yükselmek (DLT, Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 89).

Esen: Her şeyin selamette olanı, selamet (DLT, Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 36).

Arak: -**rAk** ekinin eski biçimi. Krş. Hakasça **arax** (Arıkoğlu 2005: 47).

Abız: DLT’de **awus** “Bulgar lehçesinde mum” (Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 28). DLT’de ve Bulgar lehçesindeki **awus** kelimesi, daha eski Türkçede **abız**’a gider. Bilindiği gibi, Köktürkçedeki **b** sesi, Hakaniye döneminde **w**’dir ve **w** yanındaki düz ünlüler de yuvarlaklaşmıştır.

Eke: Abla, büyük kız kardeş (DLT, Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 42, 44).

Anruk: *Anruk* < *anu-r+uk*. *Anu-* “hazırlanmak” (DLT, Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 459). *-r-* faktitif eki ile *+uk* fiilden isim yapma eki Eski Türkçenin bilinen eklerindedir. Bu bilinen eklerle *anruk* “hazırlatmış” kelimesini ben tasarladım.

İniçre: *İniçre* < *ini+ç+re*. *İni* “küçük erkek kardeş” (DLT, Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 45, 351). *+ç* küçültme ve sevgi eki ile *+re* yön gösterme eki Eski Türkçede bilinen eklerdir.

Ek: Vücutta ve yapılarda parçaların birbirine eklendiği yer, mafsalsal (*Tarama Sözlüğü III* - 1967: 1477-1478). *Tarama Sözlüğü*, Oğuzcanın eski kelimelerini gösterir. **Ek**, bugünkü Türkiye Türkçesinde de “ek, ilave” anlamındadır.

İniç: *iniç* > *inç*. *İnç* “huzurlu ve sakin, rahat” (DLT, Ercilasun – Akkoyunlu 2014: 528). Eski Türkçede *inç* biçiminde olan kelime, daha eski devirde *iniç* olarak tasarlanabilir.

Türkçe okuma denemesi yapan bilim adamlarının hemen hepsi, en sondaki *azuk* kelimesinde aynı görüştedir. DLT’te de “azık, yiyecek” anlamında olan bu kelime, mezar içindeki bir kap üzerine yazılabilecek en uygun kelimedir. Sadece bu kelime bile metnin Türkçe olduğuna delil teşkil edebilir.

Metni Türkçe okuyan bütün bilim adamlarının dediği gibi, milattan 4-5 yüzyıl önceki bir yazıtın Türk runik yazısıyla, Türkçe olarak okunabilmesi, Türk dili açısından da, Türk runik yazısı açısından da çok önemlidir; çünkü Türk dilinin de, yazısının da tarihini 1200 yıl eskiye götürmektedir.

Kaynakça

- AMANJOLOV, A. S. (2003). *İstoriya i teoriya drevnetyurkskogo pis'ma*, Almatı, Mektep.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2005). *Örneklili Hakasça Türkçe Sözlük*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ATSIZ (1970). “Kazakistan'da Bulunan Mezar”, *Ötüken*, Aralık 1970, Ankara.
- ATSIZ (1973). “Altın Elbiseli Adam’ Hakkında Yeni Bilgiler”, *Ötüken*, Haziran 1973, Ankara.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). *Makaleler – Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet B. – AKKOYUNLU, Ziyat (2014). *Kâşgarlı Mahmud – Dîvânü Lugâti't-Türk – Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- HARMATTA, János (1994). “Languages and Literature in the Kushan Empire”, *History of Civilizations of Central Asia*, Vol. II, Paris, UNESCO Publishing.
- NADELYAYEV, V. M. – NAŞİLOV, D. M. – TENİŞEV, E. R. – ŞERBAK, A. M. (1969). *Drevne tyurkskiy slovar*, Leningrad, Akademiya Nauk S S S R İnstitut Yazıkoznaniya.
- ORALTAY, Hasan (1975). “Altın Elbiseli Adam’dan Haberler”, *Ötüken*, Mayıs 1975, İstanbul.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2011). “Bulunmasından 40 Yıl Sonra ‘Altın Giyimli Adam’ ve ‘Kâsesi Üzerindeki Yazıt’ Hakkında”, *Tuncer Baykara Armağanı*, Ankara, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayını.
- Tarama Sözlüğü III* (1967). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TEZCAN, Mehmet (2011). “Orhon Harflerinin Muhtemel En Eski Şekilleri Olarak Kuzey Hindistan Bölgesi’nde Saka / Kuşan Dönemi Yazıtları”, *‘Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl’ Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu 26-29 Mayıs 2010 Bildiriler Kitabı* (Editör: Ülkü Çelik Şavk), Ankara, Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü – Türk Dil Kurumu Yayını.

V. G. GUZEV’İN “TÜRKİYE TÜRKÇESİNİN TEORİK GRAMERİ” ADLI KİTABI ve TÜRKÇENİN SONDAN EKLEMELİ YAPISI ÜZERİNE DÜŞÜNCELER

On “Theoretical Grammar of Turkey Turkish” by V. G. Guzev and the Agglutinative Structure of Turkish

Mehman MUSAOĞLU*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 15-33

Öz: Rus dilinde, Türkiye Türkçesinin grameri üzerine 18. yüzyıldan itibaren çok sayıda kitap yayımlanmıştır. Bu konuda en son yayımlanan kitaplardan biri, V. G. Guzev’in “Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri” (2015) adlı eseridir. V. G. Guzev’in eserinin ön sözünde, Türkçe gramerin bükümlü dillere göre değil, sondan eklemeli dil yapısına esasen yazılmasının doğru olacağı gösterilmiştir. Nitekim, iletişim bükümlü dillerde dile, Türkçede ise konuşmaya göre gerçekleşmektedir. Bu bakımdan Türkiye Türkçesinin gramatikal kategorilerine ilişkin söz konusu eserde yapılan fonksiyonel-semantic tanımlamalar ve örneklendirmeler, makalede sondan eklemeli dil yapısına göre değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, fonksiyonel, semantik, gramer, eklemeli yapı, kategori, fonoloji, morfoloji, sentaks

Abstract: There has been many books on Turkish grammar in Russian since the 18th century. One of the last books on this is “Theoretical Grammar of Turkey Turkish” (2015) by V. G. Guzev. In the preface, it is stated that instead of the inflected structure, it would be correct to formulate the grammar of Turkish basing on the agglutinative structure. Hence, in the inflected languages, the communication is based upon the language, where as in agglutinative languages, it is built on the discourse. In this aspect, the functional-semantic the definitions and exemplifications which were given in the book are evaluated in terms of the agglutinative structure in this study.

Keywords: Turkish, functional, semantical, grammar, inflected structure, category, phonology, morphology, syntax

Giriş

Osmanlıca veya Türkçe üzerine ilk kapsamlı gramer kitabı, 19. yüzyılın ilk yarısında Rus dilinde yayımlanmıştır. Bu kitabı, Kazan ve S. Petersburg üniversitelerinin profesörü Türk/Azerbaycan asıllı Mirza Kazım Bey yazmıştır. O, Kazan’da yayımlanan “Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri”¹ (1846) adlı eseri ile Rusya Çar İmparatorluğu’nun yüksek Demidov ödülünü almıştır. Bu eser, üç bölümden ibarettir: 1) Alfabe, harflerin telâffuzu ve kelime bölükleri olarak isim, sıfat, sayı ve zamir; 2)

* Prof. Dr. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Öğretim Üyesi- Ankara/TÜRKİYE, mehman.musaoglu@gmail.com. 03.03.2017 / Kabul Tarihi: 25.04.2017

1 Mirza Kazım Bey’in “Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri” (1846) adlı eserini Doç. Dr. Yavuz Kartalioğlu ile Rusçadan Türkiye Türkçesine tercüme ettik. Eseri kontrol ederek yakın bir zamanda yayınlanmaya vereceğiz.

fiil, takı edatı, zarf, bağlaç, ünlem; 3) sözcük öbeği, diğer kelime grupları, çeşitli kelime ve cümle birleşimleri veya sentaks. Kitabın belirtilen bölümlerinde dönemin Osmanlı Türkçesinin morfolojik ve sentaktik yapısı, Tatar ve Azerbaycan Türkçelerinin hem yazı dili hem de diyalektlerinin uygun dil-konuşma düzeyleriyle karşılaştırmalı olarak çok geniş bir biçimde tasvir olunmuştur. Mirza Kazım Bey Tatar dili dendiğinde genel Türkçeyi (*İng. Turkiye, Rus. Tyurkskiy yazık, Çağatayca ve Osmanlıca: Türkî*) kastetmiştir (Zakiyev 2002: 280). Kitap, klasik Hint-Avrupa dilbilim geleneğine göre tarihî-karşılaştırmalı ve tasvirî-lengüistik yöntemler ile yazılmıştır. Mirza Kazım Bey öğrendiği dilleri de bir konuşur ve kullanıcı seviyesinde bildiği için eserlerinde Batı ve Doğu ilmi/filolojik geleneklerinden yeterince yararlanmıştır. O, dönemin ünlü Fransız dilcisi Joubert'in gramatikal/sentaktik modelini de "Türk-Tatar Dilinin Genel Grameri" kitabında belli bir ölçüde uygulamıştır (Musayev 2012: 148-149).

Rus dilinde Türkiye Türkçesinin grameri üzerine "Türkiye Türkçesinin Grameri: Morfoloji ve Sentaks" (1928) adlı ikinci eseri V. A. Gordlevskiy yazmıştır. Onun söz konusu eserinin "Morfoloji" bölümünde, klasik tasvirî-lengüistik yöntemler ile kelime bölükleri ve uygun gramatikal kategorilere ilişkin konular açıklanmıştır. Kitabın "Sentaks" bölümünde ise sözcük öbekleri, basit cümleler, aynı zamanda birleşik cümlelerin analitik ve birleşenleri birbirine -sa² -mi⁴ morfolojik göstergeleri ile bağlanan fonksiyonel türlerinden söz edilmiştir (Musayev 2011: 77). Bunun yanı sıra, SSCB İlimler Akademisi'nin yedek üyesi N. K. Dmitriev'in "Türk Dili" eseri de Türkiye Türkçesi üzerine yazılmış gramer kitabı olarak değerlendirilebilmektedir. Kitap "Ön Söz, Giriş, Fonetik, Kelime Varlığı ve Semantik, Morfoloji, Sentaks ve Kaynaklar" adlı bölümlerden oluşmaktadır. Söz konusu kitapta, Türkiye Türkçesinin fonetik ve gramatikal kategorileri üzerine önemli bilgiler verilmektedir (<http://nashol.com/2016110391607/> 09.04.2017). Türkiye Türkçesinin tarihî grameri üzerine de Rus dilinde çeşitli çalışmalar yapılmıştır. Bunların içinde E. A. Grunina'nın "Türkiye Türkçesinin Tarihî Grameri (Morfoloji)" (1991) adlı monografisi dikkat çekmektedir.

Türkçenin grameri üzerine "Çağdaş Türkiye Türkçesi Edebî Dilinin Grameri"² (1956) adlı en büyük kaynak eseri, SSCB İlimler Akademisi asil üyesi A. N. Kononov yazmıştır. Çağdaş Türkiye Türkçesinin fonetiği, morfolojisi ve sentaksının sistematik ilmi-lengüistik açıklanması, ilk defa A. N. Kononov'un söz konusu eserinde yapılmıştır. Türkiye Türkçesinde sentaktik ilişkilerin, sözcük öbeklerinin, birleşik cümlelerin, asimetrik nitelikteki söz dizimi yapılanmalarının ifade usulleri, aynı zamanda kelime bölüklerine göre *cins, sayı, iyelik, hal, belirlilik/belirsizlik isim; çatı, kip, zaman, görünüş, şahıs fiil* morfolojik kategorilerinin detaylı tanımları da belirtilen eserde verilmiştir. A. N. Kononov'un bu eserinde, 18. yüzyıldan itibaren dilbilimde ve Türkoloji'de gramer üzerine yapılmış olan bütün temel çalışmaların sonuçlarından yararlanılmıştır. Bu eser, Türk dilbiliminin sonraki gelişiminde de önemli rol oynamıştır. A. N. Kononov'un fiilin gramatikal kategorilerine ilişkin açıklamalarının,

2 Söz konusu eser, Rusçadan Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş ama yayımlanmamıştır. Eserin tercümesi, Türk Dil Kurumu kütüphanesinde bulunmaktadır. Günümüzde çok sayıda dilcilik eseri, Rus dilinden Türkiye Türkçesine tercüme edilmiş ve belli bir deneyim kazanılmıştır. Söz konusu eserin de mevcut tercümesinin tekrar gözden geçirilerek çağdaş çeviri/aktarma bilimi ve deneyimi temelinde yeniden yayımlanmaya hazırlanmasının mümkün olabileceği kanısındayız.

V. G. Guzev'in "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri" adlı monografisinde dilbilimin eriştiği şimdiki düzeye ve eklemeli dillerin kendine mahsus dil-konuşma yapısına göre geliştirilebilmesi dikkat çekicidir.

V. G. Guzev, son 50 yılda Türkiye Türkçesinin grameri üzerine A. N. Kononov'un söz konusu eserinin dışında kayda değer Rusça bir kaynak gramer kitabının yayımlanmadığına işaret etmektedir. O, A. N. Kononov'un bahsi geçen bu eserinden önce Türkiye Türkçesi üzerine Jan Deny'nin (1921), A. N. Samoyloviç'in (1925) ve N. K. Dmitriev'in (1960) de gramer çalışmalarının olduğunu vurgulamaktadır (Guzev 2015: 9). Ancak, son iki eser akademik-normatif nitelikteki monografiler olmayıp Türkiye Türkçesinin pratik olarak öğrenilmesi amacıyla yazılmıştır.

Rusya'da Osmanlı Türkçesinin aktif olarak öğrenilmesi çalışmalarına 17. yüzyılda başlanılmıştır. Ülkede, uzman Türkologların hazırlanmasına ilişkin ilk çalışmalar ve alınan devlet kararları I. Petro'nun adıyla bağlıdır. Şimdiye kadar Türkiye Türkçesinin öğrenilmesine ilişkin Rus dilinde yüzlerce ders kitabı, yardımcı ders kitabı, konuşma kitapçıkları ve çeşitli sözlükler yayımlanmıştır (Kononov 1956: 7-14). Günümüzde Rusya Federasyonu Üniversitelerinde Türkiye Türkçesi ve grameri, öğrencilere klasik eğitim-öğretim sistemine göre değil, V. G. Guzev'in de mevzu bahis kitabında söz ettiği yeni dilbilim yöntemleriyle öğretilmektedir. Türkiye Türkçesine ait yazılmış ders müfredatları ve programlarında, klasik Türkolojik açıklamalara ve morfemik, morfem envanteri, morf, morfosentaks, morfonoloji, kelimenin manası/anlamı/şekli ve söylem vb. diğer dilbilimsel kavramlara ilişkin üst ve alt başlıklar paralel olarak yer almaktadır. Söz konusu başlıkların altında ise belirtilen kavramlara dair uygun bilgiler verilmektedir (<http://www.academia.edu/>. 17. yüzyıldan itibaren Rus dilinde Türkçeye ilişkin gerçekleştirilen bütün çalışmaların, günümüzde çağdaş filolojik-lengüistik yöntemler ile söz konusu dilin verilerine göre yapılan öğrenimin, oluşturulan ve uygulanan yeni eğitim-öğretim sisteminin V. G. Guzev'in bu kitabının ortaya çıkmasında etkili olduğu kanısındayız.

1. Türkçe Ortak İletişim Dili, Kelime Şekli ve Avrasya Merkezli Dil-Kullanım Modeli

V. G. Guzev, "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri" (2015:6-9) adlı eserinin ön sözünde Türkçe gramerin çağdaş dilbiliminin gelişmeleri ekseninde bükümlü dillerin değil, sondan eklemeli dil yapısı prensiplerine göre yazılmasının doğru olacağını söylemektedir. Çünkü bükümlü Hint-Avrupa dilleri, sondan eklemeli dil yapısından bütün dil-konuşma parametreleriyle farklılık göstermektedir. Yazara göre de iletişim, birincilerde hazır kelime şekillerinin dil hafızasından alınarak kullanılmasıyla, ikincilerde ise kelime şekillerinin konuşma esnasında kurulmasıyla gerçekleşmektedir. Dolayısıyla iletişimin gerçekleşmesi, birincide dile, ikincide konuşmaya dayanmaktadır. Bu farklılıkların bilmezlikten gelinmesi sonucunda ise sondan eklemeli dillerin yapısı üzerine *dilbilimde* tutarsız görüşler hüküm ferma olmuştur. V. G. Guzev'e göre "Öznel değerlendirme ve adlarda yüklem, aynı zamanda sıfatlarda, zarflarda, sayılarda çekim değişimleri, fiilin görünüş kategorisi ve onun adlaşmış ve sıfat özellikleri kazanmış biçimleri" (Guzev 2015:7) gibi hususlar dilbilimde şimdiye kadar yanlış yorumlanmıştır.

V. G. Guzev'in "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri" adlı eserinde, esas itibariyle çağdaş Türkiye Türkçesinin fonolojik, morfonolojik, morfolojik (kelimelerin değişimi), analitik ve sentaktik vasıtaları incelenmiştir. Şüphesiz ki Türkiye Türkçesinde morfolojik kategorilerin fonksiyonel-semantik yöntemler ile Türkçenin eklemeli yapısına göre incelenmesi, her şeyden önce bükümlü olmayan diğer dillerin Hint-Avrupa dilbilimi kuramlarına ve geleneklerine göre değil de kendi fonetik, morfolojik, sentaktik, söylem ve iletişimsel özellikleriyle ele alınmasının yolunu açacaktır. Türkçenin büyük açıklamalı-aktarmalı sözlüğünün, kapsamlı bir ortak işlevsel gramerinin, nihayet sondan eklemeli yapısına göre Avrasya merkezli dil-kullanım modellenmesinin oluşturulmasında da söz konusu monografinin etkili olabileceği inancını taşıyoruz. Ancak sonuncunun gerçekleştirilebilmesi, diğer siyasal, bölgesel, küresel, bilimsel ve kültürel gelişmeler ile de bağlantılıdır.

Türkçenin bir ortak iletişim dili olabilme niteliği, son 100-150 yıl boyunca Avrasya coğrafyasında her zaman bir şekilde gündemde olmuş ve konu enine boyuna tartışılmıştır. Türklük kavramının bilinçaltı ve bilinçlenme nitelikteki içeriğini, sondan eklemeli yapısının bütün dil seviyelerinde özdeşleşmesiyle seçilen Türk dili fenomeni oluşturmuştur. Bugün Türkoloji'nin çeşitli dallarında, Türk uygarlığının bilişsel olarak projelendirilebilir alanları incelenmektedir. Ortak bir Türkçe alfabesinin oluşumu ve kullanımını da kavramsal nitelikteki metin anlatılar ve göstergeler arası bağlamda değerlendirilebilecek konulardandır (Abdulla ve Musaoğlu 2012: 36).

Türk yazı dilleri için herkesçe anlaşılabilir uygun bir Latin temelli ortak alfabenin düzenlenmesi, son 150 yıl boyunca ortak Türkçe oluşumunu sağlayabilecek birincil etken olarak değerlendirilmiştir. Bunun yanı sıra, açıklamalı-aktarmalı, genel ve özel nitelikteki çeşitli sözlüklerin, ortak terimlerin, Türk yazı dilleri arası aktarmaların, görsel ve yazılı yayınların vb. yapılmasıyla da ortak Türkçeye erişilebileceği algısı oluşmuştur. Yalnız dilin bütüncül sistem ve alt sistemler olarak paradigması, sentagması ve mevcut kullanım mekanizması işlekliliğinin çeşitli sosyal-fonksiyonel alanlarda sağlandığı bir ortamda, ortak uluslararası iletişim faaliyeti gerçekleştirilebilmektedir.

Bu bakımdan Türk dünyasında ortak iletişim aracı görevini mevcut Türk yazı dillerinden bugünkü durumda Türkiye Türkçesinin üstlenebileceği artık anlaşılmıştır. Türkiye'nin yükselen ekonomisi, bilişim teknolojisinin gelişimi ve uluslararası ilişkilerdeki rolü gibi nedenlerle Türkiye Türkçesinin daha fazla önem kazandığı ve Türk dünyasının önemli bir kısmında ortak iletişim aracına dönüştüğü gözlemlenmektedir (Demir vb. 2012). Bu iletişim aracının kullanımında TİKA, TÜRKSOY, TRT ve diğer ilgili kurum ve kuruluşların, *Bilig-Türk Dünyası Sosyal Bilimler, Dil Araştırmaları, Türk Dünyası-Dil ve Edebiyat, TÜRKSOY- Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi* (Türkiye), *GLOBAL-Turk. International Journalfor Information and Analytics* (Kazakistan) ve önce Rusça: *Sovyetskaya Tyurkologiya*, bugün ise Türkçe: *Türkologiya* (Azerbaycan) adıyla Türk dünyasına yönelik olarak yayımlanan uluslararası ilmi dergilerin rolü büyüktür. Kazakistan'da Türk Akademisinin faaliyete geçmesi, Azerbaycan'da Türk Kültürü ve Mirası Vakfı'nın ve Türk Dünyasının ortak bir televizyon kanalının kurulmasının Türk Konseyi 4. zirvesinde önerilmesi de söz konusu iletişim aracının kalıcılığını müjdelmektedir. Türkiye Türkçesinin ortak iletişim aracı (lingua franca) olarak BM'de kullanılan İngilizce, Rusça, İspanyolca,

Çince ve Fransızca gibi küresel diller düzeyine gelebilmesi için Türkiye'nin ve diğer Türk Cumhuriyetlerinin siyasal, ekonomik, sosyal, kültürel ve entelektüel alanlardaki gelişiminde daha büyük bir mesafe alınmalıdır. Böyle bir gelişim sürecinde sadece alfabe değil, anadilde eğitim-öğretim ve iletişim kuruculuğu sisteminin ve buna bağlı olarak da yukarıda belirtilen Avrasya merkezli bir Türkçe dil-kullanım modellenmesinin oluşturulması gerekmektedir. Bilindiği gibi, dünyada çeşitli dillerin eğitimi, öğretimi, incelenmesi ve küresel dil siyasetinin kurulması şimdiye kadar Fransızca devlet ve İngilizce iletişim dili geleneğine dayanmaktadır. Avrupa merkezli çağdaş dil-kullanım modellenmesi, her iki geleneği bütünleştirmektedir. Söz konusu modellenme, dil hafızası ve yetisi bankasında önceden hazır bulunan kelime biçimlerinin seçilerek dile dayalı kullanılmasıyla gerçekleşen iletişime göre kurulmaktadır. Türkçede ise kelime şekli, yukarıda belirtilen kullanım biçimlenmesinden farklı bir biçimde, çeşitli sözcük kökü, gövdesi ve eklerinin ifade ettiği işlev ve anlam alanlarının ardışık dizgisiyle gerçekleşmektedir. Örneğin; Rusçada 'v ego tvorçestve', İngilizcede 'in his works' olarak kelimelerin söz dizimi sırasına göre bildirebildiği anlam, Türkçede tek bir 'yaratıcılığındaki' sözcüğünün veya kelime tabanının 'yarat-' sözcük kök-gövdesi ve -ıcı, -lık, -ı, -n, -da, -ki ekleri ve ek birleşmeleriyle biçimlenerek anlaşılan morfolojik dizgisiyle ifade edilmektedir (Musayev 2014: 46). Türkçede kökler ve ekler; düz, yan ve gramer manalarının yer aldığı ardışık bir dizgiyle sıralanmaktadır. Aslında şimdiye kadar çeşitli zamanlarda her fırsatta dile getirilen "Türkçe mantıksal ve matematiksel bir dildir" sözü de belirtilen kök-gövde-ek dizgisine dayanmaktadır. Söz konusu dizim, somut bir iletişim ihtiyacına bağlı olarak dil-kullanım faaliyetinde gerçekleşmektedir. Böylece "bükümlü dillerde" (Korkmaz 2003: 50-51) kelime hazinesine ve sözcük sırasına göre iletişim durumu düzeyinde belirlenebilir kelime biçimlenmesi, "sondan eklemeli bir dil olan Türkçede" (Korkmaz 1990: 25) iletişim anı ve dil içi faaliyet olgusu olarak nitelendirilebilmektedir (Musaoğlu 2004: 2146). Böyle bir kelime biçimlenmesi ise, dünyanın dil haritasını oluşturan üst ve alt kavramların algılanmasını yapım, biçim ve çekim eklerinin mantıksal ve matematiksel sıralanmasıyla mümkün kılabilir. Bu nedendir ki, Avrasya merkezli ikincil dil modellenmesinin kavramsal, bağlamsal, anlamsal, yapısal ve işlevsel olarak kurgulanması, eşzamanlı olarak bilişsel ve gösterge bilimsel algılanma temelini oluşturulması, özgün bir bilişim mekanizmasına dayalı yazılım örneğinin düzenlenmesini de sağlayacaktır. Böylece şimdiye kadar mantıksal bir dil olarak nitelendirilen Türkçenin potansiyel anlatım olanakları nihayet gerçekleştirilmiş olacak ve onun ses uyumuna, eklemeli yapısına ve değişmez sözdizimine dayalı yeni bir dil modellenmesi, bilişsel bir algılanma temelinde kurulabilecektir (Musaoğlu 2009: 19). Avrasya merkezli yukarıda bahsi geçen dil-kullanım modellenmesi, Türkçe ortak iletişim dilinin ve uygun bir Latin temelli Türk alfabesinin kullanımında etkili olacaktır, diye düşünüyoruz.

2. Eklemeli Dil Yapısının Yorumlanmasına Dair Anlamsal-Terminolojik Kılavuz

V. G. Guzev'in "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri" adlı eserinin girişinde, muhtelif sistemli dünya dillerinde mevcut olan temel dil-konuşma durumları gösterilmiş ve buna bağlı olarak da sondan eklemeli dillerin yapısının fonksiyonel-semantic yöntemler ile yorumlanmasına ilişkin anlamsal-terminolojik bir sistem/

kılavuz belirlenmiştir. Öncelikle dilde *sistem* ve *yapı* ilmi kategorileri üzerinde durulmuştur. *Birincisi*, birbiriyle karşılıklı etkileşimde ve ilişkide bulunan unsurların herhangi bir sınırlı birlikteliği, *ikincisi* ise sistemin unsurları arasındaki etkileşime dair ilişkiler usulü olarak tanımlanmıştır (Guzev 2015: 10). Akabinde kök morfeme eklenen yapım-çekim ekleriyle, değişmeyen gövde ve değişen kelime şekline ve “tamlayan-tamlanan” sentaktik modeline göre de sondan eklemeli dil yapısının değişmezliği üzerinde durulmuştur (2015: 11-12).

Söz konusu çalışmada, bir bütün olarak *dilin* herhangi alt sisteminin envanter ve yapısal nitelikteki birimlerinin sadece soyutlanmış ve genelleştirilmiş bir şekilde mevcut olabileceği gösterilmiştir (2015:13). Örneğin bir alt sistem olarak *fonolojinin* temel birimi niteliğindeki *fonemin* sesin ruhsal veya düşünsel karşılığını oluşturduğu ama dilin ayrıca bir *envanter birimi manasına* sahip olmadığı vurgulanmıştır. Onun dildeki temel fonksiyonunun, monemin³ dil işaretleri niteliğindeki birleşenlerini oluşturan bir *yapı malzemesinden* başka bir şey olmadığı, konuşmadaki işlevinin ise bir *göstergenin* ötesine gitmediği ifade edilmiştir. Dilin iki yönlü ve ya çift eklemeli envanter bir birimi niteliğindeki monemler ise hem manasına, hem de fonksiyonuna göre farklılık göstermektedir. Onlar, gerek dilde gerekse konuşmada direk olarak iletişimsel fonksiyonu üstlenmektedir. Manaya ve fonksiyona bağlı olarak da kelime bölükleri sınıfında, dolayısıyla çeşitli fonksiyonel sayı kategorilerinde birleşmektedir. Böylece monemler, leksemeler ve morfemler olarak iki çeşitten oluşmaktadır. Monemin konuşmadaki uygun karşılığı kelimelerin ve morfların⁴ (morfemlerin konuşma esnasındaki kullanım varyantı) bütün çeşitlerini ihtiva eden *işaretten* ibarettir (2015: 14-15). V.G. Guzev’in “Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri” adlı eserinde, çağdaş gramer teorisinin en önemli sonuçlarından biri olan “mana” ve “anlam veya fikir” anlayışlarının farklılaştırılması üzerinde de durulmuştur. Akabinde iletişimsel faaliyetin mekanizmasının bütün birleşenleri, aynı zamanda söylemin nasıl bir süreçte oluştuğu ve mananın maddi veya eşya niteliğindeki sınıflandırıcı, müstakil-somut, kelime

3 **Monem** – Alm. Monem(n), İng. moneme /'mɒni:m/, Fr. monème, Azerb. Monem. Fransız dilcisi A. Martine'nin çift eklemelilik kuramında, ikinci eklemeliliğin en küçük biriminin, dolayısıyla *monemin ifade ve mananın vahdeti* olduğu gösterilir. O, söz varlığında manası açılmış monemleri açık sınıf olan çiftler niteliğinde leksik monemler veya *semantemler*; kapalı sınıfın monemlerini ise *morfepler* olarak adlandırır. Daha sonra o, monemleri fonksiyonel (söz önlere), müstakil (değişmez ama serbest ve bağımlı) zaman ve hal ekleri (Örneğin: Alm. dilinde /heute/ (bugün)/ /leider/ (teessüf) olmakla üç yere böler. Amerikan yapısalcılığında morfeme A. Martine'nin *monemi*, serbest leksik morfeplere “*semantemi*” ve bağımlı monemlere *morfemi* uygun düşmektedir. Bazı hallerde ifade planının en küçük birimine mana planında *semem* denk gelmektedir (DE 2006: 441). Acaba *semantem* ne demektir?

Semantem- Alm. Semantem (n), İng. semanteme /sɪ'mænti:m/, Fr. Sémentème, Azerb. semantem. – Fonolojide farklılaştırıcı belirtilere ilişkin tasvir olduğu gibi, yapısal semantik de dil birimlerinin anlamsal tasvirinde en küçük mana birleşeni olarak semantemden, semantik belirtilerden istifade eder. Mesela Azerb. /getmək/ fiili [+harekette olmak+yerde+doğru] belirtilerin toplamı olarak ele alınabilir. Bundan farklı olarak /addımlamaq/filine ise [+yavaş+yavaş+gururlu] gibi belirtileri eklemek gerek. Burada sıradan sözcüklerden istifade edilir, ama onlar terim olarak alınır ve büyük parantezlerle artı işaretleriyle verilir. Semantik belirtilerin statüsü tartışmalıdır. Onlar gerçekliğin doğrudan fiziksel belirtileri değil, insanların dünyayı dil vasıtasıyla yansıtmamın psikolojik şartlarıdır. Kar. /ölü/, [cəmdək], [leş]. Onlar aynı bir gerçekliğin ifadesi olsalar da, aralarında muayyen semantik farklılık vardır. Bu ise dildeki yansımaları çeşitli şekillerde bulur. Mesela Biz diyemiyoruz ki, / Ben de leşlerle dost idim/, ancak /Ben ölülerle dost idim/ diyebiliyoruz. Fonolojiden farklı olarak biz semantik belirtilerin herkes tarafından kabul edilmiş sınıfını belirleyemiyoruz. Bundan dolayı, çeşitli dilbilim kaynakları, semantik belirti söz konusu olduğunda çeşitli terimlerden istifade eder: noen←, plerem←, sem←, figur vb. (DE 2008: 205-206).

4 **Morf** –Alm. Morph (n), İng. morpheme /mɔ:f/, Fr. morphé, Azerb. Morf. –Morfemin konuşma faaliyetinde kullanılması demektir. İki aynı manalı morf, çeşitli türlerde paylaşıyorsa onlara aynı morfemin morfları, varyantları veya allomorfları denmektedir. Örneğin: Alm. d. /-er/ hem hal eki /harter Griff/ (sert tutma), hem çocukluk eki/Kind+er/ (çocukluk). Bu farklılaşma, fon, allofon, fonnem –farklılaşmasınaya denk düşer.

yapımı, yardımcı, leksik ve gramatikal türleri detaylı olarak gösterilmiştir. Böylece eklemeli dil yapısının yorumlanması üzerine oluşturulan anlamsal-terminolojik sistemin içeriği belirlenmiştir.

V.G. Guzev'in "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri" adlı eserinin girişinde, her bir önemli leksem sınıfının semantik belirtilere göre biçimlendiği veya herhangi bir leksik-morfolojik birimde eşyanın soyut bir suretini, emaresini, durumunu, somut niceliğini veya hareketini bildiren önemli manalardan birinin bulunduğu gösterilmiştir. Akabinde kelime bölükleri, söz konusu manalara göre sırasıyla "isim, sıfat, zarf, sayı, fiil, zamir, mantıksal bir hükmün merkezi veya yüklemi niteliğindeki *predikat*⁵, dolayısıyla *predikativler* (var, yok, gerek, lazım vb.), modal sözcükler (modal leksemeler), edatlar, ünlemler ve yansımali sözcükler" olarak sınıflandırılmıştır. Çağdaş dilbilim çalışmalarında dilin sentaktik alt sisteminin birimlerine ilişkin sorunun çözümlenmesinin ise hâlâ geleneksel "sözcük öbeği ve cümle" tanımlanmasına göre yapıldığı, bunun da "dil sistemi ve "konuşma" anlayışlarının farklarının gösterilmesini zorlaştırdığı vurgulanmıştır. Bunun için de çalışmada sentaksın envanter birimleri niteliğinde leksemeler, yapısal sentaksemeleri olarak ise "sentaktik biçimler" veya konuşmada sayısız çoğunlukta gözlemlenen söylemlerin temelini oluşturan soyut biçimler/modellerin kabullendiği ifade edilmiştir. Sonda, söylenenlere ek olarak konuşmanın ve dil sisteminin birimlerini ifade eden terimlerin listesi verilmiştir (Guzev 2015: 23-24).

3. Türkiye Türkçesinin Fonolojik ve Morfonolojik Alt Sistemleri

Konuşmada ses biçiminde gerçekleşen düzenli segment birimlerin veya fonemlerin tümü, dilin fonolojik alt sistemi olarak algılanmaktadır. Bunlardan kelimeler ve ekler; aynı zamanda supersegment veya prosodik⁶ dil birimleri oluşmaktadır. Söz konusu dil birimleri ise, sesli konuşma birimlerinin tümünün, kelimelerin, söylemin (fon, hece, vurgu ve tonlama), aynı zamanda iletişim esnasında fikirlerin uygun bir biçimde verilmesi için zaruridir. V.G. Guzev'in söz konusu kitabında dilin *fonolojik* alt sistemi olarak N. S. Trubetskoy'un malum tanımı temel alınmıştır. Akabinde, Macar Türkolog'u D. Nemeth'e göre ikili bir dil sistemine sahip olan Osmanlıca'nın *Arap-Fars unsurları* araştırmaya alınmamış, sadece Türkiye Türkçesinin çağdaş senkronik kesiminde fonolojik ve morfonolojik özelliklerin Türkçe unsurlarına dikkat edilmiştir. Latin alfabesi temelinde biçimlenen fonolojiden, her şeyden önce ünsüz ve ünlülerin boğumlanma nitelik ve niceliklerinden, ayrıca olarak da *ɣ* (ğ) foneminin oluşumundan;

5 **Predikat** ve **subjekt**: (Lât. *Predicatum*– söylenmiş). Predikat ve subjekt veya süje, mantıkta ve dilbilimde kullanılan terimler olup, yargının yapıcı öğelerindedir. Predikat, subjekte veya özneye ilişkin herhangi bir işin, faaliyetin onaylandığını veya inkâr olunduğunu ifade eder (JICЭ 1990: 392). Gerek mantıkta, gerekse dilbilimde predikat ve subjekt terimlerinin kavramsal içerikleri, yükleme ve özneye bağlı olarak ele alınmaktadır. Halbuki yüklem ve özne, predikat ve subjekt anlayışlarını kısmen içermektedir. Yani predikat ve subjekt hem mantıksal hem de gramatikal kavramlar olup, tümüyle evrenselidir. Yüklem ve özne ise yalnız gramatikal kavramlar olup çeşitli dillere göre belirlenmektedir (Musaoğlu 2002: 319).

6 Alm. **Prosodem** (n), İng. **prosodeme** ('prusadı), Fr. **prosodème**, Azerb. **prosodem**. 'Pros' Yunanca ek ve 'odē'- okuma ve '-em' ekinden türetilerek segment (parça) birimlerin (fonem ve fonem sıralarının) üzerine serilip onları **tonlama** ve **vurgu** açısından oluşturan en küçük parçadır. Mora (kısa ünlüden ve bir ünsüzden ibaret olan kısa hece) veya hecede gerçekleşen prozodik belirtirdir". **Prosodiya**- Alm. Prosodie(F), İng. prosody('prusadı/, Fr. prosodie, Azerb. prosodiya, prosodik birimlerin, dolayısıyla sesin tonu, sıklığı ve zamanının toplamını inceleyen dilbilim şubesidir. Prosodiya ritmi, sesin hızını, duraklamayı vb. de içerir" (DE 2008: 144).

y, f ünsüz seslerinin ve *h* foneminin morfolojik özelliklerinden söz edilmiştir (Guzev 2015: 25-29).

V. G. Guzev'in söz konusu kitabında, sonradan eklemeli bir dil olan Türkçenin *morfolojisi* olarak ise *monemlerin* fonolojik kuruluşu ele alınmıştır. Monem fonolojik yapısının dilde kurallara uygunlukları, konuşmada ise kelime ve şekillerinin fonetiğini içerdiği gösterilmiştir. Akabinde fonetik kurallar, Türkiye Türkçesinde *ünlü, ünsüz, ünlü-ünsüz uyumu* niteliğiyle dil, fonetik hadiseler ise bazı ünsüzlerin kelime başında, çift ünsüzlerin ise kelime ortasında kullanılmaması, asimilasyon ve disimilasyon, ünsüz ve ünlü düşümü vb. morfolojik özellikleriyle konuşma olgusu olarak değerlendirilmiştir. Türkiye Türkçesinde gerçekleşen vurgu hadiselerinin ise çalışmada 13 türü örnekleriyle belirlenmiştir (Guzev 2015: 30-38).

4. Morfoloji Alt Sistemi

V.G.Guzev'in daha önce konuya ilişkin olarak "Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: imya (na materiale staroanatoliyskogo-tyurkskogo yazıka). L., 1987 ve "Oçerki po teorii tyurkskogo slovoizmeneniya: glagol (na materiale staroanatoliyskogo-tyurkskogo yazıka). L., 1990" adlı iki kitabı yayımlanmıştır. Onun Türkçenin grameri üzerine ileri sürdüğü esas teorik görüşlerinin ve yaptığı yeni morfolojik sınıflandırmaların birçoğu kitabın morfoloji bölümünde yer almıştır. *Dilin morfoloji adı altında incelenen alt sistemi, leksemin görünüşünün dildeki veya kelimenin konuşmadaki en sıkı değişimi olarak algılanmaktadır. Bu değişim ise, herhangi bir içerikli ve iletişimsel (ya kelime yapımı ya değişimi) veya biçimsel-gramatikal amaç ile yapılmaktadır* (Guzev 2015: 39). "Morfoloji" kavramının söz konusu özetlenmiş içeriğinin, morfolojik alanda eklemeli yapının bükümlü dillerin kuruluşuyla karşılaştırmada yukarıda da belirtilen en esas farkının kabullenmesinin gerektiği önemle vurgulanmıştır. *Bu ise bükümlü dilleri konuşanların iletişimi dil sistemi bankasından hazır kelime şekillerini alarak gerçekleştirdiğini, eklemeli dillerde ise kelimenin sıkı-gramatikal değişiminin veya sözcük şeklinin kurulmasının dil sisteminde değil de konuşmada yapıldığını bir daha gündeme getirmektedir.* Türkçede kelimenin sıkı veya yoğun gramatikal değişiminin ilerleyici ekleşme veya yapım, çekim ve biçim eklerinin getirilmesi, analitik göstergelerin (idi, iken, imiş, ise), çeşitli tekrarların ve birleşmelerinin, kısmî tekrarların (bembeyaz, sırlıklam) kullanımı ve vurgunun yeriyle gerçekleştiği gösterilmiştir. Ancak kelime şeklinin biçimlenmesinde yer alan eklerin dizgisine ilişkin belli bir açıklanmanın da olmadığı ama kök morfeme veya gövdeye ilk olarak yapım eklerinin getirildiği belirtilmiştir.

4.1. İsim

V. G. Guzev'in (2015: 42-79) kitabının söz konusu bölümünde, kelime bölüklerinden biri olarak isimin leksik ve gramatikal özelliklerinden, aynı zamanda onun öznel değerlendirme, takı edatlı analitik hal biçimleri, takı edatları ve takı edatı niteliğindeki adlardan (altında, hakkında/üzerine, üstüne, ardından vb.) fonksiyonel-semantic eksende bahsedilmiştir. Kitabın "İsim Soylu Son Ekler İle Leksem (Sözcük) Türetme veya Daha İşlek Vasıtalar, İsim Soylu Çekim, Öznel Değerlendirme

Biçimleri; Çokluk, İyelik, Çekim, Belirlilik/Belirsizlik (Tanımlılık) Kategorileri; Sondan Eklemeli Analitik (Hal) Biçimleri (İlgeçler-Edatlar; İlgeçler-Adlar) ve İsimlerin Tekrarı” başlıkları altında ismin bazı fonksiyonel-morfolojik özelliklerinin farkındalığı belirtilmiştir. Bunlar, klasik Türk dilbilimi geleneğinde ele alınmamış konulardır. Örneğin kelime yapımı ve değişimi ekseninde birincinin isim soylu leksem türetmesi, ikincinin ise hareketin ad soylu nominal olarak gerçekleşmesi kategorisi; yapım/çekim/biçim türetme-değişme birlikteliğinin ve teklîğin sondan eklemeli yapıda sıfır, çokluğun ise morfolojik göstergeli olduğunun tespiti, takı edatlarının isim bahsi içerisinde ele alınarak leksik, semantik ve fonksiyonel özellikleriyle değerlendirilmesi vb.

4.2. Sıfat

V. G. Guzev’in (2015: 79-88) kitabının söz konusu bölümünde eşyanın ve hareketin niteliğini bildiren bir kelime bölümü olarak “Sıfatların Leksem Olarak Türetilmesi ve Sözcük Şeklinde Değişmesi, Sıfatlarda Öznel Değerlendirme ve Karşılaştırma Dereceleri Kategorileri” adlı başlıklar altında incelenmiştir. Sıfatların da kullanımının dil ve konuşma hadisesi olarak gerçekleştiği vurgulanmıştır. Birincisine sıfatların Leksem olarak türetilmesini sağlayan ek morfepler örnek gösterilmiştir: -lı, -sız, -(y) ıcı vb. İkincisine gelince ise bir yandan söz konusu kelime bölümünün veya belirtinin ikinci derecedeki özelliğini morfolojik olarak biçimlenen *tekrarların* kullanılması ile ifade ettiğinden söz edilmiştir. Diğer yandan belirtinin yükselen derecedeki özelliğinin *ikilemeler* vasıtasıyla ifade edildiği belirtilmiştir. Örneğin: Dimdik, bambaşka, masmavi; delik deşik, sıkı fıkı vb.

4.3. Zarf

Söz konusu bölümde, öncelikle bir leksem olarak hem maddiyet hem de başka bir hadiseyle ilişkili hal ve şartlar, ahval, sebep, genel durum vb. manalara gelen zarfların *zaman, yer, hareketin istikameti, olay* olarak dar değil, belirtilen birinci ve ikinci semantik-fonksiyonel gruplara giren *mekân-zaman ve hareketin belirtisi* düzeyindeki geniş anlam alanlarının açıklanması üzerinde durulmuştur. Akabinde sıfatlarda olduğu gibi zarfların da mukayese dereceleri kategorisi, *daha* ve *en* analitik göstergeleriyle ele alınarak incelenmiştir. Bunun yanı sıra, çıkma hali sözcük şekliyle, ekler ve sabit kelime birleşimleriyle de ifade olunan zarflardan da söz edilmiştir. Örneğin: Ağırdan, erkenden; dikkatlice, gizlice, akşamleyin, önceleyin; boylu boyuna, gel zaman git zaman vb. (Guzev 2015: 88-102).

4.4. Sayılar

Akraba ve bircinsten mahiyetindeki anlamıyla dil sisteminin iletişimsel, kelime yapımı ve biçimsel özellikleriyle de bir leksem niteliğinde şartlanan sayılar, semantik temelde ayrıca leksik-gramatikal sınıf olarak birleşmektedir. Morfolojik olarak iyelik kategorisi biçiminde değişmektedir. Leksikolojik-biçimsel nicelikte ise sıra ve bölütürme sayıları düzeylerinde gerçekleşmektedir. Örneğin: İkimiz, üçümüz, dördü, ikisi, birisi; dördüncü, beşincisi; dokuzar, birer, ikişer vb. (Guzev 2015: 102-104).

4.5. Zamirler

Zamirler, özel bir ihtisaslaşma temelinde leksik-gramatikal sınıf olarak birleşmektedir. Bu sınıfı oluşturan herhangi leksem, ayrıca bir iletişimsel fonksiyonu yerine getirmek içindir. Gramercilerce “işaret edici” adıyla da adlandırılan zamirler, konuşmada ad soylu kelime bölüklerinin *eşya*, *belirti*, *durum*, *miktar* gibi manalarını dolaylı olarak özel bir şekilde sunmaktadır. Söz konusu çalışmada, Türkiye Türkçesindeki zamirlerin sınıflandırılmasının, geleneksel Türk dilbiliminden farklı bir denemesi de yapılmıştır. Zamirlerin aşağıdaki büyük grupları belirlenmiştir:

- Eşya bildiren (isim soylu) zamirler;
- Niteliksel (adjektive, belirtme) zamirler;
- Durum (adverbial) zamirler;
- Sayı (numeral) zamirleri.

Türk dilbiliminde geleneksel olarak *şahıs*, *işaret*, *sorular*, *belirsizlik* gibi düzeylerde sınıflandırılan zamirler ise yukarıda belirtilen gruplardan birinin içerisinde bir şekilde bulunmaktadır. Örneğin birinci grupta, şahıs, işaret, sorular, belirsiz/olumsuz, isim soylu genelleştirme; belli bir mekân anlayışını ifade eden işaret, sorular, aynı zamanda paylaşıcı-ayırıcı, isim soylu eşya bildiren bağıntılı ve dönüşlü zamirler yer almaktadır. Örneğin: Ben, sen, biz, siz; bu, şu, o; kim, ne; biri, hiçbiri, hiçbir şey, kimse, ötesi birisi; hepimiz, hepiniz, hepsi, topu; bura(sı), ora(sı), nere(si); biri(si), her biri(si), herkes, her şey; bir(i)biri; kendi, öz vb. (Guzev 2015: 104-118).

4.6. Predikativler

Türkçede az sayılı leksem, dolayısıyla *gerek*, *lazım*, *var*, *yok* kelimeleri, ayrıca bir leksik-gramatikal grupta birleşmektedir. Bunların her biri, belli bir iletişimsel özelliğe sahiptir, yani konuşmada hükümün predikativinin muhtevasını ifade etmektedir. Türk dillerinde predikativlerin ihtisaslaşma süreci artık sona ermiştir. Onların söz konusu iletişimsel görevi yerine getirmesi sonucunda hemen her zaman söylemin münhasıran sentaktik-leksik predikativ veya ad soylu yüklemi (ad soylu çekimli şekillerin birinde) fonksiyonunda kullanıldığı gözlemlenmektedir. Örneğin: Yolcu yolunda *gerek*; Ne var, ne yok? Türk dilbiliminde predikativler ilk defa Azerbaycan Türkçesi materyalleri temelinde Cümşüd Ahmedov tarafından ayrıca bir leksik sınıf olarak belirlenmiştir (Guzev 2015: 118-119).

4.7. İsim Soylu Genel Kategoriler

Bu üst başlık altında isim soylu genel kategoriler, yani -ki şeklinin ikincil bir varsayımsal *semantem* olarak belirmesi, adlar ile ifade edilmiş yüklem ve tümleç olarak predikativ fonksiyonunda kullanılan biçimler ele alınmıştır (Guzev 2015:119-124).

4.7.1. -Ki Biçiminin İkincil Temsiline Dair Ad Kategorisi

Söz konusu kategorinin, bir morfolojik aleti ihtiva ettiğinden söz edilmiştir. Kullanımı ise *yarın* kelimesinin değışimiyle teyit edilmiştir. Türkçe ‘yarın’

lekseminin bir zarf, ondan türeyen 'yarın+ki' kelime şeklinin ise alameti ifade ettiği gösterilmiştir. 'Yarın' lekseminin manasının, diyakronik açıdan bir *gipostazirovaniye* sürecinin sonucu veya söz konusu durumda gerçekliğin bir durumu niteliğindeki uygun hadisesinin temsili olduğu vurgulanmıştır. *Gipostazirovaniye* süreci ise şöyle tanımlanmıştır: "*Gipostazirovaniye* veya *gipostazirovam*"⁷ terimi altında, *insan şuurunun* dil vasıtasıyla mevcut gerçekliğin her bir *hadisesini*, kelime bölüklerinin sınıflandırıcı manalarından (eşya, alamet, durum ve hareket) *biri şeklinde kavrama* ve onu müstakil bir semantik dil birimi, yani semantem (mana) niteliğinde *kullanabilme yeteneği* olarak algılanmaktadır" (2015: 120). Eğer *yarın* kelimesinin manası, birincil ad temsilinin (*gipostazirovaniyanın*) ürünü ise, *yarın+ki* sözcük şekliyle temsil olunan ve semantiğin değişmesiyle alınan mananın da ikincil töz (*gipostazirovaniye*) oluşumu, aynı zamanda *oda+m+da>oda+m+da+ki* örneklerinin de aynı şekilde ele alınarak nitelendirilmesinin gerektiği söylenmiştir. Böylece ikincil ad kategorisinin dil sisteminde *algılama, kavrama ve kullanılma* (*gipostazirovaniye*) sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı anlaşılmıştır. Söz konusu *kategorinin*; yer, zaman durumları veya iyelik münasebetlerinin alamet veya eşya tasavvuruyla verilmesinde gerçekleşen semantik işlemler sonucu ortaya çıkan ifadesinin bir morfolojik vasıtası olarak *kullanıldığı* örnekleriyle tespit edilmiştir: *baba+m+ın>baba+m+ın+ki*; *senin+kin+i*; *tilki+nin+ki*, *arka+sın+da+ki* vb. (2015: 120). Söz konusu bölümde, ikincil ad kategorisinin getirilen örneklerinin kullanım sıklığı, -ki ekinin ses uyumuna uymaması ve nihayet isimleşme sonucunda leksik dil birimine dönüştüğü de örnekleriyle gösterilmiştir: Öteki, benimkisi vb. (2015: 121).

4.7.2. Ad Soylu Yüklemlik Kategorisi

Söz konusu bölümde, söylemin isim, sıfat, zarf, sayılar, zamirler ve predikativler ile ifade olunan yüklemleri, fonksiyonel-semantik bakımdan ele alınmıştır. Ad soylu yüklemlerin şimdiki zamanda kelime tabanı ve şahıs ekleriyle, geçmiş zamanda ise *idi* ve sözcüğün şeklini değiştiren morfemler ile ifade olunduğu gösterilmiştir. Bunun yanı sıra, söylemde (i)miş, ise, -dır ve şekil değiştirici yardımcı morfemler ile de ad soylu yüklemlerin kullanıldığından örnekleriyle söz edilmiştir (2015: 121-124).

4.7.3. Zaman ve Mukayese İfade Eden Ad Soylu Biçimler Predikat Fonksiyonunda

Türkiye Türkçesinde sadece zaman anlamlı -(*I*)ken ve mukayese anlamlı (*değil*) *imış+ø gibi* biçimlerin sentaktik predikat olarak kullanıldığından söz edilmiştir. Örneğin: ...ben on beş yaşında iken; ...dükkânın içine giriveren bir yabancı+yımış gibi şaşaladı. Söz konusu biçimlerin yüklem yerinde kullanılmamasının nedeni olarak ise onlarda zaman, şahıs ve öznel münasebet ifade eden sözcüğün şeklini değiştirici morfemlerin bulunmaması gösterilebilir(2015: 124).

7 *Gipostazirovaniye* veya *gipostazirovar*'(Yunan. Hypostasis 'öz, mahiyet, töz, cevher') mahiyeti itibarıyla felsefi bir terimdir. Münferit, nesnel varlığa herhangi bir soyut tasavvur, nitelik ve alamet verme veya ilave etme anlamına gelmektedir (<http://www.classes.ru/all-russian-dictionary-Ushakov-term-10279.htm>. 01.05.2017).

4.8. Fiil

Türkiye Türkçesinin söz konusu teorik gramerinin yazılmasının hareket noktasının, V.G. Guzev'in fiil esasının sözcük değiştirici ekler vasıtasıyla biçimlenmesine dair yaptığı düzenlemelere, sınıflandırmalara ve orijinal lengüistik açıklanmalara dayandığı şüphesizdir. Nitekim yazarın ad ve fiil materyalleri temelinde daha önceden yazdığı "Türkçe Kelimelerin Değişimi Teorisi Üzerine Deneyler" (Guzev 1987: 1990) adlı monografileri de bunun sinyallerini çoktan vermektedir. Kitabın söz konusu bölümünün başında fiil morfolojisinin anlamsal-terminolojik kılavuzu verilmiş ve orada Türkiye Türkçesinde kelime değişimi veya biçimlenmesinin aşağıdaki zengin içerikli iletişimsel amaçlar taşıdığı gösterilmiştir: 1) "*Gerçek veya tasavvur olunan dünyada hareket noktası fiil esası olarak adlandırılan eylemin ilişkilerine (çatı biçimleri ve diğer çeşitli çekimli biçimler) veya ikinci dereceden özelliklerine (görünüş kategorisinin biçimleri) dair haberleşmenin ve bilgilerin verilmesi; 2) İkincil açıklanma, yani eşyanın (gel+me), alametin (gel+en) veya durumsallığın (gel-erek) ad soylu biçiminde hareketin ifadesi*" (Guzev 2015:125).

Fiilin dilde leksem olarak türetilmesi süreci ve konuşmada kelime değişimi temelinde gerçekleşen biçimlenme kategorisi, söz konusu çalışmada uygun örnekleriyle incelenmiştir. Şimdiye kadar fiilin çatı kategorisinden dil biliminde kelime yapımı, leksik-gramatikal veya bir sözcük değişmesi olayı olarak söz edilmiştir (2015:128) V. G. Guzev'in belirtilen eserinde, konuya ilişkin olarak yeni lengüistik düzenlemeler getirilse de bütünlükte üçüncü görüşe dayanılmıştır. Dolayısıyla *eklemeli dil yapısında eğer ek yoksa, gramatikal kategori de mevcut değildir* görüşünden hareket edilmiş ve Türkçede etken çatı tanımının, Hint-Avrupa dilliliğinin etkisiyle veya bükümlü dillere mahsus leksik-morfolojik özelliklerin harfiyen eklemeli yapı üzerine göçürülmesiyle ortaya çıktığı gösterilmiştir (2015:129). Türkçede etken ve medial⁸ çatı probleminin hâlâ çözülmediği de vurgulanmış ve sadece kendine mahsus ekler ile biçimlenen *işteş, ettirgen, edilgen ve dönüşlü çatı türleri* ele alınmıştır (2015:132-142).

V. G. Guzev'in söz konusu kitabında fiilin *görünüş kategorisine* ilişkin olarak da yeni semantik-fonksiyonel düzenlemeler yapılmıştır. Örneğin şimdiye kadar dilbilimde olumluluk /olumsuzluk veya mümkün olabilirlik/imkânsızlık manalarıyla belirlenebilen fonksiyonel-semantik sahaların görünüş (aspekt) olarak değil de *statü kategorisi* niteliğinde tanımlanmasının doğru olacağı vurgulanmıştır (142-145). Bunun yanı sıra, görünüş kategorisinin Türkçede perifrastik⁹ ve analitik fiil şekillerinin birlikteliğinde ifade olunarak soyut tasavvurları yansıtan ve buna uygun olarak da bir yandan hareketin özelliklerine (Örneğin; başlamak, bitirmek, hızlı veya yavaş akmak, bir defa veya defalarca gerçekleştirmek vb.) ilişkin kılışsal (aksyonsart) manaları (hareketin usullerini) bildirdiği gösterilmiştir. Öte yandan ise söz konusu kategorinin, soyut tasavvur modellerinin çeşitli biçimleriyle tespit olunmuş görünüşsellik (aspektuallık) veya bitmişlik ve bitmemişlik vb. anlamlarını, yani söz konusu dilin taşıyıcılarının iletişimin gerçekleştirilmesinde hareketi taktim etme imkânını ihtiva

8 Türkçede aslında medial çatı değil de, bütünlükte medial fiillerin uygun morfolojik göstergeler olmaksızın da dil-kullanım sisteminde fiil esası olarak mevcut olduğu, çalışmada uygun örnekler ile gösterilmiştir (Guzev 2015: 140-142).

9 Tekrar nitelikteki birleşenlerine zaman ekleri getirilmekle oluşan ve eylemin belli yapılaş usullerini ifade eden fiil biçimleridir. Türk yazı dilleri ve lehçeleri içerisinde en çok Türkiye Türkçesinde kullanıldığı gözlemlenebilmektedir.

ettiği de belirtilmiştir. Türkiye Türkçesinde görünüş kategorisinin hem hareketin yapılış tarzını hem de onun görünüş bildiren çeşitli manalarını 15 şekilde ifade edebildiğinden, perifrastik fiillerin ise "*fil+zaman eki+ol-/bulun-+zaman eki+şahıs eki*" yapısal-fonksiyonel modeliyle biçimlendiğinden söz edilmiştir. Örneğin: Yaşı on altıyı bulmuş, gitgide konuşmayı daha az *sever olmuştur*; Bir roman yazmakta olduğunu söylüyorlar vb. (2015: 145-153).

Söz konusu morfolojik bölümün içerisinde ele alınan *hareketin isimleşmesi veya* yukarıda da belirtilen benzeri *ikincil gipostazirovaniya kategorisinin*, eylem ifade eden fiil biçimlerinin çok büyük bir birlikteliği olarak belirlenebildiği vurgulanmıştır. Onun çok hızlı olarak ya eşya ("eşyalaşmış" bir hareket niteliğinde eşya fonksiyonunda kullanılabilme) ya belirti (adlaşarak sıfat fonksiyonunda kullanılabilme) ya da durumsallık (tümleç fonksiyonunda kullanılabilen hareket) olarak söylemde veya konuşma sürecinde ortaya çıktığından ve aynı zamanda fiil esasının birçok özelliğini de hâlâ muhafaza edebildiğinden söz edilmiştir. Akabinde hareketin adı (masterlar), sıfat-fiiller, hem isimleşmiş ve sıfatın özelliklerini kazanmış, hem de eylem ifade eden (zarf-fiiller) fiil biçimlerinin özellikleri, söylemdeki somut kullanımlarıyla gösterilmiştir. Örneğin: İyilik *görme+nin* yolu, iyilik *yapmak+tan* geçer; *tahammül edil+mez* bir acı; *Sen gel+eceğ+imiz+i* biliyorsun; *Oraya gidip* ne yapacaksın? (2015:153-176).

Fiil soylu yüklemlik kategorisinin, söylemde iletişimsel olarak yer alan yüklemelerin çeşitli morfolojik şekillerinin ifadesiyle biçimlenmesi, V. G. Guzev'in kitabında (2015: 176-233) bütün üst ve alt dil-kullanım seviyeleriyle açıklanmıştır. Kip biçimlenmeleri ve öznellik (modallık) ifade eden ikincil dil-kullanım vasıtaları, belli başlıklar altında incelenmiştir: "Kiplik ve modallık" Kavramları; Türkiye Türkçesinde Modallığın Kipleri ve Biçimleri; Bildirme Kipi Kategorisi (Bildirme Kipinin Zaman Alt Kategorisi); Emir Kipi Kategorisi (İmperativ); İstek Kipi (Optativ); Şart Kipi (Konyunktive); Vacip Kipi; Dilek Kipi". "Modallık İfadesinin İkincil Morfolojik Vasıtaları" adlı başlığın ise bir alt başlıkları altında "Varsayımsal Modallık; Olumlu Modallık; "Şartlı Modallık"; -Sa Morfemi İle Marjinal Kullanım Biçimi; Dolaylı İkincil "Modallık" Kategorisi (Kesin Olmayan, Subjektiv)" gibi konular ele alınmıştır.

Fiilin zaman kategorisi, V.G.Guzev'in kitabının belirtilen bölümünde çeşitli zamansal periyotlarına göre bildirme kipi temelinde *hakiki*, tasarlama kipleri ekseninde ise *mecazî* dil-kullanım ifadeleriyle incelenmiştir. Bildirme kipi temelinde geleneksel olarak şimdiki, şimdiki-gelecek, şimdiki uzun zaman; geçmiş basit veya görülen, perfekt (-miştir, -mişlerdir), dolaylı geçmiş zaman; basit veya belirli gelecek zaman biçimleri belirlenmiştir (2015:181-200). Bunun yanı sıra, kendine mahsus bir anlam içeriği ve ifade şekliyle dünyanın dil haritasında yer alan Türkçe zaman kavramı, gramatikal olarak sadece şimdiki birincil zaman periyoduna göre değil, hem de geçmiş ikincil ve gelecek üçüncül zaman periyotlarına göre de bildirme kipleri içerisinde sınıflandırılmıştır. Fonksiyonel-semantic olarak belirlenen ikincil zaman periyodu yöneltiminin genellikle *-(i) di* analitik morfemiyle ifade olunduğu tespit olunmuştur. Örneğin *belirli imperfekt veya şimdiki zaman anı geçmişte biçiminin* kullanımı, ikincil periyot yöneltimine örnek olarak getirilmiştir: *yazı+ıyor+duk*, *yaz+ıyor+dunuz*, *yaz+ıyor+(lar+dı)*. Üçüncül periyot yöneltiminin ise sözlü birleşik-analitik zaman biçimleriyle ifade olunduğu ve anlamının gelecekte vuku bulabilecek bir hadisenin

çağırışımı sinyallerini verdiği, örnekler ile gösterilmiştir: Bir yıl sonra Moskova'da Alarko şirketinde *çalışıyor olacağım*; Yarın şafakla beraber zaviyemizden *ayrılmış olursun* vb. Böylece söz konusu biçim, Türkçe zaman kategorisinin üçüncül alt sistemi olarak kaydedilmiştir.

Türkçe zaman kategorisi ve onu ifade eden biçimlerin mecazî veya metaforik nitelikteki kullanımı, kitabın söz konusu bölümünde fiilin tasarlama kipi örnekleriyle incelenmiştir. Ancak metaforik kullanım söz konusu olunca fiil kiplerinin sadece işlevi esas alınmış, yapısı ise göz ardı edilmiştir. Halbuki Türk dilbiliminde fiilin emir ve istek kiplerinin adlandırılmasında hem işlevin hem de şeklin dikkate alınmasının gerektiği özellikle vurgulanmıştır (Ercilasun 2007: 365). Böylece fiilin emir kipinde (imperativde) kullanılan biçimler, istek kipine (optative) dair örnekler olarak verilmiştir: Ben *öl+me+[ye]+yim* de kimler ölsün; Kestirmeden *gid+elim* diye düştük buraya vb. Fiilin emir kipine dair fiilin üçüncü şahıs teklisinde ve emir kipinin *-sındı, -sınlardı, -sınmış* geçmiş zaman biçiminde kullanılan örnekler gösterilmiştir:

1) Düşman olan manda başkan *seçilmesinde* hangi hayvan *seçilirse seçilsin*, mandanın umurunda değildi; 2) Aslana göre, seçimi kendisi kazanmayacaksa, kaplan kazanmasın da *kim kazanırsa kazansındı*; 3)“Yıkılacak” diyenlerin *çığlıkları* sessizlik içinde eridi, dağıldı. Suskunluk uzun sürdü. Kimler *bağırıştı* böyle, *çüksinlardı* ortaya; 4)Bilinen yol buysa, başkasının bilgisinden niye *yararlanmasındı* sanki vb. (2015:215-216).

Yukarıda verilen örneklerdeki leksik-morfolojik biçimlenmeler, karşılaştırma anlamlı tam birleşimli birleşik cümlelerin temel cümlesinin predikativ merkezi veya yüklemi yerinde kullanılmaktadır. Söz konusu birleşik cümleler ise bütünlükte “stilistik-sentaktik normlar veya varyantlar” (Musayev 2012:100) niteliğinde belirlenmelidir. Bundan dolayı söz konusu leksik-morfolojik biçimlerin sadece fiil konusunun içerisinde incelenmesi yeterli olmayacaktır. Bunların birleşik cümle ve metin birleşenleri olarak fonksiyonel, semantik ve stilistik-metaforik özellikleriyle irdelenmesi gerekecektir.

4.9. Bağlaçlar, Edatlar, Modal leksemeler, Ünlemler ve Taklidi Leksemelerin (Onomotopların), dilde ve konuşmada müstakil kelime bölükleri olarak değil de yardımcı öğeler yerinde kullanıldığı gösterilmiş ve onların çeşitli türlerinden söz edilmiştir (Guzev 2015: 234-247).

5. Fonksiyonel Sentaks

Söz konusu bölümde, *sözcük öbeği, cümle ve söylemin* dilbilimdeki tanımlarından ve *fonem, morfem, kategori, leksem, grafem* vb. dil ve işaret, *ses, morflar (veya ekler), sözcük şekilleri, sözcük, söylem, cümle* vb. konuşma birimlerinin sentaktik yapılar ve biçimler olarak kullanımından söz edilmiştir (2015:248-259). Türkçede konuşma sürecinde bir konstrüksiyon olarak sayılı birimlerden oluşan *aynı cinsli* (Örneğin: Dərələr, təpələr, kəndlər, şəhərlər), *iki hadli predikativ* (Örneğin: Kapısı açık oda) ve *tayin edici* (kırmızı elma), *tamamlayıcı* veya *objektif* (kitab(ı) okuyor), durumsallık (yarın geleceğim) ifade eden belirtici sentaktik yapıların evrensel biçimleri, lengüistik

sisteme göre tespit olunmuştur (2015:259-260). Eklemeli yapının ikinci dereceden birleşenlerinin veya tamlayanın ait olduğu ögeden önce gelmesi mantıksal kuralına bağlı olarak da söz konusu sentaktik yapıların fonksiyonel-semantik modelleri belirlenmiştir. Akabinde sıfat tamlamaları, belirtili ve belirtisiz ad tamlamaları (İzafet II, III), çeşitli dolaysız ve dolaylı tümleş-yüklem söz dizimsel yapılanmaları, çatı konstrüksiyonları ve belli bir sentaktik fonksiyonu üstlenen *deyimler*, örnekleriyle tasvir olunmuştur: *Ufak tefek bir genç kadın; oyuncak kayık*; Kimisi de, merak ettiği yerlere *gidebilmek isteğindeydi*; *Bu çocukların bütün işleri*, düşünmekti; En öndeki çocuk, siyah kapıya vardı. *Kapı+yı itti*; Kimseyi gör+me+sin+e müsaade etmiyorlar; Mehmet sevinç içinde *atlama zıplama* koştu; *Tevfik'i bir sandalyeye otur+ttular*; Baktım bir adam bir adama zarar verecek, zayıfı korumak için *elimden geleni yaparım* (2015:270-295).

A.N. Kononov'un "Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri"(1956) adlı 560 sayfalık eserinde cümle bahsine 70 sayfa yer ayrılmıştır. V.G. Guzev'in "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri"(2015) adlı eserinde ise birleşik cümle sentaksı 5 sayfada açıklanmıştır. Birinci kitapta, basit cümlelerin semantik-yapısal sınıflandırılması ve sıralı birleşenleri birbirine bağlaç ile ve bağlaçsız, leksik ve morfolojik usuller ile bağlanan, aynı zamanda karşılaştırma anlamlı birleşik cümleler ele alınmıştır. Yan cümlesi şart, temel cümlesi ise sonuç bildiren birleşik cümlelerin kullanımı, şart periyodu olarak değerlendirilmiştir (Kononov 1956: 513-547). İkinci kitapta ise temel cümlesinin yüklemi fiilin dilek, yan cümlesinin yüklemi ise şart kipinde kullanılan, birleşenleri birbirine 'diye' bağlacı ile ve bağlaçsız bağlanan Türk tipi birleşik cümle modellerinden, aynı zamanda karşıtlık ve sebep yan cümlelerinden söz edilmiştir (Guzev 2015: 296-300). Aslında V.G. Guzev'in "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri"(2015) adlı eserinde Türk tipi birleşik cümle modelleri olarak adlandırılan yapılanmalar, A.N.Kononov'un "Çağdaş Türk Edebi Dilinin Grameri" (1956) adlı kitabındaki uygun cümle kuruluşlarından fazla bir farklılık arz etmemektedir. Çünkü 1956 yılından beri diğer Türk yazı dillerinde birleşik cümle sentaksına dair ileri sürülen yeni lengüistik açıklamalardan V.G.Guzev'in eserinde yararlanılmamıştır. Birleşik cümlelerin cümle unsurlarına göre geniş sentaktik-fonksiyonel tahlili (Abdullayev 1974), Türk dilbiliminde *cümle*, *netin* ve *söylem sentaksına* dair yeni bir araştırma-inceleme istikametinin ortaya çıkması (Abdullayev 1999) ve birleşik cümlelerin kavramsal ve sentaktik özelliklerine göre fonksiyonel-semantik modellerinin belirlenmesi (Musayev 2011) bunların bazılarıdır. V.G. Guzev'in "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri" (2015) adlı kitabının "Cümle" bölümünde Türk tipi birleşik cümle olarak nitelendirilen sentaktik yapılanmaların tanımlanmasında da yeni yapılan çalışmaların etkisinin bulunmadığı gözlenmektedir. Nitekim konuşmada ifade olunan asimetrik sentaktik yapılanma veya söylem, V. G. Guzev'in söz konusu çalışmasında nesne yan cümleli bağlaçsız kullanılan Türk tipi birleşik cümle modeli niteliğinde değerlendirilmiştir: Herkes *onu İzmir'e... gitti* sanır; Ben *seni uyuyor* zannettim; Bunu, *yalnız şehirlerde olur* bilirdim (Guzev 2015: 297).

Yukarıda gösterilen söylemler, aşağıda belirtileceği üzere, nesne anlamlı tam birleşimli birleşik cümle modelinde, ama Türkiye Türkçesinde kalıcı bir stilistik-sentaktik norm olarak da kullanılabilir. Bu yapılanmada yan cümle, alışlagelenin dışında iç pozisyonda gelmiş ve söylemin predikativ merkezi ise Türk tipi perifrastik veya analitik fiil şekliyle kullanılmıştır.

V.G. Guzev'in kitabında karşıtlık ve sebep yan cümleleri olarak nitelendirilen aşağıdaki sentaktik birimler ise söz konusu durumda birleşik cümlelerin değil, basit yapılanmalı cümleden büyük birliklerin veya bir mikro metnin birleşenleri olarak değerlendirilebilmektedir. Örneğin: 1) Yaşını başını almıştı, kocası başta, her kes ona artık vaktini ibadete hasretmek zamanı geldiğini, daha doğrusu ahreti düşünme saati çaldığını ima ediyordu. *Halbuki o, buruşuk yüzünü daha buruşturuyor; ahret düşüncesini hiç sevmiyordu*; 2) Ya ne demeye çılgık çılgılaydın o zaman?" diye üsteledi hancı. "*Çünkü öteki âleme uzandım da geldim...*" (2015:299-300).

Böylece, sadece *basit/birleşik cümle ve cümleden büyük birlik sentaksının* bütünleşme irdelenmesi istikametinde, çeşitli söz dizimsel yapılanmaların "yapısal-semantic" (Axmatov 1983) ve kavramsal-sentaktik nitelikteki "fonksiyonel-semantic" (Musayev 2011) modellerinin belirlenmesi mümkün olabilmektedir. Bu bakımdan aşağıda Türkçede birleşik cümlelerin sentaktik yapılanmasının fonksiyonel-semantic modelleri şemasının verilmesinin faydalı olabileceğini düşündük. Söz konusu model, yapısal nitelikteki üç birleşenden ibarettir. Birinci birleşende 10, ikinci birleşende 6, üçüncü birleşende ise 7 anlamsal tür ifade edilir. Bunlar aşağıda verilen *Çizelgede* gösterilmiştir. Söz konusu çizelgede görüldüğü gibi, bazı anlamsal türler her bir birleşende veya birleşenlerin ikisinde bulunmaktadır. Bu, dilin sentaktik sisteminde, aynı zamanda birleşik cümlelerde de eş seslilik ve çokanlamlılık gibi leksik-semantic kategorilerin mevcudiyetine işaret eder.

Metnin temel biçimlerini oluşturan sentaktik yapılanmalar yapısal, anlamsal ve işlevsel olarak üç grupta ele alınabilir: *Basit cümleler, birleşik cümleler ve cümleden büyük birlikler*. Birleşik cümle birleşenlerinin veya temel ve yan cümlelerin yüklemeleri zamana, kişiye ve kipe göre çekimli fiillerle kullanılır. Çekimsiz fiillerle kullanılmaz. Birleşik cümleler, yan cümlelerin temel cümleyi tamamlaması niteliğine göre tarafımızdan üç grupta sınıflandırılmaktadır: *1. Tek birleşimli birleşik cümleler; 2. Tam birleşimli birleşik cümleler; 3. Çift birleşimli birleşik cümleler* (Musaoğlu 2002:105).

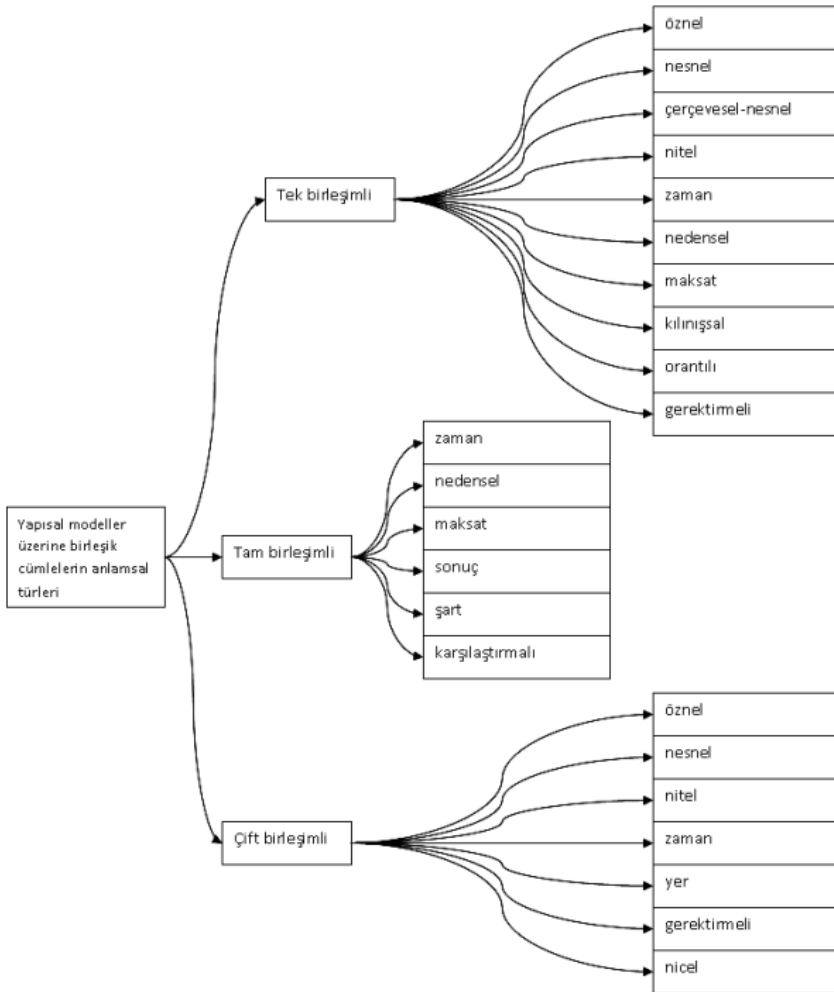
Tek birleşimli birleşik cümlelerde, yan cümle temel cümlelerin herhangi bir somut ögesine ait olur veya onu tamamlar: (1) Azerb. *Bu yalan imiş ki, girməz oğru cənnət bağinə* (Kışvəri. Əsərləri, 1984, s. 6); (2)Türk. *Bildüm buni ki, başa almış bela gönül* (K. Paşazade. Yusuf-u Züleyha, s. 57).

Tam birleşimli birleşik cümlelerde yan cümle temel cümlelerin bütününe aittir: (1) Azerb. *Papırosda da həyəət girmək olmazdı, çünki Umud bu vaxtacan nəinki atasının, heç qardaşı Kamranın da yanında damağına papıros qoymamışdı* (İ. Məlikzadə. Yaşıl gecə, 1989, s. 132). (2) Eski Türkçe. *Kişi emgäkidsə señä belgüllüg / unitma ol emgäkni bolma ölüg...* 'Əgər bir adam sənə açıq bir şəkildə əziyyət verirsə, sən bu əziyyəti unutma, hissiz-duyğusuz və ölü olma'(DTS 1969: 172).

Çift birleşimli birleşik cümlelerde yan cümle temel cümleye, temel cümle de yan cümleye eşit derecede ait olur. Hem yan hem de temel cümlede bağlayıcı vasıtalar kullanılır: (1) Azerb. *Çün hər nə kim əkərsən, anı biçərsən axır* (Nəsimi. Əsərləri, V, 1985, s. 184); (2) Eski Türkçe: *neçä er bedüsä başayrıy bedür/ neçä baş bedüsä bedük börk kedür...* 'Kişi nə qədər yüksəlsə, onun qaygıları da o qədər artar/ Başı nə qədər böyüysə, o qədər böyük şapqa geyinər' (DTS 1969: 356).

Birleşik cümlelerin eş sesli-sentaktik modellerine ilişkin yukarıda verilen örnekleri, çeşitli yapısal-anlamsal türler olarak belirlenebilmektedir. Birincil modele ilişkin olarak getirilen örneklerden birincisi *özne*, ikincisi *nesne*; ikincil modele ilişkin olarak getirilen örneklerden birincisi *sebep*, ikincisi *şart*; üçüncü modele ilişkin olarak getirilen örneklerden ise birincisi *nesne*, ikincisi *nicel* anlamlıdır (Musaoğlu// Musayev 2002:105-144; 2011: 75-268). Bu bağlamda, dil sisteminin derin yapısındaki öznel-nesnel, zaman-mekân, neden-sonuç, koşul-karşılaştırma vb. uygun fonksiyonel-semantic anlam alanlarının, Türkçe birleşik cümle sentaksındaki üst düzeydeki anlatımının, söz konusu sentaktik modelleri ve bu modellerde gerçekleşen 23 yapısal-anlamsal türü, aşağıdaki çizelgede net olarak gösterilmiştir (Musaoğlu 2013: 21-22).

Çizelge 1. Türkçede Birleşik Cümlelerin Fonksiyonel-Semantik Modeli

Türkçenin işlevsel bir dilbilgisinin, eklemeli yapının ses uyumu, morfolojik dizisi, değişmez söz dizimi ve konuşma anı iletişiminin gerçekleşmesi kurallarına esasen düzenlenebilmesi için onun fonetik, fonolojik, morfolojik, sentaktik, leksikolojik, deyim ve metin dilbilimsel kategorilerinin de uygun fonksiyonel-semantic modellenmelerinin yapılması gerekecektir.

Sonuç

V. G. Guzev'in "Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri" (2015) adlı eserinde, Türkçenin Osmanlı katından ve onun diğer yazı dilleri ve lehçelerinden değil, sadece çağdaş Türkiye Türkçesi gramerinden söz edilmiştir. Türkçede gramer çalışmalarının genel dilbilimin bilinciyle ve Türkçe dil, konuşma ve kullanım kurallarına göre yapılmasının gerektiği özenle vurgulanmıştır. Türkiye Türkçesinin fonolojisi, morfolojisi, morfolojisi ve fonksiyonel sentaksı üzerine bilişsel nitelikte lengüistik açıklamalar yapılmıştır. Örneğin -ki aitlik ekinin dil sisteminde tezahür eden ikincil temsili veya tözü bir *ad kategorisi* olarak belirlenmiştir. Gerek isim soylu ikincil ad, gerekse mastar, sıfat-fiil ve zarf-fiiller ile ifade olunan fiil soylu ikincil ad kategorisinin dil sisteminde *algılama, kavrama ve kullanılma* sürecinin bir sonucu olarak ortaya çıktığı gösterilmiştir. Fiilin çatı, statü ve görünüş kategorileri, morfolojinin ve fiilin birer alt sistemleri olarak fonksiyonel-semantic özellikleriyle yeniden düzenlenmiştir. Gramer çalışmalarımızın, bundan sonra Türk yazı dilleri ve lehçeleri materyallerinden hareketle, Türkçenin temel ses uyumlu, eklemeli-morfolojik kurallarına, sabit söz sıralı yapısına, kelime şeklinin konuşma anında gerçekleşen dizgisinin mantığına esasen sürdürülmeli olduğu düşüncesini taşıyoruz.

Kaynakça

- ABDULLA, Kamal ve MUSAOĞLU, Mehman (2012). "Türk Dili Kavramının Bilişsel-Lengüistik Açıklanması Üzerine". *Turkish Studies-International Periodical For The Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* Volume 7/2 Spring 2012, p. 35-45, ANKARA/TURKEY
- ABDULLAYEV, Əlövsət (1974). *Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr*. B.: "Maarif" Nəşriyyatı, 418 s.
- ABDULLAYEV, Kamal (1999). *Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri*, Bakı: "Maarif" Nəşriyyatı, 281 s.
- АХМАТОВ И. Х. (1983). *Структурно-семантические модели простого предложения в современном карачаево-балкарском языке (осовные вопросы теории)*, Нальчик: Изд-во "Эльбрус", 355 s.
- DENY, Jan (1921). *Türk Dili Grameri (Osmanlı lehçesi)*. Çeviren: Ali Ulvi Elöve, İstanbul, Maarif Matbaası, 1941, 1142 s.
- DEMİR, Nurettin ve YAZICI, Nermin (2012). "En Güçlü Çağında Türk Dili: Genel Değerlendirme ve Beklentiler". *21. Yüzyılda Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı 1: 175-197.
- Dilçilik Ensiklopediyası, I cild, 513 s., II cild, 526 s., Dərs vəsaiti, Bakı, Mütərcim, 2006-2008
- Дмитриев Н.К. (1960), *Турецкий язык*, Москва
- ДТС: *Drevneturkskiy slovar'* (1969). Leningrad: Nauka
- ERCİLASUN, B. Ahmet (2007). *Makaleler: Dil-Destan-Tarih-Edebiyat*, Akçağ, 751 s.
- GUZEV V.G. (2015). *Türkiye Türkçesinin Teorik Grameri*. S.-Petersburg, 320 s.

- КАЗЫМ-БЕК М. (1848). *Общая грамматика турецкого-татарского языка*. Казань, 457 с.
- КОНОНОВ А. Н. (1956). *Грамматика современного турецкого литературного языка*, Издательство АН СССР, М. – Л., 562 с.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Gramer Terimleri Sözlüğü*. Genişletilmiş 2. Baskı. Ankara: TDK Yay.
- KİŞVƏRİ (1984). *Əsərləri*. Bakı: Yazıçı Yay.
- MƏLİKZADƏ İ. (1989). *Yaşıl gecə*. Roman və povestlər. Bakı: Yazıçı.
- MUSAOĞLU, Mehman (2002). *Türkolojinin Çeşitli Sorunları Üzerine Makaleler-İncelemeler*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yay.
- MUSAOĞLU, Mehman (2004). "Türkçe Dilbilgisinin Düzenlenmesinde Yeni Dilbilimsel Yöntemlerin Uygulanması Üzerine". *V. Uluslararası Türk Dil Kurultayı*. II. Cilt, Ankara: TDK Yay. s. 2139- 2155.
- MUSAOĞLU, Mehman (2009). "Türk Lehçelerinin Bilgisayar Ortamında Aktarımı Mümkün Mü?". *TÜRKSOY, Türk Dünyası Kültür ve Sanat Dergisi* 29/2:1. Ankara: 14-19.
- MUSAOĞLU, Mehman (2013). "Türkçe Bedii Metnin Yeni Filolojik Yöntemlerle İncelenmesi". *Gazi Türkiyat, Güz, Sayı: 13*. s. 1-28.
- MUSAYEV, Mehman (2011). *Türk ədəbi dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi*. Bakı: Kitab aləmi. 401 s.
- MUSAYEV, Mehman (2012). *Türkoloji dilçilik*, Bakı: Mütərcim, 456 s.
- MUSAYEV, Mehman, CƏFƏROV, Qüdrət (2014). *Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: morfolojiyaya yeni baxışlar və leksematika*. Bakı: AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu Yay. 7-185.
- NƏSİMİ, İmadəddin (1985). *Əsərləri*. V. Bakı: Elm.
- PAŞAZADE K. *Yusuflu Züleyha*. Hazırlayan Dr. Mustafa Demirel. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- САМОЙЛОВИЧ А. (1925). *Краткая учебная грамматика современного османско-турецкого языка*. М., 154 с.

TÜRKÇEDE SES DÜŞMESİ/HECE KAYNAŞMASI PROBLEMİ: BAŞKURT TÜRKÇESİ ÖRNEĞİ

Elision/Contraction Problem in Turkish: Bashkir Turkish Cases

Habibe YAZICI ERSOY*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 35-48

Öz: Tarihten günümüze kadar ünlü ve ünsüz sistemi açısından oldukça zengin olan Türkçe, bu zengin ses sistemi ve diğer bütün özellikleri ile uyum içerisinde bir dildir. Yazı dilinin dışında ağızlarda ünlü ve ünsüz seslerin şekillenmesi daha da fazlaşmaktadır. Kimi zaman sesler söyleyişte ahengi sağlama, daha kolay söyleme gibi çeşitli nedenlerle birbirlerine etkide bulunarak farklılıklara uğrarlar. Böylece ses olayları meydana gelir. Ses olayları bazen söyleyişte yaygınlaşarak yazı diline de geçerler. Türkçe kelimelerde karşılaşılan ses olaylarından biri *ses düşmesi/hece kaynaşması* hadisesidir. Çeşitli gramer ve araştırmalarda genellikle iki ayrı terim kullanılmakla birlikte bu ses olayı için çok farklı terimler de tercih edilmiştir: *kaynaşma, kaynaştırma, ünlü birleşmesi, büzülme, derilme, ünlü aşınması, vokal birleşmesi, ses düşmesi/ünlü düşmesi*. Söz konusu ses olayının görüldüğü kelimeler Başkurt Türkçesinde sözlük maddesi olmuşlar ve birer kısaltma örneği sayılmışlardır. Bu türden kelimelerde meydana gelen ses olayının yapısı; bu ses olayı için kullanılacak terimin tespiti ve örneklerin Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılması önem arz etmektedir. Bu makalede, Başkurt Türkçesinde ses düşmesi/hece kaynaşmasına uğramış kelimeler tespit edilerek, bu kelimelerin geçirdiği ses olayları incelenmeye çalışılmış ve tarihî karşılaştırmalı metot ile Türkiye Türkçesindeki benzer örnekleri ile karşılaştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Ses düşmesi, hece kaynaşması, ses olayı, Başkurt Türkçesi

Abstract: Turkish Language, which has always been rich in vowel and consonant system form past to present, is a harmonic language with that rich vocal system and other properties. In spoken dialects, apart from literary languages, realization ways of vowels and consonants increase. Sometimes, vocals may expose to differentiation because of some reasons such as speech harmony and simple pronunciation, and this cause phonetic alternations. These phonetic alternations may become widespread in speech and then spread to literary language. One of these phonetic alternations which occur in Turkish language is “elision/contraction”. Although, in Turkish grammars “ses düşmesi/hece kaynaşması” are terms used for the intended phonetic process (elision/contraction), there are some other terms which represent the same process in grammars and studies on Turkish language (kaynaşma, kaynaştırma, ünlü birleşmesi, büzülme, derilme, ünlü aşınması, vokal birleşmesi, ses düşmesi/ünlü düşmesi). The words which expose to

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, habibeersoy@gmail.com. Gönderim Tarihi: 15.03.2017 / Kabul Tarihi: 30.04.2017

aforementioned phonetic process in Bashkir Turkish have become lexical entries and been accepted as examples of ellipsis. It is important to decide on the terms to be used for this phonetic process. Moreover, the structure of this phonetic process which this kind of words exposes to should be defined, and examples should be compared with Turkey Turkish. In this article, the words which expose to “elision/contraction” is determined, and the phonetic processes are tried to be clarified in Bashkir Turkish. The examples which are found are compared with the similar examples in Turkey Turkish with diachronic comparison method.

Keywords: Elision, contraction, phonetic alternation, Bashkir Turkish

Giriş

Dünyadaki pek çok diğer dilden farklı olarak Türkçe ünlü sayısı bakımından zengin bir dildir. Üstelik yazı dilinin dışında ağızlarda ünlü ve ünsüz seslerin şekillenmesi daha da fazlalaşmaktadır. Ortak dildeki ünlü sayısının ağızlarda daha da artması yine Türkçenin ses kaynaklarının zenginliğinin işaretleridir (Sağır 2008: 564). Kimi zaman sesler, söyleyişte ahengi sağlama, daha kolay söyleme gibi çeşitli nedenlerle birbirlerine etkide bulunarak farklılıklara uğrarlar. Böylece ses olayları meydana gelir. Ses olayları bazen söyleyişte yaygınlaşarak yazı diline de geçer. Türkçe kelimelerde karşılaşılan ses olaylarından biri *ses düşmesi/hece kaynaşması* hadisesidir. Çeşitli gramer ve araştırmalarda genellikle bu iki terim kullanılmakla birlikte söz konusu ses olayı için çok farklı terimler de tercih edilmiştir: *kaynaşma* (Üçok 2007 [1. bs. 1948]: 183; Banguoğlu 1959: 115; Aksan 2003 [1977]: 51-52; Aksan 1978: 58-59; Korkmaz 1992: 100; Demircan 2001 [1. bs. 1996]: 95; Çotuksöken 2002: 103; Korkmaz 2003: 446; İmer vd. 2011: 172; Karaağaç 2013: 455); *kaynaştırma* (Hatipoğlu 1969); *ünlü birleşmesi* (Eker 2003: 239); *büzülme* (Banguoğlu 1959: 103-104; Eker 2003: 236); *derilme* (Vardar 2002: 70); *ünlü aşınması* (Keskin 2003: 9); *vokal birleşmesi* (Ergin 1990 [1. bs. 1958]: 50); *ses düşmesi/ünlü düşmesi* (Banguoğlu 1959: 115-116; Lewis 1967: 74; Coşkun 2015 [1. bs. 2008]: 139).

Üstelik *ses düşmesi/hece kaynaşması*, *ünlü düşmesi*, *hece yutumu*, *büzüşme* ya da *kaynaştırma* terimleri ile ifade edilen bu ses olayları için farklı çalışmalarda farklı görüşler mevcut olup, her ses olayı için verilen örnekler de oldukça kafa karıştırıcıdır. Kimi zaman aynı kelimeler farklı ses olayları için örnek verilmiş kimi zaman da aynı araştırmacı bir kelimeyi farklı iki ses olayında örnek olarak kullanmıştır. Söz konusu ses olayları ile ilgili manzara bu şekilde olunca özellikle ses bilgisi üzerine yapılan çalışmalar ile Türkçenin belli başlı gramerlerinde konu ile ilgili kullanılan terimlere ve örneklerle göz atmak faydalı olacaktır:

	<i>pek iyi>peki</i>	<i>kahve altı>kahvaltı</i>	<i>ne için>niçin</i>	<i>cuma ertesi>cumartesi</i>	<i>ağızım>ağzım</i>
ÜÇÖK- 2007 (1.bs. 1948)		Kaynaşma (s. 188)	Kaynaşma (s. 188)	Kaynaşma (s. 188)	
ERGİN- 1990 (1. bs. 1958)	Hece düşmesi (<i>haplogie</i>) (s. 50)	Ünlü birleşmesi (<i>contraction</i>) (s. 50)			
BANGUOĞLU-1995 (1. bs. 1974)	Bönlünlülerin düşmesi (s. 60-61)		Büzülmeyle birleşme (s. 77)	Büzülmeyle birleşme (s. 77)	
AKSAN-1998 (1. bs. 1977)			Kaynaşma (<i>contraction</i>) (s. 49-50)	Seslem yitimi (<i>haplogie</i>) pazar ertesi/ Kaynaşma (<i>contraction</i>) (s. 49-50)	
DEMİRCAN- 2001 (1. bs. 1996)	Ünlü/hece düşmesi (<i>haplogie</i>) (s. 93)		Kaynaşma (<i>contraction/ blending</i>) (s. 95)	Ünlü/hece düşmesi (<i>haplogie</i>) (s. 93)	Ünlü/Hece düşmesi (<i>haplogie</i>) (s. 93)
TSENG 2002			Ünlü düşmesi (s. 9)	Ünlü düşmesi (s. 9)	
EKER-2003	Büzülme/Hece kaynaşması (s. 236) (<i>contraction</i>)	Ünlü birleşmesi (s. 239)	Ünlü birleşmesi (s. 239)	Ünlü birleşmesi (s. 239)	
ATMACA-2007			Geçişme (s. 136)		
COŞKUN- 2015 (1. bs. 2008)	Hece düşmesi (s. 44-45)	Ünlü düşmesi (s. 44-45)	Ünlü düşmesi (s. 44-45)	Ünlü düşmesi (s. 44-45)	
GÜLENSOY – 2010		Ünlü düşmesi/ Ünlü birleşmesi (s. 472)	Ünlü düşmesi/ Ünlü birleşmesi (s. 472)	Ünlü düşmesi/ Ünlü birleşmesi (s. 472)	Ünlü düşmesi/ Ünlü birleşmesi (s. 472)
EFENDİOĞLU, İŞCAN-2010	Hece yutumu (s. 135)		Hece yutumu (s. 135)	Hece yutumu (s. 135)	Ünlü düşmesi (s. 131)
DEMİR, YILMAZ-2011	Büzülme (s. 97-98)				
KARAAĞAÇ-2013		Büzüşme (s. 124)	Büzüşme (s. 124)	İç ses düşmesi /Hece düşmesi /Büzüşme (s. 124-127-128)	
AYDIN, ADZHUMEROVA-2014			Ünlü birleşmesi (s. 205)		
BERBERCAN-2014					Ünlü düşmesi (<i>Vowel elision</i>) (s. 105)

Tabloda yer alan *ne için>niçin* kelimesi örnek alınırsa, bu kelimedeki ses olayını Üçok (2007 [1.bs. 1948]), Aksan (1998 [1. bs. 1977]), Demircan (2001 [1. bs. 1996]) *kaynaşma* kabul ederken, Banguoğlu (1995 [1. bs. 1974]), Eker (2003) ve Aydın ile Adzhumerova (2010) *ünlü birleşmesi*; Tseng (2002), Coşkun (2015 [1. bs. 2008]), Gülensoy (2010) *ünlü düşmesi*, Karaağaç (2013) *büzüşme*, Efendioğlu ile İşcan (2010) ise *hece yutumu* olarak kabul etmişlerdir. Tablodaki diğer örnekler için de durum bundan farklı değildir. Aynı veya benzer türden kelime için farklı araştırmacıların farklı kabulleri dikkati çekmektedir. Gramer ve dilbilim terimleri sözlüklerinde de durum benzer şekildedir. Üstelik orada biraz daha farklı olarak aynı araştırmacının aynı kelimeyi birden fazla ses olayında örnek verdiği görülmekte veya yine farklı araştırmacılar aynı örneği farklı ses olayı başlığı altında incelemektedir.

	KORKMAZ 1992	HENGİRMEN 1999	İMER vd. 2011	KARAAĞAÇ 2013	VARDAR 2002
Ses/Ünlü Düşmesi	Ünlü düşmesi (<i>elision</i>) (s. 159) <i>oyun+a>oyuna,</i> <i>ne asıl>nasıl,</i> <i>ne için>niçin</i>	Ünlü düşmesi (<i>elision</i>)= Hece düşmesi= Hece yutumu (s. 385) <i>ağız+r+m>ağzım,</i> <i>cuma</i> <i>ertesi>cumartesi,</i> <i>sütlü aş>sütlüç</i>	Ünlü düşmesi (<i>vowel reduction</i>) (s. 253) krş. ünlü indirgemesi <i>ağız+r>ağzı</i>	Ünlü düşmesi (<i>elision</i>) (s. 342-343) <i>küçükçük>küçücük,</i> <i>pazar</i> <i>ertesi>pazartesi</i>	
Hece Kaynaşması	Kaynaşma (<i>contraction</i>)/ Hece kaynaşması (s. 100) <i>cuma</i> <i>ertesi>cumartesi, ne için>niçin,</i> <i>ne asıl>nasıl,</i> <i>sütlü aş>sütlüç</i>	Kaynaşma (<i>fusion</i>) (s. 247) <i>ne için>niçin,</i> <i>ne asıl>nasıl,</i> <i>cuma</i> <i>ertesi>cumartesi</i>	--	Hece kaynaşması bkz. büzüşme	<u>Kaynaşma</u> (<i>fusion</i>) (s. 133)
Hece Yutumu	Hece yutulması (<i>haplology</i>)= Hece düşmesi (s. 80) krş. hece kaynaşması <i>pazar ertesi></i> <i>pazartesi,</i> <i>varır>var</i>	Hece yutulması (<i>haplology</i>) (s. 203) <i>cuma</i> <i>ertesi>cumartesi,</i> <i>bey</i> <i>efendi>beyefendi</i>	Seslem yitimi= hece yitimi=hece yutumu (<i>haplology</i>) (s. 222) <i>pazar ertesi></i> <i>pazartesi</i>	Hece yutulması (<i>haplology</i>)=hece düşmesi (s. 455) <i>pazar ertesi></i> <i>pazartesi,</i> <i>barur>bar>var</i>	--
Hece Düşmesi	Hece düşmesi bkz. hece yutumu (s. 80)	--	--	Hece düşmesi bkz. hece yutulması (s. 455)	--
Büzülme/ Büzüşme	--	--	--	Büzüşme (<i>contraction</i>)= hece kaynaşması krş. hece düşmesi (s. 217) <i>sekiz on>seksen,</i> <i>cuma</i> <i>ertesi>cumartesi,</i> <i>ne için>niçin,</i> <i>kahve altı>kahvaltı</i>	--
Ünlü Birleşmesi	--	--	--	--	--

Burada da örneğin Karaağaç (2013), *pazar ertesi*>*pazartesi* kelimesini hem *ünlü düşmesi* hem de *hece yutulması* hadiseleri için örnek olarak kullanmış; *hece yutulması* hadisesini hece düşmesine göndermiş; ayrıca *büzüşme* ile *hece kaynaşması* hadiselerini de eşit sayarak hece düşmesi ile karşılaştırma vermiştir. Neticede Karaağaç'ın söz konusu bu çalışmasında bütün ses olaylarının birbiriyle aynı sayılması gibi bir noktaya gelinmiştir.

Yukarıdaki tabloda dikkati çeken bir başka husus *kaynaşma* ses olayını Korkmaz (1992) *contraction* karşılığı kullanırken, Hengirmen (1999) ve Vardar (1999) ise *fusion* terimine karşılık olarak kullanmışlardır. *Contraction* terimi ayrıca Karaağaç (2013) tarafından *büzüşme* terimi ile karşılanmıştır.

Öner, ses olaylarını tarihî ses olayları, gramerlik ses olayları ve konuşma dilindeki ses olayları olmak üzere üç ayrı başlık altında incelemiştir (Öner 1998: 11, 21, 29). Efendioğlu ve İşcan da yazdıkları makalelerinde Türkçenin ses olaylarının üç başlık altında sınıflandırılabileceğini teklif etmektedirler.

1. Türkçenin işletimsel (eş zamanlı) ses olayları
2. Türkçenin tarihî (art zamanlı) ses olayları
3. Türkçenin yapısal ses olayları (2010)

Belki ses olaylarını bu sınıflandırmalarda olduğu gibi tasnif etmek yukarıdaki iki tabloda ortaya çıkan karmaşık durumlara bir çözüm getirebilir. Belirli bir kelimenin geçirdiği ses değişimlerini art zamanlı olarak mı eş zamanlı olarak mı değerlendireceğimize karar verirsek benzer örneklerin aynı başlıklar altında yer alması önlenmiş ve bir birlik de sağlanmış olacaktır. Makaleye konu olan ses olaylarının ise neredeyse tamamında hece kaynaşması hadisesi açıkça görülmektedir. Elbette ki heceler kaynaşırken kimi zaman bir ünlünün düşmesi ya da bir hece grubunun düşmesi söz konusu olabilmektedir. Bu durumda hece kaynaşması hadisesi daha genel, diğer ses hadiseleri daha özel kalmaktadır.

Dilin tarihî gelişimi ve değişimi boyunca dile ait unsurlar farklı ses olayları ile şekillenebilmektedir. Aynı dilin farklı kollarında benzer ya da farklı eğilimler de görülebilmektedir. Bir dilde karşılaşılabilecek ses olaylarından biri olan hece kaynaşması örnekleri de Türkçenin tarihî ve çağdaş bütün yazı dillerinde karşımıza çıkmaktadır. Türkiye'de çağdaş yazı dilleri üzerine yapılmış çalışmalarda da durum çok farklı değildir. Söz konusu çalışmalarda da yine aynı ses olayı için birbirinden farklı terimlere rastlanmakta ve aynı kelimelerin farklı terimlerin altına örnek verilmesi durumları ile karşılaşılmaktadır. Söz konusu çalışmalardaki durum da aşağıdaki tabloda görülebilir.

					<i>kahve+</i> <i>altı</i> > <i>kahvaltı</i>	<i>ne</i> <i>için</i> > <i>niçin</i>	<i>a-ğt-</i> <i>zım</i> > <i>ağzım</i>
ÖNER 1998	<i>barsa</i> <i>eken</i> > <i>barsaken</i> İki söz arasındaki (<i>Sandhi</i>) (s.32)						
ÖZTÜRK 2010	<i>boluptu</i> > <i>boptu</i> Hece kaynaşması (s. 22)	<i>ene şu</i> > <i>eşu</i> Hece düşmesi (s. 23)				Ünlü birleşmesi	
ÇENGEL 2005	<i>kayın</i> <i>ene</i> > <i>kaynana</i> İç seste ünlü düşmesi (s. 80)	<i>kele elek</i> > <i>kelelek</i> “henüz gitmedi” Ünlü birleşmesi /Hece kaynaşması (s. 83)					İç seste ünlü düşmesi
AKBABA 2009	<i>yaza</i> <i>alman</i> > <i>yazalman</i> Ünlü birleşmesi (s. 46)	<i>balaga ma</i> <i>eken</i> > <i>balaga</i> <i>meken</i> “çocuğa mı acaba” Hece kaynaşması (s. 62)	<i>sola</i> <i>yetip</i> > <i>süytip</i> “şöyle” Hece kaynaşması (s. 62)	<i>turur</i> > <i>turu</i> > <i>turi</i> Hece düşmesi (s. 62)			Ünlü düşmesi
ÖZKAN 1996	<i>birakıp</i> > <i>birayıp</i> Ünlü düşmesi (s. 63)	<i>barır</i> > <i>bar</i> Hece yutumu (s. 96)			Hece kaynaş- ması	Hece kaynaşması	
CEYLAN 1997	<i>buzagu</i> <i>buragu</i> > <i>pıru</i> Hece kaynaşması (s.206)						
BİRAY vd. 2015	<i>jerde</i> <i>ak</i> > <i>jerdak</i> Ünlü birleşmesi (s. 29)		<i>alıp kel-</i> <i>akel-</i> Hece düşmesi (s. 50)			<i>ne</i> <i>eter</i> > <i>neter</i> Ünlü birleşmesi (s. 29)	Ünlü düşmesi
COŞKUN 2000		<i>kiçikkine</i> > <i>kiçkine</i> Hece yutumu (s. 26)				<i>necce</i> <i>ök</i> > <i>neçük</i> Kaynaşma (s. 26)	Orta hece düşmesi
ALKAYA 2008		<i>kelinçek</i> > <i>kintsek</i> Hece yutulması (s. 208)	<i>alıp bar-</i> <i>apar-</i> Hece yutulması (s. 208)			<i>ata</i> <i>ana</i> > <i>atine</i> Ünlü birleşmesi (s. 145)	Ünlü düşmesi

Yukarıdaki tabloda ise *ne için*>*niçin* kelimesine bakılacak olursa Öztürk (2010), Biray vd. (2015) ve Alkaya (2008) söz konusu kelimedeki ses olayını *ünlü birleşmesi* kabul ederken, Özkan (1996) ve Coşkun (2000) ise *kaynaşma* kabul etmişlerdir. Her üç tabloda hem genel olarak ses olayları için hem de ses düşmesi/hece kaynaşması için durumun oldukça karışık olduğunu göstermektedir.

Bu makalede ele alınacak örnekler tıpkı Crystal'ın tanımında olduğu gibi *contraction* kabul edilecek ve Türkiye Türkçesinde *hece kaynaşması* terimi ile karşılanacaktır. Crystal, *contraction* teriminin tanımını şu şekilde yapmaktadır: “Dilbilimde, fonolojik olarak bitişik bir dil biçimine bağlanacak şekilde dilsel bir şekli azaltma sürecine ya da sonucuna atıfta bulunan veya bir dizi formun tek bir formda görünmesi için birleştirilmesini sağlayan terim.” (2008: 111).

Başkurt Türkçesinde de bu türden ses olaylarının rastlandığı kelimeler vardır. Üstelik bu kelimeler sözlük maddesi olmuşlar ve birer kısaltma örneği sayılmışlardır. Bu türden kelimelerde meydana gelen ses olayının yapısı ve bu ses olayı için kullanılacak terimin tespiti ve örneklerin Türkiye Türkçesi ile karşılaştırılması önem arz etmektedir. Bu makalede, Başkurt Türkçesinde ses düşmesi/ hece kaynaşmasına uğramış kelimeler tespit edilerek, bu kelimelerin geçirdiği ses olayları incelenecektir. Ayrıca belirtmek gerekir ki *Başkurt Türkçesinin İzahlı Sözlüğü*'nden taranan buradaki malzeme dışında da Başkurt dili ağızları ile konuşma dilinde bu türden ses hadiselerine rastlanmaktadır. Sözlüğe madde başı olarak giren örnekler tek değildir. Başkurt Türkçesindeki söz konusu örnekler hece kaynaşmasının olduğu iki kelimenin birleşme şartlarına göre aşağıdaki gibi dört grupta işlenmiştir.

İnceleme

1. Ünlü+Ünlü (Ünlüyle biten bir kelime ile ünlüyle başlayan bir kelimedenden oluşanlar)
2. Ünlü+Ünsüz (Ünlüyle biten bir kelime ile ünsüzle başlayan bir kelimedenden oluşanlar)
3. Ünsüz+ Ünlü (Ünsüzle biten bir kelime ile ünlüyle başlayan bir kelimedenden oluşanlar)
4. Ünsüz+Ünsüz (Ünsüzle biten bir kelime ile ünsüzle başlayan bir kelimedenden oluşanlar)

A. Ünlü+Ünlü (Ünlüyle biten bir kelime ile ünlüyle başlayan bir kelimedenden oluşanlar)

1. КАТИРКЕНЛӘУ *Qatırkñläw* “Fazla sert davranmak” (BTH I, 653)

Каты иркенләү.

Qatı irkñläw.

- ❖ Катиркенләп китеү, ш Котлобай .. йомоштарын бишләтә арттырып һанай башланы. Дусы булгас, катиркенләп китте. Р. Солтангәрәев.

Qatırkñläp kitñw Qütlübay.. yümüştärin bişlätä arttırıp һanay başlanı. Duşu bulğas, qatırkñläp kitti. (R. Sültangäräyñw)

“Fazla sert davranmak. Fazlasıyla sert davranıp gitti Kutlubay. Vazifelerini beşer beşer arttırıp seçmeye başladı. Dostu olunca, fazla sert davranıp gitti.” (R. Sultangereyev)”

2. **НИТКӘН** *Nitkän* “Ne yapan, nasıl” (BTH II, 19)

Ни иткән; ни тигән, ниндәй.

Ni itkän; ni tigän, nindäy.

- ❖ Бисәң дә шул орсөктай балага каныккан. **Ниткән** тукмау ул гел генә? — тине өләсәй. F. Ғүмәр.

Bisän dä şul ürsüqtay balağa qanıqqan. Nitkän tuqtaw ul gıl ginä? tinĭ ũläsäy. (Ğ. Ğümär)

“Eşin de şu ufacık çocuğa düşmanlık gütmüş. Nasıl durmak daima.” (G. Gümer)

- ❖ Шуға күрә ирзәр: «Бисәләрзең йыйылышы буламы ни? Ул ниткән эш?

Şuğa kürä irzär: Bisälärzĭ ŋ uyılışı bulamı ni? Ul nitkän ĩş? (BA, 72)

“Şuna göre erkekler: Eşlerin toplanması olur mu ne? O nasıl iş?”

3. **КАТИРКЕН** *Qatirkĭn* “Fazla sert” (BTH I, 653)

Каты иркен.

Qatı irkĭn.

- ❖ Ситкә сыгып китһә, улар [балалар] катиркен кылана: уларзың шаулауына тауыш алмаштырып булмай. Ж. Кейекбаев.

Sitkә sıgıp kithä, ular (balalar) qatırkĭn qılana: ularzıŋ şawlawına tawış almaştırıp bulmay. (J. Keĭyĭkbayıw)

“Dışarıya çıkıp gitse, onlar (çocuklar) sert davranıyor: onların gürlütüsüne ses vermek olmaz.” (J. Kiyikbayev)

B. **Ünlü+Ünsüz (Ünlüyle biten bir kelime ile ünsüzle başlayan bir kelimededen oluşanlar)**4. **ИБЕТ** *İbĭt* “İyi tabi” (BTH I, 362)

Эйе бит.

İyĭ bit.

- ❖ [Сабит:] халдат яраһыз булмай ул, ибет. В. Исхаков. Бәхәс башлана: Хәс Салауат Юлаевтың аты һымак, ибет! Р. Солтангәрәев.

Sabit: Haldat yarahız bulmay ul, ibĭt. (V. İshakıw). Băxĭş başlana: Häs Salawat Yulayıvtıŋ atı hımaq, ibĭt! (R. Sultangäräyĭw)

“Sabit: Asker yarasız olmaz tabi ki. (V. İshakov) Bahse başlama: Salawat Yulayev’in atı gibi tabi!” (R. Sultangereyev)

- ❖ — Атайыбыз тере булһа, беззе шулай кәзекләмәстәр ине, ибет, әсәй?

-Atayıbız tĭrĭ bulha, bĭzzĭ şulay kăzĭklämästär inĭ, ibĭt, äsäy? (T, 175)

“Babamı canlı olsa, bize şöyle gücenmezler idi, tabi ki anne?”

C. Ünsüz+ Ünlü (Ünsüzle biten bir kelime ile ünlüyle başlayan bir kelimedenden oluşanlar)

5. АНӨСӨН *Anüşün* “Onun için” (BTH I, 63)

Аның өсөн.

Anıŋ üşün.

- ❖ Нин китергә булдыңмы ни? — *Анөсөн.*

Hin kitirgä buldıŋmı ni? -Anüşün.

“Onun için. Sen gitmek mi istiyorsun? Onun için.”

6. БЫЛАЙТЫУ *Bılaytıw* “Böyle yapmak” (BTH I, 187)

Былай итеү.

Bılay itiw.

- ❖ Юлдыбаевтың былайтып һис бер асыуһыз-ниһез иптәштәрсә һөйләп биреүе .. йыйылған кешеләрҙе ирәбеләндереп ебәрҙе. Ғ. Дәүләтшин.

Yuldıbayevtıŋ bılaytıp his bür asıwıhız-nihiz iptäştärsä hüyläp biriwı... yıyılğan kişilärzı iräbiländirip yıbärzı. (G. Dävlätşin)

“Yuldubayev’in böyle yapıp hiçbir kıymeti olmayan arkadaşlar gibi söyleyivermesi... toplanan kişileri sakinleştirdi. (G. Dävlätşin)”

7. КАЛАЙТЫУ *Qalaytıw* “Nasıl yapmak” (BTH I, 618)

Калай итеү, һисек итеү.

Qalay itiw, nisik itiw.

- ❖ [Зиннәт:] Мин калайтайым инде, ағай? Мин һораштым, эзләнем... Я. Хамматов. *Zinnät:*

Min qalaytayım indı, aǵay? Min hüräştım, ğzlänım... (Y. Hammatıw)

“Zinnet: Ben nasıl yapayım şimdi ağabey? Hatırını sordum, aradım... (Y. Hammatov)”

8. АРУК *Aruq* “Çok iyi, çok fazla” (BTH I, 78)

Арыу ук

Arıw uq.

- ❖ Бына йөз имәндең юлы шул ул, улым,— тип һүзен бөтөрзө Әхмәзулла бабай, инде арук үсеп буй-һыу булып ултырган йәш урманна карап. Ә. Вахитов.

Bına yüz imändiŋ yulı şul ul, ulım, tip hüzın bütürzö Ähmäzulla babay, indı aruq üşip buy-hıw bulıp ultırǵan yäş urmanına qarap. (Ä. Vahitov)

“İşte yüz meşenin yolu şudur oğlum deyip sözünü bitirdi Ehmezulla Dede, şimdi çok iyi büyüyen genç ormanına kadar. (E. Vagitov)”

- ❖ Шундай уйға килгәс, Бәкер малайзарзан арук кына артқа калды.
Şunday uyğa kilgäs, Bekir malayzarzan aruq qına artqa qaldı. (SPK, 55)
“Şöyle akla gelince, Bekir çocuklardan oldukça fazla arkada kaldı.”

D. Ünsüz+Ünsüz (Ünsüzle biten bir kelime ile ünsüzle başlayan bir kelimedен oluşаnlar)

9. АПАРЫУ *Aparıw* “Getirmek, götürmek.” (BTH I, 67)

Алып барыу.

Alıp barıw.

- ❖ Кинога апарыу. Апара ятыу. Апарып биреу. **Апарып** куйыу. Апарып сыгарыу. Апарып ташлау. Апартып халыу, ш — Бар, булмаһа, атайыңа айран апарып кил. К. Мәргән.

Kinoğa aparıw. Apara yatıw. Aparıp birıw. Aparıp quyıw. Aparıp sıgarıw. Aparıp taşlaw. Aparıp halıw. Bar, bulmaha, atayıña ayran aparıp kil. (K. Märgän)

“Sinemaya götürmek. Götürüverme. Getiriverme. Götürüp bırakmak. Götürüp çıkarmak. Götürüp bırakmak. Git, olmazsa babana ayran getir.”

10. АПКАЙТЫУ *Apqaytıw* “Алып дөнмек, getirmek.” (BTH I, 67)

Алып кайтыу.

Alıp qaytıw.

- ❖ Бесән апкайтыу. Кунак апкайтыу, т [Егет:] Мин һиңә .. хан қыззарығына т агып йөрөй торған бүләк апкайттым. Й. Солтанов.

Bışän apqaytıw. Qunaq apqaytıw. Yiğit: Min hiñä... xan qızzarı gına ağıp yürüy türğan büläk apqayttım. (Y. Sültanıw)

“Ot getirmek. Misafir getirmek. Yiğit: Ben sana... Han kızları gibi salınan hediye getirdim. (Y. Sultanow)”

11. АПКАЛЫУ *Apqalıw* “Алып калмак” (BTH I, 67)

Алып калыу.

Alıp qalıw.

- ❖ Айырып апкалыу. Ебәрмәй апкалыу.

Ayırıp apqalıw. Yibärmäy apqalıw.

“Ayırıp kaldı. Göndermeden kaldı.”

12. **АПКАСЫУ** *Apqasıw* “Alıp kaçmak” (BTH I, 67)
Алып касыу.
Alıp qasıw.
- ❖ Кеше нәмәһен апкасыу. Апкасып китеү.
Kışı nāmāhın apqasıw. Apkasıp kitıw.
“Ait olan her şeyini alıp kaçmak. Alıp kaçıp gitmek.”
13. **АПСЫҒЫУ (айсык*)** *Apsıǵıw* “Alıp çıkmak” (BTH I, 68)
Алып сығыу.
Alıp sıǵıw.
- ❖ Баланы апсығыу. Өйзән апсыггяу. һыузан апсығыу. Ярзан апсығыу. ш — Аһылбай, бар, атты апсык, халык күрһен. З. Биішева.
Balanı apsıǵıw. Üyzän apsıǵıw. Hıwzan apsıǵıw. Yarzan apsıǵıw. Ahılbay, bar, attı apsıq, halıq kürhın. (Z. Biişıva)
“Çocuǵu alıp çıkmak. Evden alıp çıkmak. Yardan ayrılmak. Ahılbay, git, attı alıp çık, halk görsün. (Z. Biişeva)”
14. **ӘПИРЕУ** *Äpirıw* “Alıp vermek” (BTH II, 750)
Алып биреү.
Alıp birıw.
- ❖ Әхмәзулла бабай казаклап тора, мин уға такта әпиреп торам. Ә. Вахитов.
Äxmäzulla babay qazaqlap tıra, min uǵa taqta äpirıw tıram. (Ä. Vahitıw)
“Ehmezulla dede kazık çakıyor ben ona tahta alıp veriyorum. (E. Vahitov)”
15. **ӘПКИЛЕУ** *Äpkilıw* “Alıp gelmek” (BTH II, 750)
Алып килеү.
Alıp kilıw.
- ❖ Гөләйшә инәйемә һыу әпкилеп тотторам. К. Кинйәбулатова.
Güläyşä inäyımä hıw äpkilıw tıttıram. (K. Kinyäbulatıva)
“Güleyşe anneme su getireyim.” (K. Kinyebulatov)
16. **ӘПКИТЕУ** *Äpkitıw* “Alıp gitmek” (BTH II, 750)
Алып китеү.
Alıp kitıw.
- ❖ [Нәфисә:] Хажисолтан кис бейәбеззе әпкитеп қуйзы. Я. Хамматов.
Hajisultan kis bıyä bızı äpkitıw quyzı. (Y. Hammatıw)
“Hajisultan akşam dans ediyor bizi alıp gitti. (Y. Hammatov)”

- ❖ Эсэһен дә бергә әпкитәйек. Мин тегендә инеп кенә сығайым да... Тукта, ә көләмбәт сапкындың ниндәй хәбәр әркилгәнән һораһа, ни тийермен? — *Äsähin dä birgä äpkitüyäk. Min tig'indä inip kënë sıgayım da... Tuqta, ä Qülümbät sapqındıñ nindäy xəbär äpkilgänin hüraha, ni tiyirmın?* (BR, 386) “- Annesini de birlikte alıp gidelim. Ben oraya girip çıkayım da... Bekle, ama Külümbet kuryenin nasıl haber getirdiğini sorarsa, ne derim?”

17. **БЫЯК** *Byyaq* “Bu taraf” (BTH I, 195)

Был як.

Bıl yaq.

- ❖ Кыу, тизерәк кыу! **Быякка** кайыр! Я. Хамматов.
Qıw, tiziräk qıw! Byyaqqa qayır! (Y. Xammatöv)
“Kov, çabuk kov! Bu tarafa gönder. (Y. Xammatow)”

Sonuç

Türkiye Türkçesi gramerleri ile bugüne kadar yapılmış ses bilgisi çalışmalarında ses düşmesi/hece kaynaşması konusunda görüş birliği olmadığı gibi bu terimin tanımının ne olduğu konusu da verilen örnekler de birbirinden çok çeşitlidir. Konu genel olarak ses bilgisi çalışmalarını ilgilendirmekte ve hem tanım hem terim birliğinin sağlanması gerekmektedir. Makalede sunulan tablolardan da anlaşılmaktadır ki bu mesele oldukça karışık bir hâl almıştır. Türkçenin tarihî ve çağdaş bütün lehçelerinde hece kaynaşması örnekleri bulunmaktadır. Türkiye Türkçesinde de bunun örneklerine rastlamak mümkündür. Söz konusu ses olayının yaşandığı kelimeler kimi zaman sadece söyleyişte kalırken kimi zaman da sözlük maddesi olarak birer leksik birim hâline gelmiştir. Türkiye Türkçesinde *nasıl, niçin, cumartesi* vb. örnekler ile sözlüğe giren hece kaynaşması örneklerinin benzerleri Başkurt Türkçesinde madde başında kısaltma olarak gösterilerek sözlükte yer almıştır. Ancak Başkurt Türkçesinde gördüğümüz çoğu örneğin Türkiye Türkçesinden farklı olarak *qatırkñlāw* “fazla sert davranmak”, *bılaytıw* “böyle yapmak”, *qalaytıw* “nasıl yapmak” vb. gibi fiil oluşu dikkate değerdir. Bu türden örneklerin sözlüğe girmesi onların edebî dil içerisinde yer bulduğunun kanıtıdır. Bugün söz konusu örnekler diğer çağdaş Türk lehçelerinde de söyleyişte kullanılmakla birlikte hepsinde bu şekilde düzenli olarak sözlük maddesi olmamıştır. Bunun en yakın örneği Tatar Türkçesidir. Başkurt Türkçesinden elde edilen veriler Tatar Türkçesi sözlüğüyle karşılaştırıldığında bu lehçede sadece *nitken* (TTS: 444) kelimesinin sözlük maddesi olduğu görülmüştür. Ancak şunu da belirtmek gerekir ki Başkurt Türkçesinin standart konuşma dili ile ağızlarında da sözlüğe girmemiş olan başka hece kaynaşması örnekleri kullanılmaktadır. Söz konusu hece kaynaşması örnekleri bütün lehçeler düzeyinde incelenip ortaya çıkarılabilirse bunları karşılaştırmak ve bu ses olayının sınırlarını belirleyebilmek mümkün olacaktır.

Örneklerin Alındığı Eserler

- BTH : (1993). *Başkurt Tilinin Hüzüğü*. Moskva: Russkiy Yazık.
TTS : (1979). *Tatar Tilinin Anlatmalı Süzüğü*, Kazan.
T : (2002). İGİZYENOVA, Najiye *Takdir*, Ufa.
SPK : (2003). GEYİTBAY, Nail, *Sit Pleneta Qızı*, Ufa.
BR : (2002). RAFİKOV, Bulat, *Bulat Rafiqov- Āsār-zār*, Ufa.

Kaynakça

- AKSAN, Doğan (1978). *Türkiye Türkçesi Gelişmeli Sesbilimi*, Ankara: TDK Yay.
AKSAN, Doğan (2003 [1. bs. 1977]). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: TDK Yay.
ALKAYA, Ercan (2008). *Sibirya Tatar Türkçesi*, Ankara: Turkish Studies Yay.
ATMACA, Emine (2007). “Antalya’nın Korkuteli İlçesi Ağzında Görülen Belirgin Ses Hadiseleri”, *Dil Araştırmaları Dergisi*, C. 1, S.1, Güz, s. 115-155.
AYDIN, Ayşe, Reshide ADZHUMEROVA (2014). “Kırım Halk Yırlarında Belli Başlı Ses Özellikleri”, *Türük, Uluslararası Dil Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Y.2, S. 4, s. 197-218.
BANGUOĞLU, Tahsin (1959). *Türk Grameri: Ses Bilgisi*, Ankara: TDK Yay.
BANGUOĞLU, Tahsin (1995 [1. bs. 1974]). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yay.
BERBERCAN, Mehmet Turgut (2014). “Kırım Tatar Şarkılarının Dil-Tarihsel Açından Fonolojik Perspektifi”, *Türük, Uluslararası Dil Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, Y.2, S. 3, s. 99-111.
BİRAY, Nergis, Ekrem AYAN, Güljanat KURMANGALİYEVA ERCİLASUN (2015). *Çağdaş Kazak Türkçesi*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yay.
CEYLAN, Emine (1997). *Çuvaşça Çok Zamanlı Ses Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
COŞKUN, Volkan (2000 [1. bs. 2008]). *Özbek Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
COŞKUN, Volkan (2015). *Türkçenin Ses Bilgisi*, İstanbul: Bilge, Kültür Sanat.
CRYSTAL, David (2008). *Dictionary of Linguistics and Phonetics*, USA: Blackwell Publishing.
ÇOTUKSÖKEN, Yusuf (2002). *Uygulamalı Türk Dili*, C.1, İstanbul: Papatya Yay.
DEMİR Nurettin, Emine YILMAZ (2011). *Türk Dili El Kitabı*, Ankara: Grafiker Yay.
DEMİRCAN, Ömer (2001 [1. bs. 1996]). *Türkçenin Ses Dizimi*, İstanbul: Der Yay. Coşkun 2015: 139
EFENDİOĞLU, Süleyman, Adem İŞCAN (2010). “Türkçe Ses Bilgisi Öğretiminde Ses Olaylarının Sınıflandırılması”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi [TAED]*, S. 43, s. 121-143.
EKER, Süer (2003). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
ERGİN, Muharrem (1990 [1. bs. 1958]). *Türk Dil Bilgisi*, Ankara: Bayrak Yay.
ERGÖNENÇ AKBABA, Dilek (2009). *Nogay Türkçesi Grameri*, Ankara: Grafiker Yay.
GÜLENSOY, Tuncer (2010). *Türkçe El Kitabı*, Ankara: Akçağ Yay.
HATİPOĞLU, Vecihe (1969). *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Ankara.
HENGİRMEN, Mehmet (1999). *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara: Engin Yay.
İMER, Kamile, Ahmet KOCAMAN, Sumru ÖZSOY (2011). *Dilbilim Sözlüğü*, İstanbul: Boğaziçi Üniversitesi Yay.
KARAAĞAÇ, Günay (2013). *Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
KASAPOĞLU ÇENGEL, Hülya (2005). *Kırgız Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- KESKİN, Raşit (2003). *Türkçe Dil Bilgisi*, Konya: Çizgi Kitabevi.
- KORKMAZ, Zeynep (1992). *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Ankara: TDK Yay.
- KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yay.
- LEWIS, Geoffrey L. (1967). *Turkish Grammar*, New York: Oxford.
- ÖNER, Mustafa (1998). *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÖZKAN, Nevzat (1996). *Gagavuz Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2010). *Yeni Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SAĞIR, Mukim (2008). “Türkiye Türkçesi Ağızlarının Ünlü Varlığı”, *Turkish Studies*, S. 3, s. 563-578.
- TSENG, Lanya (2002). *Türkiye Türkçesinde Orta Hece Düşmesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yay.
- ÜÇÖK, Necip (2007 [1. bs. 1948]). *Genel Fonetik*, Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Yay.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yay.

CODEX CUMANICUS'TA LATİNCE ve GREKÇE ALINTILAR

Latin and Greek Loanwords in Codex Cumanicus

Galip GÜNER*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 49-56

Öz: *Codex Cumanicus* sahip olduğu sözcüklüğüyle sadece Kıpçak Türkçesi için değil aynı zamanda Kumanların/Kıpçakların kültür etkileşimi gerçekleştirdikleri milletler için de son derece değerli bir eserdir. *Codex Cumanicus* yayımımızın ön sözünde eserin söz varlığı üzerine çalışmalarımızı sürdürceğimizi ve bunları ilim âleminin istifadesine sunacağımızı ifade etmiştik. Bu çalışmada da eserdeki Latince ve Grekçe alıntıları tespit etmeye çalıştık. *Codex Cumanicus*'taki Latince ve Grekçe alıntı kelimelere bugüne kadar özel bir çalışmada temas edilmemiştir. Bu bağlamda *Codex Cumanicus*'un söz varlığı tekrar gözden geçirilerek metinde Latince ve Grekçeden alıntı olduğu kanaatini taşıdığımız kelimeler belirlendi. Ardından bu kelimeler daha çok metin bağlamında ve kültürel boyutlarıyla kısaca değerlendirilmeye çalışıldı. Metinde Latince ve veya Grekçe kelimeye ek olarak kayda geçirilmiş olan Türkçe veya başka bir dilden eş anlamlı karşılığı varsa bunlara da değinildi. Kelime cümle içerisinde kullanılmışsa görev bakımından da bir değerlendirmeye tabi tutuldu. Semantik bakımdan bir farklılaşma gerçekleşmişse ayrıca belirtildi.

Anahtar Kelimeler: Kıpçaklar, *Codex Cumanicus*, Latince, Grekçe, alıntı kelime.

Abstract: *Codex Cumanicus* is an invaluable monument not only for Kipchak Turkish but also for the nations in which Kumans/Kipchaks perform cultural communication. We have stated that we will continue our studies on *Codex Cumanicus*'s pre-existing vocabulary, and that we will present it to the forefront of the scientific community with a new work. In this work we also tried to identify Latin and Greek loanwords in the text. The Latin and Greek loanwords in *Codex Cumanicus* have not been touched upon in any particular work. For his, *Codex Cumanicus*'s vocabulary were re-overviewed and the words that we thought were quoted from the Latin and Greek the text were identified. Then these words were tried to be evaluated briefly in the context of texts and cultural dimensions. They were also mentioned if there is a synonym of Turkish or another language, which is added to Latin or Greek words in addition to the text. If the word was used in the sentence, it was also evaluated for duty. If a differentiation was realized in terms of semantics, it was also stated.

Keywords: Kipchaks, *Codex Cumanicus*, Latin, Greek, loanword.

* Doç. Dr., Erciyes Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, galipguner44@gmail.com.
Gönderim Tarihi: 21.02.2017 / Kabul Tarihi: 28.03.2017

I. GİRİŞ

Türklerin Anadolu'ya gelmeden önce Karadeniz'in kuzey sahillerinde ve Balkan coğrafyasında var oldukları ve devletler kurdukları malumdur. Periskop, Theofanis, Menandros gibi Bizans ve İbni Rüste, Gerdizî gibi Arap coğrafyacı ve tarihçileri bu bölgedeki Hun, Saragur, Ugor, Avar, Bulgar, Peçenek, Hazar ve Kuman/Kıpçak gibi Türk topluluklarına, onların kültürlerine ve yaşayış biçimlerine eserlerinde yer verirler. Bu araştırmacıların eserlerinde, bahsettikleri Türk topluluklarının dillerine ait bazı verileri kaydetmiş olmalarına karşın Türkçe ile o devirlerin Latince ve Grekçesi arasında gerçekleşmiş olan etkileşimler konusunda herhangi bir çalışma yapılmamıştır. Bu hususta yapılan belli başlı çalışma, Moravcsik'in Bizans kaynaklarındaki Türk topluluklarıyla ilgili tarih verilerinin ve bunlara bağlı olarak geçen özel adların ele alındığı eseridir. Lakin bu eserde Türk topluluklarının dilleri ile Latince ve Grekçe arasındaki alıntılar söz konusu dahi edilmemiştir (bk. Moravcsik 1958; Karaağaç 2015: 99).

VIII. ve IX. yüzyıllarda Ortodoks Roma'nın zayıflaması gerek Ön Asya'da gerekse de Karadeniz'in kuzeyindeki limanlarda ticaretin Venedikliler başta olmak üzere Cenevizliler, Sicilyalılar, Pizzalılar ve Floransalıların eline geçmesine yol açmıştır (Karaağaç 2015: 99). İşte bu gelişmelerin sonucu olarak XIII. yüzyılın sonlarına doğru (1291-1293) Karadeniz'in kuzeyinde Venedikli veya Cenevizli tüccarlar, Fransiskan misyonerler yahut İtalyan keşişler ile Alman din adamları tarafından yazıldığı düşünülen ve Kuman Kitabı/Elyazması anlamına gelen *Codex Cumanicus* sahip olduğu zengin söz varlığıyla Kumanların/Kıpçakların gündelik ve dinî hayatlarıyla halk edebiyatlarına dair önemli verileri bulabildiğimiz ender eserlerdendir. Kitap, biri İtalyan, diğeri Alman bölümü olmak üzere iki farklı defterden meydana gelmektedir. İtalyan bölümü 55, Alman bölümü ise 27 yapraktan müteşekkildir. Eser, Latin alfabesinin bir türü olan Gotik harfleriyle kaleme alınmıştır (Argunşah ve Güner, 2015: 21). İtalyan bölümü Latince, Farsça, Kumanca alfabetik bir sözlük niteliğinde olan eserin Alman bölümü ise daha çok dinî metinlere ayrılmıştır. Bu bağlamda eserin İtalyan bölümü Kumancaya geçmiş Latince ve Grekçe kültür kelimeleri, Alman bölümü ise dinî terimler bakımından son derece mühimdir.

II. İNCELEME: CODEX CUMANICUS'TA LATİNCE ve GREKÇE ALINTILAR

Bu çalışmada *Codex Cumanicus*'un söz varlığı gözden geçirilerek metinde Latince ve Grekçeden alıntı olduğu kanaatini taşıdığımız kelimeler belirlenmiştir. Kelimelerin anlamlarının yanına metinde kaydedilmiş olan Latince, Farsça veya Almanca karşılıkları da eklenmiştir. Ardından bu kelimeler daha çok metin bağlamında ve kültürel boyutlarıyla kısaca değerlendirilmiştir. Metinde Latince veya Grekçe kelimeye ek olarak kayda geçirilmiş olan Türkçe veya başka bir dilden eş anlamlı karşılığı varsa bunlara da değinilmiştir. Kelime, cümle içerisinde kullanılmışsa görev bakımından da bir değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Semantik bakımdan bir farklılaşma gerçekleşmişse ayrıca belirtilmiştir.

II. 1. Latince Alıntılar

II. 1. 1. profet “peygamber” (CCII 76a/11-12).

Latince *propheta* ‘peygamber’, aslında Grekçe olup *prophetes*’ten gelmektedir. Grekçede kelime ‘tercüman, sözcü, bilhassa tanrıların sözcüsü, ilham veren vaiz veya öğretmen’ demektir. ‘önce’ anlamına gelen *pro-* ile ‘konuşmak, söylemek, deklare etmek’ anlamına gelen *phanai* ~ *phemi* kökünün birleşmesiyle oluşmuştur (Need 2007: 31; Soggin 1989: 237). *profet* CC’de:

<i>Korkmagıl, Daud uruğu</i>	“Korkma Davud’un oğlu,”
<i>Arı Tin’dan ayılı boldı</i>	“Kutsal Ruh’tan hamile oldu,”
<i>Profet ayrgança kötürdi</i>	“Peygamberin dediği gibi
<i>Kız, kız égeç, Emanuelni</i>	“Taşdı kız, bakire iken Emanuel’i”

ilahisinde geçmektedir. Ayrıca eserde ‘peygamber’ karşılığı olarak Türkçe *bügü* (CCII 74b/15-16) ve Farsça *paygambar* (CCII 62a/2, CCII 63b/21) kelimeleri de kullanılmıştır.

II. 1. 2. psalmos “Mezmurlar kitabı” (CCII 69a/4).

psalma ~ *psalmus* aslında Latince ‘lir ile yapılan müzik yahut lir ile söylenen şarkı’ anlamına gelmektedir (Valpy 1828: 376; Boag 1848: 1040). Kelime, Türkçede Zebûr yahut Mezmurlar olarak adlandırılır ve Müslüman âlimlerce de Arapça ‘yazmak’ anlamına gelen *zebr* kökünden türediği kabul edilir. Arthur Jeffrey *Zebûr* kelimesinin *zebr* ile bağlantılı olmakla birlikte Mezmûrlar (Psalter) için kullanılan Yahudi veya Hristiyan kaynaklı bir kelimenin bozulmuş hâli olması gerektiğini de ileri sürmüştür (Gürkan 2013: 171-172). İşte başlangıçta şarkı daha çok da ‘ilahi’ anlamına gelen bu *psalmus* (> CC *psalmos*) kelimesi de aslında Hristiyanlıkta, Eski Ahit’te geçen Davut’un mezmurlarını ifade etmektedir. Bu mezmurların çoğunda bestesini yapan yahut söyleyen kişinin adını simgeleyen özel bir başlık vardır. Bazı araştırmacılar ise Mezmurlar kitabının tek yazarının Hz. Davut olduğunu kabul ederler (EB 701).

psalmos kelimesi CC’de, meşhur Ave Maria ilahisindeki şu dörtlükte karşımıza çıkmaktadır:

<i>Ave Maria kim bizge</i>	“Selam Meryem ki bize”
<i>Tuvurdıy bu cehanda</i>	“Doğurdun bu cihanda”
<i>Anı kim Têñri tu[v]urur,</i>	“Onu ki Tanrı doğurur,”
<i>Psalmos nêçik aytıp turur</i>	“Mezmurda söylendiği gibi.”

II. 1. 3. timeam “buhur, tütsü” (CCII 62a/10-11).

Dinî bir terim olarak Latince *thymíama* ‘buhur’ kelimesi (bk. Diamond 2008: 145), CC’de *timeam* biçiminde (transliterasyonlu yazımı: *timeam*) üç münecimin bir yıldız ardınca Kudüs’e gidip bebek İsa’yı bulmalarını kutladıkları bir Hristiyan bayramı olan *Epifani* metninde *Yügündiler, yalbardılar Yesusga, baş urdılar, tê[y]işdiler altun, miron, timeam*. “Yere kapanarak İsa’ya tapındılar, dua ettiler, selamladılar, altın, buhur ve mür hediye ettiler.” cümlesinde geçmektedir.

II. 1. 4. kapsa “sandık” (Alm. *di lade*) (CCII 80b/24b).

Latince ‘kap, kutu’ anlamına gelen *capsa* kelimesi, CC’de *kapfa* > *kapsa* olarak Almanca *die Lade* ‘sandık’ ile karşılanmıştır. De Vaan, kelimenin muhtemelen *capiō*’dan ‘yük sandığı, kap’ anlamıyla **kapso-* olarak türediğini söylemektedir (De Vaan 2008: 90-91).

II. 2. Grekçe Alıntılar**II. 2. 1. balsaman** “kutsal yağ, balsam” (Lat. *balsamus*) (CCII 66a/4).

Grekçe βάλσαμον (> *bálsamon*) ‘balsam, merhem’, Beekes’e göre Semitik kökenli olup Akatçada *bašāmu*, İbranicede *bāsām* ve Arapçada ise *bašām*’dır (2010: 198). Kelime, CC’de *balsaman* olarak kaydedilmiştir (transliterasyonlu yazımı *balšanian*). Mehmet Salâhi tarafından 1895’te basılan *Kâmûs-ı ‘Osmâni*’de Arapça *bešâm* maddesi açıklanırken “Hicaza mahsus hoş kokulu bir nevi ağaçtır ki andan misvâk yaparlar. Türkîde *balsama* ağacı derler.” değerlendirmesi yapılır (bkz. TS I: 394). Çağbayır, kelimenin *Tarama Sözlüğü*’nde geçen *balsama* biçiminin İtalyanca *balsamo*’dan alıntılandığı kanaatindedir (Çağbayır 2007: 456). Karaağaç ise, Türkiye Türkçesinde *balsam* olarak karşımıza çıkan biçiminin Fransızca *balsam*’dan alıntılandığını belirtir (Karaağaç 2015: 187).

II. 2. 2. bapas ~ papas ~ papaz “papaz” (Lat. *presbiter*, Far. *ğasīs*) (CCI 35b/12, CCII 62b/1, CCII 71b/2).

Hristiyanlıkla ilgili dinî bir terim olarak Grekçe *παπάς* (> *papás*, Beekes 2010: 1150), CC’de üç yerde tespit edilmiştir. İtalyan bölümünde kelime dinle ilgili terimlerin sıralandığı sayfada *tēnri*, *paygambar*, *haç* gibi kelimelerle birlikte *bapas* biçiminde kaydedilmiştir. Alman bölümünde ise doğrudan metinlerin içerisinde *papas* ve *papaz* biçimiyle karşımıza çıkmaktadır. Kelimenin bu kullanımları aynı zamanda Kumanca/ Kıpçakça içerisinde uğradığı fonetik farklılaşmaları da gözler önüne sermektedir.

II. 2. 3. çaman “kimyon türü bir bitki, çemen” (Lat. *cominum*) (CCI 41b/27).

İtalyan bölümünde baharatların ve bazı otların tasnif edildiği sayfada geçen bir diğer Grekçe kelime de *κῶμνον* (> *kuminon*)’dur. Kelime, Latince *cuminum* (CC *cominum*) olup bu şekliyle Almancaya da geçmiştir. Kuzey Slav dillerinde ve Macarcada (*kömény*) kullanılan biçimleri de Almancadan alıntılanmıştır (Eren 1999: 84). Tietze, Türkiye Türkçesinde çemen “kimyon otu, cuminum cyminum; bu otun tohumu” ve Anadolu ağızlarında çaman “kebab, pırzolo, ıskaralık et” biçiminde karşımıza çıkan kelimenin Ermenice çaman “kimyon” veya Arapçanın Suriye diyalektindeki çaman’dan alıntılandığını kabul eder (Tietze 2002: 471).

II. 2. 4. fanar “fener” (Lat. *lantema*, Far. *fēnūs*) (CCI 46a/25, CCII 63b/10-11).

Grekçe *φανάρι* (*fanári*) ‘içinde ışık kaynağı bulunan aydınlatma aracı’ kelimesi (Eren 1999: 143, Tietze 2009: 43), Türkçenin tarihî metinlerinde ilk defa CC’de tespit edilmektedir. Kelimenin CCII’deki kullanımında, *fanar* ile birlikte Farsçadan

alıntılanmış çırak'ın da yer aldığı görülür: *isi fanarlar bile*, çıraklar bile, nè bile anı izdediler bahçada “Yanan fenerler ile meşaleler ile onu bahçede aradılar.”

II. 2. 5. ispanak “ıspanak” (Lat. *spinatium*, Far. *spanāk*) (CCI 53b/25).

CC'de sebze adlarının sıralandığı bölümde geçen ıspanak (transliterasyonlu yazımı *yspanac*) Grekçe *σπανάκι* (> *spanáki*)'dir (Tietze 2009: 414).

II. 2. 6. kastana “kestane” (Lat. *datillum*, Far. *şābalud*) (53b/12).

CC'de Grekçeden alıntılanmış bir diğer kelime *κάστανα* (> *kástana*)'dır. Beekes, kelimenin kaynağının Anadolu olabileceği görüşündedir (2010: 655). Eren ise Ermenice *kask* ‘kestane’ ve *kaskeni* ‘kestane ağacı’ kelimelerinden Rumcaya alıntılandığı kanaatindedir (1999: 234). Kelime metinde meyve adlarıyla, bilhassa da erik, mişmiş, incir, üzüm gibi yemiş cinsinden adlarla zikredilmiştir (bk. CCI 53b).

II. 2. 7. klisea ~ klisia “kilise” (CCII 72b/6, CCII 74b/16-17).

Grekçe *ἐκκλησία* (> *ekklisia*) kelimesi aslında ‘çağırma, davet etmek’ anlamına gelen **kllh-* kökünden türemiştir (Beekes 2010: 623). CC'de kelime bir yerde *klisia* biçiminde ve doğrudan herhangi bir kiliseyi karşılamak için kullanılmıştır: *Kliskasını toydura* “Kilisesini doyura.” (CCII 72b/6). Bir diğer örnekte ise Hristiyanlar için tarihî öneme sahip Apostolik ve Katolik kiliselerini ifade ederken *klisea* şeklinde kaydedilmiştir: *Basa inanır-mên bir arı Katolik dagın Apostolik kliseaga* “Ayrıca tek kutsal evrensel (Katolik) ve elçisel (Apostolik) kiliseye inanıyorum.”

II. 2. 8. horon “canlı, hareketli bir oyun, horon” (Alm. *en reyic*) (CCII 82b/10) ~ koron “raks, dans, horon” (Lat. *ballum*, Far. *raqsī*) (CCI 5a/15).

Tarihî Türk dili alanında ilk defa CC'de karşımıza çıkan kelimelerden biri de *horon* ~ *koron* kelimesidir. Kelimenin kökeni hakkında görüş ortaya koyan araştırmacılar çoklukla Grekçe/Rumca veya Türkçe olduğu yönünde fikir beyan ederler. Mesela Tietze, Anadolu ağzlarında ve Standart Türkiye Türkçesinde *horos*, *horon*, *horan*, *horo*, *hora* gibi biçimlerini belirlediği kelimeyi Meyer'i kaynak göstererek aynı anlama gelen Grekçe *Χορός* (> *horós*)'tan getirir (2009: 326). Demir ise bütün bu görüşleri reddederek kelimenin Türkçe olduğunu iddia eder. Ona göre *horon* ~ *horan* kelimesi, Türkçe *or-* ‘kurmak, yerleşmek, tanzim etmek’ fiilinden gelmektedir: *or-a-n* > [*h*]oran (ayrıntılı bilgi için bk. Demir 2002). Bu bağlamda Wexler'in Grekçe *-os* ile biten bazı kelimelerin İbranicenin etkin olduğu bazı dillerde *-on*'a dönüştüğü yönündeki görüşü, CC'de geçen *horon* kelimesini izah etmek bakımından önemlidir. Ona göre Grekçe *horos*, Kırım Karayimcesinde bu değişim sebebiyle *horon* olmuştur (Wexler 1987: 37).

II. 2. 9. lahan “lahana” (Lat. *cauli*, Far. *kalām*) (CCI 54a/3).

CC'de sebze adlarının tasnif edildiği bölümde geçen bir diğer Grekçe alıntı kelime de *λάχανο* (> *láhano*) > *lahan*'dir (Beekes 2010: 839, Eren 1999: 278). Kelimenin

Latincesi olan *cauli* (< *caulis*) aslında ‘kök, sap’ demektir ki (De Vaan 2008:100) bu anlam lahananın köklü, saplı bir bitki olmasıyla ilişkili olmalıdır. Farsçası olan *kalām* ise Anadolu ağızlarında *kelem* biçiminde ‘lahana’ için kullanılmaktadır (Eren 1999: 278).

II. 2. 10. liman “liman” (Lat. *portus*, Far. *līmāni*) (CCI 20b/25).

CC’nin yazıldığı coğrafya olarak Kuzey Karadeniz kıyıları, bilhassa da Kırım ve civarı sahip olduğu doğal liman özelliğiyle dünya ticaretinde son derece önemli bir konuma sahiptir. Bu bağlamda Grekçe λιμάνι (> *limáni*, Eren 1999: 281) de CC’de *liman* olarak kullanılmıştır. Farsça biçimi olan *līmāni*’nin ise Grekçeden doğrudan alıntılanmış görülmektedir.

II. 2. 11. maḡdanus “maydanoz” (Lat. *petrosemulum*, Far. *mandānus*) (CCI 53b/26).

CC’de Grekçeden alıntılanmış bir diğer bitki adı da *maḡdanus*’tur. Kelime Grekçede μακεδονήσι (> *makedonēsi*) olup (Tietze 1955: 231) aslında ‘Makedon otu’ demektir. Kelimenin Çağdaş Yunancada kullanılan μαϊντανός (> *maïntanós*) biçimi sonradan Türkçeden alıntılanmıştır (Eren 1999: 290). Türkiye Türkçesinde *maydanoz* kelimesinin tarihî gelişimi ve kökeni üzerine ayrıntılı bir çalışma yapmış olan Öztekten, Grekçe *makedonēsi*’nin geçirdiği değişimi şöyle gösterir: *makedonēsi* > *magedanos > *magdenos* / *maḡdenos* / *ma’denos* / *ma’denoz* > *magdanos* > *maḡdanos* / *maḡdanoz* > *maydanos* / *maydanoz* (Öztekten 2009: 506).

II. 2. 12. marul “marul” (Lat. *latucha*, Far. *tarra*) (53b/27).

CC’de Latincesi *latucha* biçiminde yazılmış olan ve ‘marul’ anlamına gelen kelimenin doğrusu aslında *lactūca* olup İtalyancası *lattuga*, Almancası ise *lattich*’tir (Weigand 1910-II: 24). Kumancası/Kıpçakçası *marul* olan kelime ise Grekçeden alıntılanmıştır: μαρούλι (> *marouli*) (Eren 1999: 288).

II. 2. 13. miron “İstanbul’da şarap, zeytinyağı ve çeşitli esanslarla hazırlanarak dünyadaki bütün Hristiyan Ortodoks kiliselerine gönderilen kutsal vücut yağı, günlük, tütsü, Mesih yağı” (Lat. *crisma*) (CCII 62a/10-11, CCII 71a/19).

CC’de Grekçeden alıntılanmış dinî terimlerden bir diğeri Μύρων (> *Mýron*) > *miron*’dur. Batıda daha çok Latince biçimi *crisma*’dan değişmiş şekliyle *chrism* olarak bilinen bu kutsal yağın ilk defa ikinci yüzyılın sonlarında ortaya çıktığı kabul edilmektedir (Mitchell ve Meyers 2016: 123).

II. 2. 14. pistak “Antep fıstığı” (Lat. *festechum*, Far. *festuk*) (53b/19)

Beekes, Grekçe πωστακη (> *pistaki*)nin İrani bir dilden alıntılanmış olduğunu belirtir. Çağdaş Farsçadaki *pista* ‘fıstık, Antep fıstığı’ örneğini verir. Grekçe *pistaki*’nin -(α) κ eki ile türetildiğini de sözlerine ekler (Beekes 2010: 1197). Bu veriler bağlamında

kelimenin CC'deki *pistak* biçiminin sondaki /i/ düşmüş şekliyle Grekçe *pistáki*'den geldiği aşikârdır.

II. 2. 15. *trapes* “sofra, masa” (Lat. *mensa*) (CCII 82b/11).

Grekçe *τραπέζα* (> *trapéza*) ‘sofra, masa, tabak’ kelimesi (Beekes 2010: 1499), CC'de Arapça *sufra* ile birlikte kayda geçirilmiş ve her iki kelimenin Latince karşılığı da *mensa* (< *mēnsa*) ‘(kutsal sunumlar ve yemekler için kullanılan) masa’ olarak verilmiştir (De Vaan 2008: 372).

II. 2. 16. *üsküli* “keten” (Lat. *linum*, Far. *uskuli*) (CCI 46a/24).

CCI'de kumaş çeşitlerinin sayıldığı 46a ve 46b sayfalarında geçen ve Grekçeden alıntılanmış olan bir diğer kelime ise *üsküli*'dir. Kelime, Grekçe *σκουλί* (> *skouli*) ‘keten tarağı ile taranmış keten veya kenevir’ olup Osmanlı Türkçesinde *üskül* ve Anadolu ağızlarında ise *üskül* (Sinop), *üskülü* (Samsun, Giresun, Ordu), *üsgülü* (Kastamonu, Konya, Ordu), *uskoli* (Trabzon) biçimlerinde karşımıza çıkmaktadır (Tietze 1955: 239).

III. SONUÇ

Bu çalışmada, *Codex Cumanicus*'ta tespit ettiğimiz ve alıntı olduğunu düşündüğümüz Latince dört, Grekçeden ise on altı kelime üzerinde durulmuştur. Latince alıntılardan üçü dinî terim (*profet*, *psalmos*, *timeam*) biri ise eşya adıdır (*kapsa*). Grekçe alıntılardan ise metinde dinî terim olarak (*balsaman*, *bapas* ~ *papas* ~ *papaz*, *klisea* ~ *klisia*, *miron*), bitki adı olarak (çaman, ıspanak, kastana, lahan, *maydanus*, *marul*, *pistak*), eşya adı olarak (*fanar*, *trapes*), eğlenceyle ilgili bir ad olarak (*horon* ~ *koron*), ticari bir mekân adı olarak (*liman*) ve kumaş adı olarak (*üsküli*) belirlenmiştir. Bu veriler açıkça göstermektedir ki *Codex Cumanicus*'taki Latince ve Grekçe alıntılarının önemli bir kısmı dinî terim yahut bitki adıdır. Kelimelerin önemli bir kısmı bu dillerden Türkçeye yapılan ilk alıntılama olması bakımından da son derece değerli verilerdir.

Kaynakça

- ARGUNŞAH, Mustafa; GÜNER, Galip (2015). *Codex Cumanicus*, İstanbul: Kesit Yayınları (CC)
- BEEKES, Robert (2010). *Etymological Dictionary of Greek*, Leiden-Boston: Brill.
- BOAG, John (1848), *A Popular and Complete English Dictionary: Exhibiting the Pronunciation, Etymology, and Explanation of Every Word Usually Employed in Science, Literature, and Art*, Vol. II, London.
- ÇAĞBAYIR, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük*, 1. C., İstanbul: Ötüken Yayınları.
- DEMİR, Necati (2002). “Horan Kelimesi Üzerine”, *TDAY-Belleten-2002*, C. II, s. 25-34, Ankara: TDK Yayınları.
- DE VAAN, Michiel (2008). *Etymological Dictionary of Latin and the Other Italic Languages*, Leiden-Boston: Brill.
- DIAMOND, Wilfrid (2008). *Dictionary of Liturgical Latin*, Wipf and Stock Publishers, Eugene.

- Encyclopædia Britannica* (1842). "Psalm", Seventh Edition, Vol. XVIII, Adam and Charles Black, Edinburgh, s. 701. **(EB)**
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimoloji Sözlüğü*, Ankara: Bizim Büro Basım Evi.
- GÜRKAN, Salime Leyla (2013). "Zebûr", *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 44, b. 171-173.
- KARAAĞAÇ, Günay (2015). *Türkçenin Alıntılar Sözlüğü*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- MITCHELL, Leonel L., MEYERS Ruth A. (2016). *Praying Shapes Believing: A Theological Commentary on the Book of Common Prayer*, Seabury Books, New York.
- MORAVCSIK, Gyula (1958). *Byzantinoturcica, I-II*, Berlin: Akademie-Verlag.
- NEED, Stephan W. (2007). *The Gospels Today: Challenging Readings of John, Mark, Luke & Matthew*, Cowley Publications, Lanham.
- ÖZTEKTEN, Özkan (2009). "Her Söze Maydanoz", *Türk Dili*, S. 694, s. 501-509.
- SOGGIN, Alberto J. (1989). *Introduction to the Old Testament*, Third Edition, Kentucky: Westminster/John Knox Press.
- Tarama Sözlüğü* (1995), I. C., A-B, Ankara: TDK Yayınları. **(TS)**
- TIETZE, Andreas (1955). "Griechische Lehnwörter im anatolischen Türkisch", *Oriens*, Vol. 8, No. 2, s. 204-257.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, Birinci Cilt, A-E*, İstanbul-Wien: Simurg Yayınları.
- TIETZE, Andreas (2009). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı, İkinci Cilt, F-J*, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien.
- VALPY, A. J. (1828), *An Etymological Dictionary of the Latin Language*, London.
- WEIGAND, Friedrich L. K. (1910), *Deutsches Wörterbuch, Zweiter Band, L bis Z*, Verlag von Alfred Töpelmann, Gießen.
- WEXLER, Paul (1987). *Explorations in Judeo-Slavic Linguistics*, Leiden: Brill.

“ZAMİR N’SİNİN KAYNAĞI OLARAK NAZAL ÜNLÜ” SÖYLEMİ

*The Discourse of “The Nasal Vowel as The Origin of The
Pronominal n”*

Hakan ÖZDEMİR*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 57-67

Öz: *Sosyal Bilimler Dergisi*’nde çıkan bir yazımızda *zamir n’si* üzerinde durarak yeni bir ileri sürmede bulunmuştuk. Bu yazı, *Dil Araştırmaları* dergisinde bir makale ile eleştirilmiştir. Bu eleştiride gözden kaçtığı veya anlaşılmadığını düşündüğümüz noktalar bu yazıda yeniden ele alınmıştır. Bu arada eleştiri sahibinin yazıtlardaki imla üzerinden yeni çıkarımları olmuştur. Burada aksadığını düşündüğümüz yönler de gösterilmiştir. Beş maddelik *zamir n’sinin* kökeni konusundaki görüşün tekrarı ile yazı bitirilmiştir.

Anahtar Kelimeler: *Zamir n’si*, Genel Türkçe, nazal ünlü, belirtme durum eki.

Abstract: An article of us which was published in *The Journal of Social Sciences* was about the pronominal n. There, we mentioned a new theory. This article was criticised in an article which was published in *Dil Araştırmaları*. The points in this article which were misunderstood or gone unnoticed are embraced again in this article. The article author also got some arguments which depends on the orthography of Orkhon Inscriptions. The mistakes and logic errors are shown in this article. At the end of the article, the origin of the pronominal n is dealt once more time.

Keywords: the pronominal n, General Turkish, nasal vowel, the accusative suffix.

Giriş

Bu yazı, Özdemir 2015’te Türklerde mekân algısı üzerine kurduğumuz teoriyi desteklemek üzere yeni verileri ortaya koymak için kaleme alınacaktı ki Sultanzade’nin şahsım hakkında bir dizi hakarete varan ithamlarının da bulunduğu çalışması çıktı (Sultanzade 2016). Yazarın bu düşüncelerini çürütmeden yeni delilleri sunmak çok akıllıca olmayacak. Üzülerek ifade etmeliyiz ki yazar yazılarımızda bulduğu birtakım hatalardan dolayı esasa ilişkin meseleleri bilerek veya bilmeyerek atlamıştır.

1. Belirtme Durum Eki

Sultanzade 2014: 96’da ifade edilen “*zamir n’sinin* bağlama ünlüsü olma keyfiyetinin yanlışlığı” üzerine söylemelerinde Özdemir 2014: 141-142 boyunca anlatılan belirtme hâl ekinin durumu göz ardı edilmiştir. Özdemir 2014: 141-142’de

* Doç. Dr., Giresun Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Giresun/TÜRKİYE, ozdemirhn@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 19.10.2016 / Kabul Tarihi: 07.02.2017

de bu sesin belirtme durum ekinde diğer durum eklerine geçişi anlatılmış. Bu arada yardımcı ses ilkesinin ihlali anlamına gelecek ‘*Burada hemen yanlış ayırım akla getirilmemeli. Belirtme durum ekinde görülen ünlü çatışması, dil kullanıcısını iyelik eklerinde de bir ara ses arayışına itmiştir.*’ (Özdemir 2014: 142) ifadesi haklı olarak yazar tarafından eleştirilmiştir. Ama her nedense Özdemir 2014: 141-142’de anlatılan belirtme durum ekinin keyfiyeti hakkında herhangi bir yorum yapılmamıştır. Gereksiz bir kalem kavgasına yol açmamak için Özdemir 2015’te bu meseleden hiç bahsedilmemiştir.

2. Sultanzade’nin Beş Maddesi¹

a) Bu görmezden gelme tavrı Sultanzade 2016: 8-9’da da devam ettirilmiştir. Yazarın *a* maddesine ilişkin verdiği veriler kendi söylediklerinin tekrarıdır. Mesele ise yazarın söylemediklerinde yatmaktadır. Soruyu açık bir şekilde yeniden soralım: Türkçede I. ve II. teklik şahıs zamirlerinde yalın durumda ortaya çıkmış bulunan *n* sesleri neden Çuvaş Türkçesinde yoktur? Nasıl oluyor da zamirlerde nazal olduğu ifade edilen bu ses, iki farklı sonuç doğuruyor? Yazara çağırımız, proto Türkçe veya Ana Altayca’daki yapılandırılmış **i(n)* şeklinin yanında bugün de yaşadığımız duruma ait bu soruyu cevaplandırmasıdır (Ayrıca bk. Choi 1991: 194). Yani kimse Türkçede III. şahıs zamirinde asli olarak bulunmayan bir */n/* sesinden bahsetmiyor zaten. Belli ki paragrafın sonuna konulan Çuvaşçadan da maksat hasıl olmamış. Halbuki çokluk şekillerini bir tarafa bırakırsak hepi topu üç şahıs ifade eden zamirlerde “*n*’li şekillerle” neyin kastedildiği açıktır. Fakat yazar tarafından mesele yanlış anlaşılmalı gözükmüyor. Yazının uzamaması için Özdemir 2015’te yazılanları buraya almıyorum.

Çuvaşça bu açıdan Türkçedeki tek aykırı örnek değildir. Çeşitli Türk lehçelerinden verdiği örneklerde (*sägä, mäkä²* ve *säkä*) Bang, yanılmıyorsam özellikle örneklerin ince sıradan oluşuna bakarak muhtemel bir eski Türkçe lehçenin izini arar (Bang 1996: 13, 15). Bu örnekler zamirlerin çekime girdiği durumlarda bile *n*’siz şekillerin ortaya çıkabileceğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu şekilleri Özdemir 2015’te verilen iyelik sistemiyle açıklamak mümkündür. Çekime girerken bu zamirlerde (*sägä, mäkä* ve *säkä*) nazal ünlüden kaynaklandığı iddia edilen */n/* sesinin ortaya çıkmayışı yazar tarafından da açıklanmalıdır.

Türkçede nazal ünlü yoktur. Bunu Karluk grubunda III. şahıs iyelik ekleri üzerinde *zamir n*’sinin bulunmamasından da anlayabiliriz. Eğer gerçekten nazal ünlü Karluk grubunda ortadan kalkmışsa neden nazallaşmanın azalıp ortadan kalktığı aynı dönemi yaşayan diğer lehçelerde *zamir n*’si varlığını korumuştur da Karluk grubunda yok olup gitmiştir? Diğer lehçelerde bilindiği üzere çok belirgin telaffuz edilen *zamir n*’si varlığını korumuştur. İyelik ekinin gelişim süreci için Karluk grubuna bir farklılık tanınmamalı. Çünkü bu şeklin gelişiminin olduğu zamanda lehçeleşmenin olduğu öne sürülemez. Yani bu ilk dönemde gerçekten ünlülerde bir nazallık varsa bütün lehçeler için vardı. Doğal olarak diğerlerinde ünlülerde nazallığın sonlanmasına rağmen süreç belirgin bir *zamir n*’si ile sonuçlanırken Karluk grubunda bu *zamir n*’sinin ortadan kalkışının nedeni açıklanmalıdır.

1 Aşağıda ele alınacak beş madde Sultanzade, 2014: 100-102 arasında yer almıştır. Her madde hakkındaki eleştiriler sadece ilgili harfle gösterilecek ve yeniden referans olarak verilmeyecektir.

2 Bang, 1996: 15’te de ifade edildiği üzere mǎn < bǎn etkisiyle oluşmuştur.

Bang’ın örnekleri de çekime rağmen Türkçede böyle nazal ünlüden kaynaklanan bir nazallaşma hadisesinin olmadığını gösteriyor. Öte taraftan Çuvaşçada ve Karluk grubunda ise nazallık geride bir iz bırakmadan ortadan kaybolmuş gözüküyor. Hâlbuki diğer Türk lehçelerinde, varlığı iddia edilen bu nazallık şahıs zamirlerinde ve diğer ilgili durumlarda ise *zamir n’si* dediğimiz sesi bırakmıştır. Nazal ünlüde görülen bu ikilemin sebepleri açıkça ortaya konmalıdır.

Bu soruların zamirlerle ilgili kısmına, yazarın hemen o yazıda verdiği cevap oldukça tartışmaya açıktır: *Türkiye Türkçesinde 1. ve 2. şahıs zamirlerinde zaten zamir n’si söz konusu değildir* (Sultanzade 2016: 8). Yazarın bu ifadeyle ne kastettiğini anlıyoruz ama bu ifadenin maksadını aştığını düşünüyoruz. Öncelikle bu tartışma, Türkiye Türkçesi merkezli olsa da *zamir n’si* bütün Türk lehçelerini ilgilendirir bir yapıdır. Ayrıca bu ve bundan önceki çalışmalarda da yazıldığı üzere *zamir n’si* kaynağını teklik şahıs zamirlerindeki /n/ sesinden alır.

b) Yazar, nazal ünlü konusunda söylediklerinde haklıdır. Teknik olarak nazal ünsüz olmadan da nazallık ortaya çıkabilir. Ama her iki halde söylenmiş ve söylenecek olanlar nazal ünlü barındıran diller için geçerlidir. Türkçe, aşağıda da gösterileceği üzere, geçmişte de bugün de *asli olarak nazal ünlü bulunduran* bir dil değildir. Bu maddenin sonunda söylenenlerle yazar bizi bir kez daha şaşırtıyor. Biz, şahıs zamirlerinde kullanılan ünlü için *kapalı e* diyor ve bunu *é* harfi ile gösteriyoruz yazar ise nazallığı da işin içine katıp **be/*bi* ve **se/*si* diyor. Böylece aynı şeyi söyleyip aynı şeyde mutabık kalmış oluyoruz! Biz *kapalı e* üzerinden zamirlerde ilk oluşum için tek şekilden bahsediyoruz; yazar ise bir sonraki evre için öne sürülebilecek ikili şekli savunuyor (Şahıs zamirlerinde olası tek şekillilik için bk. Özdemir 2015: 132-133).

c) Bu maddede de yazar haklıdır. Kelime içi ses değişmesi kelime başı ses değişmesi için örnek olarak gösterilemez. Ama yazarın haklı olmadığı nokta bu değişimi nazal ünlüde aramasıdır. Bu durumun sebebi yine analogi ile çok kolaylıkla açıklanabilir: Şahıs zamirlerinde kelime başındaki nazallaşma teklik şahıslarda /n/ sesiyle olmuştur. Analogi ile de çokluk şekiller bu durumdan etkilenmiştir.

d) Bu maddede yeniden bir şeyi açıkça ifade edelim: Burada iddia sahibi Sultanzade’dir. *-sInIz* şeklinin *-sIz* şeklinden geldiğini nazal ünlü üzerinden ispat edecek olan kendisidir. *-sInIz* şekli nazallıktan olmuştur demekle ispat edilmiş olmuyor. *-sIz* şeklinin eskiliği de *-sInIz* şeklinin ondan geldiğini ispat etmeye yeterli değildir. Dil kullanıcısının başvurmuş olduğu yol veya yollar çeşitli şekillerde açıklanabilir. Bunları teke indirmek durumunda olan yazarın kendisidir. Biz bu konuda dile getirilebilecek farklı iki düşünceyi ifade ettik. Bunların herhangi birine bu doğrudur diye işaret etmedik. Birincisi ikincil uzunluklardır. Yazardan bu uzunluk meselesinden bahsetmesini beklerdik. Bu uzunluk meselesinden hiç bahsedilmeden verdiğimiz etimolojideki hata olarak görülen noktalar ön plana çıkarılmıştır. Böylece asıl meseleler arka plana bilerek veya bilmeyerek itilmiş oluyor.

İkinci düşünce ise çokluk şekle olan paralelliğin işletilmesidir. Çok daha yakından yazarın da kapalı bir şekilde verdiği meşhur örneği biraz daha açarak verelim: *bil-di-η* teklik şekli *bil-di-η-iz* şeklinde çokluk yapılırken dil kullanıcısı için *-sIn* teklik şeklinin çokluğu (*bil-miş-sin*; *bil-miş-sin-iz*) üzerinde hiç etkili olmamıştır diyebilir miyiz? Bunların iyelik veya zamir kökenli şahıs eki olması bizim işimizdir, o günün

dil kullanıcısı için ise bunlar arasında ses benzerliği ve işlev aynılığı vardır. Bu da iki şekil arasında analogi için yeter de artar sebeptir. Zaten bir müddet sonra bu dış *n*'si nazallaşacak ve *-sInIz* olarak yeni şeklini alacaktır. Bu sonradan nazallaşma bile ilk şeklin *-sIn* şeklinden doğmuş olabileceğine dair kuvvetli bir işarettir. Yani analogi önce ilk şekillerde (*-sIn + Iz*), yapısal düzlemde gerçekleşmiştir. Daha sonra diğer şekillerdeki nazal *n* sesi sebebiyle analogi *-sInIz* şekliyle fonetik düzlemde tamamlanmıştır. *-sInIz* şekli *-sInIz* şeklinden daha eski olunca tüm bu süreç anlamsızlaşıyor mu? Aksine metinler zaten bu sürece işaret ediyor. Değil şeklindeki inkârının akabinde yazardan bu sürecin açıklanmasıyla ilgili olarak somut veriler ortaya koymasını beklerdik (Yazarın bu anlatılanları çürütmesi için bk. Sultanzade 2016: 10). Yazarın tarihî metinlerdeki bir süreci bu şekilde yorumlaması gerçekten düşündürücüdür.

Yine söylüyoruz. Bunu ispat edecek olan biz değiliz. Bu sorulara tatmin edici cevap vermek durumunda olan bu iddiaların sahibidir. Ve şu ana kadar bize cevap olarak sundukları maalesef beklentilerin altında kalıyor. Yazarın kendisi ise yüzeysel hatalar üzerinde durmuş ve meselenin asıl ağırlıklı noktalarını farkında olarak veya olmayarak arka plana atmıştır.

e) Bu maddedeki “bahsedildi / bahsedilmedi” tartışmalarını yazarın bu itirazımıza getirdiği açıklamalara bakarak bir tarafa bırakıyoruz. Açıklamalarıyla nazal ünlü için yazarın bize teklif ettiği noktada birtakım sıkıntılar mevcuttur. Çokluk ekinin yeniliği konusunda söylenenler, nasıl oluyor da bir yapıyı kapsarken bir diğerini kapsamıyor (*bu-n-lar, bahçedeki-ler, kendi-leri, kendü-ler*). Bu yenilik fikri, işaret zamirlerini neden kapsamıyor da sadece *-ki aitlik ekini* ve aşağıda bahsedilecek *kendi dönüşlülük* zamirini kapsıyor?

Yazarın bu yenilik söyleminde aksayan noktalar maalesef bununla sınırlı değildir: *Çokluk eki için ifade edelim. Nazal ünlü devresinin etkilerini “bunta” şekliyle yaşayan Türkçe, galiba “bular” şeklini yaşadığı dönemde nazallık etkisinden çıktı veya bu etki fark edilemeyecek kadar azaldı. Bu dönemi EAT'nin de içinde olduğu Oğuz Türkçesi de aynen yaşadı. Lehçelerin ezici çoğunluğu bu durumu böyle kabullenmişken Oğuz Türkçesi yeniden nazallık etkisine girdi ve “bunlar” şekli ortaya çıktı.* Böyle nazallıkla başlayıp nazallığa ara veren sonra yeniden nazallık etkisine giren Oğuz Türkçesi'nin bu hâli, nazallık açısından incelenmeye gerçekten değerlidir. Aslında görüldüğü üzere ortada, etkileri bir var olup bir kaybolan sonra yeniden ortaya çıkan böyle bir nazal ünlü olmasa gerek; bu yüzden yazarın “nazal ünlü söylemi” bir kere daha gözden geçirilmeli (Bu söylem için bk. Sultanzade 2016: 11).

-lar çokluk ekinin *zamir n*'siyle kullanılmasının bu kadar gecikmesinin nedeni ise *zamir n*'sini bünyelerinde bulunduran şahıs zamirlerinin teklik şekillerinde haliyle bu ekin kullanılmamasıdır. Doğal olarak bu analogi diğer durum eklerindeki hâlden kaynaklanmıştır. Doğrudan böyle bir örneğin olmayışı gecikmenin de asıl sebebi olmuş gözüküyor.

Nazal ünlü nazal ünlüdür. Ve etkilerinin belirmesi için asırlara ihtiyaç yoktur (*krş.* aynı dönemde *bunta / bular* karşıtlığı). Bir şeklin bünyesinde olan özellik hemen sıfatlarına da yansır. Analogi dediğimiz şeyse olaydır. Ve gerçekleşmesi bir süreçle bağlıdır. Bu sonradan olma sorunu bile istisna düşüncesini nazallık için imkânsız, analogi için ise sıradan bir hale getirir. Analogide istisnaların varlığına en basitinden

ünlü benzeşmelerinde karşılaşılan istisnalar örnek olarak verilebilir. (Yazarın analogide istisna fikirleri için bk. Sultanzade 2016, 11).

EAT döneminden bir başka şekilde konuya devam edelim: Dönüştürülme zamiri *kendi* ile ilgili örnekler hem de durum ekleriyle çekimlenmiş örnekler ilgi çekici bir manzara arz eder: *kendüde, kendüden, kendüler, kendüye, kendüyi* gibi örnekler EAT metinlerinde sıkça rastlanabilir (Eski Uygurca örnekler için ayrıca bk. Eraslan 2012: 256-258). *n*’li şekillerin ortaya çıkması için *-Tarama Sözlüğü*’ndeki veriye göre ve ona rağmen (Erdem 2007: 137)- biraz daha beklemek gerekecek. Her nedense durum ekleri de nazallığın algılanmasına yardımcı olamıyor ve *n*’siz şekiller, özellikle *kendüye, kendüyi* örnekleriyle metinlerde yüksekçe bir sayıya ulaşıyor. Hâlbuki sondaki bu ünlü gerçekten nazal olsaydı özellikle bu son şekiller (*kendüye, kendüyi*) hep *n*’li olmalıydı. Çünkü aynı durumda işaret zamirlerinin bu hâl eklerini *n*’li şekilde almaları ise oldukça uzun bir zamandan beri gerçekleşmektedir. Öyleyse zamirin sonundaki ünlü sıradan bir ağız ünlüsüdür. Sonraki *n*’li şekiller de tıpkı diğer zamirlerde olduğu gibi analoginin bir sonucudur. *n*’li şekillerin egemen olduğu bugün bile çokluk eki yapıya *n*’siz gelir. Özellikle *kendü > kendi* gelişmesi tamamlandıktan sonra III. teklik şahıs iyelik ekine olan benzerlik zamir *n*’sinin kullanımını da beraberinde getirmiştir. (Türkiye Türkçesi için *krş. kendi-si-n-de, kendi-n-de* kullanımları). Buna rağmen *kendü* zamirinin de *n*’li çekim örnekleri yok değildir (Erdem 2007: 149).

kendi zamiri ve *-ki* aitlik ekinde karşılaşılan çokluk ekindeki bu durum, *-lAr* çokluk ekinin durum eklerine göre yeni bir ek olması sebebiyle değil, sadece böyle bir sese ihtiyaç duyulmaması ve analoginin bu şekillere yayılmamış olmasındandır. *kendi* zamirinde, çokluk eklerinin zamirler ve *-ki* aitlik eki üzerine gelmesi sırasında yaşanmış olan süreçler (*bu-n-lar, bahçedeki-ler, kendi-leri, kendü-ler*) bu durumun delilleridir. Bu manzara zamir *n*’sinin nazal ünlü sonucu oluştuğuna dair yazarın teorisinin bizzat aksayan yönlerini ortaya koyar. Bundan sonrasında yazar yazıtlardaki imla özellikleri üzerinde durmuştur.

3. Yazıtlarda /n/ Sesi

Sultanzade 2016: 12’de “*Türk runik alfabesinde n sesini karşılayan iki harf olmasına rağmen, bunların hiçbirinden³ metinlerde “zamir n’sini” işaretlemek için kural olarak istifade edilmemiştir. Bunun en mantıklı ve makul açıklaması, zamir n’sinin ayrıca bir ses olarak görülmediğidir.*” denilmektedir. Bu karışık anlatım iki şekilde anlaşılabilir: 1. Kurala göre zamir *n*’sini işaretlemek için ayrıca bir işaret kullanılmamıştır ve hiçbir yerde zamir *n*’si müstakil, tek bir harfle yazılmamıştır. 2. Zamir *n*’si için ayrıca bir harf kullanılmıştır ama bu kurala dönüşmemiştir. Bunun 1. şıkta olduğu gibi anlaşılması durumunda sıkıntılı bir hâl ortaya çıkıyor. “Zamir *n*’si için böyle bir işaret kullanılmadıysa iki sesi karşılayan ilgili harf (*ligatür*)⁴, yanında silik bir /n/ sesi bulduran ilgili sese -yazarın iddiasıyla *η* ve *ñ* sesleri gibi nazallaşmış *t* ve *ç* seslerine- işaret eder” iddiası ileri sürülebilir. Böylelikle yazarın yukarıdaki cümlelerini takip eden paragraflardaki açıklamalar, rahatlıkla dile getirilebilirdi. Fakat durum hiç de öyle değildir.

3 Tarafımızca vurgulanmıştır.

4 *Ligatür* terimi “iki sesi karşılayan harf” tanımlaması yerine kullanılacak (Terimin kullanımı hakkında bilgi için ayrıca bk. Karadoğan 2002).

Üç yazıtın en erken tarihli, Tonyukuk yazıtında en az üç yerde *yerinte* sözcüğündeki *zamir n*'si için ayrıca bir harf kullanılmıştır. Bu durumda, *zamir n*'sinin çoğunlukla diğer yerlerde ilgili ligatür yardımıyla işaretlenmesi bu /n/ sesinin silikliği veya nazal ünlüyü göstermez. Aksine müstakil bir /n/ sesinin varlığına işaret eder. Bunun kurala dönmemesi, bu durumu sakatlamaz. Eğer yapı, aşağıda anlatılacağı üzere, bazen *yerite* bazen de *yerinte* şeklinde belirlenmiş olsa ve ikincisinin yazımında her defasında bir ligatür kullanılsa burada belki böyle bir şeyi iddia etmek mümkün olurdu. Ama aşağıda anlatılacağı üzere Türkçe için bu da mümkün değildir.

Yazarın kendisinin de *b* maddesinde verdiği örneklerden *ekinti* ve *küntüz* sözcükleri de böyle ikili bir yazıma sahiptir (Sultanzade 2016: 12). *Ekinti* sözcüğü Kül Tigin'de iki defa (Kül Tigin kuzey yüzü beşinci ve doğu yüzü otuz üçüncü satırlar) geçer. Burada her iki ses de /nt/ ayrı ayrı birer harfle gösterilmiştir. Bilge Kağan'da bir defa (Bilge Kağan doğu yüzü otuzuncu satır) geçer. Burada ise /nt/ sesleri, ilgili ligatürle gösterilir. Kül Tigin yazıtının, Yolluğ Tigin'in Bilge Kağan yazıtından önce yazdığı yazıt olduğunu belirtmekle şimdilik yetinelim. Bu duruma aşağıda yeniden döneceğiz. *kün* sözcüğü ise yalın kullanıldığında Tonyukuk'taki *yerinte* sözcüğü gibi her yerde böyle bir *n* harfiyle işaretlidir. Bu nazal ünlünün algılanması değil belirgin bir *n* sesinin işaretlenmesidir. Yoksa *kün* kelimesini veya *n* sesini taşıyan başka bir kelimeyi de bir defa bile *n*'siz şekliyle görebilseydik o zaman *küntüz* sözcüğündeki ligatür kullanımı için Sultanzade'nin belirlemeleri belki doğru olurdu. Aynı durum *kaganta* ve *bodunta* gibi kelimelerin yazımında da geçerlidir. Bu iki kelime (*kağanta* / *bodunta*) Bilge Kağan'da hep ilgili ligatürle yazılıyken kelimeler yalın durumda kullanıldığında, Tonyukuk'taki *yerinte* kelimesinde olduğu ve beklendiği gibi, *n* harfi istisnasız yazılmıştır.

Belirleyebildiğimiz kadarıyla yazıdaki bu evrilme /nt/ ve /nç/ seslerinin yazımında, ayrı ayrı birer harf kullanımından ligatür kullanımına geçiş- sırasıyla derece derece Tonyukuk, Kül Tigin, Bilge Kağan kronolojik çizgisinde devam eder. Bilge Kağan'a denk gelen yazımlar yazarın verdiği örnekler de dâhil olmak üzere hep ilgili ligatürle yazılmıştır. Yukarıda, *ekinti* sözcüğünde bu durumu Kül Tigin'de ayrı harflerle; Bilge Kağan'da ilgili ligatürle yazılmış olarak görmüştük. Bir kelime içinde veya sonunda komşuluk halinde /nt/ ve /nç/ sesleri, tararken bir hata yapılmadıysa, Bilge Kağan'da yüz on altı (116) defa geçmektedir. Biri (Bilge Kağan doğu yüzü yirmi altıncı satır: *Örpen ʾe* -özel isim-) hariç tamamı ilgili ligatürle yazılmıştır. Bunun tahmin edileceği üzere çok basit bir açıklaması vardır. Yolluğ Tigin, ilgili ligatürlerle yapabileceği bütün kısaltmaları yaparak yazısını bu üç yazıtın sonuncusu olan Bilge Kağan'da mükemmele ulaştırmıştır.

Yolluğ Tigin, Tonyukuk yazıtına da hâkim olsa gerektir. Son yazıt Bilge Kağan'da da ligatürlere yönelmesi gayet insani bir sebeptendir. Burada, taş gibi zor bir malzemenin kullanılmasından bahsediyoruz. İlgili her yerde kısaltmalar için fırsat kollayacağınız bir malzeme. Doğal olarak ligatürün kullanılması çok insani bir sebepten ortaya çıkmıştır. Sanıyorum yazarın kendisi de bu anlatılanlara hak verecektir.

Yazarın ileri sürdüğü *t* ve *ç* sesinin nazallaşması ve böylelikle *n*, *m* ve *η* ayarında nazal seslere dönüşerek tıpkı onlar gibi tek ses olma teorisi üzerinde sanıyorum biraz

daha düşünölmeli. Bu seslerin (*t/ç*) nazallaşması, her patlayıcı seste karşılaşılan ses yolunun kapanmasıyla burna bir miktar havanın kaçmasıdır. Bu olay kesinlikle *nazal n*, *n* ve *m* ayarında değildir. Bu durumu hemen bir deneyle açıklamak mümkündür: *buña* sözcüğü hecelere ayrılırken *bu-ña* şeklinde ayrılır ve *nazal n* sesi bir hece kurabilir. Bu ayrımı *t* ve *ç* sesine uyguladığımızda *bun-ta* ve *bun-ça* ile karşılaşırız. Ne kadar uğraşsanız uğraşın bir türlü *bu-nta* ve *bu-nça* şeklinde telaffuz edilemezler. Bugünün imkânsızını o günün Türklerinin başardığını söylemek çok inandırıcı olmasa gerekir. Doğal olarak böyle bir nazallaşma teorisinin bizce aksayan bu yönleri baştan yazara hatırlatılmıyordu.

Dünya dillerinde çok ama çok nadir de olsa *t* sesinin nazallaşması vakidir. Fakat bu sesin Türkçede nazal karşıtlığıyla var olduğunu iddia etmek aşırı bir zorlamadır. Yukarıda anılan sebeplerden dolayı da bu zorlama pek mümkün görünmemektedir. Bu durumla ilgili olarak ünsüzlerde ağız yolunda damak ile dişler arasındaki bölgenin nazal sesleri çıkarmaktaki önemi konusunda Karadoğan’ın bir yazısını insan ister istemez hatırlamadan edemiyor (Karadoğan 2002).

Yukarıda sayılı sebeplerden dolayı, nasıl *lt* ligatürünün çift ses için bir işaret olduğunu kabul ediyorsak bunları da */nt/* ve */nç/* şeklinde çift ses kabul etmek durumundayız.

Gerçi yazar tüm bu ikilemleri nazal ünlüye bağıyor ama gerçekler sanıyorum yukarıda gösterildiği gibidir. Ama yazar, bu meselede bu kadar ısrar etmeseydi Özdemir 2015’teki belirlemelerimizi yüzeysel geçmez ve akademik nezaketten uzak o yazıyı yazmazdı.

4. Ağızlarda *n* Sesi

Anadolu ağızlarında karşılaşılan *n*’ler ise türeme seslerdir. Ünlüden sonra da özelliği olduğu üzere akıcı bir söyleyişe sahiptir. Bunların nazal ünlü kalıntısı *n*’ler olduğunu ileri sürmeniz için ya nazal ünlü söylenişini hiç duymamışsınızdır ya da gördüğünüz her *n*’yi nazal ünlüyle açıklıyorsunuzdur (Sultanzade 2016: 13). Halbuki bu seslerin her durumda özellikle */n/* sesinin olmasının açıklaması rahatlıkla yapılabilir: Gülsevin 1990: 189-190’da da aslında bu durum açıklığa kavuşturulmuştur. Mesele özellikle iyelik üstünde eksiz belirtme halinde gizlidir. (*benim*) *evim yandı* / (*benim*) *evim yaktı* örneklerindeki kullanımın kolaylıkla III. teklik şahıs iyelik üzerindeki etkisiyle ((*onun*) *evin yandı* / (*onun*) *evin yaktı*) görülen örnekler Gülsevin 1990: 189’daki belirtme işlevsiz *n*’li şekillerin açıklanmasında da kullanılabilir. Dil kullanıcısının özellikle diğer iki şahısta sondaki *kapalı hece* etkisiyle bu yola girdiği öne sürülebilir. Böylece hiç ihtiyaç yokken, I. ve II. teklik şahıs iyelik eklerine analogi yoluyla, */n/* sesi III. teklik şahıs iyelik ekine eklenmiştir. (Şahıs zamirlerinde III. şahsın etkisiyle yönelme halinde kalınlaşma için *krş. ona* etkisiyle *bana, sana*). Böylece bu durum benzeri örneklerde sanki ekin sonunda bir */n/* sesi varmış gibi bir algı oluşturmuş olmalı. Tam bu noktada neden */n/* sesi sorusunun cevabı da o gün için kuruluşu tamamlanmış ve yaygınlık kazanmış, belirtme işlevi için de kullanılan *zamir n*’si ile verilebilir. Bu şeklin başkaca örnekleri de verilebilir ama okuyucuyu bu örneklerle daha fazla sıkmayalım.

5. Genç ve Mum Örnekleri

Yazarın bu ve buna benzer örnekleri neden verdiği tarafımızca anlaşılammamaktadır. Biz “Türkçede asli olarak nazal ünlü yoktur” demektedir. Bizim bahse konu olan yerde (Özdemir 2015: 132) bir önceki paragrafta Türkçede asli olarak nazal ünlünün olmadığına dair bir ileri sürme olmasına rağmen yazar bu örnekler üzerinden söyleminde ısrar etmektedir. Yazarın da dediği gibi nazal ünsüz etkisinde bir ünlünün nazallaşması başka bir şeydir. Nazal ünlünün asli olarak bir dilde bulunması bambaşka bir şeydir. Ünlülerde ağız - nazal karşıtlığı için tüm dünya dillerini kapsayan dil atlasları yapılmaktadır. Bu örneklerle ileri sürülen görüşe göre ünlülerde nazal - ağız karşıtlığı konusunda bir sıkıntı oluşmuyor mu?. (Bu örnekler için bk. Sultanzade 2016: 11).

Yazarın *san ~ são*⁵ örneği de konuyla olan ilgi açısından sorunlu görünüyor. Bu örneklerde mesele, algılamada ya nazal ünlü olması ya da dış sesi /n/'nin olmasıdır. Çuvaşçada I. ve II. şahıs zamirlerinden; Karluk grubunda III. şahıs iyelik ekinden sonra veya Bang'ın çeşitli Türk lehçelerinden verdiği örneklerdeki gibi ne nazal ünlüsüz ne de /n/'siz şekillerle Türkçenin bu iddiaya verdiği yanıtı ise bu örnekler ne kadar uygundur?

6. Teoriler Teoriler Teoriler

Özdemir 2015'teki ileri sürmelerin eleştirilmesi sırasında karşılaştığımız manzara ise ortada bir yanlış anlaşılmanın olduğunu kesinlikle ispat etmektedir:

“Bu hipotez tamamen hayal ürünü olup bilimsellikten uzaktır, her şeyden önce yanlış bir varsayım üzerine kurulduğu için. Güya ilgi eki zamirlerle kullanımında bir süreklilik arz ettiği için zamanla işlevi unutulup zamirin bünyesinde asli bir ses hâline gelmiştir. Bir dil unsurunun işlevi süreklilik arz ettiği için değil, tam tersi, çok az kullanıldığı durumlarda unutulabilir. Dolayısıyla, sadece bu varsayımın yanlışlığı bile Özdemir'in genel hipotezini kabul etmemek için yeterlidir.” (Sultanzade, 2016: 14)

Bu değerlendirmeyi okuyunca kesinlikle metnimde bir problem olduğunu düşündüm. Fakat anlattığım şey basit bir kalıplaşma olayıydı. Sanıyorum *süreklilik* tabiri yanlış anlaşılmanın sebebiydi. Ama bugün bile ek kalıplaşması örneklerinde bu durumu sıkça görürüz. Mesela işlevi unutulup eklendikleri sözcüklerde asli hale gelen bir örnek üzerinde duralım: *III. teklik şahıs iyelik eki*. Bu ekin *bazı* ve *kimi* belgisiz zamirleri üzerindeki kullanımı süreklilik arz eder mi? Eder. Bunlar sözlükte madde başı olmuş mu? Olmuş. III. teklik şahıs iyelik ekinin Arapça bir köke gelip *bazı* şeklini doğurması yanında *kim* soru zamiriyle de kalıplaşmaya gitmiş, böylece kullanımda süreklilik arz etmiş ve zamanla işlevi unutulup *bazısı*, *kimisi* gibi şekiller ortaya çıkmış mı? Çıkmış. Şu hâlde yazarın değerlendirmesi biraz aceleye gelmiş diyebiliriz. Devam eden satırlar da bu acelecilik halinde yazılmış gibi:

“Özdemir (2015: 134) ilgi ekinde n sesinin nazallaşmasını tamamlamasından bahsediyor. Bu ses, yani n sesi, zaten nazaldır; daha nesi nazallaşacak? Eğer sesin η sesine dönüşmesi kastedilmişse -ki böyle bir dönüşüm nazallaşma değil, damaksıllaşmadır- bu da ilgi ekinin tarihî gelişim sürecine aykırıdır. İlgi ekinde asıl

5 Bu arada Sultanzade, 2016: 11'de nazallık işareti o'nun üstüne konması umut edelim de bir yazım yanlış olsun. Doğrusu a üzerindedir.

olan, eskiden beri var olan, ekin son sesi η ünsüzüdür. Yani bu ekte n sesi neyi ise tamamlayıp η sesine dönüşmemiştir, tam tersi, η sesi zamanla Türkiye Türkçesi dâhil bazı dil ve lehçelerde yerini n sesine bırakmıştır.” (Sultanzade 2016: 14)

Birinci husus, yazarın nazallaşma ve damaksillaşma teriminin yanlış kullanımı üzerindeki belirlemeleri gerçekten isabetlidir. Haksız olduğu taraf bunun galatimeşhur olmasıdır. Öyle ki bu tasarruf, alanın duayenlerinin de kullanımına yansımıştır (Tekin 2003: 350). Bu kadarlık bir meselede bile yazarın halk irfanına sırtını dönmesi onun bilimsel hakikatlere olan sıkı bağlılığından kaynaklanıyor olsa gerektir. İkinci husus ise maalesef sıkıntılı bir konuyu barındırır. Tekin’in yine bu dergide birkaç sayı önce çıkan yazısında ileri sürdükleri, sanıyorum yazarı pek tatmin etmemiş gözüküyor ki yukarıdaki kesin ifadelerle karşılaşılıyor (Bu paragrafın içindeki atıfla gösterilen yazının Türkçe çevirisi ve konu hakkında bilimsel ileri sürmeler için bk. Tekin 2013: 157-162). Oysa ki LİR Türkçesinin ardıllarında daima -n şeklinde ortaya çıkmış bulunan ilgi eki ise Ana Türkçede /n/ sesine dayalı bir şeklin varlığı konusunda güçlü delillerdir ve Tekin’in ileri sürmelerinde de önemli birer dayanaktırlar.

“Ancak verilen örnekler tamamen hayali olup, bu ciddi iddia Türk dili kaynaklarından herhangi somut bir kanıtla desteklenmemiştir. Eski Türkçede bulunma ve çıkma işlevinde, Özdemir’in bu şekilde -KA biçimine indirgemeye çalıştığı -DA ve DIn ekleri kullanılırdı. Artzamanlı olarak incelendiğinde yönelme hali ekinin istikamet, yön belirtmede eskiden günümüzdekine nazaran daha kapsayıcı olmadığı, hatta tam tersi, nispeten daha dar bir işleve sahip olduğu görülmektedir. Yönelmenin ancak bir türünü göstermek için bu ekten istifade edilirdi, diğer türünü belirtme işlevinde ise -gAru eki kullanılırdı” (Sultanzade, 2016: 14)

Eski Türkçede bulunma işlevi için yalnızca -DA kullanılmazdı. Bu ekin (-KA) yönelme yanında bulunma işlevi için Tekin 2000: 111-114’teki örnekler sanıyorum yeterlidir. Örneklerin büyük oranda zarf teşkil etmesi bu duruma hanel getirmez. Önemli olan bulunma işlevi için -KA ekinin kullanılmış olmasıdır. Kısacası yazar, Özdemir 2015’teki somut kanıtlara rağmen bu satırların yazarına haksızlık etmektedir. Eski Türkçe yazıtlarda ise bu eklerin birbirlerinin yerine kullanımındaki hiyerarşi ise açıkça görülmektedir (Özdemir 2015, 134-135).

Yazarın bu ekin; bulunma, ayrılma gibi diğer işlevleri karşılaması için öncelikle yönelme işlevinin bütün türlerini kapsamaması gerekliliği üzerine savı da dilbilimsel açıdan oldukça tartışmalıdır. Mesela belirsiz geçmiş zaman ekinin bu işlevi karşılaması için bütün sıfat-fiil eklerinin yerine mi kullanılması gerekiyor? Özdemir 2015’te ileri sürülenler oldukça açık ele alınmış olup yazarın bu tavrını akademik nezaketle örtüşürmekte zorluk çektiğimizi ayrıca belirtmek isteriz.

“Özdemir (2015: 135) ‘mekân, mahal, yer’ anlamında bir ka kökü tasarlamış, hâl eklerinin yanı sıra, aitlik ekini de, bazı zamirleri de (kanı, kanta, kantan, kaçan, kaçan) bu köke indirgemmiştir. Makalesinin “kaynakça”sında bir tane Rusça kaynak bulunmayan, Kuznetsov’dan da tercüme aracılığıyla yararlanan Özdemir, hatta birdenbire Slav dilleri uzmanı kesilerek Rusçadaki gde, kuda soru zamirlerini bu kökle ilişkilendirmiştir. Ancak belirtmeliyim ki, Rusçada k unsuru sadece mekân belirtenlerde değil, başka anlamlara sahip soru zamirlerinde de var: kogda ‘ne zaman’, kotoryy ‘hangi’, kak ‘nasıl. Nitekim, Türkçede de ka unsuru içeren soru zamirleri yalnız

mekânla sınırlı olmayıp, zaman (kaçan?), nitelik (kangı?) vs. belirtir. Türkçe ve Rusça soru zamirleri arasında ilişki varsa bile, onların ortak yönü mekân belirtme değildir.” (Sultanzade 2016: 14)

Tüm bu zamirleri mekân kavramıyla ilişkilendirdiğimiz *ka köküne indirgemekle sınırları zorlamış olabiliriz. Ama böyle bir *ka kökü varsa ve soru işleviyle de kullanılmaya başlanmışsa tüm bu zamirlere kaynaklık etmesi imkânsız değildir. Yazar, soru zamirlerinin bir araya geldikleri başkaca şekillerle yeni anlamlar edinmesine zaten kendisi Türkçeden örnekler veriyor. Madem bu farklılıklar normaldir Rusçadaki durum için de fazladan bir şey söylemeye gerek yoktur.

Bizim düşüncemiz geçmişte ortak yaşayan toplumlar bugün hangi dil ailesine mensup görünürlerse görünsünler dillerinde bu yaşantının izlerini taşırlar. Söz konusu soru zamirlerinin -yukarıda yazarın kendisinin de ifade ettiği gibi- zaman içinde başkaca şekillerle bir araya gelip yeni anlamlara ulaşması kadar doğal bir süreç olamaz.

Keşke yazar konuyu dağıtma pahasına başkaca gördüğü hatalara değinseydi. Elimizden geldiği kadar verdiği her örneğe, ele aldığı her konuya cevap vermeye çalıştık. Tabii ki bundan sonrası alanın uzmanlarının takdiridir. Üslubundaki tüm rahatsız edici yönler rağmen Sultanzade'nin yazımıza verdiği cevap bize, umursamaz bir tavırdan çok daha sevimli gelir. Yukarıda hata ve çelişki olarak ifade ettiklerimiz, ihtimal bizim inceliklerine vakıf olmadığımız noktaları içeriyor olabilir. O yüzden yazarın veya bir başkasının yazacağı ve ona göre biz gençleri tekrar ve tekrar aydınlatacak yeni yazılarını beklediğimizi burada tüm samimiyetimizle ifade etmek isteriz.

Yazarın Sultanzade 2016'da yeğlediği üslup bizim için oldukça rahatsız edici ve kırıcıydı. Konuyu daha fazla uzatmak istemeyiz. Belli ki bizim Özdemir 2015'teki üslubumuz da yazarı rahatsız etmiş. Ama orada anlatılanlarda yazarın iddia ettiği gibi bir art niyetin olmadığını bütün içtenliğimizle ifade etmek isteriz. Amacımız sadece bilimsel bir hakikatin ortaya çıkartılmasıydı maksadını aşan bir üslup veya ifade değildi.

7. Sonuç

Yazarla girdiğimiz bu kalem kavgasının bir tarafı olarak yukarıdan beri birtakım açıklamalarda bulunduk. Yazarla birtakım fikir ayrılıklarımız vardır. Biz olaya yazarın bahsettiği gibi “profesyonel dilcilik” penceresinden bakmıyoruz. Böyle bir iddiamız da hiç olmadı. Biz sadece bu yolda bulup beğendiğimiz bir ilkeyle hareket ediyoruz: “Hepimiz sıradan insanlarız. Sokaktaki insanlardan tek farkımız bu işlerle biraz daha fazla hemhal olmamızdır.”

Sonuç olarak özellikle *a* maddesinde yazdıklarımız yanlış anlaşılıp, bu yüzden Özdemir 2015'te *a* maddesinde sorduğumuz soru bu yazıda yeniden dile getirilmiştir. Diğer maddelerde (*b* ve *c*) ise yazarın haklı olduğu noktalar tarafına teslim edilmiş ama işin aslına dair veriler kendisine yeni örneklerle tekrar hatırlatılmıştır. Bu arada Sultanzade 2016'ın hakem hocalarının da gözünden kaçmış olduğunu düşündüğümüz

yeni noktalar da olmuş; bunlar hakkındaki işaretlerimiz de “hatırlatma” ibaresiyle yazının ilgili yerlerine not düşülmüştür.

Son olarak yazarın karışık bulunduğu *zamir n*’sinin doğuşuna dair teoriyi tekrar ederek bitirelim:

1. İlgi durum eki olarak kullanılan /n/ sesi I. ve II. teklik şahıs zamirleri üzerinde kalıplaşmış.
2. Şahıs zamirleri üzerine gelen durum eklerinin önüne yanlış ayrımla bu ses (/n/) katılmış.
3. I. ve II. şahıslara analogiyle III. şahıs zamiri *a üzerinde /n/’li bu şekiller kullanılmış. Bu kullanım buradan işaret zamirleri üzerine geçmiştir.
4. III. teklik şahıs iyelik eki üzerinde de yanlış ayrımla durum eklerinin önünde kalıplaşmış /n/’li bu şekiller bugüne kadar gelmiştir.
5. Karlık grubu lehçeleri ise bu yanlış ayrıma III. teklik şahıs iyelik ekleri üzerinde tabi olmamış; bu ekleri, III. teklik şahıs iyelik eki üstünde /n/’siz olarak almaya devam etmiş; böylece Türkçenin en eskicil özelliklerinden birini bugüne kadar getirmişlerdir.

Kaynakça

- BANG, W (1996). *Köktürkçeden Osmanlıcaya* (Çev: Tahsin AKTAŞ), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CHOİ, Han-Woo (1991). “Ana Altayca İyelik Zamiri *n”, *Türk Dilleri Araştırmaları*, s. 191-196.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERDEM, Mehmet Dursun (2007). *Müseyyeb-name*, Ankara: Hece Yayınları.
- GÜLSEVİN, Gürer (1990). “Eski Anadolu (Türkiye) Türkçesinde 3. Kişi İyelik Ekinin Özel Kullanılışı”, *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ekim 1990, C: 1990/II, S: 466, s. 187-190.
- KARADOĞAN, Ahmet (2002). “Köktürkçedeki *n* Sesi Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 139. Prof. Dr. Osman Nedim Tuna Hatıra Sayısı, s. 137-140.
- ÖZDEMİR, Hakan (2014). “III. Teklik Kişi İyelik Eki +(s)I ve Zamir n’si Üzerine Bir Değerlendirme Denemesi”, *Dil Araştırmaları*, Bahar, Sayı 14, s. 137-145.
- ÖZDEMİR, Hakan (2015). “Nazal Ünlü ve Zamir n’si Üzerine”, *Sosyal Bilimler Dergisi*, Eylül Sayı 4, s. 130-139.
- SULTANZADE, Vügar (2014). “Zamir n’sinin Kaynağı Hakkında”, *Dil Araştırmaları*, Sayı 15, s. 95-104.
- SULTANZADE, Vügar (2016). “Bir Daha Zamir n’sinin Kökeni ve Nazal Ünlü Hakkında”, *Dil Araştırmaları*, Bahar 2016/18: s. 7-16.
- TEKİN, Talat (2013). “Türkçe İlgi Hâli Ekinin Kökeni Üzerine”, (Çev. Gökçen BİLGİN), *Dil Araştırmaları*, Sayı: 13 Güz, s. 157-162.
- TEKİN, Talat (2000). *Orhon Türkçesi Grameri*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 9, Ankara.

GÜNLÜK ASTROLOJİ YAZILARINDA ZAMAN VE KİPLİK ANLAMLAR

Tense and Modality Meanings in Daily Astrology Writings

Yeter TORUN ÖĞRETMEN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 69-81

Öz: Çok eski çağlardan beri insanlar meraklarını gidermek için astroloji ile ilgilenmişlerdir. Bu çalışmada günlük astroloji yazıları zaman ve kiplik anlamlar açısından değerlendirilmiştir. Çalışmada ilk olarak günlük astroloji yazılarında mutlak zaman ya da zamanların dile nasıl yansıdığını görmek için fiil çekimleri tespit edilmiştir. Belirlenen fiil çekimleri doğrultusunda ilgili yazılardaki mutlak zamanın dilbilgiselleşmesi üzerinde durulmuştur. İkinci olarak günlük astroloji yazılarında kiplik anlamlar üzerinde durulmuştur. Yaptığımız çalışma doğrultusunda günlük astroloji yazılarında *şimdiki zaman, gelecek zaman, geniş zaman; emir-istek, gereklilik ve şart* kiplerinin çekimlerine rastlanmıştır. Günlük astroloji yazılarında en sık karşılaşılan kiplik anlamlar ise *kesinlik, olasılık, çıkarım; yeterlilik, istek ve öneri* olarak belirlenmiştir. Günlük astroloji yazılarındaki yakın gelecek zaman ile kiplik anlamlar arasındaki ilişki ortaya konulmuştur. Sonuç olarak günlük astroloji yazılarının zaman kavramı ve kiplik anlamlar açısından zengin veriler sunan popüler yazılar olduğu anlaşılmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Astroloji yazıları, mutlak zaman, gelecek zaman, yakın gelecek zaman, kiplik

Abstract: Since ancient times, people have been interested in astrology to get satisfy of their curiosity. In this study, daily astrological writings were evaluated in terms of time and modality meanings. In this study, verb conjugations were firstly found in daily astrological writings to see how the absolute tense or tenses are reflected in the language. It is emphasized on the grammaticalization of the absolute tense in the direction of the determined verb conjugation. Secondly, the modality meanings are emphasized in daily astrological writings. In the direction of our work, they were prevailed in the conjugations of *present, future, aorist; imperative-desiderative, necessitative and conditional* in daily astrological writings. Modality meanings prevailed in daily astrological writings as for were determined as *certainty, probability, deduction; ability-potential, optative, suggestion*. The relationship between the immediate future and modality meanings in daily astrology writings is revealed. As a result, it is understood that daily astrological writings are popular writings that offer rich datas in terms of tense and modality meanings.

Keywords: Astrological writings, absolute tense, future, immediate future, modality

* Doç. Dr., Çukurova Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Adana/TÜRKİYE, yrtorun74@gmail.com. Gönderim Tarihi: 23.11.2016 / Kabul Tarihi: 09.03.2017

1. Giriş

En eski çağlardan beri insanlar, geleceği merak etmiş, gelecekte olacakları öğrenme isteğiyle hareket etmiştir. Gelecekte haberdar olmak için rüyalardan, gökcisimlerinin hareketlerinden birtakım sonuçlar çıkarılmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda insanların gelecekle ilgili meraklarını gidermek için ilgilendikleri alanlardan biri de astroloji olmuştur. Türkçe Sözlük'te “yıldız falcılığı” olarak tanımlanan astrolojinin ilk uyarlıklardan beri varlığı bilinmektedir. Astroloji (bilimi), en genel ifadesiyle gökcisimlerinin hareketlerinden yola çıkarak insanların karakterleri ve gelecekleriyle ilgili birtakım öngörülerde bulunmaktadır. Bu yazının amacı, astroloji kavramını ve içeriğini sorgulamak değildir. Geniş okuyucu kitlelerinin merakını uyandıran astroloji yazılarındaki mutlak zamanların dile yansıma biçimi ve bu yazılardaki kiplik anlamlar üzerinde durmak, bu yazının amacını oluşturmaktadır. Çalışmanın örneklemini oluşturan günlük astroloji yazıları, bu bağlamda ele alınmıştır. Çalışmanın örneklemini ise internet sayfalarında yer alan Hakan Kırkoğlu, Hande Kazanova, Niobe Aslı Temel ve İrem Su'ya ait günlük astroloji yazıları ile Dinçer Güner-Naz Bayatlı'ya ait astroloji kitabından alınan örnekler oluşturmaktadır (Bk. Araştırma Örneklemi).

2. Zaman

Dilde zamanın yansımalarının mutlak zamanlar ve göreceli zamanlar şeklinde iki boyutta olduğu ifade edilmektedir. Mutlak zamanları *geçmiş*, *şimdi* ve *gelecek* oluştururken; göreceli zamanlar ise mutlak zamanlara göre zaman eksenine yerleşen zamanlar olarak adlandırılmaktadır (Uzun, 2004: 152; Aslan Demir, 2008: 196). Mutlak zamanlardan şimdiki zaman, konuşma anında gerçekleşen iş, oluş, kılış ve durumları ifade eder. *Geçmiş* ve *gelecek* zaman ise şimdikiye, yani konuşma anına göre belirlenir. Konuşma anından önceki eylemler geçmiş, konuşma anından sonraki eylemler ise geleceği yansıtır (Uzun, 2004: 152; Aslan Demir, 2008: 196; Akşehirli, 2010; Torun, 2013: 11).

Astroloji yazılarında zamanın genellikle *günlük*, *haftalık*, *aylık*, *yıllık* şeklinde sınıflandırıldığı görülmektedir. Bu zamansal sınıflandırma aslında konuşma/sözceleme zamanına göre *gelecek zaman* ve *gelecek zamanın* bölümlenmesine yöneliktir. Bu bölümlemede, şimdikiye yakın gelecekte uzak geleceğe doğru zamansal bir sınıflandırma yapılması söz konusudur. Konuşma zamanına göre henüz gerçekleşmemiş zaman, gelecek zamandır. Bu bağlamda *günlük*, *haftalık*, *aylık* ve *yıllık* astroloji yazılarının geleceğe yönelik eylemleri, durumları ifade etmesi gerekir. Günlük astroloji yorumlarından yıllık astroloji yorumlarına uzanan süreç, şimdikiye yakın gelecekte görece uzaklaşan bir geleceğe gidişi de göstermektedir. Genel olarak astroloji yazılarındaki bu sınıflandırmadan hareket edilecek olursa varsayımsal olarak bu yazılarda, dilbilgisel göstergeler açısından da en fazla gelecek zaman işaretleyicisinin kullanılması beklenir. Bu varsayımın doğruluk derecesini görmek için araştırmaya malzeme olan günlük astroloji yazılarındaki çekimli fiilleri belirledik ve belirlediğimiz çekimli fiiller ile birlikte kullanılan zaman belirteçlerinin de belirleyiciliği ile günlük astroloji yazılarında mutlak zamanlardan gelecek zamanın dilbilgisel zaman olarak ifade edilme biçimlerini tespit ettik.

3.Astroloji Yazılarında Kullanılan Fiil Çekimleri

Araştırmaya konu olan günlük astroloji yazılarından elde edilen veriler doğrultusunda belirlenen fiil çekimleri, bildirme kipleri ve tasarlama kipleri başlıkları altında sınıflandırılmıştır:

3.1.Bildirme Kipleri

Günlük astroloji yazılarında bildirme kiplerinden *şimdiki zaman*, *gelecek zaman* ve *geniş zaman* çekimleriyle karşılaşmıştır.

3.1.1.Şimdiki zaman

Günlük astroloji yazılarında 34 kullanımda şimdiki zaman çekimine rastlanmıştır. Bu örneklerdeki şimdiki zamanın daha çok şimdiye yakın geleceğe yönelik eylemleri dile getirdiği görülmektedir.

*Yabancılarla olan bağlantılarınızı ve ilişkilerinizi kuvvetlendireceğiniz bir döneme **giriyorsunuz*** (Hande Kazanova).

*Olayları kapsamlı şekilde ele alıp, kendiniz için en doğru kararı vermeniz **gerekliyor*** (Niobe Aslı Temel).

*Günlük rutin akışınızda olumlu değişiklikler yapacağına **benziyorsunuz*** (Niobe Aslı Temel).

*Saat 05:02 Ay-Jüpiter görünümü, hoşumuza gitmeyen, aklımıza yatmayan, bize ummayan konularda eleştirel davranacağımızı **işaret ediyor*** (İrem Su).

*Ay saat 02.56'da Yay burcuna **geçiyor*** (Dinçer Güner-Naz Bayatlı, 2016: 129).

3.1.2. Gelecek Zaman

Çalışmanın örnekleminde 64 örnekte gelecek zaman çekimi belirlenmiştir. Çalışmanın örneklemini günlük astroloji yazılarının oluşturduğu göz önünde bulundurulacak olursa örneklerdeki gelecek zamanın görece şimdiye yakın bir geleceği bildirmesi söz konusudur.

*Sorumlu olduğunuz işlerinizi tekrardan toparlamak için fırsatınız **olacak*** (Hakan Kırkoğlu).

*Sosyal çevrenizde daha fazla vakit geçirmeye **başlayacaksınız*** (Hande Kazanova).

*Grup aktiviteleri, ekip çalışmaları için de uygun bir zaman diliminde **olacağız*** (Niobe Aslı Temel).

*Ancak parasal konularda da dikkatli hareket etmeye özen göstermeniz **yerinde olacaktır*** (İrem Su).

*Bugün saat 05.55'te Ay boşlukta kalacak ve 13.00'te Oğlak burcuna geçiş **yapacak*** (Dinçer Güner-Naz Bayatlı, 2016: 130).

3.1.3. Geniş Zaman

Dille ilgili kaynaklarda mutlak zamanlar içinde gösterilmeyen geniş zamanın “*zaman dışılığı, zamansızlığı, mutlak zamanlar üstü kullanımları*” durumlarından söz edilmekte ve bu konuda farklı görüşler dile getirilmektedir (Johanson, 2016: 109). Çalışmamızda 356 örnekte geniş zaman çekimi tespit edilmiştir. Tespit edilen kullanımlarda geniş zaman işaretleyicisiyle çekimlenen fiillerin yaygın olarak –*Abil-* yapısıyla oluşturulan birleşik fiillerden oluştuğu, yalın ya da türemiş fiillerin çekimli şekillerine daha az rastlandığı görülmektedir. Bu durum da aslında –*Abil-* yapısının kiplik anlamlar açısından ifade ettiği anlam çeşitliliğiyle ilgilidir. Geniş zaman çekimindeki eylemlerin mutlak zamanlar açısından görünümüne bakıldığında da geleceğe yönelik kullanımlar olduğu görülmektedir.

Sabah saatlerinde eşinizle ilgili konulara uyumlu yaklaşabilirsiniz (Hakan Kırkoğlu).

Önemli organizasyonlar içine girebilir, arkadaşlarınızla kuracağınız ilişkileri daha etkili ve görünür bir hale getirebilirsiniz (Hande Kazanova).

İş hayatınızda veya kariyerinizde değişiklikler yapabilirsiniz (Niobe Aslı Temel).

İş hayatında ve toplumsal yaşamda ideallerinize bir hayli kıymet verirsiniz (İrem Su).

Ay Balık burcundayken duygusallıkta artış görülür (Dinçer Güner-Naz Bayatlı, 2016: 135).

3.1.4. Ek-filin Geniş Zaman Çekimi

Günlük astroloji yazılarında en sık karşılaşılan çekimli şekillerden birini de ek-filin geniş zaman çekimi oluşturmaktadır. Buna göre çalışmanın örnekleminde 122 örnekte ek-filin geniş zaman çekimiyle karşılaşılmıştır. Bu kullanımlarda ya içinde bulunulan durum ya da şimdide yakın gelecekteki bir durum ifade edilmektedir.

Sorumluluklarınızın artacağı bir gündesiniz (Hakan Kırkoğlu).

Alışverişe çıkmak ve kendinize bakım yapmak için son derece uygun zamanlardasınız (Hande Kazanova).

Partneriniz sevginiz olduğu kadar en iyi arkadaşınızsa sorun yok demektir (Niobe Aslı Temel).

Saat 18:37-21:24 arasında Ay-boşluk etkisi altundayız (İrem Su).

İletişimi bol ve hareketli bir gün (Dinçer Güner-Naz Bayatlı, 2016: 133).

3.2. Tasarlama Kipleri

Kaynaklarda bildirme ve tasarlama kipleri arasındaki temel farklılık, bildirme kiplerinin zaman bildirmesi, tasarlama kiplerinin ise görünürde zaman bildirmemesi şeklindedir. Ancak kimi araştırmacılar tasarlama kiplerinde aslında gelecek zaman kavramının varlığından söz etmek gerektiğini dile getirmişlerdir (Korkmaz, 2003: 647; Üstünova, 2004: 686). Gelecek zamanda henüz gerçekleşmemiş eylemler dile getirilmektedir, tasarlama kiplerinde de tasarı hâlinde olan henüz gerçekleşmemiş eylemler dile getirilmektedir. Bu bakımdan mutlak zamanlardan gelecek zaman ile tasarlama kipleri arasında gerçekleşmemiş eylem ve durumları ifade etmesi bakımından mantıksal bir

bağ vardır (Torun, 2013: 33). Bu bağlamda, tasarlama kiplerinin gelecek zamanla olan mantıksal bağlantısı düşünüldüğünde günlük astroloji yazılarındaki tasarlama kiplerinde şimdiye yakın bir gelecek zaman algısı vardır. Günlük astroloji yazılarında tasarlama kiplerinden *emir-istek*, *gereklilik* ve *şart* kipinin kullanımlarına rastlanmıştır.

3.2.1. Emir-İstek Kipi

Türkçede emir-istek kipi, kiplik anlamlar için tercih edilen yapılardan birini oluşturmaktadır (Aslan Demir, 2008; Benzer, 2012). İncelenen günlük astroloji yazılarında *istek*, *niyet*, *öneri* gibi birtakım kiplik anlamları ifade eden 44 örnekte emir-istek çekimine rastlanmıştır. Tespit edilen örneklerdeki söylemin daha çok 2. çokluk kişiye yönelik olduğu görülmektedir.

Fikir sahibi olduğunuz konularda fazla ısrarcı olmamaya çalışın (Hakan Kırkoğlu).

Kendinizi üzmeyin ve kendi hedef ve amaçlarınıza odaklanın (Niobe Aslı Temel).

Sevdiklerimizi memnun etmeye çalışırken, bütçenin ayarını şaşmayalım (İrem Su).

Hayata güvenle bakayım, düzgün bir gelir sahibi olayım, sağlığım yerinde olsun, huzurlu bir yuvada soluklanayım diye içinizden geçirirsiniz (İrem Su).

Düşüncelerinizi ifade ederken karşınızdakinin fikirlerini yok saymamaya gayret gösterin (Dinçer Güner-Naz Bayatlı, 2016: 132).

3.2.2. Gereklilik kipi

Günlük astroloji yazılarında gereklilik kip eki *-mAll* ile çekimlenmiş 45 örnek belirlenmiştir. *-mAll* biçimirimiyile çekimlenmiş örneklerde de söylemin daha çok 2. çokluk kişiye yönelik olduğu görülmektedir.

Sizi uğraştıran durumlara karşı temkinli davranmalısınız (Hakan Kırkoğlu).

İş hayatınızda keyfinizi bozan etkenleri bugün göz ardı etmelisiniz (Hande Kazanova).

Size kaba davranan kişilere izin vermemelisiniz (Niobe Aslı Temel).

Bunları göz önüne aldığımızda problemlerli bir ilişkide özellikle paylaşımların ölçülü şekilde olup olmadığına bakılmalıdır (İrem Su).

Sağlığımıza özen göstermeli, dikkatsiz hareketler yaparak sakarlıklara ve çarpmalara karşı uyanık olmalıyız (Dinçer Güner-Naz Bayatlı, 2016: 130).

3.2.3. Şart kipi

Günlük astroloji yazılarında şart çekiminin basit çekimine, birleşik çekimlerden de şimdiki zamanın, gelecek zamanın ve geniş zamanın şartına rastlanmaktadır. İncelemede şart kipinin basit ve birleşik çekimlerinden oluşan 42 örnekte kullanımına rastlanmıştır:

Aynı fikirleri paylaşmasanız bile onlara karşı anlayışlı olmalısınız (Hande Kazanova).

Eğer işe yeni başlamış bir kişiyse bu dönemde işe alışmakta zorlanabilirsiniz (İrem Su).

*Eğer bu anlamda liderlik rolüne soyunmanız **gerekiyorsa**, çekinmeyin ve işlerin istediğiniz hale bürünmesi için, ipleri ele alın bir an önce* (Niobe Aslı Temel).

*Seyahate **gidecekseniz** olumsuzlukları kafanıza çok takmayın* (Hande Kazanova).

*Eğer işler umduğumuz gibi **gitmezse** bir miktar öfke duyabiliriz* (İrem Su).

4. Kiplik Anlamlar

Dilbilimde fillere ilgili kategorilerden biri de kipliktir. Genel olarak konuşurun dilde öznel tutumunu yansıtan bir kategori olarak tanımlanan kiplik, çok farklı boyutları olan kapsamlı bir konudur. Kaynağını felsefe ve psikolojiden alan kiplik konusu, zamanla dilbilimsel bir kategori hâline gelmiştir. Dil çalışmalarında kiplik konusuyla ilgili çeşitli değerlendirme ve sınıflandırmalar yapılmıştır (Palmer, 2001; Aslan Demir, 2008; Kerimoğlu, 2011). Kiplik konusunu derinlemesine ele almak, bu çalışmanın amacını ve kapsamını aşan bir durumdur. Ancak astroloji yazılarında tespit edilen kiplik anlamları sınıflandırmada kullandığımız bilgi ve yükümlülük kipliği kavramlarına kısaca değinme gereği duyulmuştur. En genel ifadesiyle *yükümlülük kipliği* (*deontic modality*) bazı normlara göre konuşurun isteklerini, beklentilerini dile getiren kiplik türü olarak ifade edilirken (Torun, 2013: 24); *bilgi kipliği* (*epistemic modality*) ise daha çok konuşurun algısına bağlı olarak zihinsel süreçleri yansıtan tahmin, çıkarım, olasılık, şüphe ve belirsizlikleri ifade eden kiplik türü olarak tanımlanmıştır (Hirik, 2013: 144).

Çalışmamıza konu olan günlük astroloji yazılarında sözü edilen durumlar, konuşma ya da sözceleme zamanına göre gelecek zamana yönelik söylemlerdir. *Gelecek zaman* kavramı zaman boyutu dışında zaman ve kiplik kavramlarının iç içeliğini göstermesi bakımından kiplik çalışmalarında önemli bir yere sahiptir (Bybee-Perkins-Pagliuca, 1994: 243; Torun, 2013). Gelecek zamanın “*yakın gelecek, kesin ve belirsiz gelecek, beklenen / umulan gelecek*” şeklindeki sınıflandırmasında *yakın gelecek* zamanın şimdiye yakın bir gelecek zamanı ifade etmesi söz konusudur (Bybee-Perkins-Pagliuca, 1994: 244, 248, 249). Bu sınıflandırmada geçen *kesinlik, belirsizlik, beklenti* kavramları ise gelecek zamanın kiplik anlamlarıyla ilgilidir. Henüz gerçekleşmemiş olay ya da durumları ifade eden gelecek zaman kavramı kendi içinde gerek bilgi kipliği gerekse yükümlülük kipliği bağlamında kiplik anlamlar açısından geniş bir anlam yelpazesine sahiptir (Torun, 2013). Temelde mutlak zamanlardan gelecek zaman kavramının hâkim olduğu günlük astroloji yazılarındaki kiplik anlamlar, incelememizde bilgi ve yükümlülük kiplikleri içinde yer alan anlam alanlarına göre sınıflandırılmıştır.

4.1. Bilgi Kipliği Anlam Alanıyla İlgili Kiplik Anlamlar

4.1.1. Kesinlik

Bilgi kipliği bağlamında yüklemeleri geniş zaman ve gelecek zaman çekimlerinden oluşan aşağıdaki cümleler, gerçekleşme olasılığı bakımından kesinlik derecesini ifade eden bildirme cümleleridir.

*Sosyal çevrenizde daha fazla vakit geçirmeye **başlayacaksınız*** (Hande Kazanova).

*Bugün, harcamalarınız ve para konularınız ön planda **olacak**. Beklenmedik alanlardan alacağınız destekle kendinizi iyi **hissedeceksiniz*** (Hande Kazanova).

Patronlarınızla olan bağlantılarınız güçlenecek. Kendinizi işinizde göstermekten mutluluk duyacaksınız (Hande Kazanova).

4.1.2. Olasılık

Günlük astroloji yazılarında olasılık kiplik anlamı ifade etmek için en çok tercih edilen yapı, –*Abil-* yapısıdır. Özellikle –*Abil-* yapısının *ol-* fiiliyle kullanımından oluşan *olabilir* yapısı günlük astroloji yazılarında sıkça kullanılmıştır. *Olabilir* yapısı dışında, *mümkün* isminin yüklem olarak kullanıldığı cümleler de olasılık ifade etmektedir. İncelenen yazılarda *olabilir* yapısı ile *mümkün* isminin eş görevde kullanıldığı, bunlardan da daha çok *olabilir* yapısının tercih edildiği göze çarpmaktadır:

Çalışma hayatınızdaki koşullar sizi yorabilir. Sorumluluklarınızın artacağı bir gündesiniz. İşlerinizde denetleneceğiniz zamanlar olabilir. Kendinizi kısıtlanmış hissedebilirsiniz. Bu durum sizin konuşmalarınıza da yansiyabilir. Olaylara karşı sakın kalmanızda fayda var. Akşam saatlerinde aile ziyaretleri yapabilirsiniz. Rahatlamak kolay olmayabilir (Hakan Kırkoğlu).

Bugün itibarıyla bir alacağınızı tahsil edebilirsiniz. Partnerinizin finansal durumunda önemli gelişmeler, güzel sürprizler devrede olacak. Elinizin bollaşması sizi çok mutlu edebilir (Hande Kazanova).

Yabancılarla alakalı uzak yolculuklarla, ticari bağlantılarla ilgili konular gündeme gelebilir (Dinçer Güner-Naz Bayatlı, 2016: 129).

Yurtiçi ve yurtdışı gezileri sizin için geliştirici olabilir. Hatta bu geziler sırasında yeni biriyle tanışmanız mümkündür. İlginç insanlarla tanışabilirsiniz (İrem Su).

İç huzursuzluğu, gerginlik, net bir karar verememe gibi durumlar boşluk etkisi altında mümkündür (İrem Su).

4.1.3. Çıkarım

Kiplik belirleyici öge olarak –*a benze-* ve *işaret et-* fiillerinin kullanıldığı aşağıdaki cümlelerde çıkarımda bulunulmaktadır. Bu cümlelerde çıkarım ve tahmin anlamlarının iç içe geçtiği de düşünülebilir:

Günlük rutin akışınızda olumlu değişiklikler yapacağına benziyorsunuz (Niobe Aslı Temel).

Saat 05:02 Ay-Jüpiter görünümü, hoşumuza gitmeyen, aklımıza yatmayan, bize uymayan konularda eleştirel davranacağımızı işaret ediyor (İrem Su).

4.2. Yükümlülük Kipliği Anlam Alanıyla İlgili Kiplik Anlamlar

4.2.1. Yeterlilik

Yeterlilik kiplik anlamı altında değerlendirilen aşağıdaki örneklerde –*Abil-* yapısıyla bir eylemi yapabilme yeteneği / potansiyeli / olanağı ifade edilmektedir:

Bugün üzerinde kafa yordüğünüz konularda olayları daha rahat görebileceksiniz (Hakan Kırkoğlu).

Bugün, duygularınızı psikolojik olarak analiz etmekten **keyif alabilir** ve birtakım sonuçlara **ulaşabilirsiniz** (Hande Kazanova).

Bazı kişileri beklenmedik jestlerinizle **şaşırtabilirsiniz**. İş hayatınızda veya kariyerinizde değişiklikler **yapabilirsiniz**. Alacağınız eğitimler daha fazla gelir elde etmenizi **sağlayabilir** (Niobe Aslı Temel).

Saat 21:24 itibarıyla Yengeç burcunda ilerleyecek Ay etkisi altında aktif hareket etmeseniz de, iç huzurunuz tamdır. Değerlerinizi elinizde bulunanları koruyabilecek, kollayabilecek gücü yüreğinizde hissedersiniz. Olumlu değerlendirmelerde **bulunabilirsiniz**. Amacınızın gayet iyi farkında olduğunuz için, o amaca giden yolda ne yapılması gerektiğini de sağlıklı bir şekilde **belirleyebilirsiniz** (İrem Su).

Özgürlüğüne düşkün, neşeli, hevesli, idealist, sıcak ve iyimser Yay burcu enerjisini hissedeceğiniz bugün, siz de oldukça hareketli ve dışadönük davranarak bu enerjiyi ve dinamizmi hayatınıza **yansıtabilirsiniz** (Dinçer Güner-Naz Bayatlı, 2016: 129).

4.2.2. İstek

İçerisinde iste-, içinden geçir-, arzula-, bekle- kiplik fiillerinin kullanıldığı aşağıdaki örneklerde isteme kipliği anlam alanı çerçevesinde *istek*, *niyet*, *beklenti* kiplik anlamları ifade edilmektedir:

Yalnız olmak istemeyeceksiniz (Hande Kazanova).

Saat 21:24 sonrası Ay-Yengeç burcunda seyrine başladığında, ekmeğinizi kazanma, kimseye muhtaç olmadan ayaklarınızın üzerinde durma, değerlerinizi koruma, sevdiğiniz kanatlarınızın altına alma arzunuz büyür. Sahip olduklarınızı korumak, geleceğinizi inşa etmek, girişimlerinizde başarılı olmak **istersiniz**. Hayata güvenle **bakayım**, düzgün bir gelir sahibi **olayım**, sağlığım yerinde **olsun**, huzurlu bir yuvada **soluklanayım** diye **içinizden geçirirsiniz** (İrem Su).

Sevgili Akrepler 17 Şubat - 12 Mart tarihleri arasında etkili olacak Venüs-Kova burcu sürecinde genel olarak ailevi ortamdaki ilişkileriniz, paylaşımlarınız, birbirinize olan ilginiz, sevginiz, uyum ve uyumsuzluklarınız tümüyle önemli hale gelir. Ne kadar değerli bulunduğunuzu bilmek **istersiniz**. Bir sıkıntınızı, iş veya özel hayatınızla ilgili bir meseleyi dile getirdiğinizde size yardımcı olunmasını **arzularsınız**. Düşüncelerinize önem verilmesini, kararlarınızın saygıyla karşılanmasını **beklersiniz** (İrem Su).

4.2.3. Öneri

Günlük astroloji yazılarından farklı dil birimlerine ya da metin bağlamına dayalı olarak öneri anlamı çıkarılabilmektedir. Kiplik yardımcı fiillerden –*Abil-* yapısının; çekimli fiillerden geniş zaman, emir-istek, gereklilik kip eklerinin ve *gerek-* kiplik fiilinin kullanıldığı aşağıdaki örnekler öneri ifade etmektedir. Ancak bu kullanımlarda salt öneri anlamından ziyade *öneri-uyarı*, *gereklilik-öneri-uyarı* anlamlarının iç içe geçtiği de görülmektedir:

4.2.3.1.-*Abil-* +geniş zaman ile Bildirilen Öneri

Arkadaşlarınızla zaman geçirmek ve düşüncelerinizi onlara açmak iyi **gelebilir** (Hakan Kırkoğlu).

Eğer bir konuda karar vermekte zorlanıyorsanız, güvendiğiniz birini **arayabilirsiniz** (İrem Su).

4.2.3.2. -Alım ile Bildirilen Öneri

Saat 18:37-21:24 arasında Ay-boşluk etkisi altındayız. Belirsizlik içeren ve sizi bir hayli düşündüren konularda **karar vermeyelim** (İrem Su).

4.2.3.3.-In / -Un; -InIz / -UnUz ile Bildirilen Öneri

Duygusal anlamda sizi sıkan konuların üzerinde fazla **durmayın** (Hakan Kırkoğlu).

İş sorumluluklarınızı **gözünüzde büyümeyin** (Hande Kazanova).

Benim tavsiyem bu saatlerde çok önemli konularda **karar vermeyiniz**. Çünkü bazı noktaları es geçebilirsiniz. **Bekleyiniz** ve bir daha **gözden geçiriniz** (İrem Su).

Eğer bu anlamda liderlik rolüne soyunmanız gerekiyorsa, **çekinmeyin** ve işlerin istediğiniz hale bürünmesi için, **ipleri ele alın** bir an önce (Niobe Aslı Temel).

Bu dönemi rahat ve duygusal açıdan güvende geçirmek istiyorsanız, kimlerle bağlantınız olduğuna **dikkat ediniz** (İrem Su).

4.2.3.4. -mAlli Biçimbirimi ile Bildirilen Öneri

Fiil + -mAlli + sInIz yapısının kullanıldığı aşağıdaki cümlelerde gereklilik yoluyla ikinci kişiye (dinleyene/okuyana) öneride bulunmaktadır. Ayrıca üçüncü kişiye yönelik kullanımlarda da dolaylı olarak ikinci kişiye (dinleyiciye/okuyucuya) öneride bulunmaktadır. Ancak bu örneklerden *öneri* anlamının yanı sıra dolaylı olarak *uyarı* anlamı da çıkarılabilir:

Sizler genelde insanlara destek veren, titiz çalışan, işine önem veren kişilersiniz. Ancak kendinizi de düşünmeyi **bilmelisiniz** (İrem Su).

Bugün yapacağınız harcamalarınızı kontrol altında **tutmalsınız** (Hakan Kırkoğlu).

Mantıksız veya gerçekçilikten uzak planlar yapan kişiler olabilir. Bu kişilere **kulak vermemeli**, kendi planlarınıza sadık kalarak **ilerlemelisiniz** (Niobe Aslı Temel).

Telaşlı bir şekilde **karar verilmemeli**, enine boyuna **düşünülmelidir** (İrem Su).

Bunları göz önüne aldığımızda problemleri bir ilişkide özellikle paylaşımların ölçülü şekilde olup olmadığına **bakılmalıdır** (İrem Su).

4.2.3.5. Gerek- Kiplik Fiiliyle Bildirilen Öneri

Gerek- fiilinin şimdiki zaman ve geniş zaman kip ekleriyle çekimlendiği aşağıdaki cümle örneklerinde de gereklilik yoluyla öneriler-uyarılar dile getirilmiştir. Bu cümlelerde -mAlli biçimbiriminin yerine *gerek-* fiili seçilmiştir.

Aşağıdaki cümlelerde isim-fiil grubu olarak ifadesini bulan özne konumundaki öbeğin fiili -mAlli biçimbirimi ile çekimli hâle getirilebilecekken, bu fiilin tümleyenleriyle birlikte bir öbeğe dönüştürülmesi ve yüklem olarak da kiplik

fiillerden *gerek-* fiilinin seçimi söz konusudur. Buna göre aşağıdaki örneklerden ilki ele alınacak olursa “*Olayları kapsamlı şekilde ele alıp, kendiniz için en doğru kararı vermeniz gerekiyor* (Niobe Aslı Temel)” cümlesi, dilbilgisel açıdan “*Olayları kapsamlı şekilde ele alıp, kendiniz için en doğru kararı vermelisiniz*” şeklinde de ifade edilebilirdi:

Olayları kapsamlı şekilde ele alıp, kendiniz için en doğru kararı vermeniz gerekiyor (Niobe Aslı Temel).

Görev ve sorumluluklarınızı ihmal etmemelisiniz, ama keyif aldığınız şeylere de vakit ayırmanız gerekiyor (Niobe Aslı Temel).

Saat 18:37-21:24 arasında Ay-boşluk etkisi altındayız. Yeni bir aşk veya yenilik anlamındaki mevzular üzerinde çok dikkatli durmak gerekir (İrem Su).

Özel ve iş hayatınızla ilgi bir değişim düşünüyorsanız öncelikle kafanızın içinde ne istediğinizi tam olarak belirlemeniz gerekir (İrem Su).

Saat 05:02 Ay-Jüpiter görünümü, sizi sinirlendiren veya huzursuz eden meseleleri bilinçli şekilde ele almak gerekiyor (İrem Su).

5. Sonuç ve Değerlendirme

Günlük astroloji yazılarında ifade edilen oluş, kılış ve durumların *olay /eylem zamanı* açısından, mutlak zamanlardan gelecek zaman merkezli olduğu görülmektedir.

Günlük astroloji yazılarında şimdiye yakın bir gelecek zaman dilimine yönelik eylemler / durumlar dile getirilmiştir. Bu zaman diliminin daha belirgin hâle gelmesi için günlük astroloji yazılarında “*sabah saatlerinde, ilerleyen saatlerde, akşam saatlerinde, gün içinde, bugün, saat 05.02, saat 18.37-21.24 arasında, saat 21.24 itibarıyla, bu süreçte, bu zaman süresi içinde, saat 21.24 sonrası, bu dönemde, boşluk saatleri içinde, Ay-Yengeç geçiş günlerinde, tüm gün*” gibi zaman bildiren göstergeler kullanılmıştır (Bk. Tablo 1).

Yazarlar	Zaman Zarfları / Göstergeleri
Hakan Kırkoğlu	Sabah saatlerinde, ilerleyen saatlerde, akşam saatlerinde, gün içinde, bugün
Hande Kazanova	İlerleyen saatlerde, akşam saatlerinde, gün içinde, bugün
Niobe Aslı Temel	-
İrem Su	17 Şubat - 12 Mart tarihleri arasında, saat 05:02, saat 18:37-21:24 arasında, saat 21:24 itibarıyla, bu süreçte, bu saatler arasında, bu zaman süresi içinde, saat 21:24 sonrası, bu dönemde, boşluk saatleri içinde, Ay-Yengeç geçiş günlerinde
Diñer Güner ve Naz Bayatlı	Bugün, bugün saat 05.55'te, bu dönem, bu dönemde, tüm gün, 11.48'de, 22.09'da

Tablo-1

Günlük astroloji yazılarında gelecek zamanın dilbilgisel ifadesi ise bildirme kiplerinden *şimdiki zaman*, *gelecek zaman* ve *geniş zaman* ekleriyle; tasarlama kiplerinden ise *emir-istek*, *gereklilik* ve *şart* kip eklerindeki örtük gelecek zaman ifadesiyle sağlanmıştır. İncelenen günlük astroloji yazılarında geçmiş zaman işaretleyicilerine rastlanmamıştır. İncelenen örneklerde gelecek zamanın dilbilgisel ifadesi daha çok bildirme kipleriyle sağlanmıştır. Bildirme kiplerinden de geniş zamanın kullanımı yaklaşık % 68'lik bir orana denk düşmektedir. Bildirme kiplerinden gelecek zaman çekiminin oranı % 9, şimdiki zaman çekiminin oranı yaklaşık % 5'lik bir dilimi oluşturmaktadır. Tasarlama kipleri emir-istek, gereklilik ve şart kiplerinin kullanım oranları ise yaklaşık % 6'lık dilimlerden oluşmaktadır. Bildirme kipleri ve tasarlama kipleri genel olarak kullanım oranları açısından değerlendirildiğinde % 81'lik oranı bildirme kipleri oluştururken; yaklaşık % 19'lük dilimi ise tasarlama kipleri oluşturmaktadır (Bk. Tablo 2, tablo 3).

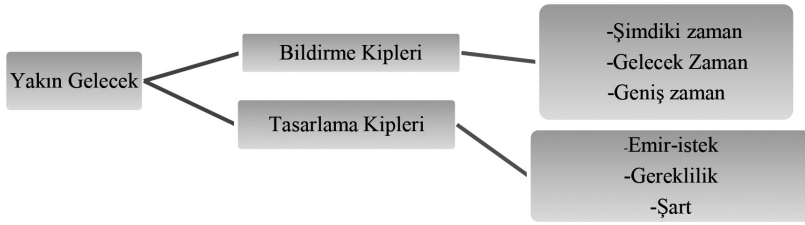
FİİL KİPLERİ	SAYISI	% ORANI
BİLDİRME KİPLERİ		
Belirli Geçmiş Zaman	0	% 0
Belirsiz Geçmiş Zaman	0	% 0
Şimdiki Zaman	34	% 4,80
Gelecek Zaman	64	% 9,05
Geniş Zaman	356	% 50,35
Ek-fiilin Geniş Zamanı	122	% 17,25
TASARLAMA KİPLERİ		
Emir-istek kipi	44	% 6,22
Gereklilik kipi	45	% 6,36
Dilek-şart kipi	42	% 5,94
İstek kipi	0	% 0
GENEL TOPLAM	707	

Tablo-2

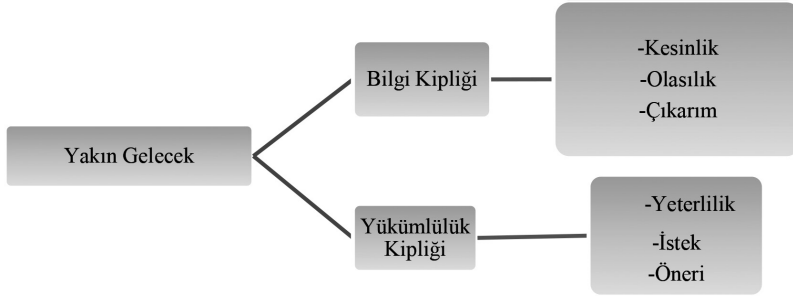
FİİL KİPLERİ	SAYISI	% ORANI
Bildirme Kipleri	576	% 81,4710
Tasarlama Kipleri	131	% 18,5289
	707	

Tablo-3

Genel olarak günlük astroloji yazılarında şimdiye yakın bir gelecek zamanın ifade edildiği görülmektedir. Bu yazılarda yakın geleceğin bildirme kiplerinden *geniş zaman*, *şimdiki zaman* ve *gelecek zaman* biçimbirimleriyle; tasarlama kiplerinden *emir-istek*, *gereklilik* ve *şart* biçimbirimleriyle dilbilgisel ifadesini bulduğu görülmektedir:

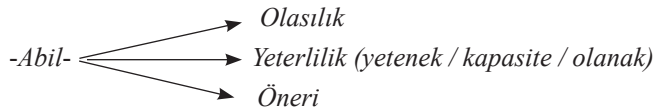
Gelecek zaman kavramının kapsamı, kiplik anlamlar açısından zengin bir anlam alanı oluşturmaktadır. Günlük astroloji yazılarında bilgi ve yükümlülük kipliği anlam alanlarına yönelik kiplik anlamlar tespit edilmiştir. Buna göre günlük astroloji yazılarında bilgi kipliği bağlamında *kesinlik*, *olasılık* ve *çıkarım* anlamları; yükümlülük kipliği bağlamında ise *yeterlilik*, *istek* ve *öneri* kiplik anlamları belirlenmiştir:

Günlük astroloji yazılarında kiplik anlamlar çeşitli biçimlerde dilbilgiselleştirilmiştir. Buna göre günlük astroloji yazılarında fiil çekimlerinden *şimdiki zaman*, *gelecek zaman*, *geniş zaman*; *emir-istek*, *gereklilik*, *şart* çekimleri ve biçimbirimleri kullanılmıştır. Fiil çekim ekleri dışında *-Dir* bildirme koşacı; kiplik fiillerden *-a benze-*, *işaret et-*, *iste-*, *içinden geçir-*, *arzula-*, *bekle-*, *gerek-* kullanılmıştır.

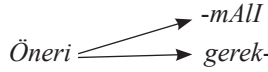
Günlük astroloji yazılarında *mümkün* ismi de kiplik belirleyici bir öge olarak kullanılmıştır, ancak yazılarda dikkat çeken nokta *mümkün* isminin yerine çoğu zaman *olabilir* yapısının tercih edilmiş olmasıdır. Aynı anlam alanı içinde yer alan *mümkün* ve *olabilir* yapısı anlatımda tekdüzelikten kaçınmak için seçimli yapılar olarak kullanılmış, bunlardan da daha çok Türkçe *olabilir* tercih edilmiştir.

Günlük astroloji yazılarında en çok kullanılan kiplik belirleyici öge *-Abil-* yardımcı fiil yapısıdır. Günlük astroloji yazılarında *-Abil-* yapısının *olasılık*, *yeterlilik* (*yetenek / potansiyel / olanak*) ve *öneri* kiplik anlamlarını ifade ettiği görülmektedir:

Günlük astroloji yazılarında dikkat çeken bir diğer durum ise yine anlatımda tekdüzelikten kurtulmak için *öneri* kiplik anlamının ifadesinde *-mAll* biçimbirimi ile *gerek-* kiplik fiilinin seçimli yapılar olarak kullanılmasıdır:

İncelememiz sonucunda geniş okuyucu kitlelerine hitap eden popüler yazılardan günlük astroloji yazılarının mutlak zamanlar açısından *gelecek zaman* merkezli olduğu ve bu zamanın da farklı şekillerde dilbilgisel ifadesini bulduğu; ilgili yazılarda kiplik anlamlar açısından da *kesinlik*, *olasılık*, *çıkarım*; *yeterlilik*, *istek* ve *öneri* anlamlarının ifade edildiği; kiplik belirleyici olarak farklı dil birimlerinden yararlanıldığı görülmektedir.

Araştırma Örneklemleri

Diñer Güner – Naz Bayatlı, *Zamanlamanın Gücü 2016 Yılı Günlük Astroloji Rehberi* (1-8 Mart 2016 Tarihleri Arasındaki Günlük Burç Yorumları)

Hakan Kırkoğlu-www.milliyet.com.tr / 29.01.2016

Hande Kazanova- www.haberturk.com/astroloji/fal / 15/16/17.02.2016

İrem Su-www.mynet.com / kadın.mynet.com- 17.02.2016

Niobe Aslı Temel-www.hurriyet.com.tr-17.02.2016

Kaynakça

- ASLAN DEMİR, S. (2008). *Türkçede İsteme Kipliği Semantik-Pragmatik Bir İnceleme*. Ankara: Grafiker Yayınları.
- AKŞEHİRLİ, S. (2010). Türkçede Konuşma Zamanı, Olay Zamanı Ve Referans Zamanı İlişkileri. *Turkish Studies International Periodical Fort he Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 5/4 Fall 2010, s. 15-73.
- BENZER, A. (2012). *Türkçede Zaman Görünüş ve Kiplik*. İstanbul: Kabalıcı Yayınevi.
- BYBEE-PERKİNS-PAGLIUGA (1994). *The Evolution of Grammar-Tense, Aspect and Modality in the Languages of the World*, Chicago and London: The University of Chicago Press.
- JOHANSON, L. (2016). *Türkçede Görünüş ve Kiplik*. Çeviren: Nurettin Demir, Ankara: Grafiker Yayınları.
- HİRİK, S. (2013). Olasılık Bildiren Kipliklerin Eski Uygur Türkçesi Metinlerindeki Görünümü. *Dil Araştırmaları*, S: 12, Bahar-2013, s. 139-161.
- KERİMOĞLU, C. (2011). *Kiplik İncelemeleri ve Türkçe*. 1. Baskı. İzmir: Dinozor Kitabevi.
- KORKMAZ, Z. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.
- PALMER, F.R. (2001). *Mood and Modality*. Cambridge Textbooks (2. Baskı), Cambridge University Press.
- TORUN, Y. (2013). *Türkçede Gelecek Zaman ve Kiplik Özellikleri*. Adana: Karahan Kitabevi.
- UZUN, N. E. (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 39.
- ÜSTÜNOVA, K. (2004). “Dilek Kipleri ve Zaman Kavramı”, *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, S: 635, s. 678-686.

SARIKOLİ-TÜRKÇE DİL İLİŞKİLERİ VE SARIKOLİ DİLİNDEKİ KOPYALANMIŞ TÜRKÇE KODLAR

Sarikoli-Turkic Language Contacts and Copied Turkic Codes in Sarikoli Language

Serkan ÇAKMAK*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 83-107

Öz: Bu çalışmada Türk-İran temas bölgesinin doğu sınırında Sarikoli-Türkçe dil ilişkilerinin nasıl cereyan ettiği ve Sarikoli diline Türk dillerinden bilhassa doğrudan ilişki kurduğu Uygurcadan hangi kodların kopyalandığı ele alınmıştır. Bu doğrultuda Sarikoli dili ana çizgileriyle tanıtılmış, Türk-İran dil ilişkilerinin tarihi serüveni ile Sarikoli-Uygurca dil ilişkilerinin toplumdilimsel durumu ifade edilmiş ve Sarikoli diline Türkçeden kopyalanan sözcükbirimsel, biçimbirimsel ve sözdizimsel kodlar ortaya konulmuştur. Kopyalanan kodların değerlendirmeleri yapılarak Sarikoli-Türkçe dil ilişkilerinin uzun ve yoğun bir süreçte gerçekleştiği sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Sarikoli, Türk dilleri, dil ilişkileri, kod kopyalama, Uygurca

Abstract: This paper deals with how Sarikoli-Turkic language contacts occur in eastern border of Turkic-Iranian contact areas and which codes from Turkic languages to Sarikoli Language, particularly from Uighur with which it contacted directly, have been copied. Accordingly, Sarikoli language has been introduced with the main lines, the history of Turkic-Iranian language contacts and the sociolinguistic circumstances of Sarikoli-Uighur language contacts have been expressed, and lexic, morphologic and syntactic copied codes from Turkic languages to The Sarikoli Language have been presented. Upon evaluating the copied codes, it has been identified that Sarikoli-Turkic language contacts occurred within a long and intense process.

Keywords: Sarikoli, Turkic languages, language contacts, code copying, Uighur

Giriş

Bu çalışmada bir İrani dillerin en doğudaki temsilcisi olan Sarikoli ile komşusu olan Türk dilleri arasındaki ilişkileri ve bu ilişkiler neticesinde Sarikoli diline Türkçeden kopyalanan farklı dilbilimsel seviyedeki kodları ortaya koymak amaçlanmıştır.

Bu amaç doğrultusunda önce Sarikoli dili ana hatlarıyla tanıtılmıştır. Dil ilişkilerinin eskiliği ve yoğunluğunu aydınlatmak için başlangıcından günümüze Türk-İran dil ilişkileri ifade edilmiştir. Dil ilişkilerinin yönünü belirlemek üzere Sarikoli dili ile doğrudan temasta bulunduğu Uygurcanın toplumdilimsel durumları yanında ilişkilerin tarihi ve niteleği meselesi üzerinde durulmuştur.

* Yrd. Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Erzurum/TÜRKİYE. serkancakmak@atauni.edu.tr. Gönderim Tarihi: 29.10.2016 / Kabul Tarihi: 08.02.2017

Türkçe kopyaları tespit etmek için Sarikoli dili üzerine yazılan sözlük ve dilbilgisi çalışmalarından yararlanılmıştır. Tespit edilen kopyalar sözcük, biçim birimi ve söz dizimi başlıkları altında değerlendirilmiştir. Sarikoli diline mahsus yan cümle yapılarının Türkçeden kopyalandığını göstermek için diğer İrani dillerden örneklerle karşılaştırılmıştır.

1. Sarikoli Dili Hakkında Genel Bilgiler

1.1. Konuşulduğu Coğrafya

Sarikoli dili, bugün Çin Halk Cumhuriyetinin en batı ucunda yani Çin'in Tacikistan, Afganistan Pakistan sınırında yaşayan ve Sarikoli adıyla bilinen etnik azınlık tarafından konuşulan bir Hint-Avrupa dilidir.

Sarikoli dili, batısında kuzeyden güneye doğru sırasıyla Tacikistan'ın Dağlık Bedaşan Özerk Bölgesi, Afganistan'ın Vahan Geçidi ve Pakistan'ın kuzeyindeki özerk Gilgit-Baltistan idari bölgesi bulunan Kaşgar eyaletine bağlı Taşkurgan Tacik Özerk İlçesinin yerli dilidir. Harita 1'deki koyu kısımlar Sarikoli dilinin konuşulduğu sahayı göstermektedir.

Harita 1. Çin'de Sarikoli dilinin konuşulduğu Taşkurgan Tacik Özerk Bölgesi (Arlund 2006: 5).

1.2. Konuşanların Sayısı

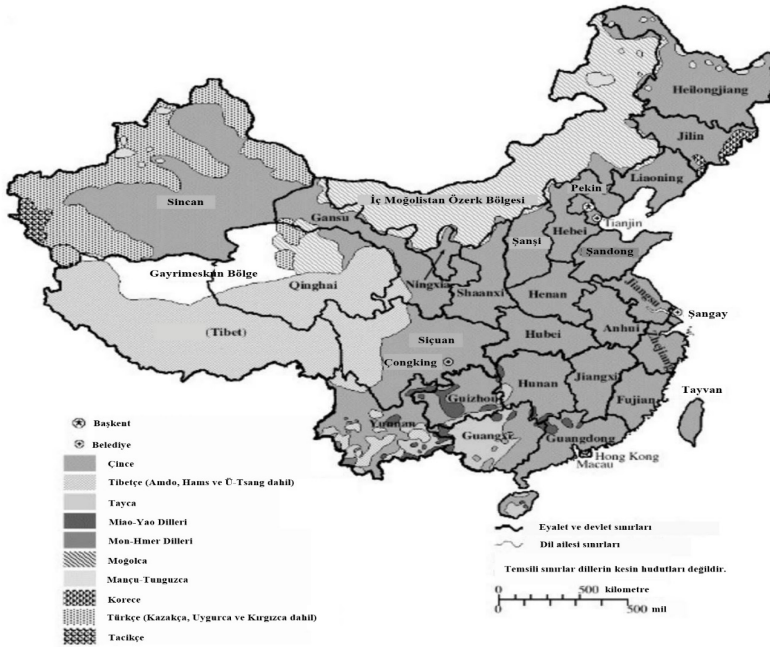
Çin Halk Cumhuriyeti, Çince “塔吉克族” (Tajikezu) ‘Tacik’ tabiriyle Çin coğrafyasında yaşayan tüm İrani halkları birlikte değerlendirmektedir (Kim 2014: 3). Bunun sonucu olarak farklı Pamir dillerini konuşan Vahi ve Sarikoli etnik unsurlarının yanı sıra antropolojik ve kültürel özellikleriyle İrani olan ancak Özbekçe-Uygurca karışık bir Türk Dilini konuşan Tor Taciklerini de Tacik adıyla tanımakta ve ayrı bir etnik kimlik olarak kabul etmemektedir (Arlund 2006: 4).

Yukarıda bahsedilen resmî değerlendirme nedeniyle Sarikoli dilini konuşanların sayısı tam olarak bilinmemektedir. Zira Çin yönetimi nüfus sayımları sırasında Sarikoli halkını ayrı bir etnik unsur saymamakta Tacik adıyla tüm İrani halkları birlikte sınıflandırmaktadır. Bu sınıflandırma nedeniyle Sarikoli dilini konuşanların sayısı, Tacik adıyla sayılan tüm vatandaşlar arasından ancak tahmin edilebilir.

Çin Devlet İstatistik Kurumunun 2010 verilerine göre Çin Halk Cumhuriyetinin 6. genel nüfus sayımında tespit edilen Tacik ahali 51,069 kişidir. Bu sayının çok büyük bir kısmını Sarikoli dilini konuşan nüfus oluşturmaktadır. Nitekim Taşkırgan Tacik Özerk İlçesinde sadece Dafdar adındaki bir köyün yerlileri Vahi dilini konuşurken 12 büyük köyün sakinleri Sarikoli dilini ana dilleri olarak konuşmaktadır (Kim 2014: 3).

1.3. Akrabalık İlişkileri

Sarikoli dili, Hint-Avrupa dil grubunun Hint-İran dil ailesine mensup İrani diller kolunun Güney-Doğu İran dilleri alt koluna bağlı Pamir dilleri içerisinde yer alır. Pamir dilleri alt grubuna bağlı Şuğni, Ruşani, Yazgulami, Sangleçi, İşkâşimi, Munci ve Vahi dilleri Çin Halk Cumhuriyetinin batısında kalan topraklarda konuşulurken Sarikoli dili, Pamir dağ silsilesinin doğusunda yani Çin sınırları içinde konuşulmaktadır (Kim 2014: 1). Bu yönüyle Sarikoli dili, İrani dillerin en doğudaki temsilcisi olma özelliğine sahiptir (Payne 1989: 417).

Harita 2 Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde konuşulan dil aileleri.¹

1 <http://www.dartmouth.edu/~chinese/maps/map2a.html>

Çin Halk Cumhuriyeti tarafından resmî kaynaklarda Vahi dili ile birlikte Tacikçe olarak tanınan Sarikoli dili için literatürde Saliku², Salikur, Sarikuli, Sariqul, Sarykoly, Tadzık, Tajik, Tajiki² gibi adlandırmalar da yapılmıştır. Sarikoli ve Vahi dilleri, Harita 2’de gösterildiği gibi Çin Halk Cumhuriyetinde konuşulan yerli diller içerisindeki iki Hint-Avrupa Dilidir.

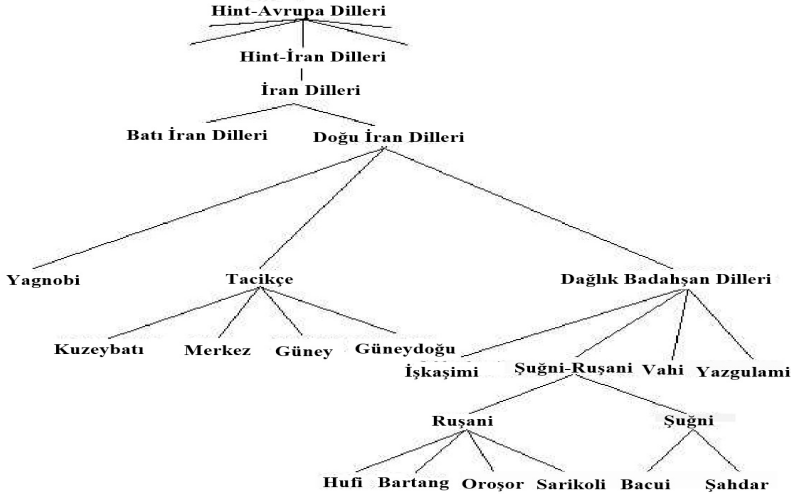
Ancak burada Vahi dilini konuşan asıl kitlenin Afganistan sınırları içerisinde yaşadığını, çok az bir kısmının Çin Halk Cumhuriyetinde bulunduğunu ve Sarikoli dilinin ise Dünyada yalnızca Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde yerli dil olarak konuşulduğunu söylemek gerekir. Harita 2’de Tacikçe adıyla işaretlenen bölge aslında Sarikoli dilinin konuşulduğu sahayı göstermektedir.

Sarikoli dilinin köken bakımından en yakın akrabası olan Pamir dillerine yakından bakmak, ileride bu diller arasında yeri geldikçe yapılacak kıyaslamaları anlamlandırmak açısından faydalı olacaktır.

1.3.1. Pamir Dilleri

Pamir dilleri esasen Afganistan-Tacikistan sınırının büyük bir kısmını çizen ve Ceyhun Irmağının kollarından biri olan Penc Nehrinin oluşturduğu vadi boyunca ve ayrıca Penc Nehri havzasında yer alan Tacikistan’ın Dağlık Badahşan bölgesinde, Afganistan’ın Badahşan eyaletinde, onun komşusu olan Vahan Geçidi civarında, Pakistan’ın Kuzey doğusunda ve Çin sınırına yakın bölgelerde yer alan Çitral, Gilgit, Hunza gibi yerleşim alanlarında konuşulmaktadır (Payne 1989: 417).

Pamir dilleri ile diğer Hint-İran dillerinin akrabalık ilgisi Şema 1’de gösterilmiştir. İraj Beşiri tarafından hazırlanan bu şemada Pamir dilleri yerine Gorno-Badahşan (Dağlık Badahşan) terimi kullanılmıştır.

Şema 1. Doğu İran dilleri soy ağacı³.

2 <https://www.ethnologue.com/language/srh>

3 <http://www.angelfire.com/rnb/bashiri/Tajling/Tajling.html>

Harita 3'te görüldüğü gibi yukarıda isimleri geçen dillerden Şuğni, Ruşani ve Yazgulami büyük ölçüde Tacikistan sınırları içerisinde; İşkaşimi, Sanglicı ve Munci çoğunlukla Afganistan'da ve yukarıdaki tabloda ismi olmamakla beraber Pamir dilleri içerisinde değerlendirilen Yidğa dili Pakistan sınırları içerisinde konuşulurken Sarkoli dili yalnızca Çin Halk Cumhuriyeti sınırları içinde konuşulmaktadır (Kim 2014: 1).

Harita 3. Pamir dillerinin konuşulduğu bölgeler (Kim 2014: 2).

Pamir dilleri olarak değerlendirilen değişkeler arasında sesbilimsel, biçimbirimsel, sözdizimsel ve sözcükbilimsel birtakım benzerlikler olduğu gibi her bir dilin kendine has farklı özellikleri de bulunmaktadır. Bu hususiyetleri burada sıralamak makalenin amacını ve kapsamını aşacağından burada ifade edilmemiştir.⁴

Pamir dillerinin akrabalık ilişkilerini gösteren ortak özellikleri ve birbirinden ayrılan hususiyetleri ile ilgili özet bilgiler için bk. Payne 1989: 420-442, Oshanin 1964: 22-27, Edelman ve Dodykhudoeva 2009: 776-777.

1.4. Dilin Ağzları

Ölçünlüleştirilerek bir yazı dili haline getirilemeyen Sarikoli dili, tarih boyunca bir konuşma dili seviyesinde kullanılmıştır ve hâlihazırda da bu seviyede kullanılmaktadır (Kim 2014: 3). Bir konuşma dili olmasına rağmen Sarikoli dilinin konuşulduğu coğrafyada Pahalina tarafından 3 ağzı tespit edilmiştir. Bu ağzlar şunlardır:

1. Merkez ağzı, bölgenin remi yönetim merkezi olan Taşkurgan ve aynı vadideki Tiznaf ve Çuşman gibi komşu köylerde konuşulur.
2. Kuzeydoğu ağzı, Vaça vadisinin merkez ağzı ile birleştiği Baldır yerleşim birimine kadar uzansan sahada ve Mariong'da konuşulur.
3. Uzak doğu ağzı; Burangsal, Kiçik Tung ve Tung'da konuşulur (Payne 1989: 418).

4 Pamir dillerinin temel dilbilimsel ve tipolojik özellikleri için bk. Edelman ve Dodykhudoeva 2009: 777-784.

2. Türk-İran Dil İlişkileri

Türk ve İran dilleri, ayrı dil ailelerine mensup olan ve temel tipolojik özellikleri açısından birbirleriyle ilgileri bulunmayan dillerdir⁵ (Johanson 1998: 325). Ancak bu iki dil gurubunun değişkelerini konuşan halklar bazı bölgelerde yoğun ve uzun temaslar içerisinde bulunmuşlardır. Bu yoğun ve uzun soluklu temaslar ise çoğu zaman ortak siyasal ve kültürel yaşamı netice vermiştir. Ortak sosyal ve kültürel yaşamın tabii sonucu olarak belli Türk ve İran dillerinde karşılıklı surette, farklı dilbilimsel düzeylerde daha önceden bulunmayan bazı değişiklikler meydana gelmiştir (Johanson 1998: 325).

Gerek Türk dillerinin gerek İran dillerinin çeşitli değişkelerinde kimi zaman sözdizimsel kod kopyalamalarını netice veren temaslar meydana gelmiştir (Eker 2013: 492). Türk-İran dil ilişkilerini daha iyi anlayabilmek için bu ilişkilerin başlangıcından günümüze tarihî arka planını ve temas coğrafyasını tanımak gerekir.

Göktürk Kağanlığının kurulduğu 552 tarihinden önce de Kağanlık sınırları dışında Avrupa'nın doğusundan bugünkü Afganistan'a kadar uzanan geniş coğrafyada Türk dillerinin İrani dillerin tarihî lehçeleriyle teması vardı⁶ (Eker 2010: 322). Bu temasın ilk izlerini Moğolistan coğrafyasında dikilen 1. ve 2. Göktürk Kağanlığı dönemine ait yazıtlarda görmek mümkündür⁷.

Türk-İran dil ilişkilerinin tarihî sürecini, temas bölgesinin Türk Kağanlığının hâkim olduğu coğrafyayla sınırlı tutarak dört döneme ayıran Eker, bu dönemleri şu şekilde sırlamaktadır: 1. Eski Persçe ve birinci fetret dönemindeki ilişkiler, 2. Sasani dönemindeki ilişkiler, 3. Arap-İslam fütuhatını izleyen ikinci fetret dönemindeki ilişkiler, 4. İslamlaşan İran ve Farsçalaşan Persçeyle ilişkiler.⁸ (2010: 322).

Birinci dönemde ön Türklerin ve İranlıların temasa geçtiklerine dair somut bir belge bulunmamaktadır. Persçenin ilk yazılı ürünleri olan Behistun Yazıtları, MÖ 518'de yazılmıştır. Bu yazıtların kaydedildiği dönem Türkçenin yazılı belgelerle takip edilemediği farazi İlk Türkçe dönemine denk düşmektedir (Eker 2010: 322-323).

İkinci dönemde Göktürk Kağanlığı ile Sasani devleti arasındaki kimi zaman Eftalitlere karşı ittifak kimi zaman doğrudan birbiriyle mücadele kimi zaman da Bizans-Göktürk ittifakının Sasanilere karşı mücadelesi şeklinde tezahür eden siyasal ilişkilerin Türk-İran dil temaslarını da netice vermiş olması kuvvetle muhtemeldir (Eker 2011: 323). Öte taraftan asıl dil ilişkileri, Türklerin güneybatıya doğru ilerleyerek İpek Yoluna hâkim olmalarıyla ve bu bölgenin ahalisi ve tüccarları olan Doğu İran halklarıyla bilhassa Soğdlarla temasa geçmeleriyle başlayacaktır. Ancak daha yoğun

5 Türk ve İrani diller arasındaki tipolojik farklılıkların genel bir listesi ve karşılaştırmalı değerlendirmesi için bk. Soper 1987: 16-27.

6 Hint-Avrupa dil birliğinin parçalanmaya başladığı düşünülen MÖ 3000-2000 yılları arasındaki dönemde bu dilleri konuşan halkların erken Altay dillerini konuşanlarla temasa geçmiş olmaları pek mümkün görünmemekle beraber gerek Hint-Avrupa gerekse Altay dillerindeki bazı eski ve benzer kelimeler zamanı belli olmayan çok eski temasların mevcudiyetine şahitlik etmektedir (Golden 2013: 46).

7 Göktürk Kağanlığı yazıtlarında İrani dillerden veya İrani diller aracılığıyla başka dillerden kopyalandığı tespit edilen unsurlar ve yazıtların eski İrani dillerle (Soğdca, Pehlevice) yazılmış metinlere benzeyen yönleri hakkında bk. Eker 2010: 324-332.

8 İlgili çalışmada Eker, burada sıralanan tarihî dönemleri tablo halinde yüzyıllara ve her iki dilin lehçebilimsel gelişimine göre ifade etmiştir (2010: 322).

Türk-İran dil temasları, Sasani İmparatorluğunun yıkılması (651) sonrasında yani bir sonraki dönemde Türklerin tüm Doğu Türkistan'ı ele geçirmesi ve İslam ordularının İran'ı fethederek Türk sınırına dayanması ile gerçekleşecektir.

Üçüncü dönemdeki ilişkiler, İslam'ın İran'a ve akabinde Orta Asya coğrafyasına yayılması ve nihayetinde Türk kavimlerinin de Müslümanlaşması sürecinde cereyan etmiştir. 8. yüzyılda İslam orduları doğuya yönelik istilalarına devam ederken Göktürk Kağanlığı da batıya doğru ilerleyişini sürdürerek Orta Asya'nın tüccar kavmi Soğdları yönetimi altına almıştı. Çin dış ticarete gönülsüz ve sadece siyasi sebeplerle girdiği için Soğd tüccarlar, Çin pazarına girebilecek askeri güce sahip olan göçebelerle yakınlaşmıştı (Golden 2013: 157). Soğdlar, ticari faaliyetleri yanında Bizans, İran ve Çin arasındaki ilişkilerde diplomatik bir rol de oynamaktaydı (Johanson 2006: 1) Bu siyasi, diplomatik ve ekonomik sebepler Soğdca'yı Çin' giden ticaret yollarındaki bölgenin, Orta Asya ticaret rotasının, geçerli dili (lingua franca) haline getirmiştir (Golden 2013: 157; Johanson 2006: 1). Öyle ki Soğdca Göktürk Kağanlığının resmî dillerinden biri olarak kullanılmıştır (Golden 2013: 157).

Göktürk Kağanlığına son vererek onun İç Asya'daki varisi konumuna gelen Ötüken Uygur Kağanlığı (745-840) Soğdlarla daha yakın ilişkiler geliştirdi (Johanson 2006: 1). İlişkiler, Soğdların ticaret, siyaset ve pek çok kültür meselelerinde göçebe Uygurların mürebberleri olmaları⁹ nedeniyle tüm maddi ve manevi Türk kültüründe ciddi Soğd etkisini netice verecek boyutlara ulaştı. Soğd yazısı, Türkçenin yazımında kullanıldığı gibi Soğd yazısından geliştirilen Uygur alfabesiyle çok sayıda eser kaleme alındı. Dönem Türkçesindeki bilhassa maddi hayata dair birçok kelime Soğdcadan kopyalandı (Golden 2013: 184-185).

Dokuzuncu asırda göçebe Uygur Kağanlığının dağılmaya başlamasının ardından bazı boylar batıya ve bazıları Doğu Türkistan'a göç ettiler. Güney istikametine göç eden Türk boyları çoğunlukla İrani bir kavim olan Toharların meskûn bulunduğu Doğu Türkistan sahasına yerleştiler. Bu göç hareketliliği, bölgenin yerli İrani ahalisinin giderek Türkleşmesiyle sonuçlandı (Golden 2013: 176; Johanson 2006: 1).

Dördüncü aşamada İslamlaşan İran ve Farsçalaşan Persçe ile ilişkiler, Türk-İran dil temaslarının en uzun soluklu ve yoğun merhalesi olup hâlihazırda devam etmektedir. İslamlaşma süreci 7. yüzyılda başlayan İran ve 10. ve 11. asırlarda kalabalık gruplar hâlinde Müslümanlaşan Türk zümrelerinin karşılıklı münasebetleriyle aynı dinin kültür dairesi içinde yeniden şekillenmiş ve temeli Orta Asya'da atılan Türk-İran ortak yaşamı Türk fetihlerinin ve göç dalgalarının batıya yayılmasıyla Anadolu'ya kadar uzanmıştır.

Eski Türk-Soğd ortak yaşamı, İslami formatlı yeni Türk devletlerinde gelişerek devam etti. Karahanlı¹⁰, Gazneli, Selçuklu, Harzemşah, İlhanlı, Timurlu, Safevi, Babür, Osmanlı gibi Türk-İslam devletlerinde Türk ve İran geleneklerinin harmanlandığı

9 Bu ilişkiler Uygurlara Göktürk Kağanlığından miras kalmıştır.

10 Karahanlı döneminin en önemli dil yadigarlarından biri olan Kaşgarlı Mahmud'un Divânu Lügâti't-Türk adlı eserinde Karahanlı coğrafyasının haritası çizilerek Türk-İran dillerinin temas bölgeleri belirtilmiş iki dilli halklardan bahsedilmiştir. Ayrıca Kaşgarlı'nın eserine aldığı ve Türkçe olduğunu beyan ettiği kelimelerden bazıları (ajun, kamug, kent, tamu, uçmak vb.) İrani dillerden kopyalanmış sözcüklerdir. Türk-İran dil ilişkilerine Divânu Lügâti't-Türk'ün tanıklığıyla ilgili daha fazla bilgi için bk. Eker 2009: 73-80.

İslami bir kültürel yaşam oluşturulmuştur. Adı geçen devletlerin yönetici kadroları, Farsça ve Türkçeyi bilen çift dilli elit sınıflardı. Askeri yapılanmada Türk geleneklerini devam ettiren Müslüman Türk devletleri, bürokratik teşkilatlanmada İran modelini uygulamışlardır (Johanson 2006: 2).

Devlet ve kültür hayatında gelişen ortak yaşam Türk ve İran dilleri arasındaki ilişkiyi de artırmış her iki dil de birbirinden farklı düzeylerde birçok kod kopyalamışlardır. Samaniler devrinde, İran'ın İslamlaşmasıyla yeni bir kültür hayatı doğdu. Bu yeni kültür dünyası onuncu ve on birinci yüzyıllarda zengin bir edebiyatı ve eski Pers dilinden gelişen yeni Farsçayı netice verdi. Yeni gelişen Farsça, Müslüman Türklerin edebî dilini ciddi derecede etkiledi. Özellikle Osmanlı Devletinin resmî dili Türkçe olmasına rağmen kültür ve eğitim dilinin Farsça ile Arpça olması nedeniyle Osmanlı Türkçesinde Farsçadan yapılan ödünçlemeler derin tesirler bırakmıştır (Johanson 2006: 2).

Öte taraftan birçok İrani unsur ise kalabalık ve düzenli Türk göçleri nedeniyle Türklerin yoğun olarak yerleştikleri coğrafyalarda asimile olarak Türkleştir. Türk ve Moğol fetihleri, Anadolu ve Azerbaycan'da Türkleşme sürecini ilerletti. Azerbaycan'da eski Fars ve Paleo-Kafkas dilleri büyük oranda Türkçenin etkisi altında kaldı. Orta Asya'nın büyük bir kısmı baskın oranda Türkleşti (Johanson 2006: 2).

Bugün Türk ve İran dillerinin farklı değişimleri farklı coğrafyalarda temaslarını gerek yazı dili gerekse konuşma dili seviyesinde sürdürmektedir. Bu karşılıklı dil temasları, Türk dilleri ve lehçelerinin İran dilleri ve değişimleriyle kesiştiği tüm noktalarda devam etmektedir.

Günümüzde Türk ve İran dilleri arasındaki ilişkiler, yoğunluk dereceleri ve yönleri farklı olmak üzere güneyde Türk dillerinin konuşulmadığı Hindistan, Pakistan ve Belucistan'dan kuzeyde 45 derece kuzey enlemine doğuda Çin'in batısından batıda Kafkaslara ve Anadolu'ya uzanan geniş coğrafyada cereyan etmektedir. Bugün İrani halklarla meskûn olmayan 45 derece kuzey enleminin daha kuzeyinde kalan bölgede iki dil ailesi arasında doğrudan ilişki yoktur (Eker 2013: 496).

Genel itibarıyla Türk dilleri Anadolu'da Kurmançî ve Zazaca; Kafkaslarda Ostçe, Talışça ve Tatça; Doğu Türkistan'da Sarikoli ve Vahi ile Tacikistan'ın kuzeyinde konuşulan Tacic ağızları gibi İrani diller karşısında baskın dil konumundadır. Bahsi geçen dillerde ciddi bir Türkçe etkisi görmek mümkündür.

Öte taraftan İran'da konuşulan özellikle Oğuz grubuna mensup Güney Azerbaycan, Kaşgay, Horasan Türkçeleri ve Halaçça ses, biçim birimi, söz dizimi ve sözcük düzeylerinde Farsçanın (Johanson 1998: 326); Özbekçe ise Tacicçe ses dizgesinin Türk dillerinin en farklı değişkesi haline gelecek kadar etkisi altında kalmıştır¹¹ (Eker 2013: 496).

Türk-İran dil temaslarının geçmişten bugüne yoğun bir şekilde süregeldiği bir diğer coğrafya da Pamir dağları ve çevresidir. Bölgede konuşulan İrani diller; güneydoğuda Kırgızca ve Özbekçe, doğu ve kuzeydoğuda ise Uygurca ile temas halindedir (Edelman ve Dodykhudoeva 2009: 776).

11 Türk-İran dil ilişkilerinin eş zamanlı coğrafyası ve bu coğrafyada gerçekleşen asimetrik dil teması süreçlerinin yönü ve yoğunluğu ile ilgili daha kapsamlı bilgi almak için bk. Eker 2013: 491-500.

Yukarıda genel hatlarıyla ifade edilen Türk-İran dil temasları coğrafyasının doğu sınırını, Sarikoli-Uygurca dilbilimsel alanı çizmektedir. Sarkoli adıyla bilinen İrani dil, ana dil olarak konuşulduğu bölgede baskın dil konumundaki Uygurca ve ağızlarından farklı dilbilimsel düzeylerde kodlar kopyalamıştır. Bahsedilen kopyalamaları ifade etmeden önce Sarikoli dilinin toplumdilbilimsel durumunu, hâkim dil Uygurca karşısındaki konumunu ve iki dil arasındaki ilişki süreçlerinin tarihî boyutunu ifade etmek gerekir.

3. Sarikoli-Uygurca Dil İlişkileri

3.1. Sarikoli Dilinin Toplumdilbilimsel Durumu

Çin'de oldukça sınırlı sayıdaki bir azınlığın ana dili olarak konuşulan Sarikoli dili¹², tarihi boyunca bir yazı dili haline getirilememiş ve konuşma dili olarak kullanılmıştır. Konuşma dili seviyesinde kullanılan Sarikoli dilinin, konuşulduğu bölge civarında başka herhangi bir İrani dil konuşulmamaktadır. Sarikoli dili, köken olarak bağlı bulunduğu İrani dillerden yalıtılmış bir coğrafyada, devletin resmî dili olan Mandarin Çincesi ve bölgenin geçerli dili konumundaki Uygurcanın yoğun etkisi altında konuşulmaktadır (Kim 2014: 3).

Demografik, politik, ekonomik ve kültürel sebepler nedeniyle ana dili Sarikoli olan ahalî çoğunlukla üç dilli olarak büyümektedir. Sarkoli halkı, kamusal alanda Uygurca'yı ve Çinceyi kullanırken ana dillerini yalnızca evde kendi aralarında anlaşma vasıtası olarak kullanmaktadırlar (Dodykhudoeva 2007: 70).

Bu durum Sarikoli dilini baskın iki dilin köklü etkisine iyice açık hale getirmektedir. Zira köklü etkide sosyal açıdan zayıf olan dili konuşanların önemli bir bölümü her zaman yetkin bir şekilde iki dillidir. İki dillilik yanında halklar arasındaki sosyal ilişkinin çok yönlülüğü ve sıklığı da dil etkilerinin derinliğini artırmaktadır (Johanson 2014: 26).

Sarikoli dilinde görülen derin Türkçe etkiyi de bu iki dili konuşan halklar arasındaki uzun, çok yönlü ilişkilerde ve Sarikoli halkının asla yeni olmayan iki dilliliğinde aramak gerekir.

3.2. Uygurcanın Toplumdilimsel Durumu

Bölgede bir azınlık dili olarak konuşulan Sarikoli dili karşısında Uygurcanın durumu ise oldukça farklıdır. Nitekim bir zamanlar Orta Asya'nın büyük bir kısmında Çağatay edebî dili geçerli dil olarak kullanılıyorken bugün de Çağataycadan gelişen Uygurca, Gobi Çölü'nün batısıyla Pamir Dağları'nın doğusunda kalan bölgede yaşayan, yaklaşık iki milyon civarındaki Han Çinlisi olmayan halkların başlıca ortak dilidir.

12 Arienne M. Dewyer'in hazırladığı Çin'deki dillerin toplumdilbilimsel açıdan baskınlığını gösteren piramitte Sarikoli dili yer almamaktadır. Ancak Sarikoli dilinin Tacik adı altında birlikte anıldığı Vahi dili, piramidin tabanında yer almaktadır. Dewyer, piramidin tabanında yer alan beşinci seviyedeki dilleri tanımayan diller olarak göstermektedir. Resmî bir statüsü bulunmayan, devlet tarafından tanımayan bu azınlık dilleri arasında yer alan Sarikoli diline karşılık Uygurca piramidin üst kısmında ikinci seviyedeki bölgenin geçerli dilleri arasında yer almaktadır. Piramidin bu seviyesinde yer alan diller, bölgesel ve ulusal düzeydeki merkezi ticaret ve medya kuruluşlarınca kullanılmaktadır. Bölgenin geçerli dilleri, piramidi ikiye bölen prestij çizgisinin üstünde bulunmaktadır. Bu anlamda Uygurca bulunduğu bölgenin prestij dilidir. Dewyer'in piramidi için bk. 2005: 14.

Bir Tunguz boyu olan Sibeler, İrani kökenli Vahi ve Sarikoli halkları, Moğol kökenli Dagurlar ve Şincan'da yaşayan Ruslar ortak anlaşma vasıtası olarak Uygurca'yı kullanmaktadırlar (Dewyer 2005: 12).

Bunun yanı sıra Uygurca, bölgede yaşayan Tatarlar, Özbekler ve Akto Türkleri (resmî olarak Kırgız) gibi sayısal olarak daha küçük etnik azınlıkların ve resmî makamların Uygur adı altında topladığı Eynu, Dolan ve Loplik gibi grupların ana dilidir (Dewyer 2005: 12-13).

Şincan bölgesinin kalabalık azınlıkları olan Kazaklar (1,25 milyon) ve Kırgızlar (160.000), özellikle Uygurlara yakın yerlerde yaşayanlar, ikinci veya üçüncü dil olarak Uygurca'yı öğrenmektedirler.

Bölgenin geçerli dili olarak Uygurca, diğer dillerden daha fazla sayıda sosyal alanda konuşulmaktadır. Evlerde, iş yerlerinde, medyada, çok sayıda okulda hatta devletin resmî dili olarak mahkemelerde özetle sosyal hayatın birçok alanında kullanılmaktadır (Dewyer 2005: 13).

3.3. Sarikoli-Türk Münasebetlerinin Tarihi ve Niteliği

20. yüzyılın başlarında Pamir dağlarına bilimsel geziler düzenleyerek bölgede lengüistik ve etnografik araştırmalarda bulunan Rus İvan İvanoviç Zarubin ile Fransız meslektaşı Robert Gauthiot, Sarkoli halkının kökenini Murgab Irmağının yukarı mecralarında yaşayan İrani halk olarak göstermişlerdir. Onlara göre Murgab Vadisinin üst kesimlerinde yaşayan ahalî, Çin'in Şincan bölgesine ilk olarak birkaç yüzyıl önce verimsiz hasatlar, otlak ve yakacak kıtlığı nedeniyle daha sonrasında ise 1911'de meydana gelen depremde Sarez, Yeroht ve Usoy gibi köylerinin yerle bir olması neticesinde göç etmişlerdir (Dodykhudoeva 2007: 69).

19. yüzyıl sonlarında bölgede keşif gezileri yaparak Afgan Türkistan'ı hakkında askeri raporlar hazırlayan Edmund George Barrow, Taşkurgan bölgesinin 1866'da nüfusun çoğunluğunun Özbeklerden ve Taciklerden oluştuğunu bunları sırasıyla göçebe Arapların, Hazara ve Afganların takip ettiğini bildirmiştir (1893: 24). 1878'de eserini yayımlayan Yavorski de Taşkurgan'da bulunduğu dönemde nüfusun büyük çoğunluğunun Ming Hanedanlığına tabî Özbeklerden oluştuğunu ifade etmiştir (Jarring 1939: 62).

Ancak yarım yüzyıl sonra Taşkurgan'a giden İsveçli Türkolog Gunnar Jarring, Özbeklerin azınlık haline geldiğini belirtmektedir (Jarring 1939: 62).

Başka bir Türk kavmi olan Kırgızlar da bir dönemler Sarikol sıra dağlarında sürelerini otlatmışlardır. Alay'dan Tanrı Dağları'na kadar uzanan Pamir dağ silsilesi boyunca yarı göçebe bir yaşam süren Kırgızlar, 18. yüzyılın sonları ile 20. yüzyılın başlarında buradan daha doğuya göç etmişlerdir. Göçebe Kırgızlar, daha sonrasında Sanyu geçitinin üst kısımlarındaki dağ yamaçlarını işgal etmiş ve Karakaş vadisini de yaylak olarak kullanmışlardır (Forsyth 1871: 11).

Her ne kadar Sarikoli halkı, bugün yaşadıkları Taşkurgan bölgesine yakın tarihte gelmişse de Sarikoli ve diğer İrani kökenli Pamir halklarının Türk dilli halklarla

münasebeti oldukça eskidir. Zira Pamir dağları ve hinterlandı¹³, hem Türk hem de İrani halkların uzun süredir ortak yaşam alanıdır.

19. yüzyıl sonlarında bölgeye gelerek Sarikoli ve Vahi dillerini ilk kez derleyen ve Galça¹⁴ adını verdiği bu dillerin küçük bir gramerini ve sözlüğünü hazırlayan Robert Barkley Shaw, bölgede Türk kavimlerinin İrani topluluklar karşısında baskın konumda bulunduğunu ve İrani halkların Türk kavimlerle karışmış olduğunu ifade etmektedir (1876: 1).

Taşkurgan'ın hemen batısında gerek Afganistan'ın gerekse Tacikistan'ın sınır bölgelerinde¹⁵ bugün bile İrani kavimlerle birlikte yaşayan Türk boyları bulunmaktadır. Söz konusu coğrafyaya yakından bakıldığında buralarda farklı Türk unsurlarının farklı İrani unsurlarla ortak yaşam alanı tesis ettikleri görülecektir.¹⁶

Afganistan'ın Çin'e yakın bölgelerinde Badahşan eyaletine bağlı Vahan, İşkaşim, Şuğnan ve Dervoz ilçelerinde Kazak, Kırgız, Özbek¹⁷, Türkmen gibi Türk boyları ile Pamir halkları birlikte yaşamaktadırlar¹⁸.

4. Sarikoli Dilindeki Kopyalanmış Türkçe Kodlar

Yukarıda yakın tarihi hakkında bilgiler verilen Türk-Sarkoli ilişkileri, Sarikoli dilindeki derin Türkçe etkiden anlaşılacağı üzere oldukça eskidir. Zira Johanson'un da ifade ettiği gibi: "Köklü değişmelere götüren Türkçe dil ilişkileri hiçbir zaman dönemlik değildir; aksine uzun süren iki dilliliğin izlerini taşırlar." (2014: 26).

İlişkinin tarihi boyutu bu derin Türkçe etkiyi pekiştirirken etkinin yönünü ise Sarikoli dilinin toplumdilbilimsel pozisyonu belirlemektedir. Bölgede sosyal açıdan geçmişte ve bugün baskın olan Türk dilleri karşısında Sarikoli dili daima etkiye açık, sosyal anlamda zayıf dil konumunda bulunmuştur. Toplumdilbilimsel zayıflığın ötesinde Sarkoli halkının bugün büyük oranda iki dilli oluşu yani Uygurca'yı ileri düzeyde konuşabiliyor olmaları, söz konusu Türkçe etkiyi daha ileri boyutlara taşımıştır.

Çalışmanın bu bölümünde Sarikoli dilinde tespit edilen Türkçe kodlar; sözcük birimi, biçim birimi ve söz dizimi düzeylerinde ortaya koyulmuştur. Türkçeden Sarikoli diline yapılan farklı düzeylerdeki bu kopyalar, Sarkoli Dili üzerine hazırlanan sözlük ve gramer çalışmalarından hareketle tespit edilmiştir.

13 Bu civarda Hindukuş dağlarının kuzeyinde farklı Türk lehçelerini konuşan Özbek ve Türkmen grupları yaşamaktadır (Morgenstierne 1925: 6).

14 Galça (aslı Garça), Tacikler tarafından anlaşılmayan Pamir halklarının konuşma dilleridir. Galça terimi, ovalarda yaşayan Tacikler dağılık bölgelerde yaşayanlardan ayırmak için kullanılan "Dağlı Tacikler" anlamına gelen bir terimdir.

Bartold'e göre bu terim, ilk kez Arap coğrafyacılar tarafından Murgab ırmağının yukarı mecralarını içine alan bölgeye (Garc/Garicistan) ve buranın yerli ahalisine (Garça) işaret etmek üzere kullanılmıştır. Tomaşek'e göre ise bu terim, antik Baktriya dilinde 'dağ' anlamına gelen "gar" kelimesinden gelişmiştir (Oshanin 1964: 23).

15 Pamir dillerinin konuşulduğu coğrafya da zaten bu bölgelerdir.

16 Bu ortak yaşamın tabii sonucu olarak Pamir dillerinin konuşulduğu saha çok dilli bir bölge haline gelmiştir. Mesela: Bugün Afganistan sınırları içerisinde kalan ve Badahşan eyaletinin güneydoğusunda yer alan Zebak ilçesinin yerli halkı Zebaki olarak bilinen yerel dillerinin yanı sıra Farsça, Vahi ve Şuğni dillerini de kullanılmaktadırlar. Zebak ahalisinin muhtemelen çoğu Türk dillerini de bilmektedir (Grierson 1920: 3).

17 Nitekim Belh'ten Taşkurgan'a kadar uzanan bölgenin tamamında Özbekleri görmek mümkündür. Ancak Özbekler bu hat üzerinde çoğunlukla kırsaklarda nadiren de kasabalarda yaşamaktadırlar (Jarring 1939: 62).

18 Afganistan'daki Türk kabileleri ile yaşadıkları bölgeler ve nüfusları hakkında daha fazla bilgi için bk. Jarring 1932.

5.1. Sözcük Kopyaları

Bu başlık altında zikredilen Sarikoli dilindeki kopyalanmış Türkçe sözcükler, Tatiana Nikolaevna Pakhalina tarafından hazırlanan “Sarikolsko-Russkiy Slovar” adlı sözlük ile Robert Barkley Shaw tarafından kaleme alınan “Ghalchah Languages” adlı eserin sonundaki İngilizce-Vahi-Sarikoli üç dilli lügatçe kısmının taranması neticesinde tespit edilmiştir.

Kopyalanmış Türkçe kelimeler, doğrudan kopyalar ve yeniden biçimlendirme işlemiyle kopyalananlar şeklinde iki başlık altında listelenmiştir.

5.1.1 Doğrudan kopyalar

Doğrudan kopyalar başlığı altında listelenecek kelimeler, üzerinde herhangi bir biçimbilimsel uyum hazırlığı yapılmaksızın Sarikoli dilinin söz varlığına kopyalanan Türkçe anlam unsurlarıdır¹⁹. Bu unsurlar, Tablo 1’de alfabetik sıraya göre sıralanmıştır. Tablonun birinci sütununda Sarikoli dilindeki kopyalanmış kod, ikinci sütununda kodun orijinali olarak düşünülen Türkçe kelime²⁰ ve üçüncü sütununda ise kelimenin Türkiye Türkçesindeki anlamı listelenmiştir.

Sarikoli dilindeki Kopya	Kopyalanan Türkçe Kelime	Anlam
Abuşqa (Shaw 1876: 98)	Abuşqa (Shaw 2014: 29; Courteille 1870: 2)	Yaşlı adam
Açğu (Shaw 1876: 89)	Açqu (Jarring 1964: 12)	Anahtar
Alamun (Shaw 1876: 101)	Alaman (Jarring 1964: 19; Shaw 2014: 33)	Yamacı, haydut, soyguncu
Albasti (Pahalina 1971: 8)	Albasti (Jarring 1964: 20)	Albasti, kötü ruh, hayalet
Algek (Shaw 1876: 113)	Elgek (Jarring 1964: 39)	Elek
İlgek (Pahalina 1971: 232)		
Amgak (Shaw 1876: 127)	Emgek (Necip 2008: 112)	Dert, zahmet, sorun
Ano (Shaw 1876: 94; Pahalina 1971: 11,15)	Ana (Necip 2008: 12; Jarring 1964: 22)	Anne
Ata (Pahalina 1971: 11,15)	Ata (Necip 2008: 20; Jarring 1964: 29)	Baba
Ayuz (Shaw 1876: 81)	Ayaz (Necip 2008: 24)	Ayaz, don
Bala (Shaw 1876: 64)	Bala (Necip 2008: 28; Jarring 1964: 46)	Çocuk, yavru
Balda (Shaw 1876: 57, 85)	Balta (Necip 2008: 29)	Balta
Başqo (Pahalina 1971: 22)	Başqa (Necip 2008: 32; Jarring 1964: 49)	Başka
Boy (Shaw 1876: 81)	Bay (Jarring 1964: 46)	Tüccar, zengin adam
Bazgak (Shaw 1876: 77)	Bezgek (Necip 2008: 37; Caferoğlu 2015: 40):	Sıtma

19 Doğrudan ifadesi morfolojik herhangi bir dönüştürme işleminin olmadığını vurgulamak içindir; yoksa burada listelenen Türkçe kelimelerin birçoğu, birtakım fonetik değişikliklerle Sarikoli dilinin ses dizgesine uydurulmuştur.

20 Sarikoli dilinin en ziyade temasta bulunduğu Türk dili Uygurca olduğu için karşılaştırılan kelimeler, çoğunlukla Uygurca ve ağızlarından alınan değişkelerdir.

Bazgan (Shaw 1876: 114)	Bazgan (Necip 2008: 33, Jarring 1964: 49; Caferoğlu 2015 :36)	Balyoz, büyük çekic
Biçik (Pahalina 1971: 26)	Bicik (Jarring 1964: 54)	Göğüs ucu, meme
Birinçi (Pahalina 1971: 26)	Birinçi (Necip 2008: 44; Jarring 1964: 56)	Birinci, ilk
Boleççi (Pahalina 1971: 27)	Balıqçı (Jarring 1964: 47)	Balıkçı
Boşlamış (Pahalina 1971: 27)	Başlamış	Bir işe başlama, başlangıç
Boşleg (Pahalina 1971: 27)	Başlıq (Necip 2008: 32; Jarring 1964: 49)	Lider, şef, patron, yüksek rütbeli
Botur (Pahalina 1971: 27)	Batur (Necip 2008: 32)	Bahadır, kahraman
Bugru (Pahalina 1971: 28)	Buğra / Boğra (Jarring 1964: 57; Shaw 2014: 66)	Erkek deve
Bugruçoq (Pahalina 1971: 28)	Buğraçuq	Deve yavrusu
Buxça (Shaw 1876: 63)	Boxça ²¹ (Necip 2008: 46)	Bohça, heybe
Bülerzik (Pahalina 1971: 30)	Bilezük (Shaw 2014: 60)	Bilezik, zincir
Büloq (Pahalina 1971: 30)	Bulaq (Jarring 2014: 60; Shaw 2014: 67; Necip 2008: 52)	Kaynak, memba, pınar
Bülüñ (Shaw 1876: 67)	Buluñ (Necip 2008: 52)	Bir yerin veya meydanın köşesi, yanı
Bürğa (Shaw 1876: 79)	Bürge (Jarring 1964: 62; Necip 2008: 55)	Pire
Çal (Shaw 1876: 55)	Çal (Necip 2008: 69)	Ağarmış, kır
Çapgin (Pahalina 1971: 37; Shaw 1876: 120)	Çapğun (Jarring: 1964: 65) Çapqun (Shaw 2014: 84)	Kar fırtanası, tipi
Çeçen (Shaw 1876: 105) Çaçan (Pahalina 1971: 36)	Çeçen ²² (Necip 2008: 75)	Zihni çevik, hazır cevap
Çela (Shaw 1876: 55)	Çala (Jarring 1964: 64)	Yarım yamalak, eksik
Çigariq (Shaw 1876: 93)	Çigiriq (Necip 2008: 78), Çığırq (Jarring 1964: 70)	Pamuk temizleme makinası
Çiñ (Pahalina 1971: 41)	Çiñ (Shaw 2014: 92; Jarring 1964: 74)	Katı, sıkı, sert
Çit (Shaw 1876: 74; 124)	Çit (Jarring 1964: 74)	Çit, tel örgü
Çuğ (Shaw 1876: 74)	Çoğ (Jarring 1964: 75; Caferoğlu 2015: 64)	Kor, köz
Çumeli (Shaw 1876: 55)	Çumali (Shaw 2014: 97), Çümeli (Caferoğlu 2015: 66), Çümüle (Necip 2008: 89; Jarring 1964: 78)	Karınca
Çuyün (Shaw 1876: 55)	Çoyun (Necip 2008: 86)	Dökme demir
Eygir (Shaw 1876: 119)	Aygır (Necip 2008: 24)	Aygır

21 Kelime heybe anlamındaki bog kökünden /+ça/ küçültme eki ile türetilmiştir.

22 Kelimenin menşei Moğolca 'akıllı, bilge zeki, açık gözlü' anlamlarındaki seçen sözcüğü (Lessing 1960: 680), olmakla birlikte Sarkoli diline bu kelime Türkçeden kopyalanmış olmalıdır.

Falçı (Shaw 1876: 116)	Falçı ²³	Falçı, kahin
Hangı ²⁴ (Shaw 1876: 57)	Hangı (Jarring 1964: 114)	Erkek eşek
Hari (Shaw 1876: 129)	Here (Necip 2008: 153; Jarring 1964: 119)	Arı
İkinçi (Pahalina 1971: 74)	İkinçi (Jarring 1964: 139)	İkinci
İlçi (Shaw 1876: 75; Pahalina 1971: 74)	İlçi / Elçi (Jarring 1964: 40)	Elçi, haberci
İlmak (Pahalina 1971: 74)	İlmek (Jarring 1964: 140; Necip 2008: 175)	Kapı mandalı, sürgü
İlqi (Pahalina 1971: 74)	İlqi (Shaw 2014: 124)	Sürü
İşanc (Pahalina 1971: 78)	İşenç (Necip 2008: 179)	İnanç
İtek (Pahalina 1971: 78)	Ütek (Shaw 2014: 295)	Çizme
İtekçi (Pahalina 1971: 78)	Ütekçi (Shaw 2014: 295)	Kunduracı
Kaç (Pahalina 1971: 84)	Köç (Necip 2008: 202)	Göç
Kaçman / Kuçman (Pahalina 1971: 84, 90)	Köçmen (Necip 2008: 203)	Göçmen
Kaltak (Pahalina 1971: 85).	Kaltak / Kaltek (Jarring: 1964: 164)	Sopa
Kame (Shaw 1876: 60)	Kéme (Jarring 1964: 170)	Gemi bot
Karak (Pahalina 1971: 86)	Kérek (Jarring 1964: 171; Necip 2008: 198)	Gerek
Kaul (Pahalina 1971: 89; Shaw 1876: 89)	Köl (Jarring 1964: 176)	Göl
Kepçilik (Pahalina 1971: 88)	Köpçilik (Necip 2008: 206)	Çoğunluk, kalabalık
Keprek (Pahalina 1971: 88)	Köprük (Jarring 1964: 168)	Köprü
Ketak / Kütek (Pahalina 1971: 88)	Kötek (Jarring 1964: 178)	Kütük, tomruk
Ketman (Shaw 1876: 86)	Ketmen (Jarring 1964: 171):	Çapa
Köpeli (Shaw 1876: 63)	Kepile (Jarring 1964: 170)	Kelebek
Kurpa (Shaw 1876: 67)	Körpe (Jarring 1964: 177)	Yatak örtüsü
Kuwa (Shaw 1876: 84)	Küye (Necip 2008: 214)	Güve
Küç (Pahalina 1971: 91; Shaw 1876: 102, 120).	Küç (Necip 2008: 210; Jarring 1964: 178)	Güç, kuvvet
Kümek (Shaw 1876: 57)	Kömek (Necip 2008: 204)	Yardım
Küreş (Pahalina 1971: 92)	Küreş (Necip 2008: 213)	Güreş, mücadele, güç karşılaşması
Küt (Shaw 1876: 60)	Qut (Shaw 2014: 176):	Takdis, kutsama
Oilıq (Pahalina 1971: 119)	Aylıq (Jarring 1964: 16; Necip 2008: 25)	Maaş, aylık
Olçi (Shaw 1876: 132)	Alçi (Necip 2008: 8).	Aşığın dört tarafından biridir. Aşık oyununda aşığın bu tarafı kazanma simgesi sayılır.

23 Bu sözcük, Arapça fâl kökünden Türkçe isimden isim yapma eki /+çl/ ile türetilen bir ism-i faildir.

24 Erkek eşek anlamına gelen Uygurca “hangı” kelimesinden kopyalanan hangi kelimesi, yalnızca Sarikoli dilinde eşek anlamına gelen “şer” kelimesiyle beraber bir birleşik kelimenin (hangi şer) bünyesinde kullanılmaktadır. Hangi kelimesinin yanı sıra hañga (Necip 2008: 148), hañra ve hañra işek (Jarring 1964: 114) gibi değişimleri modern Uygur edebî dilinde ve ağızlarında yaşamaktadır.

Oltmış (Shaw 1876: 113; Pahalina 1971: 119)	Altmış (Jarring 1964: 224)	Altmış
Patmon (Pahalina 1971: 126)	Patman (Jarring 1964: 224)	Batman, 57.3 kg'lık ağırlık ölçü birimi
Pütün (Shaw 1876: 66)	Pütün (Jarring 1964: 234; Jarring 2008: 329)	Bütün, tüm
Qalargoç (Shaw 1876: 122)	Qarlıgaç (Ercilasun ve Akkoyunlu 2014: 229)	Kırlangıç
Qalpoq (Pahalina 1971: 136)	Qalpaq (Shaw 2014: 137)	Şapka, başlık
Qamçı (Pahalina 1971: 136)	Qamçı (Jarring 1964: 237)	Kamçı
Qamçı (Shaw 1876: 131)	Qamçı / Qamçu (Jarring 1964: 237)	Kamçı
Qamuş (Shaw 1876: 106)	Qamuş (Necip 2008: 218)	Kamış
Qapoq (Pahalina 1971: 137)	Qapaq (Jarring 1964: 238)	Su kabağından yapılan bir tür kap
Qaraboz (Shaw 1876: 84)	Qara+boz ²⁵	Gri bir at donu
Qaraqçı (Pahalina 1971: 137)	Qaraqçı (Necip 2008: 221)	Yankesici, soyguncu, hırsız
Qarğa (Shaw 1876: 68)	Qarğa (Jarring 1964: 240; Necip 2008: 222)	Karga
Qaş taşı (Shaw 1876: 88)	Qaş taşı (Jarring 1964: 241)	Yeşim taşı
Qaşañ (Shaw 1876: 90, 115)	Qaşañ (Necip 2008: 225; Jarring 1964: 241)	Tembel, miskin
Qayıñ (Shaw 1876: 60)	Qayıñ (Shaw 2014: 150)	Huş ağacı
Qayşi (Shaw 1876: 71)	Qarşi (Necip 2008: 224)	Terslik, aksilik
Qeşni (Shaw 1876: 97)	Qoşni (Jarring 1964: 253)	Komşu
Qiin (Pahalina 1971: 140)	Qıın (Caferoğlu 2015: 174)	Zor, güç
Qain (Shaw 1876: 126) ²⁶	Qiyin (Necip 2008: 239)	İşkence, eziyet, zahmet
Qil (Pahalina 1971: 139)	Qil (Necip 2008: 234)	Kıl, tüy
Qır (Pahalina 1971: 139)	Qır (Necip 2008: 236; Jarring 1964: 248)	Dağlık bölge, kır, bozkır
Qır (Shaw 1876: 107)	Qır (Necip 2008: 236; Jarring 1964: 248)	Sınır, kıyı, hudut
Qurç (Shaw 1876: 119)	Quruç (Jarring 1964: 256)	Çelik, katı
Qurğaşim (Shaw 1876: 90)	Qurğaşun (Shaw 2014: 174)	Kurşun
Quş (Shaw 1876: 60)	Quş (Jarring 1964: 257;)	Kuş
Qüdüg (Shaw 1876: 130)	Qudug ²⁷ (Jarring 1964: 254)	Kuyu
Qül (Pahalina 1971: 141)	Qul (Jarring 1964: 254; Necip 2008: 247)	Kul, köle
Saksan (Pahalina 1971: 151; Shaw 1876: 74)	Seksen (Jarring 1964: 270; Necip 2008: 345)	Seksen

25 Türkçe qara ve boz kelimelerinden oluşturulan bu birleşik kelimeye, taranan Türkçe sözlüklerde rastlanmamıştır.

26 Birbirine yakın telaffuzlara ve anlamlara sahip olan bu kelimeler aslında aynı alıntı kelimenin Sarıkoli ağızlarındaki değişkileridir.

27 Kelimenin çağdaş Uygur edebî dilindeki şekli quduqtur (Necip 2008: 247).

Salkın (Shaw 1876: 67)	Salkın ²⁸ (Jarring 1964: 264)	Serin, serin rüzgar
Sargak (Pahalina 1971: 153)	Sergek (Jarring 1964: 271; Necip 2008: 347)	Uyanık, dikkatli
Sazgın (Pahalina 1971: 154)	Sezgün (Necip 2008: 349)	Uyanık, basiretli, keskin zekalı
Soq (Pahalina 1971: 157)	Saq (Jarring 1964: 265; Necip 2008: 337)	Sağlam, hasarsız, güvenli
Sürog (Pahalina 1971: 160)	Sorag (Jarring 1964: 277)	Soruşturma
Süzgüç (Pahalina 1971: 161)	Süzgüç (Shaw 2014: 233)	Sık dişli tarak
Şatta (Shaw 1876: 89)	Şota (Necip 2008: 381) Şatu (Shaw 2014: 237) ²⁹	Merdiven
Tapon (Pahalina 1971: 169)	Tapan (Necip 2008: 389; Jarring 1964: 294)	Topuk, ayak tabanı
Taram (Shaw 1876: 71)	Taram (Jarring 1964: 295; Shaw 2014: 249)	Akarsu havzasından ayrılan veya dağılan küçük akıntı
Tay (Shaw 1876: 66)	Tay (Jarring 1964: 291)	Tay
Tey (Shaw 1876: 77)	Toy (Necip 2008: 422; Jarring 1964: 310)	Düğün, ziyafet
Tilmoç (Pahalina 1971: 174)	Tılmaç (Necip 2008: 412)	Tercüman
Tinc (Shaw 1876: 85)	Tinc (Jarring 1964: 307)	Dinç, sıhhatli
Toğroq (Shaw 1876: 102)	Toğraq (Necip 2008: 416; Jarring 1964: 309).	Kavak
Toqşan (Shaw 1876: 97), Tuşan (Pahalina 1971: 178)	Toqşan (Jarring 1964: 312)	Doksan
Turğay (Shaw 1876: 90)	Torğay (Jarring 1964: 312; Necip 2008: 420)	Toygar, çayır kuşu
Turuñtoy (Shaw 1876: 94)	Turumtay (Necip 2008: 428)	Bozdoğan
Tuxi (Shaw 1876: 80)	Toxı (Jarring 1964: 310)	Tavuk
Tüman (Pahalina 1971: 179)	Tümen (Jarring 1964: 318; Necip 2008: 430)	On bin
Tümşüq (Pahalina 1971: 179)	Tumşuq (Jarring 1964: 315)	Gaga, burun, ileri doğru çıkıntı
Türlüg (Pahalina 1971: 180)	Türlük (Necip 2008: 431)	Cins, tür, sınıf
Türüg (Shaw 1876: 58)	Toruğ (Jarring 1964: 312)	Doru, kızıl at donu
Tüş (Shaw 1876: 71)	Tuş (Shaw 2014: 274)	Taraf, yön, istikamet
Urtoqçi (Shaw 1876: 99)	Ortaqçi (Necip 2008: 298)	Partner, yancı
Urun (Pahalina 1971: 183)	Orun (Jarring 1964: 215; Necip 2008: 298)	Yer
Uy (Pahalina 1971: 183)	Oy (Necip 2008: 300)	Düşünce

28 Çağdaş Uygur edebî dilinde salqın (Necip 2008: 339) şeklinde kullanılan bu kelimenin menşei Moğolcadır (Lessing 1960: 665) ve Türkçe vasıtasıyla Sarikoli diline girmiştir.

29 Hangi değişkenin kopyalandığı belirsiz olduğu için biri edebî dilde diğeri ağızlarda kullanılan her iki değişke de burada kaydedilmiştir. Eski Türkçedeki şekli “şatu” olan bu kelimenin kökeni bilinmemektedir (Clauson 1972: 867).

Waluğ (Pahalina 1971: 192), Wuluğ (Shaw 1876: 55)	Ulağ (Jarring 1964: 322, Shaw 2014: 284)	Yük hayvanı
Xatlamış (Pahalina 1971: 202)	Xatla ³⁰ (Jarring 1964: 129)	Kayıt
Yaqa (Shaw 1876: 74):	Yaqa (Necip 2008: 455)	Kıyı, kenar, yaka
Yenciek (Shaw 1876: 101)	Yancuq (Jarring 1964: 147)	Cep, kese, torba
Yerog (Shaw 1876: 130)	Yarağ (Jarring 1964: 149)	Silah
Yetmiş (Pahalina 1971: 215; Shaw 1876: 111)	Yetmiş (Jarring 1964: 155)	Yetmiş
Yildiz (Shaw 1876: 108)	Yildiz (Jarring 1964: 156)	Kök
Yusun (Shaw 1876: 68)	Yusun ³¹ (Shaw 214: 316)	Kural, kaide

Tablo 1. Sarikoli dilindeki Türkçe doğrudan sözcük kopyaları ve anlamları.

5.1.2 Yeniden biçimlendirme işlemiyle kopyalananlar

Burada ifade edilen kopyalanmış kodların kopyalama sürecinde Türkçe ögeler, Sarikoli dilinin yapısal koduna yerleştirilirken bazı biçimbilimsel işlemlere tabi tutulmuştur. Kopyalama işlemi öncelikle Türkçe ögenin biçimsel hazırlığı ve akabinde Sarikoli dilinin söz dizimi içerisinde uygun noktaya yerleştirilmesiyle gerçekleştirilir.

Bu tür kopyalarda yalnızca Türkçe anlam unsurları değil görev unsurları da göreviyle beraber kopyalandığı için böylesi kopyaları ayrı bir başlık altında değerlendirmek gerekir.

Aşağıda sıralanan kopyalar, Sarikoli dilinde kullanılan birleşik fiillerin ilk bileşenleridir. Bu ilk bileşenler, Sarikoli dilinin birleşik fiil yapısına uygun olarak isim türünden sözcüklerdir. Birleşik fiil yapılarının bünyesinde yer alan Türkçe kopyaların büyük bir çoğunluğu /-miş/ sıfat-fiil ekiyle isimleştirilmiş fiil soylu anlam unsurlarıdır.³² /-miş/ sıfat-fiil ekinin yanı sıra bir örnekte /-ur/ geniş zaman sıfat-fiil eki de isimleştirici olarak kullanılmıştır.

Birleşik fiiller bünyesinde yer alan diğer Türkçe kopyalar ise isim soylu anlam unsurlarıdır. Bunların sayısı fiil soylu isimleşmiş unsurlara nispeten azdır. Bu kopyalar, Sarikoli dilinin birleşik fiil yapısına uyum sağlamak için Türkçe bir görev unsurunu da beraberinde getirmemiştir. Ancak Sarikoli dilinin söz izimine uygun olarak yardımcı fiilden önce yer almıştır.

Birleşik fiil yapıları içerisinde yer alan Türkçe kopyalar arasında bahsedilmesi gereken bir diğer kopyalama şekli de, fiil tabanının herhangi bir sıfat-fiil ekiyle isimleştirilmeksizin birleşik fiilin ilk birleşeni olmasıdır. Aşağıda değerlendirmesi ayrıca yapılan bu tür birleşik fiillerde Türkçe fiil tabanı, herhangi bir isimleştirme

30 Arapça yazı anlamındaki xat kelimesinden Türkçe isimden fiil yapan /+IA-/ ekiyle türetilen yaz-, kaydet- anlamındaki xatla- fiili Yeni Uygur Türkçesinde kullanılmaktadır. Sarikoli dilinde bu fiilin Türkçe /-miş/ sıfat-fiil ekiyle isimleştirilmiş şekli (xatlamış) kayıt anlamında kullanılmıştır.

31 Yerleşmiş gelenek, düzen anlamındaki bu sözcüğün aslı Moğolcadır (Lessing 1960: 435)

32 Buna benzer kopyalar Tacikçede de görülür. Tugulmuş kerden 'doğ-, doğurulmuş ol-' örneğinde olduğu gibi Türkçe fiiller yine Türkçeden kopyalanan sıfat-fiil eki /-miş/ ile söz dizimi açısından Tacikçe yapıya uygun hale getirilmiştir (Johanson 2014: 32).

işlemine tabi tutulmaksızın birleşik fiil yapısı içerisine kopyalanmıştır.

Türkçeden kopyalanan unsurların birinci birleşen olduğu birleşik fiillerin ikinci birleşenleri ise Sarkoli dilindeki bazı yardımcı fiillerdir. Bu yardımcı fiiller kullanım sıklığına göre sırasıyla: Yap-, et- (Shaw 1876: 71; Pahalina 1971: 39) anlamına gelen çəwɣ(aw³³); git- (Shaw 1876: 82; Pahalina 1971: 154) anlamına sahip set(əw); çek-, sürükle- (Shaw 1876: 103; Pahalina 1971: 175) anlamlarını ifade eden tijd(əw) ve vur, çarp- (Shaw 1876: 120; Pahalina 1971: 56) anlamlarındaki dod(əw)dur.

Türkçe kopyaların içerisinde yer aldığı Sarkoli dilindeki birleşik fiiller, izah edilen yapılarına göre aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır. Maddeler halinde sıralanan birleşik fiiller de kendi aralarında yardımcı fiillerime göre tasnif edilmiştir.

1. Birleşik fiilin birinci bileşenin Türkçe sıfat-fiil ekiyle isimleştirilmiş Türkçe bir fiil tabanı olduğu kopyalar:

A) /-mİş/ sıfat-fiil eki ile isimleştirilen Türkçe fiiller:

a) Çəwɣ(əw) yardımcı fiiliyle kurulanlar:

Küreşmiş çəwɣ(əw): Sarikoli dilinde selamlaş- (Pahalina 1971: 92) anlamına gelen bu birleşik fiilin birinci bileşenin tabanı, Uygurcada el sıkışıp birbirine sarılıp selamlaş- anlamına gelen köreş- (Jarring 1964: 177) fiilidir.

Quzğamış çəwɣ(əw): Kımıldat-, hareketlendir- (Shaw 1876: 96) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşenin tabanı, Uygurca kımıldat-, hareket ettir- anlamlarındaki qozğa- (Necip 2008: 246) fiilidir.

Soqlamış çəwɣ(əw): Koru-, muhafaza et-, sakla- (Pahalina 1971: 157) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşenin tabanı, Uygurca koru-, sakla- anlamlarını ifade eden saqla- (Jarring 1964: 265) fiilidir.

Soyramış çəwɣ(əw): Öt-, cıvılda- (Pahalina 1971: 157) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşenin tabanı, Uygurca 'öt-' anlamındaki sayra- (Necip 2008: 343) fiilidir.

Süzmüş çəwɣ(əw): Uza-, yayıl- (Pahalina 1971: 161) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşenin tabanı, Uygurca uzat-, genişlet-, çek- anlamlarındaki soz- (Necip 2008: 361) fiilidir.

Uylamış çəwɣ(əw): Düşün- (Pahalina 1971: 183) anlamındaki bu birleşik fiilin birinci bileşenin tabanı, Uygurca düşün- anlamındaki oyla- (Necip 2008: 301) fiilidir. Bu fiilin türediği kök Uygurca düşünce anlamındaki oy sözcüğüdür. Sarikoli dilinde bu ismin de çəwɣ(əw) yardımcı fiiliyle düşün- anlamında birleşik fiil oluşturduğu görülmektedir. Bu birleşik fiil, birinci bileşenin Türkçe bir isim olması nedeniyle ikinci maddede değerlendirilmiştir.

Yasamış çəwɣ(əw): Kur-, inşa et- süsle-, donat- (Pahalina 1971: 215) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşenin tabanı, Uygurca kur-, inşa et-, tasarla-, biçimlendir-, şekil ver- anlamlarındaki yasa- (Jarring 1964: 150) fiilidir.

b) Set(əw) yardımcı fiiliyle kurulanlar:

33 Sarikoli dilinde fiillerin infinitif (bitimsiz), mazi (geçmiş) ve muzari (geniş) çekimleri birbirinden farklıdır. Birleşik fiillerin ikinci birleşenleri olan yardımcı fiiller, infinitif çekimleriyle verilmiştir. Parantez içerisinde kaydedilen av kısmı ise Sarikoli dilindeki master ekidir.

Oçılmış set(əw): Çiçek aç- (Pahalina 1971: 118) anlamındaki bu birleşik fiilin birinci bileşeninin tabanı, Uygurca bitkilerin çiçeklenmesi anlamını da ifade eden açıl- (Jarring 1964: 12) fiilidir.

Oyrimiş set(əw): Ayır-, ayrıl-, parçalan- (Pahalina 1971: 120) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşeninin tabanı, Uygurca ayır-, ayırt et-, fark et- anlamlarını ifade eden ayır- (Jarring 1964: 17) fiilidir.

Pütmiş set(əw): Sona er-, bit-, yerine getir- (Pahalina 1971: 134) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşeninin tabanı, Uygurca bit-, tamamlama-, yerine getir- anlamlarını ifade eden püt- (Jarring 1964: 234) fiilidir.

Yasamış set(əw): Güzelleş-, büyüyüp geliş- (Pahalina 1971: 215) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşeninin tabanı, Uygurca kur-, inşa et-, tasarla-, biçimlendir-, şekil ver- anlamlarındaki yasa- (Jarring 1964: 150) fiilidir.

B) /-ur/ sıfat fiil eki ile isimleştirilen Türkçe fiiller:

Yarur çəwɣ(əw): Seç-, ele- (Shaw 1876: 111) anlamlarındaki bu birleşik fiilin birinci bileşeninin tabanı, Uygurca işe yara-, yararlı ol- anlamlarını bildiren yara- (Necip 2008: 460) fiilidir.

2. Birleşik fiilin birinci birleşeninin Türkçe bir isim olduğu kopyalar:

a) Çəwɣ(əw) yardımcı fiiliyle kurulanlar:

Çiñ çəwɣ(əw): Sık- (Shaw 1876: 125) anlamındaki birleşik fiilin ilk bileşeni Uygurca sağlam, berk, sıkı, sabit anlamlarındaki çin (Necip 2008: 82; Jarring 1964: 74) kelimesidir.

Qiyin çəwɣ(əw): Zulm et-, işkence et- anlamlarını (Pahalina 1971: 140) ihtiva eden bu birleşik fiilin ilk birleşeni Uygurca zor, güç, karmaşık anlamlarını taşıyan qiyin (Necip 2008: 239) sözcüğüdür.

Uy çəwɣ(əw): Düşün- (Pahalina 1971: 183) anlamındaki birleşik fiilin ilk birleşeni Uygurca düşünce, fikir anlamlarındaki oy (Necip 2008: 300) kelimesidir.

b) Set(əw) yardımcı fiiliyle kurulanlar:

Soq set(əw): Sağ ol-, sağlıklı ol- (Pahalina 1971: 157) anlamındaki birleşik fiilin ilk bileşeni Uygurca sağ, diri, canlı anlamlarındaki saq (Necip 2008: 337) sıfatıdır.

c) Tijd(əw) yardımcı fiiliyle kurulanlar:

Qeluç tijd(əw): Yüz- (Shaw 1876: 122) anlamındaki birleşik fiilin birinci bileşeni, Eski Uygur Türkçesi (Caferoğlu 2015: 185) dönemi metinlerinde tevsik edilen ve bugün Uygur ağızlarında korunan açılmış iki kol uzunluğu anlamındaki qulaç (Necip 2008: 247) kelimesinin metateze uğramış şeklidir.

Taş tijd(əw): Bir elbiseyi kumaşla kapla-, astarla- (Shaw 1876: 91) anlamındaki bu birleşik fiilin ilk birleşeni Uygurca dış anlamındaki taş (Jarring 1964: 296) sözcüğüdür.

3. Birleşik fiilin birinci birleşenin isimleştirme işlemine tabi tutulmamış çekimsiz haldeki Türkçe fiil tabanı olduğu kopyalar:

Çök dod(əw): Devenin çökmesi oturması (Shaw 1876: 113) anlamını ifade eden birleşik fiilin ilk bileşeni Türkçe çök- fiilidir.

Quzgal set(əw): kımıldan-, hareketlen- (Shaw 1876: 96, 112) anlamındaki bu birleşik fiilin birinci bileşeni Uygurca kımıldan-, hareket et- anlamındaki qozgal- (Necip 2008: 246) fiilidir.

5.2 Biçimbirim Kopyaları

Sarikoli dilinde Türkçeden kopyalanmış görev unsurları da tespit edilmiştir. Kopyalanan görev unsurları bazı Türkçe eklerdir. Sarikoli dilinin yapısal kodu içerisine sokulan bu unsurların materyalleri yanında anlam ve görevleri de Türkçeden kopyalanmıştır.

Sarikoli diline Türkçeden kopyalandığı tespit edilen ekler ve görevleri aşağıda ifade edilmiştir. Aşağıda yer alan örnekler dışında aynı eklerin Türkçeden kopyalanan sözcüklere eklendiği örnekler de mevcuttur. Ancak burada kopyalananın sözcük değil ek olduğunu göstermek için Türkçe kökenli olmayan kelimeler ile bu eklerle türetilen sözcükler ele alınmıştır.

Türkçeden Sarikoli diline iki ekin kopyalandığı tespit edilmiştir. Bunlar isimden isim türeten eklerdir:

1. /+çi/ Sarikoli dilinde çeşitli adlara eklenerek onlardan o nesne ile uğraşan, o işi yapan anlamında isimler türeten bir ektir. Türkçeden kopyalanan bu ekin görevi, anlamı ve morfo-sentaktik özellikleri de diğer kopyalanan ekte de görüleceği gibi Türkçedekiyle benzeşmektedir.

/+çi/ ekinin eklendiği sözcükler ve bu sözcüklerden türetilmiş isimler aşağıdaki tabloda gösterilmiştir.

İsim Tabanı	/+çi/ Ekiyle Türetilmiş İsim
Déywul ‘duvar’ (Pahalina 1971: 48)	Déywul+çi ‘duvar ustası, sıvacı’ (Pahalina 1971: 48)
Sikit ‘eğlence, oyun’ (Pahalina 1971: 155)	Sikit+çi ‘eğlendiren kişi, şakacı’ (Pahalina 1971: 155)
Sipin ‘demir; demirle ilgili’ (Pahalina 1971: 156)	Sipin+çi ‘demirci’ (Pahalina 1971: 156)
Tamıq: tütün (Pahalina 1971: 167)	Tamıq+çi tütün yetiştiricisi (Pahalina 1971: 167),

Tablo 2. /+çi/ ekiyle türetilmiş isimler

2. Sarikoli diline Türkçeden kopyalanan bir diğer ek, isimden sıra sayı sıfatları türeten /+inçi/ ektir. Bu ekin, Sarkoli dilinde Türkçe kökenli olmayan iki sayı ismine eklenerek onlardan sıra sayı sıfatları türettiği tespit edilmiştir.

İsim Tabanı	/+inçi/ Ekiyle Türetilmiş İsim
İw ‘bir’ (Shaw 1876: 98; Pahalina 1971: 71)	İw+inçi ‘birinci’ (Pahalina 1971: 75)
Daw ‘iki’ (Shaw 1876: 128; Pahalina 1971: 54)	Daw+inçi ‘ikinci’ (Pahalina 1971: 75)

Tablo 3. /+inçi/ ekiyle türetilmiş sıra sayı sıfatları

5.3. Sözdizimsel Kopyalar

Sarikoli-Türkçe dil ilişkilerinin eskiliğini ve yoğunluğunu ortaya koyan en önemli gösterge şüphesiz Sarikoli dilinin söz dizimine Türkçeden kopyalanan kodlardır. Sözdizimsel kopyalar başlığı altında ifade edilecek özelliklere, Sarikoli diliyle akraba olan diğer Pamir dillerinde ve İran dillerinde tesadüf edilmemektedir. Bu söz dizimi hususiyetleri Sarikoli dilinin yapısal koduna komşusu olan Türk dillerinden kopyalanmıştır.

Sarikoli dilinin yan cümle kuruluşunun İrani dillerden farklı olarak Türkçe söz dizimiyle benzerlik arz ettiği tespit edilmiştir. Söz dizimi açısından benzerlik gösteren söz konusu yapılar, aşağıda diğer Pamir dillerinden örneklerle karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Sarikoli dilinde isim ve sıfat yancümlelerinin söz dizimi yapısı diğer İrani dillerden farklı olarak Türkçe yan cümlelerin dizimine benzer biçimde sola dallanan bir yapı arz eder. Yani yan cümle yüklem öncesinde yer alır. Aşağıda Sarikoli dilindeki yan cümle örnekleri diğer İran dillerindeki yan cümle örnekleriyle karşılaştırmalı olarak değerlendirilmiştir.

5.3.1. Sıfat yan cümlesi

Sarikoli dilindeki sıfat yan cümleleri, Türkçede olduğu gibi fiil tabanlarını sıfata dönüştüren bir sıfat-fiil ekiyle kurulur, bu sıfat-fiil eki yan cümle yüklemi konumundaki fiilin sonuna getirilir ve oluşturulan sıfat yan cümlesi ise nitelediği/belirttiği anlam ögesinden önce yer alır (Shaw 1876: 31).

Sarikoli dilinde sıfat yan cümlesinin yüklemi konumundaki fiil, (1a)'daki gibi bir bitimli fiil ise sıfat-fiil eki olarak /-cenc/ biçimbirimi kullanılır. Şayet fiil (1b)'deki gibi bitimsiz bir fiil ise sıfat-fiil eki olarak /-ıçuz/ biçimbirimi kullanılır.

Sarikoli dilinde sıfat yan cümlelerinin kuruluşunda Türkçede olduğu gibi sona gelen bir biçimbirim görev yaparken diğer Doğu İran dillerinde yan cümle öncesine getirilen çeşitli biçimbirimler yan cümle oluştururlar. Farsça (2), Tacikçe (3), Şuğni (4) ve Ruşani (5) gibi dillerde yan cümleyle oluşturulan sıfat, nitelediği/belirttiği ögeden sonra gelir³⁴.

- (1) a. [duxtur wiri zud-cenc] duri wiri uç fuydo çəwıy (Kim 2014: 26).
[Doktorun ona verdiği] ilaç ona çok fayda etti.
- b. mu malum [cem uynak wezd-ıçuz] əwrat malum. (Kim 2014: 26).
Benim öğretmenim [gözlük takan] bayan öğretmen.
- (2) ketabi [ke be men dadid] gəmşode est
[Bana verdiği] kitap kayıp (Kim 2014: 38).
- (3) man stole [ki Latif soxt] xaridam (Kim 2014: 39).
[Latif'in yaptığı] masayı satın aldım.
- (4) yid iku çorik [idi] vegayum di ar bazor ca wint] (Edelman ve Dodykhudoeva 2009b: 812)

34 Verilen örneklerde köşeli parantez içinde ([...]) yazılan kısımlar yan cümleyi, altı çizili (...) yazılan biçimbirimler ise yan cümleyi kuran görevli öğeleri göstermektedir.

- Bu [dün pazarda gördüğüm] adam.
 (5) waz qalamenan [dide tarem ca daçug] unde vid (Payne 1989: 442).
 [Sana verdiğim] kalemler buradaydı.
 5.3.2 İsim yan cümlesi

Ana cümlelerin öznesi (6a) veya herhangi bir tümleci (6b) olarak görev yapan isim yan cümleleri, Sarikoli dilinde çoğunlukla yüklemden önce yer alır. İsim yan cümlelerinin çok uzun olduğu durumlarda yan cümlelerin yüklemden sonra bulunduğu ve yan cümlelerin ana cümleye bir bağlaç (iko) vasıtasıyla bağlandığı alternatif yapı (6c) oldukça nadir tercih edilir (Kim 2014: 63, 67).

Sarikoli dilinde isim yan cümlelerinin diziminde karşılaşılan bu yapı, onun köken itibarıyla akraba olduğu Doğu İran dillerinde görülmez. Farsça (7), Tacikçe (8), Şuğni (9) ve Ruşani (10) dillerinde ana cümlelerin öznesi veya herhangi bir ögesi olarak isim yan cümleleri, daima ana cümlelerin yükleminden sonra yer alırlar.

- (6) a. [zumustun alo, zumun çi waxt zod] uç fuydo
 [Kışın karın vaktinde yağması] çok faydalı.
 b. waz [tayan mazur ceyz xigi] wazonam
 Ben [senin öğleyin ne yediğini] biliyorum.
 c. yu uy çəwy [iko batçoxeylaf ratsust]
 O [Çocukların kaçmış olduğunu] düşündü (Kim 2014: 50,60,64).
 (7) did [*ke* hame raftand]
 [Hepsinin gittiğini] gördü.
 (8) did [*ki* hama raftand]
 [Hepsinin gittiğini] gördü (Windfuhr ve Perry 2009: 512).
 (9) wuz ne famum [yu tar ka rawun]
 [Onun nere gittiğini] bilmiyorum (Edelman ve Dodykhudoeva
 2009b: 812).
 (10) ikim yaza bovar kixt [ide zamin şipak]
 Bu çocuk [yerin düz olduğuna] inanıyor (Kim 2014: 66).

6. Sonuç

Çalışmaya konu olan Sarikoli dili ile başta Uygurca olmak üzere Kırgızca ve Özbekçe gibi Türk dilleri arasındaki ilişkiler, çok geniş bir alana yayılan Türk-İran dilbilimsel coğrafyasının doğu sınırını çizmektedir.

Dil ilişkilerinin doğal sonucu olarak ilişkiye giren her iki dilin yapısal kodunda ve sözcük dağarcığında birtakım kopyalama süreçleri meydana gelir. Bu kopyaların yönü, iki dilin toplumdilbilimsel durumlarını belirler. Kopyaların niceliği ve sözcük biriminden söz dizimine kadar gerçekleştiği dilbilimsel seviyesi ise ilişkilerin yoğunluk ve eskiliğini gösterir.

Dil ilişkilerinin ilk aşamasında gerçekleşen sözcük kopyaları açısından Sarikoli dilinin söz varlığında tespit edilen ve Tablo 1'de listelenen Türkçe kaynaklı alıntılarının fazlalığı iki dil arasındaki ilişkilerin yeni ve cılız olmadığını gösteriyor. Öte taraftan yeniden biçimlendirme işlemiyle kopyalanan Türkçe öğelerin varlığı diller arasındaki

ilişkinin eskiliğine ve yoğunluğuna işaret etmektedir. Zira böyle kopyalar bir ön hazırlık sürecini gerekli kılmaktadır.

Çok az sayıda olmakla birlikte Türkçeden görevleriyle birlikte kopyalanan ekler de dil ilişkilerinin uzun ve sıkı bir geçmişe dayandığını gösterir.

Türk dillerinden Sarikoli diline yapılan kopyalar içerisinde ilişkilerin yoğunluk ve eskiliğini gösteren en önemli ölçüt şüphesiz sözdizimsel olanlardır. Diğer Pamir dillerinden hatta İrani dillerden farklı olarak Sarikoli dilinin yan cümle kuruluşunda Türkçe söz diziminine benzer yapılarla karşılaşılmıştır.

Sıfat yan cümlelerinin nitelediği ya da belirttiği isimden önce gelmesi, isim yan cümlelerinin ana cümlenin yükleminden önce yer alması Pamir dilleri içerisinde yalnızca Sarikoli diline özgüdür. Akra dillerde rastlanmayan bu yapısal kod Sarikoli diline Türk dillerinden kopyalanmıştır.

Bu sözdizimsel kopyanın yalnızca Sarikoli dilinde bulunması ise bu dilin Türk dillerine açık ancak İrani dillerden yalıtılmış bir coğrafyada konuşulması ve Sarikoli halkının uzun süredir ana dili yanında Türkçeyi de konuşan iki dilli bir topluluk olmasıyla izah edilebilir.

Sarikoli dilinin Türk dilleri bilhassa doğrudan temas kurduğu Uygurca karşısındaki toblumdilbilimsel durumuna bakıldığında Uygurcanın öykünülen ve üst katman etkisine sahip bir dil olduğu anlaşılır. Nitekim Uygurcadan kopyalanan çok sayıdaki sözcük, ekler ve en önemlisi yan cümle yapıları Uygurcanın Sarikoli karşısında itibar edilen bir dil olduğu gerçeğini yansıtıyor.

Dilbilimsel kanıtların yanı sıra tarihî ve güncel kaynaklar da Sarikoli dilinin hâlâ konuşma dili seviyesindeki bir azınlık dili olduğunu bildirirken buna mukabil Uygurcanın güçlü bir yazın birikimini yaratan bölgenin geçerli dili olduğunu kaydederler.

Transliterasyon İşaretleri

ə: Art, düz, yarı açık ünlü

Q: art damak, patlayıcı, tonsuz, ünsüz

X: art damak, sızıcı, tonsuz, ünsüz

Ĝ: art damak, patlayıcı, tonlu, ünsüz

γ: art damak, sızıcı, tonlu, ünsüz

W: çift dudak, sızıcı, tonlu, ünsüz

Kaynakça

- ARLUND, Pamela S. (2006). *An acoustic, historical, and developmenta analysis of Sarikol Tajik diphthongs*, University of Texas, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Arlington.
- BARROW, Edmund G. (1893). *The Military Geography Afghanistan Part II Afghan Turkestan*, Şimla: Government Central Printing Office.
- BASHIRI, Iraj. (1997). *The Languages of Tajikistan in Perspective*. <http://www.angelfire.com/rnb/bashiri/Tajling/Tajling.html>.

- CAFEROĞLU, Ahmet. (2015). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Oxford: Oxford University Press.
- COURTEILLE M. P. (1870). *Dictionarie Turk-Oriental Destiné Principalement À Faciliter la Lecture des Ouvrages de Bâber, D'aboul-Gâzi Et De Mir-Ali-Chir-Nevâi*, Paris: A L'imprimerie Impériale.
- DEWYER, Arienne M. (2005). *The Xinjiang Conflict: Uyghur Identity, Language Policy, and Political Discourse*, Washington D. C.: East-West Center Washington.
- DODYKHUOEVA, Leila (2007). "Revitalization of Minority Languages: Comparative Dictionary of Key Cultural Terms in The Languages and Dialects of The Shugni-Rushani Group", *Proceedings of Conference on Language Documentation and Linguistic Theory* (Ed. Peter K. AUSTIN, Oliver BOND, David NATHAN), London: SOAS, s. 69-79.
- EDELMAN, Joy I., DODYKHUOEVA, Leila (2009a). "The Pamir Languages", *The Iranian Languages* (Ed. G. WINDFUHR), London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, s. 773-786.
- EDELMAN, Joy I., DODYKHUOEVA, Leila (2009b). "Shughni", *The Iranian Languages* (Ed. Gernot WINDFUHR), London, New York: Routledge Taylor & Francis Group, s.787-824.
- EKER, Süer (2009). "Türk-İran Dil İlişkilerinde Divânü Lügâti't-Türk'ün Tanıklığı", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, S. 10 (39), s. 70-85.
- EKER, Süer. (2013). "Türk-İran Dil Temasları-I Türk-İran Dilbilimsel Coğrafyasına Genel Bir Bakış", *Bengü Belâk Ahmet Bican Ercilasun Armağanı* (Ed. Bülent GÜL), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, s. 491-500.
- FORSYTH, Thomas D. (1871). *Yarkand (Forsyth's Mission) Copy or Extracts of Correspondence Relating to The Mission of Mr. Douglas forsyth to yarkand*, London: India Office.
- GOLDEN, Peter. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş* (Çev. Osman KARATAY.), İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- GRIERSON, George A. (1920). *Ishkashmi, Zebaki and Yazghulami An Account of Three Eranian Dialects*, London: Royal Asiatic Society.
- JARRING, Gunnar (1939). *On The Distribution of Turk Tribes in Afghanistan An Attempt at A Preliminary Classification*, Lund: C.W.K. Gleerup.
- JARRING, Gunnar (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*, Lund: C.W.K. Gleerup.
- JOHANSON, Lars. (1998). "Code-Copying in Irano-Turkic", *Language Sciences*, S. 20 (3), s. 325-337.
- JOHANSON, Lars. (2006). "Historical, Cultural and Linguistic Aspects of Turkic-Iranian Contiguity", *Turkic-Iranian Contact Areas Historical and Linguistic Aspects*, (Ed. Lars JOHANSON, Christiane BULUT), Wiesbaden: Harrosowitz Verlag, s. 1-4.
- JOHANSON, Lars. (2014). *Türkçe Dil İlişkilerinde Yapısal Etkenler* (Çev. Nurettin DEMİR), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KIM, Deborah. (2014). *Subordination in Sarikoli*, University of North Dakota. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Grand Forks.
- LESSING, Ferdinand D. (Ed.). (1960). *Mongolian-English Dictionary*, Berkeley/Los Angeles: University of California Press.
- MORGENSTIERNE, Georg (1925). *Report on A Linguistic Mission to Afghanistan*, Oslo: Instituttet for Sammenlignende Kulturforskning,
- NECİP, Emir N. (2008). *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü* (Çev. İktil KURBAN), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

- OSHANIN, L. V. (1964). *Anthropological Composition of The Population of Central Asia, and The Ethnogenesis of Its Peoples: III.* (Ed. Henry FIELD) (Çev. Vladimir M. Maurin), Cambridge, Massachusetts: The Peabody Museum.
- PAUL, L., SIMONS M., Fennig, C. D. (Eds.). (2016). "Sarikoli", *Ethnologue: Languages of the World*, Dallas, Texas: SIL International. <https://www.ethnologue.com/language/srh>
- PAYNE, J. (1989). "Pamir Languages", *Compendium Lingarium, Iranicarum* (Ed. Rüdiger Schmitt), Wiesbaden: Dr. Ludwig Reichert Verlag, s. 417-444.
- PENNOCK, A. R. (Derleyen.). (2001). "Chinese and Non-Chinese Languages" *Maps of Languages and Dialects of China*, Hanover, New Hampshire: Dartmouth College. <http://www.dartmouth.edu/~chinese/maps/map2a.html>
- SHAW, Robert B. (1876). *On The Ghalchah Languages Wakhi and Sarikoli*, Calcutta: C. B. Lewis Baptist Mission Press.
- SHAW, Robert B. (2014). *Kâşgar ve Yarkent Ağzı Sözlüğü* (Çev. Faruk YILDIRIM), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- SOPER, John D. (1987). *Loan syntax in Turkic and Iranian: The Verb Systems of Tajik, Uzbek, and Qashqay*, University of California, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Los Angeles.
- WINDFUHR, Gernot L., PERRY, John R. (2009). "Persian and Tajik", *The Iranian Languages* (Ed. Gernot WINDFUHR), Londra, New York: Routledge Taylor & Francis Group, s. 416-544.

TÜRK DİLİNDE *OLMAK* KAVRAM ALANI VE VARLIK İLE MAHİYETİN İFADESİ*

The Conceptual Field of Being and Expression of Existence and Quiddity in Turkish Language

Ulhan ÖZALAN**

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 109-119

Öz: *Olmak* fiili, taşıdığı var oluş bilgisi ve varlık kavram alanı ile olan ilgisinden dolayı birçok dilde, gramatikal işlev üstlenerek “ana yardımcı fiil” şeklinde ifade edilen unsur olarak kullanılmaya başlanmıştır. Sahip olduğu bu görevden ötürü dil çalışmalarında ayrı bir başlık altında ele alınmasından başka, eski dönemlerden itibaren varlık üzerine fikir üreten birçok düşünür tarafından değerlendirme konusu yapılmış, bir dilde *olmak fiili* üzerinden gelişen ifade biçimlerinin, o dilin konuşurlarının varlığı ve varoluşu algılama şeklini tayin ettiği düşüncesi ifade edilmiştir. Bu amaçla, *olmak* fiilinin bir dilde işgal ettiği kavram alanı ve kullanım özellikleri incelenerek, o dili konuşan topluluğun varlık ve var oluş algısı çözümlenmeye çalışılmıştır. Söz gelimi, felsefede *varlık* ve *mahiyetin* iki farklı kavram alanı olduğu, düşünce tarihinde ilk İslam felsefesi çerçevesinde tespit edilmiş olmasına karşılık Antik Yunan düşüncesinde bu ayrımın yapılamamış olması, iki felsefe geleneğinin dilleri olan Arapça ve Yunancadaki *olmak fiillerinin* yapılarıyla irtibatlandırılarak izah edilmeye çalışılmıştır. Bu çalışmada, *olmak fiilinin* Türk dilindeki kullanım biçimleri ve içinde bulunduğu kavram alanı ilk metinlerden itibaren ele alınacak ve Türk düşüncesinde ve Türkçede varlık ve var oluş algısı açıklanmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: olmak fiili, Türk dili, varlık, mahiyet

Abstract: Verb “to be” has been used in many languages for the category of grammatical copula because of the existence meaning and its relation with the concept of “being”. It has been analyzed in a specific chapter in linguistic studies. Moreover, it has been dealt by the philosophers studying on existence since old periods. It has been claimed that the expression derived from the verb “to be” in a specific language shapes the perception of existence of its speakers. Within this framework, the conceptual field of the verb “to be” occupies and its usages have been examined, the perception of existence of the speakers of a given language has been clarified. To illustrate, that the difference between existence and quiddity were first realized in Islamic philosophy, although it was not discovered in Greek philosophy, has been explained with the differences of the verb “to be” in the languages, namely Arabic and Greek, of these two philosophical traditions. In the present study, the usages and conceptual field of the Turkish verb *olmak* (to be) from the earliest texts of Turkish language is examined, and the perception of existence in Turkish thought and language is clarified.

Keywords: The verb “olmak” (to be), Turkish language, existence, quiddity

* Bu çalışma, 15-17 Ekim 2015 tarihleri arasında Çanakkale’de düzenlenen “7. Dünya Dili Türkçe Sempozyumunda” sunulan bildirinin genişletilmiş biçimidir.

** Yrd. Doç. Dr., Abant İzzet Baysal Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Türk Dili Ve Edebiyatı Bölümü, Bolu/ TÜRKİYE. ozalan_u@ibu.edu.tr. Gönderim Tarihi: 10.02.2017 / Kabul Tarihi: 26.04.2017

1. Giriş

Olmak kavram alanına giren unsurlar birçok dilde sözlük birimi olarak kullanılmakla kalmamış, araştırmacıların “ana yardımcı fiil” olarak tanımladıkları dilbilgisi kategorisini oluşturarak görevli morfemler olarak da bazı işlevler üstlenmişlerdir. *Olmak* anlamına sahip fiillerin birçok farklı dilde aynı görevi üstlenmesi bu fiilin varoluş bilgisiyle olan yakın ilişkisiyle izah edilmeye çalışılmıştır. Bu nitelikten dolayı, *olmak* anlamlı fiiller dilbilgisinin çalışma alanına girmeden önce düşünürlerin ilgisini çekmiş ve araştırmalarına konu olmuştur. Yapılan açıklamalar incelendiğinde bir dili konuşan kişilerin varlık algısıyla o dilde bulunan *olmak* anlamlı fiiller arasında bir irtibat kurulduğu dikkat çeker. Özellikle Yunanca, Arapça ve Çince gibi felsefe geleneğine sahip olan dillerde bulunan *olmak* anlamlı fiiller, zihinlerde varlık algısını şekillendirmesi bakımından incelenmiştir. Ayrıca varlık felsefesinin temel bir problemi olan varlık ile mahiyet ayrımının dillerde ifade biçimleri Batıda yapılan birçok çalışmanın odak noktasını teşkil etmiştir. Bu çalışmada *olmak* anlamlı fiillerin felsefe çalışmalarında işgal ettikleri yere ana hatlarıyla değinilecek, varlık ve mahiyet kavramları ve aralarındaki ayrım ele alınacak ve Türk dilinde bu bakımdan ortaya çıkan manzara, tarihî ve çağdaş diyalektlerden örneklerle resmedilmeye çalışılacaktır.

2. Olmak Fiili ve Felsefe Çalışmaları ¹

Dillerde *olmak* fiilinin kavram alanına giren unsurlar, sahip oldukları özellikler bakımından sadece dilcilerin ve dolayısıyla dil biliminin değil, düşünürlerin de değerlendirme konusu yaptığı bir kategoriye teşkil eder. Varlık ve varoluş bilgisiyle alakasından dolayı, söz konusu kategori, bilhassa varlık üzerine fikir üreten birçok filozofun ilgisini çekmiştir. Bu bakımdan “olmak” kavram alanına giren Yunanca *on*, Latince *esse*, Fransızca *etre*, İngilizce *to be*, Almanca *sein* fiilleri üzerinde birçok düşünürün fikir belirttiği görülmektedir. Parmenides, Vico, Foucault, Fichte, Herder, Humboldt, İbn-i Sina, İzutsu, Heidegger bu düşünürlerden öne çıkanlardır. Bunlardan bazılarının çalışmamıza konu olan unsur hakkındaki görüşleri şu şekildedir;

Fichte “Buna göre olduğu gibi kalan bir şey algılanamaz; ama biz bütün değişimi kalıcı bir şeye bağlamak zorundayız, yani süregelen bir dayanağa, ama bu dayanak yalnızca hayal gücünün bir ürünüdür. Bu dayanağa *olmak* ya da *vardır* uygulanmıştır. Zekâmızın hiçbir eylemi böyle bir dayanak olmadan mümkün olamaz ve o şey adlandırılmazsa dil mümkün olmaz. Bu nedenle *olmak* kelimesi, gelişmeye başlayan bir dilde hemen ortaya çıkar.” (Fichte 2011: 85) ifadeleriyle *olmak* fiilini dilin çok temel bir unsuru olarak kabul ettiğini gösterir.

Foucault ise *olmak* fiilini sadece dilin temel bir özelliği olarak görmez, düşünüre göre bu unsur aynı zamanda insan oluşumuzun da esas bir dayanağı olarak değerlendirir; “bu sadeliği korumuş olan bir tek *olmak fiili* vardır. Dilin bütün özü, bu kendine özgü kelimedede toplanmaktadır. O olmasaydı, her şey sessiz kalırdı ve insanlar, tıpkı bazı hayvanlar gibi, seslerini ne kadar kullanırlarsa kullansınlar, ormandaki çığlıkları

¹ *Olmak Fiili* ahlında terim olarak şekli bir ifade olup bu kategoriye giren başka unsurları temsil etme yönünden problemlidir. Ancak söz konusu kategorinin “varlık” ve “varoluş” ile ilgili kaynaklarda bu terimle karşılanmasından dolayı çalışmada *olmak fiili* terimini kullanmayı tercih ettik. Çalışmanın sonraki bölümlerinde görüleceği gibi, sadece *olmak* fiili değil, bu fiille aynı kavram ve görev alanına giren diğer unsurlar da ele alınmıştır.

asla dilin büyük zincirini meydana getirmezdi” (Foucault 2001: 150), “Dilin ancak önerme (cümle) sayesinde olabildiği görüldü: olmak fiilinin hiç değışle örtülü varlığı ve yüklem ilişkisi olmaksızın, karşımızdaki şey dil değil de, diğerleri gibi işaretler olacaktır.” (Foucault 2001: 185).

Heidegger de “Konuşabilmek/konuşma yeteneği, insanı insan yapan şeydir. İnsanı insan yapan bu özellik onun varlığının dizaynını içerir. Çok sayıda varyasyonu her yerde ve her tarzda fasilasız konuşması ve genellikle dile gelmeyen bir “o dur/dır” (it is)’a göre konuşması engellenseydi insan insan olamazdı. Bunu insana bahşeden dil insanî varlığın temelidir” (Heidegger 2002: 44) sözleriyle Foucault’nun yukarıda alıntılanan görüşünün bir benzerini dile getirmektedir.

Sartre ise “gök mavidir” ifadesinde geçen masum ve önemsiz olmak fiilinin arkasında bütün varlığın gizli olduğunu belirtir (bk. İzutsu 2003:45) ²

Hilmi Ziya Ülken de “Varlık ve Oluş” isimli çalışmasında “Varlık Kelimesinin Anlamları” başlığı altında *olmak* fiili hakkında görüşlerini şu şeklide bildirir; “Varlık kelimesini Yunanca *on*, Latince *esse*, Fransızca *etre*, İngilizce *being*, Almanca *sein* fiillerinin karşılığı olarak kullanıyoruz. Fakat bu kelimeler aynı zamanda hem fiil hem isim olarak kullanıldığı halde Türkçede varlık yalnızca isimdir ve bu kelimenin asıl ifade edeceği fiil Arapça, Türkçe, Rusça bir kısım dillerde yoktur. Arapça isim cümlesinde var olmayı veya “dir” i ayrı bir kelime ile gösteremeyiz. El Beyt-ü-Ahmer-ün= Ev kırmızıdır” gibi. Vakıa Türkçede böyle bir fiil yoksa da onun tasrif şekilleri vardır: “ben hazırım”, “o hazırdır” gibi. Buradaki “dır” tam olarak varolma halini gösteriyor. Nitekim tasrifin karşılığı fiili bulamayınca H. Cahit Yalçın kendi gramerinde “imek” fiilini icad etmişti” (Ülken 1968:104).

Meselenin yukarıda bahsedilen tarafı daha çok felsefecilerin dikkatini çekse de, esas çalışma alanı Türkçe olan araştırmacılar da konuyla ilgili önemli görüşler ifade etmişlerdir. Prof. Dr. Vahit Türk “Kutadgu Bilig Örneği İle Türkçede Ana Yardımcı Fiil (er-)” başlıklı yazısında, çalışmamıza konu olan kategorinin Türk düşüncesiyle olan ilgisini, Kutadgu Bilig’den derlediği örneklerle ortaya koyarak Türklerde “varoluş” algısının zihinde nasıl bir nitelikte tezahür ettiğini açıklamıştır (Türk 2004: 2993).

Yukarıda açıklamalarda görüldüğü gibi *olmak fiili* terimi ile karşılanan dil unsuru felsefe çalışmalarında da ayrı bir yer işgal etmiş, birçok düşünür bu unsurdan hareketle varlığı anlamaya ve açıklamaya çalışmıştır.

3. Varlık ile Mahiyet Kavramları ve İfade Biçimleri

Çalışmanın buraya kadar olan bölümünde değindiğimiz “varlık” kavramı birçok felsefe çalışmasında “mahiyet” kavramı ile irtibatlı olarak ele alınmıştır. Hatta çağdaş varlık felsefesinin temel konusunun “varlık ve mahiyet ayrımı” olduğu yapılan çalışmalarda ifade edilmiş, varlık ve mahiyet nedir?, Aralarındaki fark ve ilişki nedir?,

2 Varlık ve varoluş kavramları üzerine değerdirmeleri olan birçok düşünür çalışmamıza konu olan kategori hakkında görüşler ortaya koymuş olsa da bunlardan sadece bir kısmı çalışmaya dâhil edilmiştir. Daha kapsamlı okumalar için şu çalışmalara bakılabilir; KHAN, Charles (2003). *Verb Be In Ancient Greek*, Hackett Publishing Company, Cambridge ve KHAN, Charles (2009). *Essays on Being*, Oxford University Press, New York.. Konuyla ilgi Aristoteles’in değerdirmeleri için de şu çalışmaya bakılabilir; CİÇEKDAĞI, Caner (2016). “Kopula Üzerine”, Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi, S. 26., s. 131-141.

Hangisi önce, hangisi sonradır? soruları çerçevesinde meseleye yaklaşmıştır (Atay 2003: 73).

Felsefe çalışmalarında varlık “var olan şeylerin toplamı, var olan şeylerin gösterdiği temel özellik. Görünen ve değişen şeylere karşı kalıcı olan” (Cevizci 2012: 439); mahiyet ise “varlığın aslını oluşturan şey, bir şeyin ne olduğu olgusu, bir şeyin o şey olmasını sağlayan nitelik” (Akarsu 1998: 143) biçiminde tanımlanmaktadır.

Bollnow “Varoluş Felsefesi” isimli kitabında bu kavramları şöyle açıklar; *Essentia* (mahiyet) bir şeyin ne olduğunu söylemektir. Yani bir şeyin tayin olunan muhtevası onun *essentia*’dır. *Essentia* (mahiyet) eşyanın böyle-olmasıdır. *Existentia* (vücut) ise aksine bir şeyin gerçekten var olduğunu bildirmektir. *Essentia*’da şeyin tarifinin muhtevası bildirilirken *Existentia*’da “çıplak” bir var söz konusudur. *Existentia* var/hazır olmak manasında bir oluştur (Bollnow 2004: 17).

İzutsu ise mahiyet’in vücuda karşı olmadığını ifade eder çünkü vücutun kendisi mahiyete sahiptir. Vücutun önceliğini kabul edenler için vücut, bir mahiyete sahip olmada her şeyden üstündür çünkü vücut gerçek olandır ve özel anlamda mahiyet yani “öz” vücutun karşısındadır (İzutsu 2003: 126).

Kavramları dildeki unsurlardan yola çıkarak çalışma konusu yapan Charles Graham “Being in Linguistics and Philosophy” (Dilde ve Felsefede Varlık) başlıklı makalesinde, bir dilde gelişen olmak fiilli yapılarının Benjamin Whorf’un dilin gramatikal yapısının insan zihninde felsefi kavramların oluşumunu şekillendirdiği yönündeki iddiasını sınamak için önemli malzemeler sunduğunu belirtir. Antik Yunan felsefesinde varlık ve mahiyet kavramlarının farklı felsefi alanlara ait olduğunun fark edilememesi, Yunancada bu iki kavram alanını ifade etmek için tek fiil (*einai*) kullanmasına bağlanarak izah edilebilir. Yunancada, bir varlığın hem sahip olduğu bir niteliği bildirmek için hem de o varlığın mevcut olduğunu belirtmek için aynı dil unsurunun kullanılması, bu dilin konuşurlarının varlığı algılama biçimini şekillendirerek varlık ve mahiyet alanlarının zihinlerinde birbirinden ayıramamasına/ayrı olduğunun fark edilememesine sebep olmuştur. Yunan felsefesinin “*einai*” fiilinin mevcudiyet bildirme ve kopula (ana yardımcı fiil) işlevleri arasında genellikle ayırım yapmadığı bilinen bir durumdur. Bu bakımdan, Platon, bir şeyin başka bir şeye nispetle iki katı, büyük, ağır olduğu ya da yarım, küçük, hafif olduğu söylenebiliyorsa o şeyin var olduğunun ya da olmadığını aynı şekilde söylenebileceğini belirtir. Aristo metafizik isimli çalışmasında “*einai*” fiilinin işlevleri arasındaki ayırımı göz ardı etmiş, sonraki kitabında ise (*Posterior Analytic*) yaptığı açıklamalarla bu fiilin hangi işlevde kullanıldığını ayrıca açıklamak durumunda kalmıştır. Aristo’nun bu açıklamaları yapmadığı durumlarda “*einai*” fiilinin hangi işlevde kullanıldığını anlamak güçleşir. Aslında, *olmak* fiilinin hem kopula (*X is Y*) (*It is good*) olarak kullanılması hem de mevcudiyeti göstermesi (*X is*, *There is X*) (*X vardır*) çoğunlukla Hint-Avrupa dillerine özgü bir durumdur. Bu noktada, Kant’ın “*God is almighty*” (Allah Kadirdir) cümlesini “*God is*” (Allah vardır) ile yer değiştirdiğinde ikinci *is*’i birincisiyle aynı anlamda kullandığını varsaydığını belirtmek anlamlı olacaktır. Varlık ve mahiyet ayırımına İslam felsefesi çerçevesinde ulaşılması ise anlamlıdır. Bu geleneğin dili olan Arapçada, iki kavram alanını ifade etmek için farklı dil yapıları kullanılmaktadır: Mevcudiyet bildirmek için

kāne kullanılırken mahiyet bildirmek için (yani A B'dir demek için) **A(nominatif) B(nominatif)** yapısı kullanılır veya araya üçüncü şahıs zamiri olan *hüve* girer; **A(nominatif) hüve B(nominatif)**. Ayrıca *inne* edatı da bu işlevle kullanılabilir. **Inne A(akuzatif) B(nominatif)**. Aslında, mahiyet bildirmek için kopula kullanılmaması Semitik dillerde görülen bir durumdur. Mesela “David is the king” “He is the man” gibi cümlelerin İbranice karşılıklarında *olmak* fiili kullanılmaz. Arapçada olduğu gibi “David” ve “the king” kelimeleri yan yana getirilerek mahiyet bildirilmiş olur. Bununla birlikte yine İbranicede sadece mevcudiyet ifade etmek için “yeş” ve yokluk bildirmek için de “ayin” kelimeleri kullanılır. Varoluş ve mahiyet arasında ayırım yapmayan bir varlık algısı Hint-Avrupa ailesine ait diller üzerinden yapılan felsefelerde görülür. Çünkü *olmak* fiili bu dillerde birden fazla kavram alanını ifade etmek için kullanılırken diğer bazı dillerde her bir işlev için farklı bir dil unsuru kullanılmaktadır. Bu bakımdan İngilizcede “is” unsunun karşılığı olarak Çincede sahip olduğu işleve göre 6 farklı yapının kullanılması da dikkat çekicidir. Bu dil ailesinin dışında gelişen önemli felsefî geleneğe sahip olan Arapça’da *vücūd* ve Çince’de *yu* mevcudiyeti ifade eder (Graham 2010: 227-228)

Konuyla ilgili yapılan açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, bir dilde varlığı ve mahiyeti ifade etme yolları, bu kavramların o dili konuşanların zihnindeki yapısıyla irtibatlıdır. Bir dilde bu iki kategori aynı dilbilgisi unsuruyla ifade ediliyorsa, o dil konuşanların zihninde de varlık ve mahiyet iki farklı kavram alanı olarak bulunmayacağı dile getirilen bir husustur.³

4. Türk Dilinde Varlık ve Mahiyet İfadesi

Türk dilinde, farklı kavram alanları olarak varlık ve mahiyetin ifadesi genellikle birbirinden ayrı kategorilere ait dil unsurları ile yerine getirilmiştir. Mahiyet, yani bir şeyin sahip olduğu niteliği belirtme işi Türk dilinde görevli morfemlere havale edilmişken, bir şeyin varlığını bildirmek için anlam unsurlarından yararlanır. Dolayısıyla Türk düşüncesinde varlık ve mahiyet kavram alanlarının birbirinden ayrılmış olması, Türk dilinin bu kavramları görevli morfem/ anlamlı morfem karşılığı üzerinden bildirilmesi ile yakından ilişkilidir.

Türkçenin ilk metinlerinde bir şeyin varlığını bildirmek için *er-* fiilinin “mevcut ol-” anlamıyla kullanıldığı görülmektedir:

3 Söz gelimi, İngilizcede *olmak fiili* kategorisine tekabül eden *to be* eylemi herhangi bir şeyin mahiyetini ifade etme işlevinin yanında varlığı ifade etmek için de kullanılmıştır. Descartes’in “I think, therefore I am” “Düşünüyorum o halde **varım**” cümlesi ifade etmeye çalıştığımız bu durumun bir örneğidir. Dilbilgisi çalışmalarında *ana yardımcı fil* ve bazı felsefe çalışmalarında *olmak fiili* olarak verilen bu kategori Hint-Avrupa dillerinde genel itibarıyla hem varlığı hem de mahiyeti ifade etmek için kullanılmaktadır. Hint-Avrupa dillerinin bu yapısının bir sonucu olarak, Aristoteles’in orijinal metinlerini Arapçaya çeviren mütercimlerin çeviri süreciyle ilgili zor kararlar vermelerini gerektirecek bir durum ortaya çıkmıştır. Arap mütercimlerin kendi dillerine ait kelime kadrosunda, Aristoteles’in orijinal metinlerinde *einai* fiiline tekabül eden birden fazla unsurun varlığı söz konusuydu. İki dil arasındaki bu farklılık, orijinal metindeki anlamın hedef dile olduğu gibi aktarılmasını zorlaştıran bir neticeye yol açmıştı. Çünkü orijinal metindeki *einai* ya varlığı ya da mahiyeti karşılamaından dolayı, Arapçaya çeviriyi yapanlar için, bu unsuru Aristoteles’in ifade etmek istediği anlamla değil, bu iki ihtimalden kendi anladıkları şekilde aktarma riski mevcuttu. Ancak bu durumun İslam felsefesi için olumlu bazı neticelere ortam hazırladığı ifade edilir. Yunan felsefesindeki bu karışıklığa İslam felsefesine bağlı ontolojide rastlanamazdı çünkü Arapça konuşan birisi için varlık ve mahiyet kavramlarını birbirine karıştırmak mümkün değildi (Graham 2010: 228-229).

ança kazanmış ança itmiş elimiz törümüz erti (KT D 22) “Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz **vardı**”

neş neş sabım erser beşgü taşka urtum (KT G 11) “Her ne sözüm **varsa** ebedî taşa vurdum”

Abidelerde geçen *erser* ve *erti* biçimleri Türkiye Türkçesine genellikle *ise* ve *idi* olarak aktarılır. Ancak, bu cümlelerde geçen *er-* fiilleri ile oluşturulan teşkilleri Türkiye Türkçesine bu şekilde aktarılamaz. Çünkü bu cümlelerdeki *er-* fiilleri sözlük birimi olarak “var ol-, mevcut ol-” anlamlarına sahiptir. Zaten, *er-* fiili sahip olduğu bu anlamdan ötürü, bir görev unsuru olarak “ana yardımcı fiil” işlevini de yerine getirmeye başlamış ve eşyanın mahiyetini bildirmek için de kullanılmıştır. Ancak, Aydın (2015: 54) bu cümlelerden ikincisinde aslında *er-* fiilinden önce *bar* kelimesinin bulunması gerektiğini düşünmüş ve bu kelimeyi ihya etmiştir. Bununla birlikte, cümledeki *er-* fiilinin kendisinden önce *bar* unsuru olmasa da “mevcut ol-” anlamını ifade edebileceği kanaatindeyiz.

Er- fiilinin bakiyelerinin günümüzde bazı diyalektlerde, yukarıdaki kullanımlarına paralel olarak, “mevcut ol-” anlamında kullanıldığını gösteren örnekler vardır;

Gadim zamanda bir jähilidi (Hor.) (bk. Karakoç 2009: 218) “Kadim zamanda bir orman **vardı**.”

Bi: šä: rčä äkki la:lartilär (Hal.) (Doerfer 1988: 203) “Bir şehirde iki kardeş **vardı**.”

Tarihî metinlerimizde sadece *er-* fiilinin değil *tur-* fiilinin de varlık/mevcudiyet bildirmek için kullanıldığı görülür;

sen bilmes mü-sen mekkede açlık turur (KE 226r/4) “Sen bilmez misin Mekke’de açlık **vardır**.”

beş türlü ilm turur (NF 234-7) “Beş türlü ilim **vardır**.”

Tarihî metinlerinde karşılaşılan *turur* şekilleri, Türkiye Türkçesine daha çok “-Dir” olarak aktarılmaktadır. Fakat yukarıdaki örneklerde, *turur* unsurlarını sahip oldukları anlamdan dolayı Türkiye Türkçesine “-Dir” biçimiyle aktarmak mümkün değildir.

İrk Bitig’de “*Üze tuman turdı, asra toz turdı*” (IB 15) cümlelerinde geçen *tur-* fiilleri de kanaatimizce “*var ol-*” anlamına sahiptir. Tekin çalışmasında bu cümleleri “Yukarıdan sis bastırdı, aşağıdan toz kalktı” şeklinde Türkiye Türkçesine aktarmıştır (Tekin 2013: 28). Ancak birbirinden istikamet farkı olan iki hareketin aynı fiille (*tur-*) ifade edilmesi kolay açıklanacak bir durum değildir. Dolayısıyla, cümlelerin Türkiye Türkçesindeki karşılıkları “Üstte sis **vardı**, altta toz **vardı**.” olarak verilmelidir.

Tur- fiilinin günümüz İran Türk diyalektlerindeki bakiyesinin varlık belirtmek için kullanıldığını gösteren örnekler ele aldığımız konu bakımından önem arz etmektedir ⁴:

bir daraxtiş astında bir daşdi (Hor.) “Bir ağacın altında bir taş **var**.”

Orda bi(r) gızdi. (Az.) “Orda bir kız **var**.”

Gerer bu rayiñ a:ltinna bir k a:rpuz la:lasidi. “Görür: bu taşın altında bir karpuz bitkisi **var**.”

⁴ Örnekler Karakoç 2009’dan alınmıştır.

Tur- fiilinin “mevcut ol-” anlamında kullanılması Yakut Türkçesinde de görülür:

Killasla elbex paarta turar (Yak.) (Kirişçiöğlü 1999: 146) “Sınıfta pek çok sıra vardır.”

Yukarıda cümlelerde verdiğimiz *tur-* fiilleri de, az önce bahsettiğimiz *er-* fiili gibi, “mevcut ol-, var ol-” anlamlarına sahiptir. *tur-* fiilinin *er-* fiiliyle anlam boyutunda gösterdiği ortaklık, bu unsurların görevli morfemler olarak da aynı işlevi icra etmesi sonucunu doğurmuştur. Aşağıdaki cümlelerde verilen *tur-* unsurları ise, “ana yardımcı fiil” işlevine sahip olup, mahiyet bildirmek için kullanılmışlardır;

bu taş ertinü-ü ağır turur (U I 8-4) “Bu taş çok ağırdır.”

orta boğluğ turur (NF 23-5) “Orta boyludur.”

til arslan turur kör işikte yatur (KB 164) “Dil arslandır baş eşikte yatar.”

Bu durumun, yani varlık/mevcudiyet bildiren kelimelerin aynı zamanda “ana yardımcı fiil” olarak kullanılması sadece Türkçede değil başka dillerde de görülen bir durumdur. Bu da aslında “varlık” ve “mahiyet” kavram alanlarının birçok kültürde birbiriyle ilişki görülmesiyle izah edilebilir. İnsan zihninde bu iki kategorinin arasındaki yakın münasebet, dil zihin ilişkileri çerçevesinde, “ol-” anlamlı fiillerin “ana yardımcı fiil” olarak kullanılmasına zemin hazırlamıştır (Türk 2004: 2993). Aşağıdaki cümlede geçen *er-* unsurları ile yukarıda verilen ve mevcut ol- anlamına sahip *er-* fiilleri (ve fonetik varyantları) ayrı kategorilere aittir;

biziy sü atı toruk azukı yok erti (KT D 39) “Bizim askerin atı zayıf azığı yok idi.”

tabgaç bodun sabı süçig agısı yumşak ermiş (KT G 5) “Çin milletinin sözü tatlı ipeği yumuşak imiş.”

irak erser yablak ağı birür yağuk erser edgü ağı birür tip ança boşgurur ermiş (KT G 7) “Uzak ise kötü mal verir, yakın ise iyi mal verir deyip öyle öğretiyormuş.”

Türk dilinde “ana yardımcı fiil” işlevini yerine getiren bir diğer morfem olan *bol-* fiili (ve fonetik varyantları) de, anlam unsuru olarak, *er-* ve *tur-* fiillerinde görüldüğü gibi, “mevcut ol-, var ol-” anlamlarına sahiptir. Çağdaş yazı dillerinden verdiğimiz örneklerde bu durum görülmektedir;

bir pašta çağlık et, bir pašta süttüğ şay bolgan (Tuv.) (Arıkoğlu 2007b: 1221) “bir tencerede yağlı et, diğerinde sütlü çay varmış.”

bulgan, diy, borın zamanda bër hatın (Tat.) (Öner 2007: 736) “Varmış evvel zamanda bir kadın.”

Türk dilinin birçok çağdaş ve tarihî diyalektinde karşımıza çıkan “*bolgan*” (ve fonetik varyantları) Türkiye Türkçesinde çoğunlukla “*olmuş*” veya “*imiş*” yapılarına tekabül eder. Ancak, yukarıda geçen örneklerde bu biçimler “*varmış*” olarak Türkiye Türkçesine aktarılır. Bu cümlelerde geçen *bol-* fiillerini Türkiye Türkçesine “*var (i-, -DI; ol-)*” biçiminde aktarmamız sebebiyle, Türkiye Türkçesinin *ol-* fiili bakımından varlığı bildirmede bazı çağdaş yazı dillerinden ayrıldığı görülmektedir. Bununla birlikte, (fonetik varyantlarıyla) *bol-* unsurunun “ana yardımcı fiil” göreviyle mahiyet bildirmesi Türk dilinin birçok diyalektinde karşılaşılabilecek bir durumdur;

sen kim bolur-sen (NF 19-2) “Sen kimsin?”

caş bolganma (Krç. Mlk.) (Tavkul 2007: 906) “gençmişim.”

Biz Kazak bolamız (Kaz.) (Koç-Doğan, 2004: 284) “Biz Kazak’ız.”

sin ügrenčı polduı (Hak.) (Arıkoğlu 2007a: 1106) “öğrenciydin.”

ebī yokalev puladīp (Çuv.) (Durmuş, 2009: 178) “Ben Yokalevim.”

ulıpın açi-pıçı numay pulnı (Çuv.) (Ersoy 2007: 1309) “Alp’in çoluk çocuğu çokmuş.”

Böylece, birçok anlama sahip olan *er-*, *tur-*, ve *bol-* fiillerinin hangi anlamlarının “ana yardımcı fiil” işlevine temel oluşturduğu da bir sonuca bağlanmış olur. Farklı birçok anlama gelen bu üç fiil “*var ol-*” anlamında ortaklık göstermektedirler. Sahip oldukları bu ortak anlam alanı, bu üç unsurun bazı araştırmacıların “dilbilgiselleşme” olarak aktardığı süreç neticesinde “ana yardımcı fiil” işlevini üstlenerek mahiyet bildirme görevini yerine getirmelerine sebep olmuştur. Bu durumun, varlık ve mahiyet kavramlarının Türk düşüncesinde birbirinden farklı ama birbiriyle de ilişkili olarak görülmesinin Türk dilindeki ifadesi olarak değerlendirilebileceği kanaatindeyiz.

Bugün Türkiye Türkçesinde bir şeyin var olduğunu/olmadığını bildirmek için çoğunlukla “*var/yok+(i,-, -Dir; ol-)*” yapısına başvurulur. Tarihî metinlerimizde, varlığı/mevcudiyeti anlatmak için (İngilizcede “to exist” fiiline denk gelen unsurlar) tek başına bir fiilin kullanıldığı görülse de, Türkiye Türkçesinde varlık/mevcudiyet genellikle “*var+ol-/i-/,-Dir*” yapısı üzerinden ifade edilmektedir.

Sınıfta üç öğrenci var.

Her işte bir hayır vardır.

Çevremizde var olan sorunlara karşı duyarlı değiliz.

bulun- fiilinin de var ol- anlamıyla kullanılabildiği bilinmektedir;

Sınıfta üç öğrenci bulunuyor.

Aramızda bulunan sorunları çözmeliyiz.

Ayrıca *ol-* fiili de Türkiye Türkçesinde özellikle yüklem tamlayıcılarından biri olduğu durumlarda varlık/mevcudiyet ifade etmektedir;

Bu kitapta değişik fikirler olduğunu bilmiyordum.

5. Bar/Var Unsurlarının Mahiyet Bildirmek İçin Kullanılması

Türk dilinde sadece mahiyet bildirmek için kullanıldığı ifade edilen ve *olmak fiili* kavram alanına giren unsurların yukarıda verilen birçok örnekte varlığı bildirmek için de kullanılabildiği gösterilmiştir. Bahsedilen bu niteliğe ilk bakışta tamamen zıt gibi görünse de, kanaatimizce aynı sürecin bir sonucu olarak ortaya çıkan bir durum da *bar/var* kelimesinin özel bir kullanımınıdır. Aslında mevcudiyet bildiren *bar/var* kelimesinin Türk dilinde mahiyet bildirmek için kullanılabileceğini gösteren örnekler vardır;

kärgk sudurta ymä sözlämiş bar (E.U.) (Kara, Zieme 1977: 59) “Bir sutrada yine söylenmiştir.”

Bu cie baar (Yak.) (Kirişçioğlu 1999: 146) “Bu evdir.”

men Karay barımın (Kar.) (Kocaoğlu 2006: 42) “Ben Karayım.”

Bu ev o daraxtan yixarē var (Av.) (bk. Karakoç 2009: 220) “Bu ev o ağaçtan yüksektir.”

Genellikle varlık/mevcudiyet bildiren *bar/var* unsurunun bu cümlelerde doğrudan mahiyet bildirme işleviyle kullanılması ilk başta arızî bir durum olarak görülüp bu yapıların aslında diğer dillerden kopya olarak ortaya çıkmış olabileceği ifade edilebilir⁵. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi varlık ve mahiyet kavram alanları birbiriyle ilişkilidir ve bu ikisi, bundan dolayı, herhangi bir dilde veya diyalekte aynı dil unsurları aracılığıyla ifade edilebilir. Bu bakımdan Orhun abidelerinde geçen “*ol amtı anyıg yok*” “O şimdi kötü değildir” (KT G 3) cümlesi dikkate değerdir. Bu cümlede de aslında mevcut olmama durumunu bildirmek için kullanılan yok kelimesinin mahiyet anlatmak için kullanıldığı görülmektedir. Şirin, bu cümlede geçen yok kelimesinin Batı Türkçesindeki değil (<tegül) karşılığında olduğunu ifade ederek “buradaki yok ögesinin er- yardımcı fiilinin olumsuz geniş zaman biçimi ile paralel bir görevi” olduğunu tespit eder (Şirin 2015: 67).

Meseleyi bu açıdan değerlendirince, *bar/var* ve *yok* kelimelerinin mahiyet bildirmek için kullanılmasını, Türk dilinin Türk düşüncesine paralel kendi iç dinamikleri neticesinde ortaya çıkan bir süreç olarak izah etmenin daha mantıklı olduğunu düşünüyoruz.

6. Sonuç

Farklı kavram alanlarına ait olan varlık ve mahiyetin bir dildeki ifade biçimlerinin, o dili konuşanların var oluşu algılama biçimini şekillendirdiği ifade edilen bir husustur. Yunan felsefesinde varlık ve mahiyet kavram alanlarının birbirinden ayrı olmamasına mukabil İslam felsefesinde bu ayrımın yapılabilmüş olması Yunanca ve Arapçanın bu kavramları ifade etmede gösterdiği yapı farkı göz önünde bulundurularak izah edilmeye çalışılmıştır. Türk dilinde eşyanın mevcudiyetini ve mahiyetini ifade etmek için farklı dil kategorileri kullanılır. Herhangi bir şeyin sahip olduğu niteliği, mahiyeti bildirmek için “ana yardımcı fiil” denen görevli morfemler işlev görür. İlk metinlerimizde *+er-*, *+tur-* ve *+bol-* şekillerine sahip olan bu morfemler anlam unsuru olarak kullanıldıklarında varlığı/mevcudiyeti ifade etme özelliğine de sahiptir. Bu anlam özelliği Türk dilinin çağdaş diyalektlerinde de görülmektedir. Bununla birlikte aslında varlık/yokluk bildiren *bar/var*, *yok* kelimelerinin mahiyet bildirmesi bazı diyaleklerde görülebilen bir husustur. Bu durum, zihinlerdeki varlık ve mahiyet kavram alanlarının birbiriyle olan ilişkisinin/yakınlığının dildeki bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Birçok dilde, bilhassa Hint-Avrupa dillerinde, varlık ve mahiyetin aynı biçimde ifade edilmesi, bu iki kavram alanının birbiriyle olan ilişkisini ortaya koyan bir nitelik olarak kabul edilebilir.

5 Karakoç “var”ın (S IS X) ilişkisi çerçevesinde ana yardımcı fiil (copular) olarak kullanılmasının Farsça *hast* unsurunun işlevsel özelliklerinin kopyalanması ile açıklanabileceğini belirtse de verilen örneklerde bu durumun Türkçenin çağdaş diyalektlerinde de görülebileceğini ortaya koyar. Bu bakımdan *var* unsurunun ana yardımcı fiil olarak kullanımlarının sebeplerine dair muhtemel açıklamalarda ihtiyatlı olunması gerektiğini dile getirir (Karakoç 2009: 222).

Kısaltmalar:

Av: Avsar Türkçesi

Az: Azerbaycan Türkçesi

BK: Bilge Kağan Yazıtı. (User, Hatice Şirin (2010). *Köktürk Ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* s.453-462, Kömen Yayınları, Konya.)

Çuv: Çuvaş Türkçesi

E.U: Eski Uygur Türkçesi

Hak: Hakas Türkçesi

Hal: Halaç Türkçesi

Hor: Horasan Türkçesi

IB: Irk Bitig (TEKİN, Talat (2013). *Irk Bitig*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.)

Kar: Karay Türkçesi

Kaş: Kaşkay Türkçesi

Kaz. Kazak Türkçesi

KB: Kutadgu Bilig (ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.)KE: Kısasü'l-Enbiyâ (ATA, Aysu (1997). *Nâsirü'd-din Bin Burhânü'd-din Rabgüz i Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.)

Krç. Mlk: Karaçay Malkar Türkçesi

KT : Kül Tigin Yazıtı (USER, Hatice Şirin (2010). *Köktürk Ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi* s.445-453, Kömen Yayınları, Konya.)NF: Nehcü'l-Ferâdis (ECKMANN, Janos (1995). *Nehcü'l-Ferâdis- Uştmahtarını Açuç Yolu*, I Metin II Tıpkıbasım, (yay. Semih Tezcan, Hamza Zülfikar), Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.)

Tat: Tatar Türkçesi

Tuv: Tuva Türkçesi

U I: MÜLLER, W. K. (1908). *Uigurica I*, ABAW, Phil.-hist. Kl. 1908, 2, Berlin, s. 3-60.

Yak: Yakut Türkçesi

KaynakçaAKARSU, Bedia (1998). *Felsefe Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: İnkılap Kitabevi.ARAT, Reşit Rahmeti (2007). *Kutadgu Bilig I Metin*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.ARIKOĞLU, Ekrem (2007a). "Hakas Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), s. 1085-1148, Ankara: Akçağ Yayınları.ARIKOĞLU, Ekrem (2007b). "Tuva Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), s.1229-1284, Ankara: Akçağ Yayınları.ATA, Aysu (1997). *Nâsirü'd-din Bin Burhânü'd-din Rabgüz i Kısasü'l-Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) I Giriş-Metin-Tıpkıbasım*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.ATAY, Hüseyin (2001). *İbn Sina'da Varlık Nazariyesi*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.AYDIN, Erhan (2015). *Orhon Yazıtları (Köl Tegin, Bilge Kağan, Tonyukuk, Ongi, Küli Çor)*, Konya: Kömen Yayınevi.BOLLNOW, Otto Fredrich (2004). *Varoluş Felsefesi*, İstanbul: Efkâr Yayınları.CEVİZCİ, Ahmet (2012). *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul: Say Yayınları,.

- ÇİÇEKDAĞI, Caner (2016). “Kopula Üzerine”, *Kaygı Uludağ Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Felsefe Dergisi*, S. 26., s. 131-141.
- DOERFER, Gerhard (1988). *Grammatik des Chaladsch, Turcologica 4*, Wiesbaden: Harrassowitz
- DURMUŞ, Oğuzhan (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi*, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Edirne.
- ECKMANN, Janos (1995). *Nehcü'l-Ferâdis- Uştmañlarnuñ Açuğ Yolu, I Metin II Tıpkıbasım*, (Yay. Semih Tezcan, Hamza Zülfikar), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERSOY, Feyzi (2007). “Çuvaş Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), s.1285-1340, Ankara: Akçağ Yayınları.
- FICHTE, Johann-Gootlieb (2011). *Klasik Alman Dil Felsefesi Metinleri* (çev. Gürsel Aytaç), Ankara: Phonix yayınevi.
- FOUCAULT, Michael (2001). *Kelimeler ve Şeyler İnsan Bilimlerinin Bir Arkeolojisi* (çev. Mehmet Ali Kılıçbay), Ankara: İmge Kitabevi.
- GRAHAM, A.C. (2010). “Being in Linguistics and Philosophy: a Preliminary Inquiry, Philosophical and Grammatical Studies”, s. 225-233., D. Reidel Publishing Company, Dordrecht-Holland.
- HEIDDEGER, Martin (2002). *Dilin Doğası, İnsan Bilimlerine Prolegomena* (çev. Hüsamettin Arslan), İstanbul: Paradigma Yayınları.
- IZUTSU, Toshihiko (2003). *İslam'da Varlık Düşüncesi*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- KARA, Georg, Zieme, Peter (1977). Die uigurischen Übersetzungen des Guruyogas „TieferWeg“ von Sa-skya Pañđ ita und der Mañjuśrīnāmasağ ğiti. Schriften zur Geschichte und Kultur des Alten Orients. Berliner Turfantexte 8, Berlin.
- KARAKOÇ, Birsal (2009). “Notes on Subjects Markers and Copular Forms in Turkish and in Some Turkic Varieties of Iran: A Comparative Study” *Turkic Languages*, S. 13., s. 208-224.
- KHAN, Charles (2003). *Verb Be In Ancient Greek*, Cambridge: Hackett Publishing Company.
- KHAN, Charles (2009). *Essays on Being*, New York: Oxford University Press.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KOCAOĞLU, Timur (2006). *Karay The Trakai Dialect*.
- KOÇ, Kenan, Oğuz Doğan (2004). *Kazak Türkçesi Grameri*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- MÜLLER, W. K. (1908). Uigurica I, ABAW, Phil.-hist. Kl. 1908, 2, Berlin, s. 3-60.
- ÖNER, Mustafa (2007), “Tatar Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), s.679-748, Ankara: Akçağ Yayınları.
- ŞİRİN, Hatice (2015). *Kül Tigin Yazıtı Notlar*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- TAVKUL, Ufuk (2007). *Karaçay-Malkar Türkçesi*, Türk Lehçeleri Grameri, (Ed. Ahmet Bican Ercilasun), s. 883-938, Ankara: Akçağ Yayınları.
- TEKİN, Talat (2013). *İrk Bitig*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TÜRK, Vahit (2004). “Kutadgu Bilig Örneği İle Türkçede Ana Yardımcı Fiil (er-)”. V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri-II, s. 2993-3006, Ankara: TDK Yayınları.
- USER, Hatice Şirin (2010). *Köktürk ve Ötügen Uyğur Kağanlığı Yazıtları Söz Varlığı İncelemesi*, Konya: Kömen Yayınları.
- ÜLKEN, Hilmi Ziya (1968). *Varlık ve Oluş*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

ÖZBEK TÜRKÇESİ AĞIZLARI ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

Evaluation on Uzbek Turkish Dialects

Hüseyin YILDIRIM*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 121-145

Öz: Genel kabule göre Özbek Türkçesi Uygur Türkçesi ile birlikte Türkçenin Karluk grubuna dâhil edilir. Özbekistan, bünyesinde barındırdığı etnik unsurlar bakımından oldukça çeşitlilik gösterir. Bugün Özbekistan'da büyük Türk gruplarından *Kıpçak*, *Karluk*, *Oğuz* boylarının hemen hemen her uruğu yaşamaktadır. Bu da Özbek Türkçesinde büyük ana ağız gruplarının ve küçük alt grupların ortaya çıkması şeklinde dile yansır.

Özbek Türkçesi ağızları üzerine, bazı çalışmalardaki sınırlı bilgiler haricinde, Türkiye'de müstakil bir araştırma bulunmamaktadır.

Özbek Türkçesi standart dili fonetik olarak çoğunlukla *Fergana* ağzına, morfolojik olarak da *Taşkent* ağzına dayanır. Ancak, Taşkent ve Fergana ağızlarının yanı sıra, Türk gruplarının genelinin konuştuğu Türkçeyi aksettirmesi ile de karakterize edilebilecek olan Özbek Türkçesinin diğer ağızları da edebî dilin şekillenmesinde büyük pay sahibidir.

Bu çalışmada Özbek ağız araştırmalarının tarihi; ağızlar üzerine ortaya konan kaynak niteliğindeki mevcut çalışmalar; ağızların sınıflandırılması hususundaki yaklaşımlar; ana ve alt grupları birbirinden ayırmada uygulanan ölçütler gibi konular değerlendirilecektir. Aynı şekilde, edebî dilin şekillenmesinde hangi ağız grubu ya da gruplarının daha etkin rol oynadığına değinilecektir.

Ayrıca, sınıflandırmada ortaya çıkan ağız gruplarının fonetik ve morfolojik açıdan kendine has tipik özellikleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi ağızları, diyalektoloji, Özbek Türkçesi şiveleri, ağız sınıflandırması, Özbek Türkçesi.

Abstract: According to the general acceptance, Uzbek Turkic is included in the Qarluk group together with Uyghur Turkic. Uzbekistan shows a great variety in terms of ethnical elements. Today almost all the tribes of the large Turkish groups such as the *Kipczak*, *Qarluk* and *Oghuz* live in Uzbekistan. This is reflected in the emergence of large main dialect groups and small subgroups in the Uzbek Turkic language.

There is no independent research on Uzbek Turkic dialects in Turkey except for limited information in some studies.

The Uzbek Turkic standard dialect is based mostly on the dialect of *Fergana* and morphologically on the dialect of *Tashkent*. However, besides the Tashkent and Fergana dialects, the other dialects of Uzbek Turkic, which can be characterized by the Turkish reflection of the Turkish groups as a whole, also have a great share in the formation of the literary language.

In this study topics such as the history of Uzbek dialect studies; existing studies on dialects that are of source quality; approaches on dialect classifications and criteria applied to distinguish between main and

* Yrd. Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. huseyin@gazi.edu.tr. Gönderim Tarihi: 20.03.2017 / Kabul Tarihi: 01.05.2017

subgroups will be examined. Also, which dialect group or groups are playing a more active role in shaping the literary language will be analyzed. The study will also focus on the phonetic and morphologically distinctive characteristics of the dialect groups that appear in the classification.

Key Words: Uzbek Turkic dialects, dialects, Uzbek Turkic accents, Classification of dialects, Uzbek Turkic.

Giriş

Özbek Türklerinin çoğu Özbekistan'da yaşamaktadır. Ancak yoğunluk sırasına göre Tacikistan'da, Kırgızistan'da, Kazakistan'da, Türkmenistan'da ve Rusya Federasyonunda da Özbekler bulunmaktadır. Bu ülkelerden başka Kuzey Afganistan'da, Çin'de ve göçmen olarak Türkiye'de, Pakistan ve Suudi Arabistan'da da Özbekler vardır (Öztürk 2007: 293).

Özbekistan Cumhuriyeti dışında da Özbeklerin yaşaması Özbek ağızlarının coğrafi sınırların ötesinde var olmasının doğal bir sonucudur.

Ana hatlarıyla Özbek Türkçesi, Çağataycanın bir devamı niteliğindedir. Uygur Türkçesi ile birlikte Türk yazı dilinin Güney-Doğu grubunda yer alır. Bu gruba *Karluk* veya *ayak – tağlık* grubu da denilir (Öztürk 2007: 293).

Özbek Türkçesinin tarihî dönemlerini ve gelişim sürecini belirlemede farklı ama birbirinden uzak olmayan çeşitli görüşler mevcuttur. Özbek edebî dilinin devirlere ayrılması konusunda, N. A. Baskakov, S. E. Malov, A. N. Samoyloviç, A. M. Şerbak, A. Usmanov gibi Türkologların tasniflerini değerlendiren G. Abdurrahmanov vd. (Abdurrahmanov 2008: 28-30), Özbek edebî dilinin tarihini: **I.** En Eski Türk Dili (VII. asra kadar olan devir), **II.** Eski Türk Dili (VII. asırdan X. asra kadar olan devir); **III.** Orta Asya Edebî Dili (XI-XIV. asırlar); **IV.** Eski Özbek Edebî Dili (XIV-XVII. asırlar); **V.** Yeni Özbek Edebî Dili (XVII-XX. asır başları); **VI.** Bugünkü Özbek Edebî Dili (XX. asrın otuzlu yılları) şeklinde altı devre ayırır (Yıldırım 2009: 570).

Mevcut ağız sayısı bakımından Özbek Türkçesi oldukça zengindir. Bu durum Özbekistan coğrafyasında yaşanan tarihî süreç ve bugünkü Özbek halkının etnik yapısıyla ilişkilidir. Özbek Türkçesini oluşturan ağızları üç lehçede¹ toplamak mümkündür. Bunlar: 1. *Karluk-Çigil-Uygur lehçeleri*, 2. *Kıpçak lehçesi*, 3. *Oğuz lehçesi*. Bu lehçelerden, genelde, Karluk-Çigil-Uygur lehçesinin günümüz Özbek Türkçesi yazı dilinin standartlarını belirlemede önemli bir yere sahip olduğu vurgulanır. Bunun sebebi, Özbek halkının şekillenmesinde Karluk etnik birliğinin Karahanlılar devrinden itibaren özel bir yere sahip olmasıdır (Seyfullayeva vd. 2010: 21).

Bu sayılan lehçe gruplarından *Kıpçak lehçesi grubu* Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi vb. ile ilişkili iken, *Oğuz lehçesi* grubu Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile genel ortak özelliklere sahiptir. *Karluk-Çigil-Uygur* lehçesi grubu ise doğrudan Uygur Türkçesine yakındır (Recebov 1996: 8). Özbek Türkçesi ağızlarının sınıflandırılmasında bu lehçelerle olan ilişkisine bakmadan bir neticeye varmak mümkün değildir.

1 Özbek ağızlarının araştırılması ve sınıflandırılması çalışmalarında genel olarak *Kıpçak*, *Karluk-Çigil-Uygur*, *Oğuz* ana ağız grupları için *lehçe* (bazen de *diyalekt*) terimi, bu lehçelerin alt grupları için ise *şive* terimi kullanılır. Bu çalışmada da genel olarak ana gruplar için *lehçe*, alt gruplar için *ağız* terimi tercih edilmiştir.

XX. asrın otuzlu yıllarında şekillenmeye başlayan bugünkü Özbek Türkçesini oluşturan diyalekt ve ağızlar, etnolojik açıdan *Karluk*, *Kıpçak* ve *Oğuz* olmak üzere üç büyük lehçede birleştirilir. Özbek edebî dilinin ortaya çıkışında bu üç lehçe çatısı altında yer alan şivelerinin katılımı tabii bir hâl olmakla birlikte, bunlardan hangisinin edebî dile daha çok temel teşkil ettiği konusunda dilciler arasında görüş birliği yoktur. Kaynakların genelinde bugünkü Özbek edebî dilinin dayandığı diyalekt olarak Karluk lehçesi, özellikle bu lehçenin Taşkent-Fergana ağızları gösterilmektedir. Ancak bazı dilciler (X. Daniyarov, B. Toyçibayev) edebî dilin dayandığı diyalekt meselesine farklı bir görüşle yaklaşarak, bugünkü edebî dilin şekillenmesinde Kıpçak lehçelerine mensup ağızların da aktif olarak katıldığını belirtirler (Cemalhanov 2005: 39).

Özbek Ağız Araştırmaları Tarihi ve Yapılan Çalışmalar

Özbek Türkçesi ağızları üzerine Türkiye’de yapılmış müstakil bir çalışma mevcut değildir. Ancak gerek Özbekistan gerekse Rusya Türkolojisinde konuya dair birçok araştırma ortaya konulmuştur. Burada, yapılan tüm çalışmalardan bahsetmek ve her biri kıymetli bu eserleri tek tek değerlendirmek elbette mümkün değildir. Ancak, aşağıda Özbek ağız araştırmaları çalışmaları tarihçesine ve bu süreçte üretilen temel kaynak niteliğindeki eserlere kısaca göz atılacaktır.

İlk çalışmalar esas itibarıyla sınıflandırma üzerinedir. Kaşgarlı Mahmut’un *Dîvânu Lugâti’t-Türk* adlı eseri ile başlatılabilecek olan tasnif çalışmaları bilhassa 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılda oldukça ilgi görmüştür. Türk dili ve lehçelerinin tasnifi konusunda araştırmacılar tarafından birçok çalışma yapılmıştır. Ortaya konan tasniflerde genel Türkçenin içinde Özbek Türkçesinin yeri de belirlenmeye çalışılmıştır.

V. V. Padlov Özbek ağızlarını ilk tasnif eden âlim olarak kabul edilir. Padlov “*Şimaliy Türkistan Tilleriniñ Fonetikası* (Kuzey Türkistan Dillerinin Fonetigi)” (1882-1883) adlı eserinde Türk dili ve lehçelerini dört gruba ayırır. Bu sınıflandırmanın 3. maddesinde Özbek ağızları altı alt grupta toplanır:

1. Doğu grubu (Altay, aynı zamanda Yenisey Türklerinin dilleri).
2. Batı grubu (Batı Sibirya Tatarlarının dili, Kırgız, Kazak, Başkurt Türklerinin dilleri).
3. Orta Asya grubu (Yarkent, Çağatay dili, Kuzey Özbek ağızları, Hokand ağızı, Zereşan vadisindeki Özbek ağızları, Buhara ve Hive ağızları).
4. Güney grubu (Türkmen, Azerbaycan, Türk (Osmanlı) ve Kırım Tatarları dili) (Toyçibayev 2004: 27).

Padlov’un tasnifi Özbek ağızlarının gruplandırılması bakımından ilk olsa da bu ağızların kendine has karakteristik özellikleri ve bu ağızları birbirlerinden ayıran farklılıklar hakkında bilgi verilmemiştir.

Özbek Türkçesi Türk lehçeleri içinde en çok ağza sahip olanlardan biridir. Bu ağızların incelenmesi ve sınıflandırılması araştırmaları 19. yüzyılın sonlarında

başlayıp, gittikçe ilerler. Ekim Devriminden sonraki ilk yıllarda ise bu çalışmalar oldukça canlıdır (Recebov 1990: 7)².

Ekim Devriminden sonraki 1920 ve 1930'lu yıllarda **Y. D. Polivanov'un** “*Zvukovoy Sostav Taşkentskogo Dialekta* (Taşkent Ağzının Ses Yapısı) 1922”, “*Vokalizm Govora Goroda Samarkanda* (Semerkant Şehri Ağzında Ünlü Sistemi)” 1923), “*Kazak-Naymanskiy Govor* (Kazak-Nayman Ağzı) 1931”, “*Govor Kışlaka Kvyat-Kungurat Şavatskogo Rayona* (Şavat Vilayeti Kıyat-Kongırat Ağzı) 1934”, “*Uzbekskaya Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturniy Yazık* (Özbek Diyalektolojisi ve Özbek Edebî Dili) 1933”; **P. Y. Kuznetsov'un** “*Nekotoriye Dialektologičeskiye Osobennosti Sredneaziatskogo Nareçiya Turkskogo Yazıka* (Türk Dili Orta Asya Lehçesinin Bazı Diyalektolojik Özellikleri) 1923”; **K. K. Yudahin'in** “*Vadil Kışlak Lehçesi Hakida Bir Neçe Söz* (Vadil Köyü Ağzı Hakkında Birkaç Söz) 1927”, “*Taşkent Şevesiniñ Hususiyetlerige Dair* (Taşkent Ağzının Özelliklerine Dair) 1927”, “*Nekotoriye Osobennosti Karabulakskogo Govora* (Karabulak Ağzının Bazı Özellikleri) 1927”; **İ. İ. Zarubin'in** “*Spisok Narodnostey Turkestanskogo Kraya* (Türkistan Ülkesi Halklarının Listesi) 1925”; **İ. A. Batmanov'un** “*Voprosı Klassifikatsii Uzbekskix Govorov* (Özbek Ağızlarının Tasnifi Meseleleri) 1934”; **Gazi Alim Yunusov'un** “*Özbek Uruglarından Kataganlar ve Ularnıñ Tili* (Özbek Boylarından Kataganlar ve Onların Dili) 1930”; “*Özbek Lehçelerinin Tasnifide Bir Tecribe* (Özbek Lehçelerinin Tasnifinde Bir Deneme) 1935”; **Tursun İbrahimov'un** “*Karakalpak Şevesiniñ Bazi Hususiyetleri* (Karakalpak Ağzının Bazı Özellikleri) 1935” gibi çalışmalarında Özbek dil biliminin çeşitli meseleleri, bilhassa diyalektoloji meselesi etraflıca incelenmiş ve bilimsel temellerde değerlendirilmiştir.

Y. D. Polivanov'un *Karluk-Çigil-Uygur, Kıpçak ve Oğuz* ağızlarının araştırılması üzerine birçok çalışması mevcuttur. Bu çalışmalar oldukça önemli olup günümüzde de faydalanılan temel kaynak eserlerdendir. Polivanov “Semerkant Şehri Ağızlarının Ses Sistemi”³ adlı çalışmasında Özbek Türkçesinin Semerkant ağzı ünlülerinin karakteristik özelliklerini verip, ağızdaki /â/ foneminin yuvarlaklaşma niteliğine sahip olduğuna dikkat çeker. Çalışmada /i/ ve /u/ ünlülerinin diğer ağızlardakine nispeten dar ve uzun telaffuz edildiği belirtilir ve örneklerle gösterilir; eser *Semerkant* ili ağzının ses yapısı üzerine en değerli kaynaktır.

Polivanov'un “Semerkant Ağzı”⁴ adlı çalışmasında bu ağızdaki hâl ekleri kategorisi, özellikle de yönelme ve bulunma hâli eklerinin karışık biçimde kullanılışı, kip sistemi, bilhassa asıl şimdiki zaman kipinin –ep şeklinde kullanılması gibi morfolojik, kısmen de leksik ve fonetik hususlar derinlemesine incelenmiştir. “Semerkant Özbek Ağzının Örnekleri”⁵ eserinde ise Semerkant ağızlarının tüm fonetik, gramatik ve leksik özellikleri bünyesinde barındıran metin örnekleri

2 Nazar Recebov “*Özbek Halk Şevelerinde Fe'İniñ Morfolojik Tüzilişi* (Özbek Halk Ağızlarında Fiillerin Morfolojik Yapısı)” adlı çalışmasının giriş bölümünde ağız araştırmaları tarihinin kısa bir değerlendirmesini yapar (Recebov 1990: 5-14). Bu bölümde ilgili değerlendirmeden de yararlandı.

3 Polivanov, Y. D. *Vokalizm Govora Goroda Samarkanda* // Dokladı AN SSSR, M.; 1928.

4 Polivanov, Y. D. *Obroztı Nesingarmonişçeskiy Govorov Uzbekskogo Yazıka. Samarkandskiy Govor* // Dokladı AN SSSR, M., 1928. S 306-323.

5 Polivanov, Y. D. *Semerkand Özbekleri Tiliniñ Namunesi*. Taşkent – Semerkant, 1935.

vermiştir. “Kazak-Nayman Ağzı”⁶ adlı çalışması Kıpçak ağzının karakteristik özelliklerini belirlemeye yöneliktir.

Araştırmacının yukarıda zikredilen çalışmaları Özbek ağız araştırmaları tarihinde çok önemli yer tutar. Özellikle, Semerkant bölgesindeki *Kıpçak* ve *Karluk-Çigil-Uygur* ağızlarının incelenmesinde değerli kaynaklar olarak kabul görür.

Semerkant vilayetindeki Batı grubu ağızlarını incelemek üzere birçok çalışma yapılmıştır. İlk çalışma Y. D. Polivanov’un Özbek Türkçesinin “*Kazak-Nayman Ağzı* (1935)” adlı araştırması olup, burada Özbek ağızları sınıflandırılırken *Kettekurgan* ili ağızları da kaydedilir ve bunlar İranlılaşan ağız grubuna dâhil edilir. Gazi Alim Yunusov, V. V. Reşetov vd. araştırmacıların sınıflandırmalarında Semerkant vilayetindeki *Kıpçak* ve *Karluk-Çigil-Uygur* grubuna bağlı ağızların varlığı yüzeysel olarak gösterilmiştir.

İkinci Dünya Savaşından sonraki ilk yıllarda Özbek halk ağızlarını araştırma meselesi tekrar ivme kazanır. Örneğin, “*Urgut Şevesiniñ Bazi Bir Hususiyetleri* (Ürgüt Ağzının Bazı Özellikleri) (H. Gulomov: 1946)”, “*Andican Şevesiniñ Bazi Bir Hususiyetleri* (Andican Ağzının Bazı Özellikleri) (Y. Yoldaşev: 1948)” gibi konularda tezler hazırlanır. 1950’li yıllar ağız araştırmalarında yeni bir dönemin başlangıcı olur. Semerkant Devlet Üniversitesi tarafından bu yıllardan itibaren ağız araştırmalarında saha çalışmaları başlatılır; her yıl sistemli olarak Semerkant vilayetinin çeşitli bölgelerine saha çalışmaları seferleri düzenlenir.

Özbek halk ağızlarının incelenmesi merkezinde V. V. Reşetov’un çalışmaları özel bir yer tutar. Araştırmacının yüksek lisans tezi Özbek Türkçesinin *Margılan* ağzı (1940) ve doktora tezi *Taşkent* vilayetinin karışık ağızları üzerinedir. Reşetov, Özbek şive ve ağız malzemelerini toplamak için gerekli olan transkripsiyon işaretleri sistemi üzerine ilk çalışmaya imza atmıştır (1947). “*Hazirgi Zaman Özbek Tili* (Günümüz Özbek Türkçesi) (1946)”, “*Özbek Türkçesi* (Özbek Tili) (1959)”, “*Özbek Dialektologiyasi* (Özbek Diyalektolojisi)” (1962) gibi eserleri Özbek ağız araştırmalarının gelişmesinde büyük payı vardır.

“*Özbek Şevelerini Örgeniş ve Tasnif Kılış Meselesi* (Özbek Ağızlarını İnceleme ve Tasnif Etme Meselesi)” (Kadirov: 1949), “*Özbek Tiliniñ Kıpçak Şevesi* (Özbek Türkçesinin Kıpçak Ağzı)” (Abdullayev: 1957), “*Özbek Tiliniñ Parkent Şevesi* (Özbek Türkçesinin Parkent Ağzı)” (Afzalov: 1957) vb. eserler de Özbek ağızlarının sınıflandırılması; ana ve alt grup ağızların incelenmesi üzerine, İkinci Dünya Savaşı yıllarından sonra ortaya konan önemli örnek çalışmalardandır.

1960’lı yıllara gelindiğinde Özbek diyalektolojisi üzerine ders kitapları ve yardımcı kaynaklar ortaya konulur. Bunlardan ilki V. V. Reşetov ve Ş. Şaabdurahmanov’un “*Özbek Dialektologiyası* (Özbek Diyalektolojisi) (1962)” adlı ders kitabıdır. Bu eser bazı değişiklikler yapılarak 1978 yılında yeniden yayımlanmıştır. Eser Özbek dil biliminin gelişmesine büyük katkı sağlamış, bu sahada ders kitabı yayımlamada ilk adım olmuştur. Çalışmada Özbek ağızlarının morfolojisine özel bir bölüm ayrılmış olup hâl, iyelik ve çokluk kategorileri her üç lehçe (Karluk, Kıpçak, Oğuz) malzemesi esasında değerlendirilmiştir. Aynı şekilde fiil kiplerinin tipik kullanımları örneklerle gösterilmiş; ayrıca kelime türetme hakkında da bilgi verilmiştir.

6 Polivanov, Y. D. *Kazak-Naymanskiy Govor* // Izvestiya AN SSSR, M., 1931. S. 98-111.

Ş. Şaabdurahmanov'un "Özbek Edebiy Tili ve Özbek Halk Şeveleri (Özbek Edebî Dili ve Özbek Halk Ağızları) 1962" adlı incelemesi Özbek ağızlarının araştırılması ve yüksekokullardaki eğitim öğretimde yardımcı kaynak olması bakımından oldukça değerlidir. Özbek edebî dili ve dayandığı şehir ağızları (Taşkent, Fergana gibi) arasındaki ilişkinin esas alındığı bu incelemede Taşkent, Fergana ağızlarının zengin bir malzemeye sahip olduğu vurgulanır ve bu durumun günümüzde de mevcut olduğu kaydedilir. Bundan dolayı da, edebî dilin ihtiyaç duyduğu sözcük ve terimlerin zengin kabul gören ağızlardan alınması gerektiğine, böylece dilin gelişeceğine dikkat çekilir.

Bu yıllar içinde "Özbek Tiliniñ Oş Şevesi (Özbek Türkçesinin Oş Ağzı)" (Fermanov: 1960), "Özbek Dialektologiyasi Kursidan Materialler (Özbek Diyalektolojisinden Malzemeler)" (N. Recebov: 1962), "Harezmi Şeveleri (Harezmi Ağızları)" (F. Abdullayev: 1961), "Özbek Tiliniñ Şehrisebz Şevesi (Özbek Türkçesinin Şehrisebz Ağzı)" (Rusça, B. Corayev: 1964), "Özbek Tiliniñ Cizzah Şevesi (Özbek Türkçesinin Cizzah Ağzı)", (Gulamov: 1964), "Özbek Tiliniñ Sayram Şevesi (Özbek Türkçesinin Sayram Ağızları)" (Zufarov: 1966), "Özbek Tiliniñ Andican Şevesi (Özbek Türkçesinin Andican Ağzı)" (S. İbrahimov: 1967), "Taşkent Şevesi Grammatikası (Taşkent Ağzı Grameri)" (Rusça, Y. Gulamov: 1968), "Taşkent Oblast Şeveleri Leksikası (Taşkent Vilayet Ağızları Söz Varlığı)" (Sadikov: 1968), "Özbek Tiliniñ Buhara Grubası Şeveleri (Özbek Türkçesinin Buhara Ağzı)" (M. Mirzayev: 1969) gibi çalışmalar da ortaya konmuştur.

1970'li yıllardan itibaren Özbek ağızlarının değerlendirilmesi süreci daha da hızlanır. Ağızlar üzerine yapılan çalışmalar bakımından altın yıllar denilebilecek bu yıllarda ders kitapları ile birlikte, deneme ve incelemelerin sayısı katlanarak artar. Bu çalışmalarda ağız malzemelerini derleme ve bunları tarihî dönem materyalleri ile mukayese ederek inceleme oldukça itibar kazanır. "Özbek Edebiy Tili ve Cenubiy Harezmi Dialekti (Özbek Edebî Dili ve Güney Harezmi Diyalekti)" (Y. Cumanazarov: 1971), "Kokan Grubası Şeveleri Leksikası (Hokand Grubu Ağızları Söz Varlığı)" (Torakulov: 1971), "Kaşkaderya, Özbek Şeveleri (Kaşkaderya Ağızları)" (A. Şermatov: 1972), "Kuyı Kaşkaderyadaki Özbek Şeveleri (Aşağı Kaşkaderya'daki Özbek Ağızları)" (A. Şermatov: 1974) "Özbek Tiliniñ Oguz Lehçesi Leksikası (Özbek Türkçesinin Oguz Lehçesi Söz Varlığı)" (A. Madrahimov: 1973), "Özbek Dialektologiyasidan Materialler (Özbek Diyalektolojisinden Malzemeler)" (A. Aliyev: 1974), "Surhanderya Oblastidagi Özbek Şeveleri Leksikası (Surhanderya Vilayetindeki Özbek Ağızları Söz Varlığı)" (Rahimov: 1974), "Celenüvçi Dialektlerini Özbek Edebiy Tili Bilen Kıyasıy Örgeniş Tecribesi (/C/leştiren Diyalektleri Özbek Edebî Dili İle Kıyaslama Denemesi)" (Rusça, H. Daniyarov: 1975), "Eski Özbek Edebiy Tili ve Kıpçak Dialekti (Eski Özbek Edebî Dili ve Kıpçak Diyaleti)" (H. Daniyarov: 1976), "Taşkent Oblast Şeveleri (Taşkent Vilayeti Ağızları)" (Ortak yayın, 1976), "Afganistandagi Özbek Şeveleri Leksikası (Afganistan'daki Özbek Ağızları)" (Abdullayev: 1976), "Karakalpagistandagi Özbek Şeveleri (Karakalpakistan'daki Özbek Ağızları)" (A. İsayev: 1977), "Özbek Tiliniñ Garbiy Semerkand Şeveleri (Özbek Türkçesinin Batı Semerkant Ağızları)" (Recebov: 1977), "Kaşkaderya Oblast Özbek Halk Şeveleri (Kaşkaderya Vilayetindeki Özbek Halkının Ağızları)" (Rusça, A. Şermatov: 1978), "Özbek Tiliniñ Oguz Lehçesi (Özbek Türkçesinin Oguz Lehçesi)" (Abdullayev: 1978), "Kıpçak Dialektiniñ Leksikası (Kıpçak Türkçesinin Söz Varlığı)"

(H. Daniyarov: 1979) vb. birçok çalışma 1970'li yıllarda Özbek ağız araştırmalarının ne denli gelişmiş olduğunu gösterir niteliktedir.

1980'li yıllar da ağız araştırmaları konusunda yapılan çalışmalar bakımından verimli geçen yıllardır: “*Cenubiy Kazakistandagi Özbek Şeveleri* (Güney Kazakistan'daki Özbek Ağızları)” (K. Muhammedcanov: 1980), “*Özbek Tiliniñ Kokan Şevesi*, (Özbek Türkçesinin Hokand Ağzı)” (Nasirov: 1980), “*Kaşkaderyadagi Özbek Halk Şeveleri* (Kaşkaderya'daki Özbek Halk Ağızları)” (Şermatov: 1981), “*Özbek Tiliniñ Karluk Lehçesi* (Özbek Türkçesinin Karluk Lehçesi)” (Ş. Şaabdurahmanov: 1983), “*Özbek Halk Şeveleri Morfologiyasi* (Özbek Halk Ağızlarının Morfolojisi)” (Ortak yayın, 1984), “*Özbek Tili Surhanderya Şeveleri (Fonetika, Leksika)* (Özbek Türkçesi Surhanderya Ağızları (Fonetik, Söz Varlığı), (Rahimov: 1985). Verilen örnek çalışmalar, bu yıllarda da Özbek Türkçesi ağızları üzerine araştırma ve inceleme çalışmalarının revaçta olduğunu göstermektedir.

Çalışmalar 90'lı yıllar ve sonrasında da devam etmiş ve hâlen de devam etmektedir. Örneğin: “*Özbek Halk Şevelerinde Fe'liniñ Morfologik Tüzilişi* (Özbek Halk Ağızlarında Fiillerin Morfolojik Çekimi)” (Recebov: 1990), “*Özbek Dialektologiyasidan Materiallar* (Özbek Diyalektolojisinden Malzemeler)” (Aliyev: 1991); “*Özbek Dialektologiyasiden* (Özbek Diyalektolojisinden) (Enazarov: 1995); *Özbek Şeveşinasligi* (Özbek Ağız Araştırmaları) (Recebov: 1996); “*Özbek Dialektologiyasi* (Özbek Ağızları)” (Toyçibayev: 2004), “*Kölab Özbekleri*” (Şefekov: 2006), “*Lakaylar: Dialektologiya ve Frazologiya* (Lakaylar: Diyalektoloji ve Anlambilim)” (Nazarov: 2010)

Yukarıda gösterilen örneklerden de anlaşılacağı üzere Özbek Türkçesi ağızları üzerine genel çalışmalar yapıldığı gibi, ilgili ağızlar üzerine ayrı ayrı çalışmalar da bulunmaktadır. Aynı zamanda ağızların söz varlığı üzerine sözlük çalışmaları da mevcuttur.

Özbek Ağızlarının Sınıflandırılması

Özbekistan coğrafyası eskiden beri Türklerin birçok boyu için merkez yerleşim yerlerinden olmuştur. Bugün de üç büyük Türk grubu olan *Kıpçak*, *Karluk* ve *Oğuz* boyları Özbekistan'da yaşamaya devam etmektedir. Bunun neticesinde de Özbek Türkçesinde birçok ağız grubu ortaya çıkar. Bu iç içe geçmiş etnolojik yapı kullanılan dil ve ağızlara da akseder.

Ana ve alt ağız gruplarının çokluğu sınıflandırmayı zorlaştırır ve karmaşık hâle getirir. Sınıflandırma çalışmaları ve bu çalışmalarda uygulanan ölçütlerle ortaya çıkan ağızlar, bu ağızların karakteristik fonetik ve morfolojik özellikleri aşağıda getirilen bazı sınıflandırma örnekleriyle gösterilmeye çalışılacaktır⁷.

İ.İ. Zarubin'in Sınıflandırması

Zarubin, Özbek ağızlarını dört gruba ayırır: **1.** Hive, **2.** Fergana, **3.** Taşkent, **4.** Semerkant-Buhara ağızları (Zarubin 1925).

⁷ Burada, V. V. Reşetov - Ş. Şaabdurrahmanov'un *Özbek Dialektologiyasi* (1978: 23-42); B. Toyçibayev - B. Hasanov'un *Özbek Dialektologiyasi* (Toyçibayev 2004: 30-39) ve Nazar Recebov'un *Özbek Şeveşinasligi* (1996 : 77-98) adlı eserlerinden yararlanılmıştır.

Araştırmacı, bu sınıflandırmasında Özbek ağızları arasında büyük yer tutan ve bugünkü Özbekistan'ın birçok bölgesine dağılmış olan Kıpçak (C'leyici) ağızları ve Kuzey Özbek ağızlarını dikkate almamıştır (Reşetov: 29; Toyçibayev: 31).

K.K. Yudahin'in Sınıflandırması

Yudahin'in Özbek ağızlarının sınıflandırılmasında iki denemesi vardır. İlk denemesinde Özbek ağızlarını Tacikçe ile ilişkisi ve ünlü uyumunu barındırma derecesine göre dört gruba ayırır:

1. Asıl Türk ses sistemini ve ünlü uyumunu koruyan Özbek ağızları;
2. Kendi ses yapısını kısmen değiştiren, ünlü uyumunu kaybeden ağızlar;
3. İran dilleri ailesine mensup ünlü sistemini koruyan ağızlar;
4. Özbek ve Tacik dillerinde konuşan Tacik ağızları (Semerkant, Buhara gibi şehirlerde).

Daha sonra Yudahin Özbek ağızlarının kendine has özelliklerini detaylı olarak değerlendirip, ilk sınıflandırmasına netlik getirir ve Özbek ağızlarını beş gruba ayırır: *Taşkent, Fergana, Kıpçak, Hive* (Hive-Oğuz) ve *Kuzey Özbek ağızları* (Toyçibayev: 31).

Y. D. Polivanov'un Sınıflandırması

Polivanov bir dizi Özbek ağız ve şivesini öğrenip, Özbek Türkçesi ve ağızları arasındaki en küçük farklılıkları dahi gösteren mükemmel bir tasnif ortaya koymuştur (Reşetov: 29; Toyçibayev: 32).

Polivanov sınıflandırmasında dildeki iki hususu göz önünde bulundurmıştır: 1. metisasyon (akraba dillerin karışması) 2. hibridizasyon (farklı aile gruplarındaki dillerin karışması). Araştırmacı, ağızlarda görülen tüm fonetik değişimleri dikkate alarak Özbek ağızlarını birkaç gruba ayırır. İranlılaşma bakımından, yani bazı Özbek ağızlarının ortaya çıkma sürecinde Tacikçenin etkisini dikkate alarak ağızları şu şekilde gruplandırır:

1. İranlılaşmamış ağızlar.
2. İranlılaşmış ağızlar.

İranlılaşmayan ağızlara Özbek-Kıpçak lehçesi ağızları (C'leyici ağızlar) ve Fergana'nın ünlü uyumunu muhafaza eden köy ağızları (Saray, Andican, Yolgüzer, Mankent) dâhil edilir.

Polivanov Taşkent, Hokand-Margilan, Andican-Şehrihan ağızlarında İranlılaşma unsurlarının mevcut olduğunu kaydederken, Buhara, Semerkant, Hocand, Oratepe türündeki ağızları maksimum seviyede İranlılaşmış, yani Tacik ünlü sistemini tam aksettiren ağızlar olarak kabul eder. İranlılaşan ağızları dörde ayırır:

1. Semerkant-Buhara ağızları.
2. Taşkent tipindeki ağızlar (Taşkent ve etrafındaki ilçe ağızları).
3. Hokand- Margilan tipindeki ağızlar.
4. Andican-Şehrihan vb ağızlar; bu gruba Uygurlaşan ağızlar da dâhil edilir (Nemengan ve ona yakın Çartak, Üyçi, Şahand ağızları). Polivanov'un sınıflandırmasında ayrıca iki grup ağız yer alır. Bunlar

5. Kuzey Özbek şehir ağızları (Türkistan, Çimkent ve bu gruptaki bazı köy ağızları).
6. Kuzey Özbek köy ağızları (Mankent, Karabulak gibi ağızlar).

Polivanov'un sınıflandırmasındaki ikinci ana ağız grubu da "Oğuz lehçesi" olup, kendi içinde iki ağza ayrılır: 1. Güney Harezmi grubu ağızları (Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Gazavat, Hazarasp, Yeni Arık, Hanka ağızları); bu gruba Şorahan ağızı ayrı bir tür olarak dâhil edilir. 2. Kuzey Oğuz grubu ağızları (İkan-Karabulak ağızları); bu gruba Fariş bölgesindeki Bağdat ağızı da dâhil edilir.

"Kıpçak lehçesi" üçüncü ana ağız grubu olarak alınıp kendi içinde alt ağız gruplarına ayrılır:

1. Orta Harezmi ve Güney Harezmi (Gürlen, Bağat, Şaabaz, Hoceyli, Kıpçak, Kongirat, Mangit bölgeleri ağızları).
2. Â'layıcı grup (Kazak-Nayman, Fergana-Karakalpakları).
3. Kurama ağızları; Ahangeran vadisi Kurama ağızları.
4. Kuzey Özbek ağızları; Türkistan'daki Sozak, Çelekurgan köy ağızları.
5. Orta Özbek; Kırık ağızları ve Güney Özbek-Lakay ağızları ve Afganistan'daki Kıpçak Özbekleri ağızları da bu gruba girer.

Polivanov bazı çalışmalarında Özbek ağızlarının sınıflandırılmasının henüz mükemmel olmadığını kaydedip, Özbek dilciliğinde ağızları detaylandırarak tasnifin zaruri olduğunu belirtir. Ancak Polivanov'un sınıflandırması hatalardan uzak olmasa da derin ve detaylı araştırması Özbek ağız araştırmalarının öğreniminde çok önemli kaynaklardan biri sayılır.

Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırması

Gazi Alim Yunusov kendi derlediği oldukça zengin malzemeye dayanarak 1936 yılında, Polivanov'un sınıflandırmasından sonra yayınlanan "Özbek Lehçelerinin Tasnifinde Bir Deneme" adlı eserinde Özbek ağızlarını sınıflandırır (Yunusov: 1936). Yunusov, Polivanov'un anlama tesir etmeyen fonetik hadiseleri ve dış etkileri temel alarak yaptığı sınıflandırmayı tenkit ederek, çift ünlülerin anlam ayırt etme özelliklerine, lehçe ve ağız konuşanları arasında anlaşılmayan leksik, morfolojik, fonetik özelliklere göre sınıflandırma yapılması gerektiğini belirtir.

Gazi Alim Özbek ağızlarını evvela üç büyük lehçeye ve bunları da kendi içinde ağızlara ayırır:

1. *Özbek-Kıpçak lehçesi*. Özbek-Kıpçak lehçesi dört ağza ayrılır: Kırık, Celayir-Lakay, Kıpçak, Gürlen.
2. *Türk-Barlas lehçesi*. Bu lehçe de kendi içinde dörde ayrılır: Sayram-Çimkent, Taşkent-Has, Andican, Nemengan.
3. *Hive-Ürgenç ya da Oğuz lehçesi*. Bu lehçe ise iki ağza ayrılır: Hive, Karluk.

Bu sınıflandırmada esas alınan ölçütler ve lehçelere dâhil edilen ağızlar şu şekildedir:

I. Özbek-Kıpçak lehçesi. Bu lehçede konuşan Özbekler Özbekistan'ın Ahengeran vadisinde, Mirzeçöl'de, Oratepe civarında, Semerkant, Zereşan, Buhara bölgelerinde, Kaşkaderya, Surhanderya ve Kuzey Harezmi'de yaşar. Bu lehçenin temsilcileri Harezmi, Andican, Nemengan, Hokand, Fergana bölgelerinde de görülür. Ayrıca,

Karakalpakistan'ın Kıpçak, Çimbay, Kongırat bölgelerinde; Tacikistan'ın Lakay ve Kurgantepe, Kabadiyan, Saraykamar ve Kolab bölgelerinde; Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbekler de bu lehçeye dâhildir.

Bu lehçenin karakteristik fonetik ve morfolojik özellikleri şu şekildedir⁸:

Fonetik Bakımdan

a.) Edebî dildeki kelime başındaki /y/ ünsüzü yerine Özbek-Kıpçak lehçesinde /c/ kullanılır:

y > c: *yer – cer, yigla- – cila-, yol – col, yazdi – cazdi;*

b.) Edebî dildeki tek heceli kelimelerin sonundaki ve kelime ortasındaki /g, ğ/ ünsüzleri yerine Özbek-Kıpçak lehçesinde /y/ kullanılır:

g, ğ > y: *tegdi – tiydi, egdi- iydi, sıgdi – sıydi, yığın – cıyın.*

c.) Kelimelerin ortasındaki /q/ ünsüzü /ğ/'ya döner:

q > ğ: *aq – ağar, aq – ağı, yaqar – yağar, yıqar – yığar, qulaq – qulağı;*

ç.) Özbek edebî dilindeki /ğ/ ünsüzü bu gruptaki ağızlarında /v/'ye döner:

ğ > v: *tag – tav, tuğ – tuv, sağ – sav, ağma – avma;*

d.) /-k/ ünsüzü iki ünlü arasında kalınca /g/'ye döner:

k > g: *ek- – egip, kök – kögi;*

d.) /-p/ iki ünlü arasında kalınca /b/'ye döner:

p > b: *tap-tabı, qap – qabı;*

e.) Kelime sonundaki /q/ ve /ğ/ sesleri düşer: *sarı, tarı “dari”⁹.*

Morfolojik Bakımdan

a.) Yönelme hâli eki kalın ünlü köklere **-ğa, -qa**; ince ünlü köklere ise **-gä, -kä** şeklinde gelerek hem ünlü uyumuna hem de ünsüz uyumuna girer¹⁰: *bala – balağa, at – atqa, it-itkä.*

b.) Yönelme hâli eki **m, n, ñ** ile biten kelimelerden sonra kalın ünlü köklere **/-a**, ince ünlü köklere **/-ä/** şeklinde eklenir: *atam – atama, enäm – enämä, tiliñ – tiliñä.*

c.) Çıkma hâli eki **-tan, -täñ, -dan, -dän; m, n, ñ** ile biten kelimelerden sonra **-nan, -nän**¹¹ biçimindedir.

ç.) Yükleme hâli eki: **-ni, -ni, -tı, -ti, -dı, -di**¹².

d.) İlgi hâli eki: **-niñ, -niñ, -tıñ, -tiñ, -dıñ, -diñ**¹³.

8 Fonetik ve morfolojik bakımdan bu gruptaki ağızlar genel Türk dilinin Kıpçak grubunda yer alan Kazak ve Kırgız Türkçeleri özelliklerini taşıyor.

9 Günümüz Özbek Türkçesini diğer Türk lehçelerinden ayıran en tipik ses özelliklerinden birisi Eski Türkçedeki çok heceli kelimelerin sonunda bulunan **-g** ve **-ğ** seslerini düşürmeyip **-k** ve **-q** şeklinde tonsuzlaştırarak korumasıdır: *sarığ > sarıq, tarığ > tariq; tirig > tirik, elig > ellik, ölig > ölik* (Yıldırım 2012: 21).

10 Bugünkü standart Özbek Türkçesi yazı dilinde yönelme hâli eki esas itibariyle **+gä** şeklinde olup sadece **-k** ünsüzü ile biten isimlerden sonra **+kă, -q** ünsüzü ile biten isimlerden sonra ise **+qa** biçiminde gelir.

11 Çıkma hâli eki günümüz standart Özbek Türkçesi yazı dilinde **+dän** şeklinde tek biçimli olup ünsüz ve ünlü uyumuna girmez.

12 Standart Özbek Türkçesinde yükleme hâli eki tek biçimlidir: **+ni**.

13 Standart Özbek Türkçesinde ilgi hâli eki tek biçimlidir: **+niñ**.

e.) Çokluk eki: **-lar, -lär, -nar, -när, -tar, -tär, -dar, -där.**

f.) Şimdiki zaman eki: **-yadır, -cadır.**

Gazi Alim Özbek-Kıpçak lehçesini fonetik ve morfolojik özelliklerine göre dört alt ağza ayırır:

1. Kırk ağzı. Bu grubun konuşanları Cizzah ve Semerkant arasında yaşar. Semerkant vilayetinin Bulungur ilçesindeki Kırk ağzı bu gruba girer. Bu ağzıda kısa /i/ ünlüsü /iy (i:)/ şeklinde biraz uzun telaffuz edilir. Mesela: **pit – pi:t** “bit”, **it – i:t** “köpek”. Yönelme hâli almış şahıs zamirleri: *mağan* “bana”, *sağan* “sana”, *uğan* “ona” şeklindedir. Bazen *megän, segän* şeklinde ince ünlülü biçimler de kullanılabilir.

2. Celayir-Lakay ağzı. Bu grubun konuşanları Tacikistan ve Kırgızistan’da yaşar. Özbek edebî dilindeki /ä/ ünlüsü yerine bu ağızlarda sözcüklerin ikinci hecesinde de /e/ ünlüsü gelebilir¹⁴: *kegen, bergen* gibi. Yönelme hâli eki şahıs zamirlerine *mengä, sengä* şeklinde gelir.

3. Kıpçak ağzı. Bu gruba Andican vilayetinin Kurgantepe, Celalkuduk, Ayim ilçelerindeki ağızlar dâhil edilir. Bu ağzıda dudak uyumu oldukça dikkat çeker derecede korunur: *ÜyÜgä* “evine”. Edebî dildeki çokluk eki **-lär** Kıpçak ağzında: **-lar, -lär, -dar, -där, -tar, -tär, -nar, -när** biçimindedir. Bu gruptaki *-dar, -där, -tar, -tär* biçimleri esasen Yengikurgan ilçesi Kıpçak ağzına hasır.

4. Gürlen ağzı. Bu gruba Harezmi vilayetinin Gürlen ilçesinde yaşayan ağız temsilcilerinin konuşmasında Özbek-Kıpçak lehçesinin tüm özellikleri korunmuş, ancak söz başı /c/ ünsüzünü çoğu kelimelerde düşüren ağızlar girer. Bu ağızlarda *balalar* “çocuklar” sözü çoğu durumda *bağalar* şeklinde kullanılır.

II. Türk-Barlas lehçesi. Bu lehçeye Taşkent, Hokand, Nemengan, Andican, Margılan şehirlerinde ve bu şehirlerin etrafında yaşayan Özbeklerin ağızları dâhil edilir. Bu lehçeyi konuşanlar az da olsa Semerkant, Buhara, Kaşkaderya, Zereşan vadisinde de görülür. Aynı şekilde Çimkent, Sayram, Oş, Özgen şehirlerinde yaşayan Özbeklerin ağzı da bu lehçe grubuna dâhildir.

Bu lehçenin bazı ağız özellikleri şu şekildedir:

Yönelme hâli eki kalın ünlü ve tonsuz ünsüzle biten isimlere **-qa**, tonlu ünsüzle bitenlere **-ğa**; ince ünlü ve tonsuz ünsüzle biten isimlere **-kä**, tonlu ünsüzle bitenlere **-gä** şeklinde eklenir. Ayrıca, kelime sonundaki **d, ğ, g** ünsüzlerinin tonsuzlaşmasına uygun olarak ek de benzeşir: *däd – dädkä, täg – tääqqa, teg – tekke*. Yükleme hâli eki: **-ni, -ni**. İstek kipi eki: **-lık, -lik**: *alaylık, kelâylik*. Pekiştirme bildiren emir kipi **-çi** eki ile çekimlenir: *bersänçi*.

Gazi Alim *Türk-Barlas* lehçesini dört gruba ayırır.

1. Sayram-Çimkent ağzı. Bu ağzın kendine has özellikleri ayrı olarak verilmemiştir.

2. Taşkent-Has ağzı. Bu ağzın ana özellikleri: Yükleme hâli eki /t/ ünsüzü ile biten kelimelerden sonra **-ti** biçimindedir. Ayrıca, bu ek kelime sonunda asimilasyona

14 Özbek Türkçesi standart dilinde Türkçe kökenli kelimelerin ilk hecesinden sonra sadece *ä* (açık e) gelir.

uğrayıp ek önündeki sesle benzeşir: *biz – bizzi*. İstek kipi eki **-luk**: *keliyluk*. Şimdiki zaman süreklilik bildiren kip eki: **-vât**: *ke(l)vattı, â(l)vattı*; olumsuz: *kemiyâtıptı*.

Şart kipinin çokluk 1. şahıs **-vuz, -mız**: *bılsâvuz, bılsamız, â(l)samız*, 2. şahıs **-yız**: *bılsayız, â(l)sayız*; 1. şahıs geçmiş zaman kipinin çokluğu **-mıza, -mız, -vuza, -vuz**: *âlduza*; 2. şahıs **-ı:z**: *âldı:z* şeklindedir.

3. Andican ağzı. Bu ağzın ana özellikleri: yükleme hâli eki **-ni, -ni**. Bunun haricinde **-tı, -ti, -dı, -di** şeklinde de kullanılır. Şimdiki zaman süreklilik bildiren kipi **-yap, -yâp** eki ile yapılır: *kelâyâpmân*.

4. Nemengan ağzı. Bu ağzın ana özellikleri: şimdiki zamanın süreklilik bildiren kip eki **-ut**: *keluttıman*, olumsuz: *kelmuttıman*.

III. Hive - Ürgenç lehçesi. Bu lehçe grubuna Hive, Hanka, Gazavat, Şahabad, Kat, Taşavuz, Eski Ürgenç, Yeni Ürgenç, Hazarasp, Törtköl'de yaşayan Özbek ağızları girer. Bu lehçeyi konuşanlara Amuderya'nın sol kıyısında yaşayan Özbekler arasında da rastlanır. Hive-Ürgenç lehçesinin başlıca karakteristik özellikleri: Yönelme hâli eki kalın ünlü ile biten köklere **-ğa**, ince ünlü ile bitenlere **-gâ**; ünsüzle biten kalın ünlü köklere **/-a/**, ince ünlü köklere ise **/-â/** şeklinde eklenmesi; 1. ve 2. şahıs zamirleri (*mân, sän*) ince ünlü olsa da, hâl eki aldığı anda ünlüsünün kalınlaşması: *manga, sangâ*; Gelecek zaman kip ekinin: **-caq, -câk**; istek kipi ekinin: **-lı, -li**: *kelâli, alalı*; pekiştirme bildiren emir kipi ekinin: *bersängä, alsanga* şeklinde olmasıdır.

Hive-Ürgenç lehçesini Gazi Alim Yunusov ikiye ayırır.

1. Hive ağzı. Bu ağzın ana özellikleri: Ünlü uyumunun korunmuş olması, uzun ünlülere sahip olması, **/q/** ünsüzü yerine **/k/** ünsüzünün gelmesidir.

2. Karluk ağzı. Bu ağzın kendine has özellikleri ayrı olarak verilmemiştir.

Gazi Alim'in sınıflandırması Özbek ağızlarını tam olarak kapsamaz. Bu yüzden ayrılan lehçe ve ağızların hangi özelliklere göre gruplandırıldığı anlaşılamamaktadır. Çünkü bazı ayrılan ağızların dilbilimsel farklılıklarını gösteren ölçütler verilmemiştir (Özbek-Kıpçak lehçesi ve bu lehçeye giren ağızlar istisna).

Yukarıda verilen Polivanov'un ve Gazi Alim'in sınıflandırmaları kendi devirlerinde İ. A. Batmanov tarafından eleştirilmiştir (Reşetov 33).

A.K. Baravkov'un Sınıflandırmaları

A.K. Baravkov Özbek ağızlarının sınıflandırılmasına önemli bir katkı sağlar. Araştırmacı toplanan malzemelere dayanarak biri 1940'ta diğeri ise 1953'te olmak üzere Özbek ağızları alanında iki sınıflandırma ortaya koymuştur.

Birinci sınıflandırmasını Özbek ağızlarında görülen fonetik özellikler temeline dayandırır (Baravkov 1940). Bu sınıflandırmada diyalekt ve ağızları, bunlarda görülen en önemli fonetik özellik **/o (â)'/laşma** ve **/a'/laşma** durumuna göre iki büyük gruba ayırır: 1.) **/o'/laştıran Özbek Ağızları**, 2.) **/a'/laştıran Özbek Ağızları**.

1. /O'/laştıran Özbek Ağızları: Bu gruba Taşkent, Semerkant, Buhara,

Kettekurgan, Andican, Margilan, Hokand, Fergana, Karşı, Cizzah şehir ağızları ve bu şehir merkezlerine yakın olan bölgelerdeki ağızlar girer.

2. /A/'laştırın Özbek Ağızları: Bu gruba Semerkant vilayetinin Kıpçak ağızları, Surhanderya ve Kaşkaderya vilayetinin Kıpçak ağızları, Kuzey Harezmi ağızları girer. Bunların haricinde, Kazakistan'ın güneyindeki Sayram, Çimkent, Karabulak, Mankent ağızları da bu gruba dâhildir. Bu grupta 8-10 ünlü ses mevcut olup ünlü uyumu korunmuştur.

/A/'laştırın gruptaki Özbek ağızları, bu grupta görülen /y/'leşme ve /c/'leşme fonetik özelliğine göre kendi içinde ikiye ayrılır: **a.) /y/'leştiren Özbek Ağızları, b.) /c/'leştiren Özbek Ağızları.**

a.) /y/'leştiren Özbek Ağızları: Bu gruba Güney Kazakistan'daki Çimkent, Mankent, Türkistan vb. Özbek ağızları ve Güney Harezmi ağızları girer.

b.) /c/'leştiren Özbek Ağızları: Bu gruba ise Kuzey Harezmi, Surhanderya, ve Semerkant vilayetindeki köy ağızları dâhil edilir.

A.K. Baravkov tarafından ortaya konan ikinci sınıflandırmada ise Özbek ağızları dört ana diyalekte ayrılır (Baravkov 1953): **1.** Orta Özbek Diyalekti, **2.** Şeybani-Özbek /ya da /c/'leştiren) Diyalekti, **3.** Güney Harezmi Diyalekti, **4.** Münferit Grup Ağızları (Ortaya Çıkışı Bakımından Çeşitli Olan Bazı Ağızlar).

1. Orta Özbek Diyalekti: Bu diyalekte iki ağız grubu dâhil edilir: **a.)** Orta Özbekistan Ağızları (Taşkent, Semerkant, Buhara ve Fergana gibi ağızlar), **b.)** Kuzey Özbek Ağızları (Çimkent, Sayram, Cambul, Marki ağızları ve Güney Kazakistan'ın bazı Özbek ağızları).

Orta Özbek Diyalektinin birinci grubuna giren ağızlar kendilerine has bazı fonetik ve morfolojik özellikleriyle birbirinden ayrılır. Alt grupların belli başlı tipik özellikleri şu şekildedir:

Taşkent Ağızlarında (Taşkent, Hanabad, Has, Takaçi, Yengiyol; Çinaz vb.):

a.) Bu ağızda /ä/ ünlüsü ile /a/ ünlüsü arasında büyük fark vardır. Çünkü /ä/ ünlüsü en dil önü, /a/ ise en dil ardı ünlüsü kabul edilir. Taşkent ağızında /â/ ünlüsü diğer ünlü fonemlerine nispeten daha süresizdir ve çok kullanılır: *qândâğ* (qanday), *mây* (may), *vâkzâl* (vâkzal), *yâlgân* (yâlgân). Ayrıca, bu ağızlarda sonu kapalı hece olan iki heceli kelimelerin her iki hecesinde de /â/ ünlüsü gelebilir: *qâzân*, *sâmân*, *bâzâr* gibi.

b.) Bu grup ağızlarında /h/ ve /x/ ünsüz fonemleri arasında telaffuz farkı yoktur. Her iki ünsüz birleşir ve /h/ ünsüzü de dil ardı /x/ ünsüzü şeklinde kullanılır.

c.) Arapçadan giren bazı kelimelerdeki ayın /ʔ/ dil ardı /ğ/ ünsüzü ile karşılanır: *şe'r – şığır*, *sâat – sâğât* gibi.

ç.) İsim kök ve gövdelerinin son ünsüzü ile yükleme ve ilgi hâli ekinin başındaki ünsüz sesler benzeşmeye uğrar: *âşni, âşniñ > âşşi; ipni, ipniñ > ippi; tâlni, tâlniñ > tâlli.*

d.) Görülen geçmiş zamanın çokluk I. şahsı –**dımız** biçimindedir: *bârdımız* (bârdik), *keldımız* (keldik). Aynı zamanda *keldıvuz // keldıvuzä* (keldik) şeklinde de kullanılır.

e.) Süreklilik bildiren şimdiki zaman kip eki –**vât** biçimindedir: *kevâtı*.

Semerkant-Buhara Ağızlarında:

a.) Bu ağızlarda iki heceli kelimelerin ilk hecesinde Taşkent ağzındaki /â/ yerine çoğunlukla /a/’nın gelmesi dikkati çeker: *bâla- bala, âlma – alma, hâvli – havlı, qâvun – qavun, tâmâşa- tamaşa*.

b.) Yükleme hâli eki **-ni** aynı zamanda ilgi hâli ekini de karşılar, yani iki hâl eki için aynı ek kullanılır.

c.) Yönelme ve bulunma hâli için de tek ek mevcuttur, yani yönelme hâli eki **-ga/-gä, -ka /-kâ** aynı zamanda bulunma hâlini de karşılar.

ç.) Şimdiki zaman kipi **-âp** eki ile yapılı: *kelâptı - kelyaptı, bârâptı - bâryaptı*.

Fergana Ağızlarında:

a.) Bu ağızlarda /â/ ünlüsü genelde kelimelerin ilk hecesinde görülür: *bâhar, ânar, sâman, ârzan* gibi.

b.) Yükleme ve ilgi hâli ekleri (-ni ve –niñ) **-ni, -di, -tı** şeklinde şekildedir, yani iki hâl eki için de tek ek ve varyantı kullanılır.

c.) Şimdiki zaman kipi **-yâp** ekiyle yapılı: *kelyâptı, bâryâptı*.

“Orta Özbek” diyalekti grubuna giren ağızlar arasında, söz varlığı bakımından da bazı önemli farklılıklar vardır:

Taşkent	Semerkant-Buhara	Fergana	Türkiye Türkçesi
sığır (sıyr)	enäk (enäy)	sığır (mâl)	sığır
muşuk (muşuv)	pışäk (pışäy)	mışıq	keci
Nârvân	narvân	şatı	merdiven
Çumâlı	murça	çumâlık	karınca

2. Şeybani-Özbek (ya da /c/’leştiren Diyalekti): Bu diyalekt, tarihî dönemlerde feodalizm dağınıklığı neticesinde göçebe ya da yarı göçebe yaşam süren Özbek boy ve uruklarını (Hitay, Kıpçak, Saray, Mangıt, Kongirat, Nayman, Bin, Yüz, Kırk gibi) içine alan Özbek ağızları olarak kabul edilir. Bunların konuşanları 16.yüzyıldan itibaren Özbekistan’ın çeşitli bölgelerine ve Tacikistan’ın güneybatısına, Kuzey Harezmi, Semerkant, Kaşkaderya, Buhara, Surhanderya vilayetlerine yerleşmişlerdir.

Fonetik özellikleri:

a.) Ses uyumu korunmuştur; b.) Bu ağızlarda ünlü sayısı 8, ilk hecelerde görülen /â/ fonemi ile birlikte 9’dur; c.) Diyalektin ana özelliği kelime başında /y/ yerine /c/ telaffuz edilmesidir: *col – yol, caman – yâmân, cigit – yigit*; ç.) Kelime sonundaki geniş ünlülerden sonra gelen /q, ğ/ sesleri /v/ şekline döner: *tav – tâğ, bav – bâğ, qongırav – qongırâq*; d.) **q, ğ, k, g** ünsüzleri kelime sonunda düşer: *kiçi – kiçik, sarı – sariç*.

Morfolojik özellikleri:

a.) Yönelme hâli eki almış şahıs zamirleri: *mağan – mengä, sağan – sengä, uğan –*

ungä şeklindedir. Bazen *megan*, *segän* şekline de rastlanır; **b.)** Şimdiki zaman kip eki **-catur**, **-yatur** veya **-yap** şeklindedir: *kelacatur*, *kelyatur*, *kelyapti*.

3. Güney Harezm Diyalekti: Bu gruba Hive, Ürgenç, Hanka, Hazaraps, Şavat, Yengiariq, Gazavat, Şorahan ve bunlara yakın köylerin ağızları girer.

Fonetik özellikleri:

a.) Ses uyumu korunmuştur; ünlü sayısı 9'dur; **b.)** Diyalektin tipik özelliği kelime başındaki /t, k/ tonsuz ünsüzleri yerine /d, g/ telaffuz edilmesidir: *geldi – keldi*, *di:ri* (diyri) – *tirik*; **c.)** Kısa ve uzun ünlüler mevcuttur; **ç.)** Kelime sonunda bulunan **q, ğ, k, g** ünsüzleri dar ünlülerden sonra telaffuz edilmez: *di:ri – tirik*, *sarı – sariq*.

Morfolojik özellikleri:

a.) Şimdiki zaman eki **-yatur** şeklinde gelir: *gelyatur – kelâyâtir*, *baryatur – bârayâtir*; **b.)** Gelecek zaman kipi **-caq, -cäk** eki ile çekimlenir: *geläcäk – keläcäk*, *baracaq – bâracaq*.

4. Münferit Grup Ağızları (Ortaya Çıkışı Bakımından Çeşitli Olan Bazı Ağızlar): Bu gruba şu ağızlar girer: **a.)** Karabulak, İkan, Mankent. Bu ağzın konuşanları IX – XII. yüzyıllarda yerleşik hayata geçmiştir. Bu ağzın ana özelliği ilgi hâli için **-ing** (Karabulak) ekinin kullanılmasıdır. **b.)** “umlautlu”¹⁵ ağızlar (Nemengan vilayeti).

V.V. Reşetov’un Sınıflandırması

Araştırmacı, eserlerinde Karahanlılar devrine oldukça önem verir. Çünkü bu devir Özbek halkı tarihinde oldukça önemlidir. Aynı şekilde hem Özbek Türkçesi hem de Özbek ağızları tarihinde mühim bir yer tutar. Karahanlılar devleti bünyesindeki *Karluk*, *Çigil*, *Yağma* gibi Türk boyları Özbek halkı ve Özbek Türkçesinin şekillenmesinde büyük rol oynamıştır. Bunlar, bugünkü Özbekistan coğrafyasına yayılmış uruklarla aynı çatı altında birleşmiştir. Karahanlılar devletinde çoğunluğu oluşturan *Karluk*, *Çigil*, *Uygur*, *Yağma* boylarının dilleri/ağızları da o devirlerden itibaren günümüz Taşkent ve Fergana vadisindeki Özbek ağızlarına evrilmiştir.

Bu ağızlar, 19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarına gelindiğinde, Özbek halkının teşekkülü sürecinde standart dile temel olmuştur. İşte bu sebeple V. V. Reşetov merkezi şehir ve şehir türündeki ağızları *Karluk-Çigil-Uygur lehçesi* ismi altında tasnif eder.

Reşetov, tarihî lengüistik özelliklerini ve bazı diyalektlere komşu dillerle (Tacik, Kazak, Karakalpak, Türkmen) olan ilişkisini göz önünde bulundurarak Özbek ağızlarının bir şemasını hazırlamıştır.

Tarihî lengüistik açıdan Türk dilleri üç ana gruptan ibarettir: 1. Kıpçak, 2. Oğuz, 3. Karluk-Çigil-Uygur. Bu üç ana Türk grubu bir araya gelerek Özbek halkını ve Özbek Türkçesini vücuda getirir. Özbek Türkçesinde her üç gruba ait özellikler mevcuttur; diğer bir ifadeyle, aralarında farklar bulunan bu üç ana diyalekt (Kıpçak; Oğuz; Karluk-Çigil-Uygur lehçeleri) Özbek Türkçesinin ağız katmanını oluşturur:

15 “umlautlu” terimi *i-i*, *e-ä* gibi iki ünlü arası sesler için kullanılır. Bu ara seslerle karakterize edilen asıl ağız Nemengan ağızıdır.

1. Güneydoğu grubuna *Karluk-Çigil-Uygur lehçesini* oluşturan çoğu Özbek şehir ağızları, Günümüz Özbek Türkçesi ve Eski Özbek Türkçesi, akraba Türk lehçelerinden ise Uygur Türkçesi girer. Bu lehçeye giren ağızların çoğu Tacikçe ile çok eskiden beri etnolojik ve lengüistik bakımdan yakından ilişkilidir.

2. Kuzeybatı grubundaki *Kıpçak lehçesi*, sınır komşusu ve akraba Kazak, Kırgız ve Karakalpak Türkçesi ile yakındır.

3. Güneybatı grubu *Oğuz Lehçesini* içine alır. Oğuz lehçesi Türkmen Türkçesi ile yakındır.

Görüldüğü üzere, V. V. Reşetov Türk dilinin tasnifinde de ana grup olan iki lehçeyi (Kıpçak ve Oğuz lehçesini) temel alır ve üçüncü lehçe olarak, Özbek halkının şekillenmesi tarihinde önemli rol oynayan *Karluk, Çigil ve Uygur* boyları birliğinin gösterir. Bu üç lehçenin kendine has özellikleri şöyledir:

I. Özbek Türkçesinin Karluk-Çigil-Uygur Lehçesi. Bu grup şehir ağızlarını ve bu şehirlere bitişik olan ilçe ve köylerin ağızlarını içine alır. Bu lehçe birliğinin şekillenmesi XI. asırdaki Karahanlıların teşekkülü ile ilişkilidir.

Bu gruptaki ağızlar (Taşkent, Nemengan, Andican, Fergana vb. halkın yaşadığı bölgeler) bir diyalekt birliği ortaya çıkartır.

Karluk-Çigil-Uygur lehçesine giren diyalekt ve ağızlar belirli özellikleri koruma (ya da korumama) bakımından birkaç alt gruba ayrılır:

I. Fergana Grubu.

1. **Nemengan Diyalekti.** Bu diyalekte *Nemengan* şehir ağızı, Nemengan vilayetindeki *Üyçi, Çortag* gibi ağızlar girer (Ancak, Nemengan etrafındaki Kıpçak ağızları bu gruba girmez.). Bu ağız akraba Uygur Türkçesine yakınlığı ile karakterize edilir.

2. **Andican-Şehrihan Diyalekti.** Bu diyalekt *Andican* şehir ağızını, *Şehrihan* ağızını ve Andican vilayetindeki diğer bazı ağızları içine alır.

3. **Oş-Özgen Diyalekti.** Bu diyalekt *Oş, Özgen, Celalabad* gibi ağızları içine alır. Oş-Özgen diyalekti Kırgız Türkçesi unsurlarının varlığı ile karakterize edilir.

4. **Margulan-Hokand Diyalekti.** Bu diyalekt *Margulan, Fergana* şehir ağızını, *Vadil, Hokand* gibi ağızları içine alır.

II. Taşkent Grubu.

1. **Taşkent Diyalekti.** Bu diyalekt Taşkent şehir ağızını, Taşkent vilayetindeki Parkent, Piskent, Karahıtay gibi ağızları içine alır (Taşkent vilayetindeki Kıpçak grubunun /c/'leştiren ağız hariç)

2. **Cizzah Diyalekti.** Bu diyalekt Taşkent ve Semerkant vilayetindeki *Cizzah, Has* (Havas) vb., Kaşkaderya vadisindeki *Polati, Molati, Bayterek* vb. ağızları içine alır (belirtilen vilayetlerdeki Kıpçak grubunun /c/'leştiren ağızları hariç).

III. Karşı Grubu.

1. **Karşı Diyalekti.** Bu diyalekt Kaşkaderya vadisindeki *Karşı, Şehrisebz, Kitab, Yekkebag* vb. ağızları içine alır (Bu vilayetteki Kıpçak grubunun /c/'leştiren ağızlar hariç).

2. **Semerkant-Buhara Diyalekti.** Bu diyalekt *Semerkant, Buhara, Hocand*

(Leninabad), *Fergana* vadisindeki *Çust*, *Kaşkaderya* vadisindeki *Kasan* vb. ağzları içine alır. Bu ağzlar Tacikçe unsurların varlığı ile karakterize edilir.

IV. Kuzey Özbek Grubu.

1. **İkan-Karabulak Diyalekti.** Bu diyalekt *İkan*, *Karabulak*, *Mamkent*, *Karamurt* vb. ağzları içine alır. Bu ağzlar Oğuz ve Kıpçak unsurlarının varlığı ile karakterize edilir.

2. **Türkistan-Çimkent Diyalekti.** Bu diyalekt *Türkistan*, *Çimkent*, *Sayram* gibi ağzları içine alır. Bu ağzlar Oğuz unsurlarının azalması (bazen yok oluşu) ve Kıpçak unsurlarının (bilhassa, Kazak unsurlarının) çoğalması ile karakterize edilir.

Karluk-Çigil-Uygur lehçesine giren ağzların lengüistik açıdan kendine has tipik özellikleri olup bunlardan önemlileri şunlardır:

1. **ç // t**'nin değişimi: *Taşkent*, *Margılan*, *Andican*, *Nemengan*'da: *ç(t)ş – t(t)ş // Uygur, Karşı: ç(t)ş; Taşkent: tuştı // çuştı, Uygur.: çuştı.*

2. Kök ve eklerde sondaki **k-q // g-ğ** ünsüzlerinin korunması: **Uygur:** *târiğ // târiq, sâriğ // sariq, açiq // âçiq, uruğ // uruq; Taşkent: qattığ // qattiq, tarâğ // târâ.; ortâğ // ortâq, qışlâ:lîğ // qışlâlî; Nemengan: yoğ // yoq, târiğ // tarâq, bâlîğ // baliq, bilek, bir kullug, belîğ; Zamirlerde: Uygur, Taşkent: qandaq // qandağ, bundaq // bundâğ.*

3. Bazı durumlarda da **q/x** ünsüzlerinin değişmesi: **Uygur, Taşkent, Nemengan** *toqta // toxta, toqsan // toxsan, baqtık // baxtik.*

4. **l // n** ünsüzlerinin değişmesi: *köyneq // köylek // kölläk // köñlek. Taşkent: koynäk // koyläk // koynäy.*

5. Benzeşme: **Taşkent:** *tâllu < tâlnı, tuzzi < tuznı // tuzniñ, âşşı < âşşı // âşniñ; Nemengan: quşşı < quşı // quşniñ, gäppi < gäpni // gäppiñ, tâşşı < tâşni // tâşniñ.*

6. Uygur Türkçesinin temel fonetik özelliklerinden biri “umlaut” olup, birinci hecedeki geniş **a/ä** ünlüleri ikinci hecedeki /i/¹⁶ ünlüsünün tesiriyle /ë/¹⁷ sesine döner: *at > ëti.* Bu hadise Nemengan ağzında görülür; Taşkent, Margılan ağzlarında ise görülmez. Ancak, Andican ağzındaki *at > ëti* gibi bir fonetik hadise “umlaut” kalıntılarındandır.

7. Nemengan ağzı ve Uygur Türkçesindeki seslerin düşmesi ve ünlülerin kısalığı gibi özellikler Taşkent ağzında da mevcuttur. Mesela Taşkent, Nemengan'da: *ädämlä keldülä, bizä > bzä, silä > slä.*

8. Karluk-Çigil-Uygur lehçesinde ünlülerin sayısı 6'dan 10'a kadar çıkar (Mesela, bu lehçeye giren ağzların ünlü sayısı: **a.**) Taşkent, Semerkant-Buhara grubu ağzlarında 6 ünlü fonem mevcuttur. Buhara, Karşı, Hocand, ve Çust ağzlarında da 6 ünlü fonem bulunur. Vadil, Cizzah ağzında da durum aynıdır; **b.**) Hokand ve Margılan ağzında 7'dir.).

9. Taşkent, Hemengan, Andican, Margılan, Hokand ağzlarının hepsinde de isimden isim yapma eki **-ni** (ve varyantları) ile yüklem ve ilgi hâli için kullanılır. Bu yüklem-ilgi hâli ekinin fonetik varyantlarına göre ağzlar ikiye alt gruba ayrılır:

a.) **-ni** eki ünsüzle biten kelimelere geldiğinde gerileyici benzeşme meydana gelen ağzlar. Buraya Taşkent, Nemengan ve fonetik özellikleri bakımından bu şehirlere

16 /i/ sesi *i-ı* arası bir ünlü sestir.

17 /ë/ sesi *e-ä* arası bir ünlü sestir.

yakın köylerin ağızları girer. Mesela: **Taşkent**: *tuzzi* < *tuzni*, *tâmmı* < *tâmnı*, *gäppi* < *gäpni*; **Nemengan**: *âttı* < *âtnı*, *tâllı* < *tâlnı*. Kıyaslayın: Yükleme hâli: *âttı* “atı”; İlgi hâli eki: *âttı başı* “atın başı”.

b. Yükleme-ilgi hâli ekinin *n*, *d*, *t*’li varyantlarının bulunuşu ile karakterize olan ağızlar Andican, Margılan, Hokand grubu ağızlarıdır. Bu ağızlar işte bu özelliklerinden dolayı Özbek Türkçesinin Kıpçak ağızına yaklaşıyor. Mesela: Andican, Margılan, Hokand: *âtasını kördi* “babasını gördü”, *âştı mazăsi* “yemeğin tadı”, *tâldı kesti* “söğüdü kesti”.

9. Bu ağız grubu şimdiki zaman kipinin süreklilik fonksiyonunu belirten iki şekilde sahiptir:

a.) **-vat** ve fonetik varyantları (-vat, -vât, -ut): Taşkent ve buna yakın köylerin ağızlarında (mesela Parkent): **vât**; Üyçi: **-vât**, Nemengan: **-ut**. Bu şekillerin köken itibarıyla aynı kaynaktan geldiği şüphesizdir.

	Taşkent’te	Nemengan’da	Uygur Türkçesinde
Teklik 1. Şahıs	bârvâtman “gidiyorum”	qıltutmân “yapıyorum”	qılvatımân “yapıyorum”
Teklik 2. Şahıs	bârvâtsân	qıluttisân	qılvatsân
Teklik 3. Şahıs	bârvâtı	qıluttı	qılvatıdu
Çokluk 1. Şahıs	bârvâtmız	qıluttımız	qılvatımız
Çokluk 2. Şahıs	bârvâtsiz	qıluttısız	qılvatsız
Çokluk 3. Şahıs	bârvâtıtlâ	qıluttı	qılvatıdu

b.) **-yâp** şekli Fergana vadisindeki şehir (Andican, Margılan, Hokand) ve bu şehirlere yakın köylerin ağızlarına hasır.

Teklik 1. Şahıs	qılyâpmân “yapıyorum”	bâryâpmân “gidiyorum”
Teklik 2. Şahıs	qılyâpsân	bâryâpsân
Teklik 3. Şahıs	qılyâptı	bâryâptı
Çokluk 1. Şahıs	qılyâpmiz	bâryâpmiz
Çokluk 2. Şahıs	qılyâpsiz	bâryâpsiz
Çokluk 3. Şahıs	qılyâptı	bâryâpmân

Fergana biçimine (Nemengan ağızı hariç) Semerkant biçimi de yakınlaşır:

Teklik 1. Şahıs	qılâpmân “yapıyorum”	berâpmân “veriyorum”
Teklik 2. Şahıs	qılâsân	berâpsân
Teklik 3. Şahıs	qılâptı	berâptı
Çokluk 1. Şahıs	qılâpmiz	berâpmiz
Çokluk 2. Şahıs	qılâpsiz	bârâpsiz
Çokluk 3. Şahıs	qılâptı	berâpmân

II. Özbek Türkçesinin Kıpçak Lehçesi. Bu lehçe her türden Türk boy ve uruklarının konuşanlarını kapsar. Bunlar arasında Kıpçak, Nayman, Kanglı, Mitan, Lakay, Uysun, Karakalpak, Saray, Kongirat, Kıyat, Dormen, Argın, Hitay, Tuyaklı vb. çoğu boy ve urukların ağzı vardır.

Kıpçak grubu ağızları sadece ağızlar için değil aynı zamanda sözlü halk edebiyatı için de çok önemli malzeme verir. Nesilden nesle aktarılan sözlü geleneğin zengin ürünleri, bilhassa kahramanlık destanları, Kıpçak şivelerinin kendine has özelliklerini aksettirir.

Özbek Türkçesinin Kıpçak lehçesi lengüistik açıdan kendine has tipik özellikler gösterir. Bunların belli başlı olanları şunlardır:

Fonetik Özellikleri

1. Karşılıklı çift ünlüler (u-ü, o-ö, ı-i, a-ä)'in bulunması ve bunun neticesinde ünlü uyumunun muhafaza edilmesi, yani günümüz Kazak, Kırgız, Karakalpak Türkçeleri ve Kıpçak grubuna giren diğer Türk lehçelerine has seslerin kök ve eklerde değişmesi: *köñülüm – köñlim, üstüdü – üstidä, qaraq, tämlärdän* vb.

2. Kelime başındaki orta yuvarlaklıktaki ünlülerin diftonglaşması: **ie, üö, uo** (*iet, uot, üöt* gibi): *üördäk < ordäk, ieçki < eçki, uorta < orta* vb.

3. *iyt, biyt* kelimelerinde diftongun kullanılması.

4. Kısa-uzun ünlülerin ayırt edilmemesi, ünsüz seslerin düşmesi neticesinde ortaya çıkan ikincil uzunlukların bulunması: *sü:bät (< suhbät)*.

5. Tonsuzlaşma *egip – egib, qap – qab* gibi.

6. Kelime başındaki /y/'nin /c/'ye dönmesi (**y > c**): *col < yol, caman < yaman* (Edebî dilde *yâmân*).

7. **ğ > v** değişmesi: *tağ > tav, ağız > avız*.

8. **g > y, ğ > y** değişmesi: *tegdi > tiydi, yigin > cıyın, sigir > sıyır*.

9. Ünlüler arasında **p, k, q** ünsüzlerinin tonlulaşması: *qap > qabı, ek- > egip, çiq- > çığıp*.

10. Kelime başında ünlü ve /h/ ünsüzü türemesi: *rus > orus, romal > oromal; arra > harra, ayvan > hayvan*.

11. Çok heceli kelimelerin sonundaki /k/, /q/ ünsüzlerinin düşmesi: *sarıq > sarı, kiçik > kiçi*.

Morfolojik Özellikleri

1. Yükleme ve ilgi hâli eklerinin *n, d, t'*li varyantların ortaya çıkması: **-nı /-ni, -dı /-di, -tı/-ti; -nıñ /-niñ, -dıñ /-diñ, -tıñ/-tiñ**.

2. Şahıs zamirlerinin yönelme hâli eki almış şekli: *mağan // mägän, sağan // sägän, uğan // ugän*.

3. Şimdiki zamanın süreklilik fonksiyonu **-catır / - cätir** ile kaşılır: *baracatır, keläcatır*.

4. Gelecek zaman fonksiyondaki sıfat-fiil eki **-tığan / -tigän** eki ile kaşılır: *cazatığan, kelätığan, oqıytığan*.

III. Özbek Türkçesinin Oğuz Lehçesi. Bu lehçenin içine Hive, Hanka, Şavat, Hazarasp, Gazavat, Şorahan, Ürgenç gibi ağızları girer. Ayrıca, Taşovuz ve Törtkök şehirlerinde de Oğuz lehçesinin konuşanları oldukça çoktur. Kuzey Özbek grubu (Karabulak, Mankent, Karamurt, İkan) da şüphesiz, Oğuz unsurlarının katılımı ile şekillenmiştir. Bu lehçenin temsilcileri başka bölgelerde de (mesela Cizzah yakınındaki Bağdan köyünde) görülebilir.

Oğuz lehçesinin kendine has en tipik özellikleri şu şekildedir:

Fonetik Özellikleri

1. Özbek Türkçesinin Kıpçak lehçesindeki gibi karşılıklı çift ünlülerin bulunması.
2. Kısa ve uzun ünlülerin bulunması, yani Türkmen Türkçesindeki gibi birincil uzun ünlülerin var olması: *a:t* (hayvan), *a:d* (isim); *ot* (ot, bitki), *o:t* (ateş).
3. Kelime başındaki /t/ ve /k/ ünsüzlerinin tonlulaşması (*t > d*, *k > g*): *dil* (til), *gel-* (kel).
4. /k/ ve /g/ ünsüzlerinin oldukça yumuşak olması.
5. “bol-” fiilindeki /b/’nin düşmesi: *bol-* > *ol-*.

Morfolojik Özellikleri

1. İlgî hâli ekinin -ıñ / -iñ şeklinde kullanılması: *atuñ* (âtniñ), *başıñ* (bâşniñ).
2. Yönelme hâli ekinin -a / -ä biçiminde kullanılması: *atama* (âtamgä).
3. Gelecek zaman kipi için -cak / -cäk ekinin kullanılması: *keläcäk*.
4. İstek kipi çekiminin -li eki ile kullanılması: *keläli*.
5. *bersänä* – *bersäñçi* şeklindeki emir kipi biçimlerinin mevcut olması.

Sonuç ve Değerlendirme

1. Türkçenin lehçeleri genel itibariyle *Kıpçak*, *Karluk* ve *Oğuz* grubu olmak üzere üç büyük grupta toplanır. Özbekistan’da bu üç grubun temsilcileri de iç içe yaşar. Birbirine karışmış olsalar da çoğunlukla Kıpçaklar Özbekistan’ın Kuzey bölgelerinde, Karluklar Güneydoğu, Oğuzlar da Kuzeybatı bölgelerinde yaşar. Özbek Türkçesi ağızları da Özbekistan’ın etnolojik yapısına bağlı olarak bu üç grubun dil özelliklerini taşır ve bu sebeple Özbek ağızları da *Kıpçak*, *Karluk-Çigil-Uygur* ve *Oğuz* lehçeleri şeklinde üç ana gruba ayrılır.

2. Özbekistan coğrafyasında Türklerin Karluk, Kıpçak, Oğuz boylarının bir arada yaşaması neticesinde ortaya çıkan karmaşık yapı Özbek Türkçesi ağızlarına da yansır. Bu etnolojik yapısı gereği Özbek Türkçesinin oldukça çok sayıda ağız grubu vardır ve ağızların çokluğu da sınıflandırmayı zorlaştırır. Özbekistan Cumhuriyeti sınırları dışında da Özbeklerin yaşadığı hesaba katıldığında bu zorluk daha da artar.

3. Ekim devriminden sonraki yıllarda başlayan Özbek ağız araştırmaları, 1950 ve 1960’lı yıllarda ivme kazanmış, özellikle 1970 ve 1980’li yıllarda gittikçe gelişmiştir. 1990 ve sonrasında da bu sahada incelemeler yapılmış ve değerli çalışmalara imza atılmıştır.

Y. D. Polivanov, Gazi Alim Yunusov, V. V. Reşetov, A. K. Baravkov gibi araştırmacıların sınıflandırma çalışmaları Özbek ağız araştırmaları için önemli kaynak eserlerdendir.

Günümüzde de ağız araştırmalarına ve bu alanda eserler üretilmeye devam edilmektedir. Özellikle de ağızların söz varlığı ortaya konulmakta ve ağız sözlükleri hazırlanmaktadır. Ayrıca standart dilin şekillenmesinde hangi ağız ya da ağızların etkin olduğu hususu irdelenmektedir.

4. Ağızların sınıflandırılmasında bazen etnolojik yapı göz önünde bulundurulurken, çoğunlukla fonetik ve morfolojik özellikler dikkate alınmıştır. Uygulanan ölçütlere göre de büyük ve küçük ağız grupları belirlenmiş; ana ve alt grupların kendine has fonetik ve morfolojik özellikleri örneklerle gösterilmiştir.

5. Yapılan çalışmalarda *Karluk*, *Kıpçak* ve *Oğuz* ana grupları için *lehçe* bazen de *diyalekt* terimi (*Karluk-Çigil-Uygur lehçesi* / *diyalekti*, *Kıpçak lehçesi* / *diyalekti*, *Oğuz lehçesi* / *diyalekti*); bu gruplara giren alt ağızlar için ise *şive* terimi kullanılmıştır (*Taşkent şivesi*, *Fergana şivesi*; *Kongirat şivesi*, *Hive şivesi* vb.).

6. Standart Özbek Türkçesi yazı dilinin imla kuralları, bunun yanı sıra fonetik ve morfolojik sistemi esas olarak *Karluk-Çigil-Uygur* ana lehçe grubunun (fonetik yönden *Taşkent ağızına*, morfolojik yönden ise *Fergana ağızına*) alt grup ağızlarına dayandırılrsa da *Kıpçak* grubu ağızları da edebî dilin şekillenmesinde etkilidir, hatta içinde *Oğuz* grubu unsurlarını da barındırır.

7. Özbek Türkçesi ağızlarından *Kıpçak lehçesi grubu* Kazak Türkçesi, Karakalpak Türkçesi, Kırgız Türkçesi, Tatar Türkçesi vb. ile ilişkili iken, *Oğuz lehçesi* grubu Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi ile genel ortak özelliklere sahiptir. *Karluk-Çigil-Uygur* lehçesi grubu ise doğrudan Uygur Türkçesine yakındır. Örneğin:

a.) Özbek Türkçesinin *Kıpçak grubu ağızları* fonetik ve morfolojik olarak başta Kırgız Türkçesi ve Kazak Türkçesi olmak üzere genel Türkçenin *Kıpçak grubu* (Kuzey-Batı grubu) lehçelerine yakındır. Mesela, kelime başın /y / ünsüzü /c/’ye döner: *yer – cer*; *yol – col*; kelime sonundaki /ğ/ ünsüzü /v/ olur: *tag – tav*.

b.) *Oğuz grubu ağızları* fonetik ve morfolojik bakımdan Türkmen Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi ve Türkiye Türkçesi olmak üzere genel Türkçenin *Oğuz grubu* (Güney-Batı grubu) lehçeleri ile ortak özelliklere sahiptir. Mesela, başındaki /t, k/ tonsuz ünsüzleri yerine /d, g/ tonlu biçimler kullanılır: *keldi – geldi*; kelime sonunda bulunan *k-g, ğ-q* ünsüzleri dar ünlülerden sonra düşürülür: *tirik - di:ri, sariq – sari*.

c.) Standart Özbek Türkçesinin asıl dayandığı *Karluk-Çigil-Uygur ağız grubu* ise doğrudan Uygur Türkçesi olmak üzere genel Türkçenin *Karluk grubuna* (Güney-Doğu grubu) yakındır. Mesela, *g-k, ğ-q* ünsüzleri tonlu ya da tonsuz biçimde korunmuştur: *târiğ // târiq, sârîğ // sariq*.

8. Özbek ağızları üzerine Türkiye’de yapılmış çalışma mevcut değildir. Ancak, Özbekistan ve Rusya’da Özbek ağızları üzerine hem genel hem de her ağız için ayrı ayrı fonetik, morfolojik, leksik birçok çalışma ortaya konmuştur. Bu eserlerden hareketle Özbek ağızları konusunda kapsamlı bir inceleme yapılabilir.

9. Bu çalışmada Özbek Türkçesi ağız araştırmaları tarihçesine kısa bir göz atıldı. Konu üzerine çalışan araştırmacılar ve eserlerine dikkat çekildi.

Çalışmada getirilen sınıflandırma örneklerinden Özbek Türkçesi ağızlarının hangi ana ve alt gruplara ayrıldığı ve nerelerde konuşulduğu görülebilecektir. Ayrıca, ortaya çıkan ağız gruplarının ayırt edici fonetik ve morfolojik özellikleri de gösterilmiştir. Böylece sınıflandırma çalışmalarında uygulanan ölçütler ve her bir grubun kendine has tipik gramatik özellikleri tespit edilebilecektir.

10. Sınıflandırmalara göre Özbek Türkçesinin ana ve alt ağız grupları şu şekildedir:

A. Karluk-Çigil-Uygur Lehçesi (V.V. Reşetov'un Sınıflandırmasına Göre):

I. Fergana Grubu: 1. *Nemengan Diyalekti* (Nemengan şehir ağızı, Nemengan vilayetindeki Üyçi, Çortag ağızları), 2. *Andican-Şehrihan Diyalekti* (Andican şehir ağızı, Şehrihan ağızı ve Andican vilayetindeki diğer bazı ağızlar), 3. *Oş-Özgen Diyalekti* (Oş, Özgen, Celalabad ağızları), 4. *Margılan-Hokand Diyalekti* (Margılan, Fergana şehir ağızı, Vadil, Hokand ağızları).

II. Taşkent Grubu: 1. *Taşkent Diyalekti* (Taşkent şehir ağızı, Taşkent vilayetindeki Parkent, Piskent, Karahıtay ağızları), 2. *Cizzah Diyalekti* (Taşkent ve Semerkant vilayetindeki Cizzah, Has (Havas) vb., Kaşkaderya vadisindeki Polati, Molati, Bayterek vb. ağızlar).

III. Karşı Grubu: 1. *Karşı Diyalekti* (Kaşkaderya vadisindeki Karşı, Şehrisebz, Kitab, Yekkebag vb. ağızlar), 2. *Semerkant-Buhara Diyalekti* (Semerkant, Buhara, Lenabad (Hocand), Fergana vadisindeki Çust, Kaşkaderya vadisindeki Kasan ağızları).

IV. Kuzey Özbek Grubu: 1. *İkan-Karabulak Diyalekti* (İkan, Karabulak, Mamkent, Karamurt vb. ağızlar), 2. *Türkistan-Çimkent Diyalekti* (Türkistan, Çimkent, Sayram ağızları).

B. Kıpçak Lehçesi (Gazi Alim Yunusov'un Sınıflandırmasına Göre):

Bu lehçede konuşan Özbekler Özbekistan'ın Ahengeran vadisinde, Mirzeçöl'de, Oratepe civarında, Semerkant, Zereşan, Buhara bölgelerinde, Kaşkaderya, Surhanderya ve Kuzey Harezmi'de yaşar. Bu lehçenin temsilcileri Harezmi, Andican, Nemengan, Hokand, Fergana bölgelerinde de görülür. Ayrıca, Karakalpakistan'ın Kıpçak, Çimbay, Kongırat bölgelerinde; Tacikistan'ın Lakay ve Kurgantepe, Kabadiyan, Saraykamar ve Kölab bölgelerinde; Afganistan'ın kuzeyinde yaşayan Özbekler de bu lehçeye dâhildir. Dört ana ağza ayrılır:

1. Kırk ağızı. Bu grup Cizzah ve Semerkant arasındadır, yani Semerkant vilayetinin Bulungur ilçesindeki Kırk ağızı girer.

2. Celayir-Lakay ağızı. Bu grubun konuşanları Tacikistan ve Kırgızistan'da yaşar.

3. Kıpçak ağızı. Bu gruba Andican vilayetinin Kurgantepe, Celalkuduk, Ayim ilçelerindeki ağızlar dâhil edilir.

4. Gürlen ağızı. Bu grubun konuşanları Harezmi vilayetinin Gürlen ilçesinde yaşar.

C. Oğuz Lehçesi (Y. D. Polivanov'un Sınıflandırmasına Göre):

1. Güney Harezmi grubu ağızları (Hive, Yeni Ürgenç, Şavat, Gazavat, Hazarasp, Yeni Arık, Hanka ağızları; ayrıca, Taşovuz ve Törtkök ağızları; bu gruba Şorahan ağzı ayrı bir tür olarak dâhil edilir).

2. Kuzey Oğuz grubu ağızları (Karabulak, Mankent, Karamurt, İkan ağızları; bu gruba Fariş bölgesindeki Bağdat ağzı da dâhil edilir.)

Kaynakça

- ABDULLAYEV, F. A. (1957). *Özbek Tiliniñ Kıpçak Şevesi*, (Özbek Dialektologiyasidan Materiallar, I), Taşkent.
- ABDULLAYEV, F. A. (1961). *Özbek Tiliniñ Harezmi Şeveleri*, I. Lugat, II. *Harezmi Şeveleriniñ Tasnifi*, Taşkent.
- ABDULLAYEV, F. A. (1978). *Özbek Tiliniñ Oğuz Lehçesi*, Taşkent: Fen Yay.
- ABDULLAYEV, N. (1976). "Afganistandagi Özbek Şeveleri Leksikası", *Özbek Tili ve Edebiyatı*, 1. Sayı.
- ABDURRAHMANOV, G., Şükürov, Q. Mahmudov: (2008). *Özbek Tilining Tarihîy Grammatikası*, Özbekistan Faylasuflari Milliy Camiyati Neşriyatı, Taşkent.
- AFZALOV, Ş. (1957). *Özbek Tiliniñ Parkent Şevesi*, (Özbek Dialektologiyasidan Materiallar, I), Taşkent.
- ALİYEV, A.Y. (1959). *Özbek Tiliniñ Üyçi Şevesi*, Taşkent.
- ALİYEV, A.Y. (1974). *Özbek Dialektologiyasidan Materiallar*, Taşkent.
- ALİYEV, A.Y. (1991). *Özbek Dialektologiyasidan Materiallar*, Taşkent.
- BARAVKOV, A. K. (1940). "Literatura i iskusstvo Uzbekistana", Taşkent.
- BARAVKOV, A. K. (1953). "Vosrosı Klassifikatin Uzbekskix Norodnix Govorov", İzvetiya AN. UzSSR, Taşkent, s. 58-73.
- CEMALHANOV, H. (2005). *Hazirgi Özbek Adabiy Tili*, Talqin Neşriyat, Taşkent.
- CORAYEV, B. (1964). *Özbek Tiliniñ Şehrisebz Şevesi*, Taşkent.
- CORAYEV, B. (1969). *Yukari Kaşkaderya Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- CUMANAZAROV, Y. (1961). *Hazarasp Şevesiniñ Morfoloğik Hususiyatleri*, Taşkent.
- CUMANAZAROV, Y. (1971). *Özbek Edebiy Tili ve Cenubiy Harezmi Dialekti*, Taşkent.
- DANIYAROV, H. (1976). *Eski Özbek Edebiy Tili ve Kıpçak Dialektleri*, Taşkent.
- DANIYAROV, H. (1979). *Kıpçak Dialektleriniñ Leksikası*, Taşkent: Fen Yay.
- ENAZAROV, T. (1995). *Özbek Dialektologiyasidan*, Taşkent.
- FERMANOV, İ. (1960). *Özbek Tiliniñ Oş Şevesi*, Taşkent.
- GULAMOV, H. (1964). *Özbek Tiliniñ Cizzah Şevesi*, Taşkent.
- İBRAHİMOV, S. İ. (1956). *Fergana Şeveleriniñ Kesb-Hüner Leksikası*. I. Cilt (II-III. Ciltler 1959) Taşkent.
- İBRAHİMOV, S. İ. (1957). *Özbek Tiliniñ Beşkent Rayon Şeveleri*, UDM, I. Tom. Taşkent.
- İBRAHİMOV, S. İ. (1967). *Özbek Tiliniñ Andican Şevesi*, Taşkent: Fen Yay.
- İŞAYEV, A. (1977). *Karakalpagistandagi Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- KADİROV, F. K. (1949). *Özbek Şevelerini Örgeniş ve Tasnif Kılış Meselesi*, Fergana.
- MADRAHİMOV, A. (1973). *Özbek Tiliniñ Oğuz Lehçesi Leksikasını Örgeniş Meseleleri*, Taşkent.

- MENGLİYEV, Bahtiyar, Oral Haliyarov (2008). *Özbek Tilidan Universal Qollanma*, Taşkent: Fen Yay.
- MİRSAATOV, T. Z. (1953). *Özbek Tiliniñ Kırk Şevesi*, Taşkent.
- MİRZAYEV, M. (1969). *Özbek Tiliniñ Buhara Gruppya Şeveleri*, Taşkent.
- MUHAMMEDCANOV, K. (1981). *Cenubiy Kazagıstan Özbek Şeveleri* (Karluk ve Kıpçak Tip Şeve Materialleri Esaside), Taşkent.
- NASİROV, Ş. (1980). *Özbek Tiliniñ Kokan Şevesi*, Taşkent.
- NAZAROV, Nasriddin (2010). *Lakaylar: Dialektologiya ve Frazologiya*, Taşkent.
- ÖZTÜRK, Rıdvan (2007). “Özbek Türkçesi”, *Türk Lehçeleri Grameri*, (Ed. Ahmet B. ERCİLASUN), Ankara: Akçağ Yayınları, s.291-354.
- POLİVANOV, Y. D. (1933). *Uzbekskaya Dialektologiya i Uzbekskiy Literaturıny Yazık*, Taşkent.
- RAHİMOV, S. (1974). *Surhanderya Oblastidagi Özbek Şeveleri Leksikası*, Taşkent.
- RAHİMOV, S. (1985). *Özbek Tili Surhanderya Şeveleri* (Fonetika, Leksika), Taşkent: Fen Yay.
- RECEBOV, N. (1962). *Özbek Dialektologiyası Kursiden Materialler*, Semerkant.
- RECEBOV, N. (1977). *Özbek Tiliniñ Garbiy Semerkand Şeveleri*, Taşkent.
- RECEBOV, Nazar (1990). *Özbek Halk Şevelerinde Fe'lniñ Morfologik Tüzilişi*, Taşkent: Özbekistan SSR “Fen” yay.
- RECEBOV, NAZAR (1996). *Özbek Şeveşinaslığı*, Taşkent: Okutuvçı yay.
- REŞETOV, V.V. (1959). “Uzbekskiy Yazık”, C- I, s.59-67, Taşkent.
- REŞETOV, V.V. (1966). “Özbek Şeveleriniñ Klassifikatsiyası”, *Uzbek Tili ve Edebiyatı*. I Sayı, s. 3-8, Taşkent.
- REŞETOV, V.V., ŞAABDURAHMANOV, Ş. (1962). *Özbek Dialektologiyası*, Taşkent.
- REŞETOV, V.V., ŞAABDURAHMANOV, Ş. (1978). *Özbek Dialektologiyası*, Taşkent.
- SADIKOV, T. (1968). *Taşkent Oblast Şeveleri Leksikası*, Taşkent.
- SEYFULLAYEVA, R.R., vd. (2010). *Hozirgi Özbek Adabiy Tili*, Taşkent.
- ŞAABDURAHMANOV, Ş. (1962). *Özbek Edebiy Tili ve Özbek Halk Şeveleri*, Taşkent.
- ŞAABDURAHMANOV, Ş. (Editör) (1971). *Özbek Halk Şeveleri Lügati*, Taşkent: Fen Yay.
- ŞARİPOV, A. (1967). *Cenubiy Kırgızistandagi Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- ŞEFEKOV, H. (2006). *Kölab Özbekleri*, Duşenbe: Nesafat.
- ŞERALİYEV, E. (1974). *Şimaliy-Şarkiy Tacikistandagi Özbek Şeveleri Leksikası*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1972). *Kaşkaderya Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1974). *Kuyı Kaşkaderyadagi Özbek Şeveleri*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1975). *Özbek Halk Şeveleriden Tekstler*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1978). *Kaşkaderya Oblast Özbek Halk Şeveleri*, Taşkent.
- ŞERMATOV, A. (1981). *Kaşkaderyadagi Özbek Halk Şeveleri*, Taşkent.
- TORAKULOV, A. (1971). *Kokan Gruppya Şeveleri Leksikası*, Taşkent.
- TOYÇİBAYEV, B., B. Hasanov (2004). *Özbek Dialektologiyası*, Abdulla Qadirov Namidagi Halk Merası Neşriyatı Yay., Taşkent.
- YILDIRIM, Hüseyin (2009). “Özbek Türkçesindeki o (â) Ünlüsü Üzerine”, *Gazi Türkiyat* 5, s. 569-584.

- YILDIRIM, Hüseyin (2012). *Özbek Türkçesi (Dil Bilgisi-Alıştırmalar-Konuşma-Metinler)*, Ankara: Gazi Kitapevi.
- YUDAHİN, K.K. (1939). *Uzbekskiy Yazık, Literaturnaya Ensiklopediya*, T. XI. Moskova.
- YUNUSOV, Gazi Alim (1936). *Özbek Lehçelerini Tasnifde Bir Tecrube*, Taşkent.
- ZARUBİN, İ. İ. (1925). *Spisok Narodnostey Turkestanskogo Kraya*. Leningrad.
- ZUFAROV, S. (1966). *Özbek Tiliniñ Sayram Şevesi*, Taşkent.

KÖL TİGIN KİŞİ ADI VE MANAS'IN AYKÖL EPİTETİ

Köl Tigin Person Name and Epithet of Manas Ayköl

Nuridin USEEV*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 147-156

Öz: Türk Dünyasının bin senelik destan geleneğini, tarihini, kültürünü ve dünya görüşünü kendi içinde barındıran Manas Destanı, bilim adamlarının çoğunluğuna göre VI-XI. yüzyıllar arasındaki Eski Türk devrinde oluşmaya başlamış, bundan dolayı o devrin bazı özelliklerini yansıtmaktadır. Bunu sadece söz konusu destanda bulunan *bark*, *türk* gibi kelimeler ve bu kelimelerin yansıttığı kültürel-etnografik bilgiler kanıtlamaktadır. Bilindiği gibi II. Türk Kağanlığı'nın kurucusu İltiş Kagan'ın oğlu Köl Tigin bu devletin gelişmesinde, büyümesinde büyük katkı sağlayan kahramandır. Onun ismi çalışmalarda Kül Tegin, Köl Tigin şeklinde okunmakta, *köl* kelimesinin anlamı hakkında değişik görüşler ileri sürülmektedir. Örneğin, *kül* şeklinde okuyanlar bu kelimenin yanan şeylerden artakalan toz maddeyi, külü bildirdiğini ve ateş kültü ile ilişkili olduğunu düşünmektedirler. *Köl* varyantını tercih edenler de söz konusu kelimenin 'göl' anlamına gelerek bir insanın göl gibi geniş bilgisini, entelektüel ya da ruhanî gücünü temsilen "göl" sembolüne işaret ettiğini ileri sürmektedirler. Bunun yanı sıra Manas'ın en önemli epiteti olan *ayköl* kelimesi gölü bildiren *köl* kelimesinden oluşmakta ve onun yüce, geniş gönlünü, aff edici, merhametli, hoşgörülü kişiliğini yansıtmaktadır. Bu ve bunun gibi diğer bilgiler Köl Tigin kişi adındaki *köl* kelimesinin gölle ilgili olabileceğini desteklemektedir.

Anahtar Kelimeler: Köl Tigin, göl, Manas Destanı, Manas, epitet, ayköl.

Abstract: The Manas epic, which contains the thousand-year-old epic tradition, history, culture and worldview of the Turkish world, is based on the majority of scholars, it began to take place in the Old Turkish era between VI-XI centuries. Therefore, it reflects some of its characteristics. This is evidenced by *bark*, *türk* words which passing only in this epic and cultural-ethnographic information reflected by these words. As is known Köl Tigin, the son of İltis Kagan, the founder of the II Turkish Khanate, is the hero who contributed greatly to the growth of this state. His name in studies, is read in the form of Köl Tigin or Kül Tegin, and various opinions are being put forward about the meaning of the word *köl*. For example, those who read in the form of *köl* thinks that this balm is related to dust, ash, and fire ashes that remain behind the burning things and it is associated with the cult of fire. Those who prefer the *köl* variant also claim that the word means 'lake', indicating that a person points to the lake as a symbol of the lake, representing the wider knowledge of the lake and the intellectual or spiritual power. In addition, the most important epithet of Manas, *ayköl*, is composed of the word *köl* which declares the lake and reflects his supreme, wide heart, forgiving, compassionate, tolerant personality. Other information, such as this, supports that the Köl Tigin name may be related to the lake.

Keywords: Köl Tigin, lake, Manas Epic, Manas, epithet, ayköl.

* Yard. Doç. Dr., Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi, Bişkek/KIRGIZISTAN, nuruseev@gmail.com. Gönderim Tarihi: 15.02.2017 / Kabul Tarihi: 18.04.2017

Giriş

Moğolistan'da kurulmuş olan Türk devletlerinin en sonucusu 840 yılında Ötüken Uygur Kağanlığını yıkarak yerine kurulan Kırgız Kağanlığıdır. Dolayısıyla Moğolistan'daki Türk devlet varlığının son temsilcileri de Kırgızlardır. Ancak nüfus sayısının azlığı, Çin'in her zaman uyguladığı iki yüzlü siyaseti ve diğer Türk boylarının Batıya doğru kayması sonucu Kırgızlar, Moğolistan'a hâkim olamamışlar, bu kutsal toprakları 920'lerde Kara Kidanlara bırakmak zorunda kalmışlardır. Ancak, A. Bakirov'un belirttiği gibi, Moğolistan'daki Türk varlığının son temsilcileri olan Kırgızlar, kendilerini Türk Kağanlığının şanlı şerefli tarihinin mirasçıları olarak görmüşlerdir (Bakirov 1997: 88).

Eskileri gibi büyük bir imparatorluk kuramayan, bozkırdaki Türk asıllı ve diğer halkları bir araya toplayamayan Kırgızlar, üzüntülerini de sadece Türk değil, dünya destanlarının içinde ayrı bir yeri bulunan Manas Destanı'nda dile getirmişlerdir. Çünkü Manas Destanı, Altay'daki Türk boylarının Kalmuk, Çin esaretinden kurtulmak için verdiği mücadelesiyle başlayarak Çini ele geçirmesiyle biten bir destandır. Yani bir imparatorluk kurma destanıdır. Bilindiği gibi, Moğolistan'da, Ötüken'de kurulmuş büyük bozkır imparatorluklarının kendilerini ispat etmek için yapması gereken en önemli iş Çini hakimiyeti altına almak idi.

Manas Destanı ile Eski Türk tarihi, kültürü, hayat tarzı arasındaki benzerliklerden dolayı bilim adamlarının çoğu, Manas Destanı'nı VII-X. asırlar arasında ortaya çıkan ve Eski Türk devrini tasvir eden bir destan olarak kabul etmektedirler. Örneğin, A. H. Margulan, Manas Destanı'ndaki tüpkü han terimi ile Yenisey Kırgız Kağanlığı'nın hükümdarı verildiğini düşünerek söz konusu destanın eski tabakasının Türk Kağanlığı devrinde oluştuğunu düşünmektedir (Margulan 1964: 40-41). Manas Destanı'nı tarih açısından değerlendiren H. Geyikoğlu da şunları belirtmektedir:

'Manas Destanı, çeşitli bilgileri ihtiva eden bir komplekstir. Burada tarih, etnografya, dil, felsefe, folklor, diplomasi, askerlik, halk pedagojisi, müzik kültürü, halk hekimliği gibi çeşitli konularda bilgiler geçmektedir. Manas Destanı, eski devirlerin hayatını yansıtmaları bakımından diğer destanlar arasında ayrı bir yer tutmaktadır. Destan, en az bin yıl önceki büyük Türk devletlerini kuran boy ve kabilelerin hayatını, gelenek-göreneklerini gözümüzün önünde canlandırmaktadır' (Geyikoğlu 2001: 204).

Manas Destanı Eski Türk devrinde oluştuğu ve bu devri yansıttığı için söz konusu destanın dilinde, olaylar örgüsünde ve kahramanlar sisteminde Eski Türk devrine özgü özellikler bulunmaktadır. Örneğin, Orhun yazıtlarında yer alan ve 'türbe, mezarlık' anlamına gelen *bark* kelimesi Kırgız Türkçesinde sadece Manas Destanı'nda geçmekte ve Manas'ın türbesi ile Bilge Kağan, Köl Tiğın türbelerinin ortasında ilgi çekici benzerlikler bulunmaktadır (Useev 2016a: 173-191). Manas Destanı'ndaki Manas ile II. Türk Kağanlığı'nın kurucusu İltəriş'in, Manas'ın en yakın arkadaşı, danışmanı olan Almambet ile İltəriş'in en yakın arkadaşı, danışmanı Tunyukuk'un arasında birçok benzerlik bulunmaktadır. Özellikle yazıtlardaki Küli Çor ile destandaki Külçoro arasında devlet yönetimindeki yeri, kağanla olan ilişkisi ve isimlerinin aynı kökten gelmesi gibi çok ilgi çekici ve inkâr edilmeyen ortak özelliklerin olması, Manas Destanı'nda Eski Türk hayatına, tarihine, kültürüne, dünya görüşüne ait birçok unsurun

korunduğunu ispatlamaktadır (Useev 2016b: 276-283). Biz bu makalemizde Eski Türk dili, tarihi çalışmalarında tartışma yaratan Köl Tigin-Kül Tigin okunuşlarını Manas Destanı aracılığıyla ele almaya çalıştık.

1. Köl Tigin-Kül Tegin Tartışması

Köktürk harfli yazıtlarda geçen kişi adları bugünlerde olduğu gibi çocuk doğduğunda hemen verilen ve hayatının sonuna kadar taşınan adlar değildir. Söz konusu yazıtlardaki kişi adları er at diye adlandırılan, herhangi bir kahramanlık gösterdikten ya da önemli bir özelliğe, yeteneğe sahip olduktan sonra kazanılarak bu kahramanlığı, özelliği, yeteneği yansıtan isimlerdir. Bundan dolayı bu kişi adlarının en önemli özelliği devrin içtimai-siyasi düzenine ve yazıtların görevine (merhumun hayatını, onun kahramanlıklarını, önemli işlerini gelecek nesile aktarmak) uygun olarak yönetimdeki, ordudaki yerini, görevini gösteren unvanlardan, kişisel niteliklerini, belirli bir erdemini yansıtan epitetlerden oluşan ve her zaman iki veya ikiden fazla öğeden kurulan takma adlar olmasıdır (Useev 2011: 206). Bundan dolayı Köl Tigin yazıtında hayatı anlatılan ve II. Türk Kağanlığı'nın kurucusu İltiş Kağan'ın ikinci oğlu olup, bu devletin gelişmesinde çok büyük katkı sağlayan Köl Tigin'in ismi de *köl* epitetinden ve 'şehzade, kağan oğlu' anlamına gelen *tigin* unvanından oluşmaktadır. Ancak söz konusu kişi adı yazıtlarda *nigit lwk* şeklinde geçmektedir. Daha net söylersek, *lwk* kelimesini hem *kül* hem de *köl* diye okumak mümkündür. Dolayısıyla Köktürk harfli yazıtların incelenmesinin ilk aşamasında ele alınan kişi adını Kül Tigin şeklinde okumak yaygın olmuştur. Örneğin, Köktürk yazısını çözen, ilk olarak yayımlayanlardan V. Thomsen, söz konusu kelimeyi *kül* şeklinde okumuş, Manas Destanı'nın ikinci dairesi olan Semetey Destanı'ndaki Külçoro isminden hareketle 'çiçek' anlamına gelen Farsça *gül/kül* kelimesi ile ilişkili olabileceğini düşünmüşse de 'yiğit, kahraman' anlamına gelen *külig* kelimesine bağlamanın daha gerçekçi olacağını belirtmiştir (Thomsen 2011: 97). Gerçekten de Farsça *gül* kelimesi Kırgız Türkçesinde *kül* değil, *gül* şeklinde yer almaktadır. Üstelik bazı bilim adamları Semetey Destanı'ndaki Külçoro isminin Eski Türkçedeki *külig* ve çor unvanlarından oluştuğunu düşünmektedirler (Caynakova ve Boronov 1995: 578-579). Gerçi V. Thomsen ve W. Radloff ikisi de *kül* kelimesinin *külig* "cesur" (< kü-lig "şanlı") sözüne bağlamayı tercih etmişlerdir (Bazin 2016: 209). A. Temir, *kül* diye okuyarak *kül* kelimesinin ateşten kalan külü bildirdiğini belirtmekte ve ateş kültü ile ilişkili olduğunu düşünmektedir. Delil olarak 'ateş prensi' anlamına gelen Moğolca *otçigin* sözünü göstermektedir. Divân ü Lügât'it-Türk'deki unvanlarda geçen *köl* kelimesini ise İslamın etkisiyle ateş kültürünün unutulmasına bağlamaktadır (Temir 1981: 194-200). A. Temir'in görüşüne katılan S. F. Barutçu, sözün etimolojisine farklı bir açıdan yaklaşmaktadır. Yani bugünlerde *kül* olarak bulunan söz konusu kelimenin - Eski Uygurcadaki 'yanmak, ateş etmek' anlamına gelen *köy-*, *köny-* fiillerini kanıt olarak göstererek - Eski Türkçede *köl* şeklinde bulunabileceğini düşünmektedir (Barutçu 1983: 101-104). Eski Uygurca ve Çince kaynakların ışığında bazı Eski Türkçe yer ve kişi adlarını yeniden okumaya çalışan M. Ölmez, Korece ve Eski Çince örnekleri göz önünde bulundurarak *kül* şeklinde okunması gerektiğini ifade etmektedir (Ölmez 2011: 633).

lwk harfler kelimesini *köl* diye okuyanların başında O. F. Sertkaya ile L. Bazin gelmektedir. O. F. Sertkaya, Divân ü Lügât'it-Türk'de geçen *köl* kelimesinin Oğuz

Kağan oğullarında olduğu gibi kişi adı olarak kullanılabileceğini dikkate alarak *köl* şeklinde okumayı önermektedir (Sertkaya 1974: 23-25). Ele alınan kelimeyi *köl* diye okuyanların en ısrarlı savunucusu L. Bazindir. O, Mahmud Barskanı, Uygur hanlarına verilen Köl Bilge Han unvanının göl kadar engin zekâyı çağrıştırdığını ifade ettiğini ve Dalay Lama unvanında olduğu gibi Türk-Moğol dünyasında, geniş su birikintisi adlarının (göl, deniz, okyanus) bir insanın devasa gücünü ya da fikirlerini tanımlamakta kullanıldığını göstererek şöyle demektedir: ‘*Dolayısıyla Orhon Yazıtları’ndaki bu adı Köl Tegin şeklinde okuyor ve ilk terimin tükenmez bir entelektüel ya da ruhanî gücü temsilen “göl” sembolüne işaret ettiğini düşünüyöruz*’ (Bazin 2011: 137; Bazin 1981: 1-7; Bazin 2016: 209-214). L. Bazin, aynı zamanda makalesinde karşı görüşü savunan V. Barthold ile Sir Gerard Clauson’un kanıtlarının tutarsızlığını da göstermiştir (Bazin 2016: 209-214). Bize göre, **lwk** harflerinin kelimesi *köl* şeklinde okunmalıdır ve kelime su birikintisi olan gölle, denizle ilişkilidir. Bunu Manas Destanı’ndaki veriler de desteklemektedir.

2. Manas Destanı’ndaki Manas’ın Suyla İlgili Epitetleri

Manas Destanı’nın ana kahramanı olan Manas’ın en yaygın kullanılan, en önemli epiteti **ayköl** kelimesidir:

S.Orozbekov, VII. kitap, s. 454	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Alardı taştap salıņar, Ayköl Manas kanıņar, Alda emne kebi bar Kabarın ugup alıņar.	<i>Onları öyle bırakınız, Ayköl Manas hanınız, Onda ne yenilik Haberini bir alınız.</i>
S. Karalaev, ‘Manas’, 2010, s. 972	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Ayrı beles tayıpaņdı Ayköl Manas kabılan Altı aylanta kuudu ele, Cetim kaykaņ döböçö Cetkileņ ayköl Manas kan Ceti aylanta kuudu emi.	<i>Küçük dağ belini Ayköl Manas kaplan Altı döndüre kovaladı, Yalnız sarp kayalık Cesur ayköl Manas han Yedi döndüre kovaladı.</i>
C. Mamay, ‘Manas’, 2004, s. 181	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Ortodo turgan Koņurdu, Opol toodoy doņuzdu, Ayköl Manas kabılan, Kaptaldan arı bir koydu.	<i>Ortada duran Koņur’u, Büyük dağ gibi domuzu, Ayköl Manas kaplan, Yan tarafa bir vurdu.</i>

Gördüğümüz gibi S. Orozbekov, S. Karalaev ve C.Mamay gibi üç ayrı Manasçının söylediği metinlerde Manas'ın en önemli epiteti olarak *ayköl* kelimesi kullanılmıştır. Dolayısıyla bu epitetin anlamı büyük önem arz etmektedir. Çünkü epitetler bir nesnenin, insanın, olayın ve kavramın sıfatlarını, kökenlerini, başkalarından farklı özelliklerini yansıtarak özelleştiren kelimeler ya da kelime gruplarıdır. Epitetler sabit ve değişken olarak ikiye ayrılır. Sabit epitetler halk edebiyatı eserlerinde çok kullanılan, artık kalıplaşmış kelime ve kelime grupları ise, değişken epitetler söyleyici tarafından oluşturulan, sadece belirli bir metinde geçen kelime ve kelime gruplarıdır (Şeriyeve ve Muratov 1994: 116). Türkiye'de epitetler üzerinde yapılan çalışmaları değerlendiren S. Bekki, epiteti şöyle tanımlamaktadır: '*Epitet, sözlü gelenek ürünlerinde, estetik özellik kazandırılmak istenen kahraman yahut herhangi bir nesnenin rengini, hacmini, güzelliğini veya çirkinliğini yansıtmak için o kahraman ya da nesneye koşulan öğelerdir*' (Bekki 2012: 204-205). Ural Batır adlı Başkır destanındaki epitetleri ele alan makalesinde G.V.Yuldıbayeva, epitetlerin iki grupta toplandığını, birinci gruptakiler nesnenin, kahramanın değişik sıfatlarını: rengini, malzemesini, yaşını, fizikî özelliğini belirttiğini, ikinci gruptakiler ise anlatılmakta olan nesneye veya kahramana verilen ahlakî-etik, estetik ve duygusal değerlendirmeleri bildirdiğini ifade etmektedir (Yuldıbaeva 2011: 150). Dede Korkut destanındaki epitetleri ele alan İ.Başgöz, epitetler hakkında şunları anlatmaktadır:

'Bamsı Beyrek'in uzatılmış epiteti, birkaç cümleye sıkıştırılmış bir şekilde hikâyesinin anlatılmasından başka birşey değildir. Bir kapsül içine sıkıştırılmış, minicik Beyrek hikâyesi. Epitet, kahramanın adı ile temel hikâye epizotları arasındaki değişmeyen birlikteliğin anlatılmasıdır. Bunun için diyebiliriz ki epitet hikâyenin özeti'dir. Epik hikâyenin kolayca hatırlanmasını, akıldaki tutulmasını sağlar' (Başgöz 1998: 31).

C. Tölöyev, *ayköl* epitetini Manas'ın yüce gönüllü, adaletli, merhametli, hoşgörülü, engin, her şeye dayanan kişiliğini yansıtan epitet olarak nitelendirmektedir (Tölöev 1995: 44). K.K. Yudahin, bu kelimeyi ayı, kameri bildiren *ay* ve gölü yansıtan *köl* kelimelerinden oluşarak '*göl gibi yüce, geniş gönüllü kişi*' anlamında Manas'ın epiteti olarak kullanılan kelime diye açıklamaktadır (Yudahin I, 1985: 31). T.Sadikov ile T.Abrakunov, *ayköl* epitetinin kullanımını, diğer Türk destanlarındaki izini ele alarak şu şekilde sonuçlandırmaktadırlar:

'İnsan oğluna verilen yüce gönüllülük, cömertlik, duyarlılık, adaletlik, dürüstlük, tarafsızlık, hoşgörü, merhamet, aff etmek gibi iyi, asil nitelikleri sembolize eden, ay ve köle öğelerinden oluşan, kısa ama çok anlamlı ayköl epiteti Manas'ın sabit epitetlerindedir' (Sadikov ve Abrakunov 2007: 51).

Bize göre Köle Tigin'in adındaki *köl* epiteti Manas'ın *ayköl* epitetindeki '*göl*' anlamına gelen *köl* kelimesinin eski kullanımınıdır. Çünkü ateş kültürünü Köle Tigin'le ilişkilendirmek zor olmaktadır. Tam tersine büyük gölü bildiren *deniz* kelimesi Oğuz Kağan destanında bir kişi adı olarak yer almaktadır. Bilindiği gibi Oğuz Kağan'ın Kün, Ay, Yıldız, Kök, Dağ, Deniz adlı altı oğlu vardı (Jirmunskiy 1974: 525). Üstelik Manas Destanı'nda göle, deniz, derya gibi su objelerinin Manas'ın yüce gönlünü, geniş insanlığını yansıtan unsurlar olarak yer alması Köle Tigin'in ismindeki *köl* kelimesinin külle değil, gölle ilişkili olabileceğini desteklemektedir:

S.Orozbekov, 'Manas', VI. kitap, s. 342	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Keyişke salsañ ket debes, Bülündürsöñ keyibes, Münözü cumşak möl bolgon, Tögüp catsañ tosulbas, Dariya çalkar köl bolgon. Kadıñ biler kak ošo, Kanzaadanın baarısı Kaşında cüröt aa қоšo.	Üzsen bile git demeyen, <i>Tahrip edersen üzilmeyen,</i> <i>Huyu yumuşak nazik olan,</i> <i>Döktüğün halde engel olmaz,</i> Derya büyük göl olan. <i>Kadrini bilir tam kendisi,</i> Şehzadelerin tamamı <i>Yanıdadır onun hepsi.</i>
S.Orozbekov, 'Manas', IX. kitap, s. 626	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Kulap kaldı munarım, Kuurap kaldı çınarım, Kayıp bolup kolumdan Kara kaşka tınarım. Dariya, deñiz, köl eleñ, Alban türdüü can ötkön Ala-Too – askar bel eleñ.	<i>Düştü benim minarem,</i> <i>Kurudu benim çınarım,</i> <i>Kayboldu elimden</i> <i>Kara kaşka tınarım (kuşum).</i> Derya, deniz, göl idin, Çok türlü insan geçip giden <i>Ala-Too kaya bel idin</i>
S. Karalaev, 'Manas', 2010, s. 478	
Özgün Metin	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Kandın içi köl-dayra , Kapalıktı keçiniz. Kankor Manas, kabılan, Karaan kerek emespi, Canaalı menen Karaçtı Öltürböy taştap ketiniz.	<i>Hanın içi, gönlü göl, deryadır,</i> <i>Kötülüğümüzü aff ediniz.</i> <i>Kankor Manas, kaplan,</i> İnsan gerekli değil mi, <i>Canaalı ile Karaçı</i> Öldürmeden bırakınız.
S. Karalaev, 'Manas', 2010, s. 972	
Semetey Destanı (Özgün Metin)	Türkiye Türkçesine Aktarımı
Argın menen Kırgızdı Cel çıkarbay ar kayda Bakkan Manas emespi. Telegeyi teñ ele, İçi keñ dariya-köl ele, Özün Şay koldogon şer ele.	<i>Argın ile Kırgızı</i> <i>Hiç ses çıkarmadan</i> <i>Besleyen Manas değil mi.</i> <i>Herşeyi tam idi,</i> <i>Gönlü, içi derya, göl idi,</i> <i>Kendisini Şay kollayan şer idi.</i>

Etrafındaki beylerin kışkırtmasından dolayı araları bozulduğu için Kökçö'dön ayrılmakta olan Almambet'e Kökçö'nün eşi Akerkeç'in söylediği sözleri içeren ilk metinde Akerkeç, Manas'a gitmesini önermektedir. Çünkü onun dediğine göre Manas yüce gönüllü, kötülük yapsan da affedicisi, yumuşak huylu insan. Manas'ın bu erdemlikleri büyük derya, göle benzetilmiştir. Manas vefat ettiğinde Kankey'in söyledikleri yer alan

ikinci metinde Kankey, Manas'ın derya, deniz, göl olduğunu, yani derya, deniz, göl gibi yüce, geniş gönüllü insan olduğunu dile getirmektedir. Yenilgiye uğrayan düşmanların Manas'tan af diledikleri, Canaali ile Karaçı öldürmemesini rica ettikleri üçüncü metinde Manas'ın yüce gönlü, aff edici merhametliliği göle benzetilmiştir. Manas'ın vefatı anlatılan dördüncü metinde de onun gönlünün yüceliği, genişliği geniş derya, gölle kıyaslanmıştır. Gördüğümüz gibi sadece Manas için kullanılan ve göl, nehir, deniz gibi su birikintilerini bildiren *köl*, *darıya*, *deñiz* kelimeleri *ayköl* epitetinin genişletilmiş bir şekli olup, onun yüce, geniş gönüllü, hoşgörülü, aff edici engin kişiliğinin göle, denize, deryaya benzetildiğini yansıtmaktadır. Bundan hareketle Köl Tigin'in ismindeki *köl* kelimesinin de gölü yansıttığını ve onun yüce, geniş gönlünü, engin kişiliğini tasvir eden bir epitet olduğunu düşünmek mümkündür. Köl Tigin hangi özelliğinden, ne gibi başarısından, erdeminden dolayı *köl* epitetini, bu epitlete kurulmuş Köl Tigin er atını almış olabilir? Buna kesin ve mantıklı bir cevap bulmak gerekmektedir. Çünkü *köl* epitetinin gölle ilişkili olduğunu kanıtlamak için bu sorunun cevaplanması lazımdır. Köl Tigin yazıtında belirtildiği gibi o, her zaman ağabeyi Bilge Kağan'ın yanında yürüyen, işlerinde daima destekçi olan cesur, çalışkan bir kahramandır: Neç yılsığ bodunka olurmadım. İçre aşsız, taşra tonsuz yabız-yablak bodunta üze olurtum. İnim Köl Tigin birle sözleşdimiz. Kañımız, eçimiz kazganmış bodun atı-küsi yok bolmazun tiyin, Türk bodun üçün tün udımadım, küntüz olurmadım. İnim Köl Tigin birle, eki şad birle ölü-yitü kazgantım ((Ben) hiç de zengin ve müreffeh (bir) halk üzerine hükümdar olmadım. (Tam tersine) karnı aç, sırtı çıplak, yoksul ve sefil (bir) halk üzerine hükümdar oldum. Kardeşim Köl Tigin ile konuşup anlaştık. Babamızın, amcamızın kazanmış oldukları halkın adı samı yok olmasın diye, Türk halkı için gece uyumadım, gündüz oturmadım. Kardeşim Köl Tigin ile, iki şad ile (birlikte) ölesiye yitesiyе çalıştım, çabaladım) (Köl Tiğın, Doğu 27-28) (Tekin 2008: 30-31). Köl Tigin'in en önemli erdemlerinden birisi kendisi olabilecek iken, tahta ağabeyi Bilge Kağan'ı oturtmasıdır. Bilindiği gibi, birçok Türk devleti taht kavgası yapan kardeşlerin iç savaşından dolayı tarih sahnesinden silinmiştir. Bundan dolayı Eski Türkler Turan yöntemi adlı bir yöntem geliştirmişlerdir. Bu kurala göre kağan öldüğünde tahta kardeşi geçer. Ondan sonra önceki kağanın oğlu ülkeyi yönetir. Köl Tiğın'ın babası İlteriş Kağan vefat edince devlet yönetimine kardeşi Kapgan Kağan geçer. Ancak Kapgan Kağan Bayırkuların gerçekleştirdiği pusulada hayatını kaybeder. Yerine oğlu İni-İl Kağan tahta oturur. Buna razı olmayan Köl Tiğın, kendisini kağan ilan eden İni-İl Kağanı ve kardeşlerini saf dışı bırakıp, kağanlığa ağabeyi Bilge Kağanı geçirir (Erkoç 2006: 220; Taşağıl 2016: 254). Bundan dolayı Bilge Kağan, Köl Tigin'in anısına diktirdiği yazıtta kendisini tahta geçiren ve en yakın silah arkadaşı olan kardeşi Köl Tigin'in gözü pek, fedakâr ve yardımsever kişiliğini vurgulamıştır (Alyılmaz 2005: 11). S.Gömeç, Köl Tiğın'ın bütün imkânları olmasına rağmen tahta kendisi oturmayıp, ağabeyini kağan yapmasını büyük bir yüce gönüllülük olarak değerlendirmektedir (Gömeç 2004: 29). A. B. Ercilasun, Köl Tigin'in bu erdemini şöyle ifade etmektedir: '*Darbeyi yapan Köl Tigin'in kağanlık teklifini kabul etmeyişi tam bir feragat örneğidir. Ölümünde Bilge'nin söylediği iç yakıcı sözlerin sebebi böylece daha iyi anlaşılıyor*' (Ercilasun 2016: 292-293). Bize göre Köl Tigin'in adı onun işte bu özelliğini, yani kağanlığı kabul etmeyişi, ağabeyine vermesini, yüce gönüllü, fedakâr kişiliğini yansıtmaktadır. Zaten yazıtında onun er at kazandığı anlatılmaktadır: Umay teg ögüm katun kutıña inim Köl Tigin er at bultı. Altı yegirmi yaşına eçim kagan ilin törüsin

ança kazganıtı (*Umay misalli annem Hatunun kutu sayesinde, kardeşim Köl Tigin er adını elde etti. On altı yaşında, amcam hakanın devleti için öyle başarılar kazandı*) (Köl Tigin, Doğu 31) (Tekin 2008: 32-33). Eski Türklerde er at elde etmek için de herhangi bir kahramanlık göstermek ya da önemli bir özelliğe, yeteneğe sahip olmak gerekirdi (Sümer 1999: 17, Mahpirov 1997: 120). Örneğin, oğlan (çocukluk) adı Çubuç Inal, er adı Kümül Öge olan şahıs, yazıtında ‘Beş yaşımda kaşsız kalıp, tokuz yegirmi yaşımğa ögsüz bolup, katıglanıp, otuz yaşımğa öge boltum (*Beş yaşımda babasız kalıp, on dokuz yaşımğa öksüz olup, ancak gayretlenip, otuz yaşımğa öge oldum*) (E 45, 10)’ diye otuz yaşında Kümüllerin ögesi olduğunu belirtmekte, sayısı az, durumu kötü Kümülleri çoğalttığını, iyileştirdiğini dile getirmektedir. Demek ki ‘Kümüllerin ögesi’ anlamına gelen Kümül Öge er atını Kümüllere öge olduktan sonra almıştır (Useev 2011: 238). İlk önce Kutlug adıyla anılan İltəriş Kagan bu isimi Tunyukuk’un önerisi ile almıştır (Klyaştorınıy 1964: 31). ‘Devleti toplayan, halkı derleyen’ anlamına gelen İltəriş ismi de onun başarılarını, Çin esareti altındaki Türk boylarını derleyip özgürlüğe kavuşturmasını, devletini kaybeden Türkleri toplayıp II. Türk Kağanlığını kurmasını yansıtmaktadır. Buna göre Köl Tigin’in isimi onun kağanlıktan vaz geçip ağabeyini tahta oturtması ile görülen yüce gönüllü kişiliğini ifade etmiş olabilir. Bir başka deyişle onun, ağabeyi için kağanlıktan vazgeçen fedakârlığı, gösterdiği yüce, geniş gönüllük örneği halkın dikkatini çekmiş, birileri – Bilge Kağan da olabilir – onun bu özelliğine uygun olarak Köl Tigin ismini önermiştir.

Sonuç

Eski Türk tarihinde, II. Türk Kağanlığının güçlenmesinde çok büyük katkısı olan Köl Tigin’in ismi bugüne kadar iki farklı şekilde, Köl Tigin ve Kül Tegin şeklinde okunagelmıştır. Bu iki farklı okumanın kendilerince mantıklı açıklamaları, gerekçeleri bulunmaktadır. Ancak, son çalışmalarda Köl Tigin varyantının tercih edildiği görülmektedir. Çünkü ‘göl’ anlamına gelen *köl* kelimesi Eski Türkçe metinlerde bir kişinin göl gibi geniş entelektüel ya da ruhanî gücünü sembolize etmektedir. Bununla birlikte Manas Destanı’nda Manas’ın en yaygın, en önemli epiteti olarak onun yüce, geniş gönüllü, merhametli, affedici kişiliğini yansıtan *ayköl* kelimesi kullanılmaktadır. Söz konusu kelime ayı, kameri bildiren *ay* ve gölü yansıtan *köl* kelimesinden oluşarak Manas’ın yüce, geniş gönlünü, merhametini, affedici kişiliğini geniş göle benzetmektedir. Üstelik destanda Manas’ın yüce, geniş gönüllü, merhametli, affedici kişiliği derya, göl, deniz gibi su birikintileriyle verilmiştir. Köl Tigin’in bütün imkânları olmasına rağmen tahta kendisi oturmayıp, ağabeyini kağan yapması büyük bir yüce gönüllük olarak değerlendirilmektedir. Bize göre onun ismindeki *köl* kelimesi ‘göl’ anlamına gelerek Manas Destanı’nda olduğu gibi yüce, geniş gönüllülüğü, fedakârlığı yansıtmaktadır.

Kaynakça

- ALYILMAZ, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu*, Ankara.
- BAKİROV, A. (1997). İstorizm *Eposa “Manas”*, Bişkek.
- BARUTÇU, F. S. (1983). ‘Kül Tigin mi? Köl Tigin mi?’, *Türk Dünyası Araştırmaları*. Sayı 22, s. 101-104.

- BAŞGÖZ, İ. (1998). 'Dede Korkut Destanında Epitetler', *Milli Folklor*, Sayı 37, Çev. Nebi Özdemir, s. 23-35.
- BAZİN, L. (1981). 'Kül Tegin ou Köl Tegin?', in *Sholia. Festschrift A. von Gabain*, Wiesbaden, s. 1-6.
- BAZİN, L. (2011). *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*. Çev. Vedat Köken. Ankara: TDK Yay.
- BAZİN, L. (2016). 'Kül Tegin Mi, Köl Tegin Mi?', *Dil Araştırmaları*, Sayı 19, çev. Ebru Kabakçı, s. 209-214.
- BEKKİ, S. (2012). 'Türkiye'de Epitetler Üzerine Yapılan Çalışmalar ve Köroğlu'nun Bir Şiirinin Tahlili', *Milli Folklor*, Sayı 95, s. 202-214.
- CAYNAKOVA A. ve BORONOV A. (1995). 'Külçoro'. *Manas Enstiklopediyası I*, Bişkek, s. 576-579.
- ERCİLASUN, A.B. (2016). *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları*. İstanbul.
- ERKOÇ, H.İ. (2006). 'Askerî Tarih Açısından Köl Tigin', *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, Cilt 26, Sayı 1, s. 203-226.
- GEYİKOĞLU, H. (2001). 'Tarih Açısından Manas Destanı ve Sovyetler Birliği'ndeki Türklerin Milli Duygularına Etkisi', *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı 6. ss. 201-207.
- GÖMEÇ, S. (2004). 'Türk Tarihinin Kahramanları: 20- Köl Tigin', *Orkun*, Sayı 73, s. 29.
- JİRMUNSKIY, V.M. (1974). *Tyurkskiy Geroičeskiy Epos*, Leningrad.
- KARALAEV, S. (2010). *Manas: Baatırdık Epos*, Yayına haz. Caynakova, Aynek ve Akmatalliev, Abdildacan, Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi yayınları.
- KLYAŞTORNIY, S. G. (1964). *Drevnotyurkskiye Runičeskiye Pamyatniki Kak İstočnik Po İstorii Sredney Azii*, Moskova.
- MAHPİROV, V. U. (1997). *İmena Dalekih Predkov*, Almatı.
- MAMAY, C. (2004). *Manas*, Cilt I: Manas. Semetey. Seytek, Ürümçü: Şinjan El Basması.
- MARGULAN, A. H. (1964). *Şokan jane Manas*, Alma-Ata.
- OROZBAKOV, S. (2006). *Manas: Baatırdık Epos*, VIII. ve IX. kitaplar, Yayına haz. Musaev, Samar ve diğer., Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- OROZBAKOV, S. (2014). *Manas: Baatırdık Epos*, VII. kitap, Yayına haz. Musaev, Samar ve diğer. Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları, 2014.
- OROZBAKOV, S. (2014). *Manas: Baatırdık Epos*, VIII. ve IX. kitaplar. Yayına haz. Musaev, Samar ve diğer., Bişkek: Kırgız Bilimler Akademisi Yayınları.
- ÖLMEZ, M. (2011). "Eski Uygur ve Çin Kaynakları Işığında Orhon Yazıtlarında Geçen Yer ve Kişi Adları", *Orhon Yazıtlarının Bulunuşundan 120 Yıl Sonra Türklük Bilimi ve 21. Yüzyıl Konulu III. Uluslararası Türkiyat Araştırmaları Sempozyumu, 26-29 Mayıs 2010, Bildiriler Kitabı*, ed. Ülkü Ç. Şavk, 2. cilt, Ankara, s. 629-640.
- SADIKOV, T. ve ABDRAKUNOV, T. (2007). 'Ayköl Sözü'nün Çığış Tegi cana Koldonuluşu', *Alatoo Academic Studies*. Vol 2, No2, pp. 50-65.
- SERTKAYA, O. F. (1974). 'Göktürk Tarihinin Meseleleri: Kül Tigin mi-Köl Tigin mi?', *Türk Edebiyatı*, Sayı 35, s. 23-25.
- SÜMER, F. (1999). *Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları-I*, İstanbul.
- ŞERİYEV, C. ve MURATOV, A. (1994). *Kırgız Adabiyatı, Terminderdin Tüşündürmө Sөzdüğü*, Bişkek.
- TAŞAĞIL, A. (2016). *Ergenekon'dan Kağanlığa Türk Model Devleti Gök Türkler*, İstanbul.
- TEKİN, T. (2008). *Orhon Yazıtları*, 3.baskı, Ankara: TDK Yay.

- TEMİR, A. (1981). 'Türkçe Kül Tegin ve Moğolca Otçigin Adları Üzerine', in *Sholia. Festschrift A. von Gabain*. Wiesbaden, s. 194-200.
- THOMSEN, V. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, Çeviren ve yayına haz. Vedat Köken, 2. Baskı, Ankara: TDK Yay.
- TÖLÖEV, C. (1995). 'Ayköl', *Manas Ensiklopediyası I*. Bişkek, s. 44.
- USEEV, N. (2011). *Yenisey Cazma Estelikleri I: Leksikası cana Tekstter* (Yenisey Yazıtları I: Söz Varlığı ve Metinler), Bişkek: Kırgız Millî Bilimler Akademisi Dil ve Edebiyat Enstitüsü Yayınları.
- USEEV, N. (2016a). 'Manas Destanı'nda Bark Kelimesi ve Eski Türk Mezar Geleneği', *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi*, Sayı 42, s. 173-191.
- USEEV, N. (2016b). 'Manas' Eposu menen Orhon Cazma Esteliklerindeki Okşoş Kaarmandar: Almambet-Tunyukuk / Külçoro-Küli Çor', 'Aytmatov Okuuları -2016' El Aralık İlimiy-Praktikalık Konferentsiyanın (12-13 Dekabr, 2016) Materialdarı, Bişkek, s. 368-373.
- YILDIZ, N. A. (2015). *Türk Dünyası Destancılık Geleneği ve Destanlar*, Ankara: Akçağ.
- YUDAHİN, K. K. (1985). *Kirgizsko-Russkiy Slovar' I*, Frunze: Kırgız Ansiklopedisi Yayınları.
- YULDİBAEVA, G. V. (2011). 'Epiteti v Başkirskom Narodnom Epose 'Ural Batır'', *Vestnik Çelyabinskogo Gosudarstvennogo Universiteta, Filologiya, İskusstvovedeniya*, Sayı 54, s. 150-153.

ZARF TÜMLECİ - YÜKLEM İLİŞKİSİNE FARKLI BİR YAKLAŞIM*

A Different Approach to Relation Between Verb and Adverbial

Ümit HUNUTLU**

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 157-166

z: Bu çalışmada tümleç ve zarf terimleri, klāsik tanımlardan hareketle değerlendirilmiş; hāl tümleci ve hāl zarfı ayırımı üzerinde durulmuştur. Tümleç ve zarf kavramındaki hāl/durum ifadesinin Türk dil bilgisinde neyi karşıladığı ifade edilmiştir. Fiilin önünde yer alan ve fiilin niteliğini belirttiği dŐnlen hāl zarflarından bazılarının sadece fiilin niteliğini belirtmediği, ayrıca söz dizimi içinde özne/nesnenin niteliği hakkında da bilgi verdiği örneklerle açıklanmıştır. Bu iki farklı hāl kategorisi zarfların sıfat menŐeili olduğu görüşünden hareketle çözümlenmeye çalışılmıştır. Anlam ve Şekil zelliklerine bağlı olarak bu hāllerin farkları ortaya konulmuŐ ve bu alanda bir terim eksikliği olabileceği ifade edilmiştir.

Anahtar Kelimler: zarf, tümleç, hāl, eksiltili zarf-fiil.

Abstract: In this study, terms of object and adverb were evaluated with being studied the classical definitions; It was focused on the distinction between object of manner and adverb of manner. Expression of manner/ case in the object and adverb concept was stated that corresponded to what in the Turkish grammar. It has been explained with examples that some of the adverbs of manner situated just in front of the verb and thought that indicate the verb quality do not only indicate the verb quality but also give information about the quality of the subject / object in the syntax. These two different manner categories have been tried to be solved with the view that the adverbs are adjective origin. Depending on the meaning and shape characteristics, the differences of these manners are explained and it is stated that there may not be a term in this field.

Keywords: Adverb, object, manner, ellipsis verbal adverb.

A- Zarf ve Tümleç Terimlerinde Hāl

Zarflar belirsizliği ve deęiŐkenlięi sebebiyle, bütün dillerde farklılık gösteren bir dil ögesidir. Bu farklılıkta hāl sistemi, sıfat biçimleri, zarf-fiiller, zarfların morfolojik özellikleri ve soyut anlamları etkili olmuştur. Serebrennikov ve Gadjeva; zarfların bu karışık yapıları dolayısıyla ortaya ıkıŐları ve değişim Şekillerini belirlemenin imkānsız olduğunu düşünür. (Serebrennikov ve Gadjeva 2011: 211). Ancak bugüne kadar zarfların tanımı, işlevi ve diğer kelime türleri arasındaki yeri hakkında önemli bir yol kat edilmiştir. Buna yeni bilgi ve görüşleri eklemek, zarfların tarih değişim ve gelişim Şekillerini belirlemeye katkı sağlayacaktır.

* Bu makale; Türk Dil Kurumu, Dil Bilimi ve Dil Bilgisi Kolu tarafından 5 Haziran 2015 tarihinde Türk Dil Bilgisi Toplantılarının ncs olan "Dil Bilimi ve Dil Bilgisi Terimlerinin Sorunları Sempozyumu"nda szli bildiri olarak sunulmuştur.

** Yrd. Doç. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Eski Türk Dili Ana Bilim Dalı, umithunutu@gmail.com. Gönderim Tarihi: 11.11.2016 / Kabul Tarihi: 08.02.2017

Dil çalışmalarında sözcük türleri bahsinde geçen **zarf** ve sözdizimi içinde cümle ögeleri başlığı altında değerlendirilen **tümleç** kavramı birçok noktada birbiriyle örtüşen iki terim olarak karşımıza çıkmaktadır. Ergin; zarfların zaman, yer, hâl ve miktar isimleri olduğunu; tek başına sıfat olamayacağı gibi zarfın da olamayacağını, isimin kelime grubundaki fonksiyonuna göre sıfat veya zarf olabileceğini belirtir. (Ergin 2000: 258). Bu sebeple zarfları sözdiziminden bağımsız değerlendirmek oldukça zordur. Dil bilgisi kitaplarında yer alan belli başlı zarf ve tümleç tanımları şöyledir:

Ergin: “*Sıfatların, fiillerin veya başka zarfların önüne gelerek onların manasını değiştiren isimler bu isimlerdir... Asıl kullanım sahaları fiillerdir... Bu bakımdan zarflara fiillerin sıfatları diye biliriz.*” (Ergin 2000: 158-159).

Banguoğlu: “*Fiillerin ve sıfatların önüne gelerek anlattıkları kılış, oluş veya vasıfları açıklayan ya da değiştiren kelimelere zarf deriz.*” (Banguoğlu 2005: 371).

Deny: “*Frenkler fiilin ve sıfatın anlamına kendi anlamını katarak onu değiştirmek, fiilden ve sıfattan önce getirilip katılan kelime anlamında **adverbe** kelimenin öncesine katılan yani zarf diyolarlar. Nasıl ki ada getirilip katılan ve o ada yeni bir mana katan kelimeye de aynı asıldan **adjectif**, sıfat demişlerdir ki biz ona sıfat diyoruz.*” (Deny 2012: 232).

Eker: “*Zarflar (adverb) eylemlerin, sıfatların ya da başka zarfların önüne gelerek yer, zaman, durum, ölçü ve soru bakımından niteleyen, açıklayan sözcüklerdir. Zarflar ad soyundan gelen genel anlamlı sözcüklerin anlamlarını daraltır, sınırlar ve yüklemle doğrudan ilişkilidir. Zarflar sözdiziminde tümcede yüklem tarafından belirtilen kişi ile ilişkili değildir...*” (Eker 2013: 308).

Karahan: “*Zaman, tarz, sebep, miktar, yön, vasıta ve şart bildirerek yüklemi tamamlayan cümle ögesi zarftır.*” (Karahan 2006: 32).

Özkan ve Sevinçli: “*Cümlede yüklem anlamını zaman, yer, yön, durum, miktar, tarz, araç vb. yönlerden tamamlayan ögedir.*” (Özkan ve Sevinçli 2009: 123).

Tanımlardan anlaşılacağı üzere zarflar; sıfat, zarf ve fiilleri anlam yönünden tamamlayıcı ögelerdir. Bazı sözdizimi çalışmalarında tümleç kavramı yerine kullanılmaktadır. Ancak zarf ve tümleç kavramları arasında fark gözeten araştırmacıların sayısı da oldukça fazladır. Geleneksel dil biliminde yüklem anlamını çeşitli açılardan bütünlük, belirginleştirmek ya da pekiştirmek amacıyla kullanılan dizim (Vardar 2002: 200) olarak değerlendirilen tümleç kavramı, Gemalmaz ve Daşdemir’e göre yüklem fiilinde belirtilen eylemin özel gerçekleşme şartlarını gösteren birer belirli zarf olarak adlandırılır. Genel/belirsiz zarflar fiili niteleyerek zarf tamlaması şeklinde bir niteleme bloku oluştururken, belirli zarflar olan tümleçler yüklem fiilini belirterek bir belirtme bloku oluştururlar (Daşdemir 2014: 129). *Fiili çeşitli yönlerden niteleyen genel anlamlı dil ögeleri “zarf”, fülle arasında geçici anlam ilişkisi bulunan ve fiilin sadece özel belirleyicisi olan dil ögeleri ise “tümleç” olarak değerlendirilmektedir.* (Efendioğlu 2010: 72).

Klasik dil bilgisinde yüklem, özne, nesne dışında kalan ögelerin adlandırılmasında *zarf ve yer tamlayıcısı* (Özkan ve Sevinçli 2009: 103-133; Karahan 2006: 29-36); *dolaylı tümleç, zarf tümleci* gibi terimler kullanılmıştır. Son dönemde tümleçlerin adlandırılmasında anlam ve ismin cümle içindeki hâlden yola çıkarak ayrıntılı

adlandırmaya gidilmiştir. Muhsine Börekçi, Funda Kara, Muharrem Daşdemir yaptıkları sözdizimi çalışmalarında çıkma, zaman, yer, varma, hâl, hedef, sebep, görelilik, miktar, şart, kıyaslama, karşıtlık vb. şekilde tümleçleri alt başlıklarla terimlendirmiştir.¹ Bu çalışmalarda fiilin öncesinde gelecek blok oluşturan zarflar; tümleç olarak değil, fiil deyimi olarak adlandırılmıştır. (**fazla gel-, aniden kalk-, çok öldür- iyice dinle-** vb.) (C. Alyılmaz 1994: 21; C. Alyılmaz 2003: 148-156)

Makalemizin çıkış noktası hâl tümleçlerinin/zarflarının nitelik özellikleri olmuştur. Hâl tümleci, durum/nitelik/tarz zarflarının fiille olan anlamsal ilişkileri bu terimlerin tanımlarında bir düzeltmeye gitmeye veya farklı bir terime ihtiyaç hissettirmektedir. Hâl zarfı için verilen bazı tanım ve örnekler şunlardır:

Vural ve Böler: “*Durum ifade eden zarflardır. Fiilin meydana geliş biçimini, sıfat ve zarfların niteliklerini belirtirler... iyi (yap-) yavaş (git-), doğru (söyle-), içten konuş-, kardeşçe (davran-)*” (Vural ve Böler 2012: 204).

Eker: “*Eylemlerin yapılış biçimlerini belirten yani eylemin nasıl gerçekleştiğini gösteren, niteleme, kesinlik, ihtimal, tekrar vb. belirten sözcüklerdir: elbet, artık, elbette, asla, hiç, ne olursa olsun...*” (Eker 2013: 307)

Korkmaz tarz zarfları başlığı altında nitelik bildirme zarfları ve durum bildirme zarfları ayırımına gider. Nitelik zarflarının bir hareketin oluşma biçimini ve niteliğini bildiren zarflar olduğunu ve çoğunun nitelik sıfatlarından geldiğini söyler. Örn: “Güzelim yaz **çabucak** geçip gitti. Sağ ayağı **hafifçe** burkulmuş. **Yudum yudum** içti.” Durum zarflarını ise fiildeki oluş ve kılışın durumunu belirten zarflar olarak tanımlar. Durum zarflarını benzerlik, beraberlik, dilek, hatırlatma, karşılaştırma, kesinlik, pekiştirme, tahmin, tekrarlama, sebep, sınırlama, süreklilik gösterme, şüphe bildirme, yanıt verme gibi türlere ayırır. (Korkmaz 2009: 500-517). Bu ayırım nitelik ve tarz zarfları şeklinde Banguoğlu’nda da vardır. Banguoğlu “*doğru söylemek, kara cahil, yanlış anlamak*” niteleme zarfı; “*ağlayarak ayrıldılar, yalnız kalmış, yeniden yapılacak, kolay çözülür.*” örneklerini ise tarz zarfı olarak verir. (Banguoğlu 2005: 373-374).

Kara, bir fiil tabanının ilk önce, kendisiyle ilişkisi olan niteleyici öğeleri aldığını, daha sonra aldığı eklerle yükleme veya filimsiye dönüştüğünü belirtir. Zarfların kendilerinden sonraki fiil tabanı ve fiillerle bağlantısını örneklerle açıklar. Doğal olarak zarf ve tümleç ayırımına gider. (Kara 2009: 1283) Alyılmaz da zarf ve tümleç ayırımını gözetmektedir. (C. Alyılmaz 2003: 148-155)

Daşdemir, tümleç türleri alt başlığında hâl tümleci terimini kullanır ve onlardan yargının nasıl, hangi durumda yapıldığını belirten tümleçler olarak bahseder. Niteleme ve yokluk hâlindeki belirli isimler, hâl zarf-fiilleri ve yapıca bağımsız yan cümlelerin hâl

1 Bk. Cengiz Alyılmaz (1994), *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum, Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fak. Yayınları; Muhsine Börekçi (1995), *Atatürk’ün “Nutuk”unda Söz Dizimi I-II*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi; Muharrem Daşdemir (1995), *Tarik Buğra’nın Romanlarında Sözdizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi; Semra Alyılmaz (1998), *Prens Kalyanankara ve Papamkara Hikayesinin Uygurcasının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi; Muharrem Daşdemir (2000), *Dedem Korkut Kitabı’nın Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi; Funda Kara (2001), *Namik Kemal’in Mektuplarında Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi; Arzu Şeyda (2011), *Mehmet Akif Ersoy’un Safahat’ında Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

tümleci göreviyle kullanıldığını belirtir. (Daşdemir, 2014: 131). Bütün bu tanımlardan hâl zarfının fiile, hâl tümlecinin yüklemle alakalı olduğu; bunların oluşma biçimi ve niteliği bakımından hareketi tamamladığı ortaya çıkmaktadır. Ancak hâl belirten bu kelimeler sadece fiilin nasıllığını göstermemektedir. Klâsik dil bilgisinde “Araba **hızlı** gidiyor.” “Seni **üzgün** gördüm.” örneklerindeki **hızlı** ve **üzgün** kelimeleri hâl zarfı olarak değerlendirilmektedir. **Hızlı** kelimesi **git-** fiilinin niteliği hakkında bize bilgi verir; fakat **üzgün** kelimesi **gör-** fiilinin niteliğini değildir. **Üzgün** ifadesi muhatap alınan kişinin - yüzey yapıda “seni” olarak ifade edilen nesnenin- niteliğini vermektedir. Hâl tümleci veya zarf olarak değerlendirilen buna benzer kuruluşlarda fiilin anlamının yanında cümle öğelerinin niteliğini açıklayan farklı kelimelerle karşılaşmaktayız.

B- İki Hâl Grubu

1. Özne/Nesnenin Niteliğini Öne Çıkaran Hâl Yapıları

a) Yokluk Eki Alan Kelimelerin Yüklem Dışı Öğeleri Nitelemesi

Abdestsiz namaz kılıyor. (Öznenin bir niteliğidir.)

Arabasız hiç çıkamaz. (Öznenin bir niteliğidir.)

Ekmeksiz idare etmiştik. (Öznenin bir niteliğidir.)

Ben **erkeksiz** nasıl giderim. (Öznenin bir niteliğidir.)

Az kalsın **nikâhsız** güveyi girecektim. (Öznenin bir niteliğidir.)

Bilmediğin memleketlere **uykusuz** varma. (Öznenin bir niteliğidir.)

Kefensiz gömdük Salih’in ölüsünü. (Nesnenin bir niteliğidir.)

Bu grupta yer alan /+sIz/ ekli kelimeler, yüklem bloku² içinde görev üstlenen hâl tümleçleridir. Bu kelimelerin ortak tarafı, /+sIz/ eki öncesinin sıfat olarak kullanmaya elverişli olmayan isimler olmasıdır. /+sIz/ eki sayesinde bu isimler sıfat veya zarf olarak kullanılmaya başlarlar. Yukarıdaki cümleleri şu şekilde de söylemek mümkündür: **Abdestsiz** [hâlde] namaz kılıyor. **Arabasız** [hâlde] hiç çıkamaz. **Erkeksiz** [hâlde] nasıl giderim. **Nikâhsız** [hâlde] güveyi girecektim. **Uykusuz** [hâlde] varma. **Kefensiz** [hâlde] gömdük.

b) Varlık Eki Alan Kelimelerin Yüklem Dışı Öğeleri Nitelemesi

Üstelik ölümüm **haberli** gelmeliydi. (Öznenin bir niteliğidir.)

Üç akşam önce Emin eve **içkili** gitti. (Öznenin bir niteliğidir.)

Bunlar **maksatlı** gelmişler buraya. (Öznenin bir niteliğidir.)

...Kuyu Cinini ilk kez karşısında böyle **capcanlı** görüyordu. (Nesnenin bir niteliğidir.)

2 Bir isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil grubu birden fazla öbeğin birleşiminden oluştuğu gibi yüklem de tümleçler yardımıyla özelleştirilir ve belirginlik kazanır. Tümleçler ve yüklem arasındaki anlamsal birlik cümle kuruluşunda kendini gösterir. Tümleçler yükleme gelecek bir öge meydana getirir. Bu temel ögeye tümleçleriyle birlikte yüklem fiili denir. Bir cümle kurulduğunda yüklem fiili zorunlu, tümleçler ise isteğe bağlı unsurlardır. Tümleçleriyle birlikte yüklem fiili; kip ve şahıs birleşmesinden oluşur. Bu yapıya yüklem bloku adı verilmektedir. Bk. (Hunutlu, 2015: 6; Börekçi 1995: 177)

Sen **uslu** otur. (Öznenin bir niteliğidir.)

Polisler ona **uykulu** ve **şüpheli** baktılar. (Öznenin bir niteliğidir.)

/+sIz/ ekli kelimelerin hâl tümleci göreviyle kullanılmasında görülen yapı özellikleri bunlar için de geçerlidir. /+II/ eki öncesindeki isimler sıfat veya zarf olarak kullanılmaya elverişli değilken /+II/ eki sayesinde bu görevleri kazanırlar. Yukarıdaki cümleleri şu şekilde de söylemek mümkündür:

Üstelik ölümüm **haberli** [hâlde] gelmeliydi. Üç akşam önce Emin eve **içkili** [hâlde] gitti. Bunlar **maksatlı** [hâlde] gelmişler buraya. ...Kuyu Cinini ilk kez karşısında böyle **capcanlı** [hâlde] görüyordu. Sen **uslu** [hâlde] otur. Polisler ona **uykulu** [hâlde] ve **şüpheli** [hâlde] baktılar.

c) Fiziksel ve Ruhsal Durum Belirten Kelimelerin Yüklem Dışı Ögeleri Nitelemesi

Tümen **aç** gelmişti. (Öznenin bir niteliğidir.)

Anadan doğma uzanıyordum çayırların üstüne. (Öznenin bir niteliğidir.)

Yalınayak gitti. (Öznenin bir niteliğidir.)

Ya dışarda **çırılçplak** kalır da fazlasıyla üşürse. (Öznenin bir niteliğidir.)

Denize bakıyor Halil, **dalgın**. (Öznenin bir niteliğidir.)

Esefle memura baktı. (Öznenin bir niteliğidir.)

Melül mahzun bana bakıyor. (Öznenin bir niteliğidir.)

Pürtelaş konağa geldi. (Öznenin bir niteliğidir.)

Emin **sarhoş** mu geldi, **ayık** mı geldi? (Öznenin bir niteliğidir.)

Kızlar **sus pus** oturuyorlardı. (Öznenin bir niteliğidir.)

Birkaç ay sonra Ankara'ya **taptaze** döneceksin. (Öznenin bir niteliğidir.)

Susuyorum; **yılgın, tükenik**. (Öznenin bir niteliğidir.)

Beni buralarda **yapayalnız** bırakmasın. (Nesnenin bir niteliğidir.)

Onu derin ve koyu zümrüt sular içinde **bembeyaz** gördüm. (Nesnenin bir niteliğidir.)

Ağacı **yaş** kesmişti. (Nesnenin bir niteliğidir.)

Şu fırının içine kapar, **diri diri** yakarım seni. (Nesnenin bir niteliğidir.)

Yukarıdaki cümlelerde vurgulanan ögeler isim soylu kelimeler olmakla beraber sıfat göreviyle kullanılmaya daha uygundur. Kaynaklarda sıfat göreviyle kullanılabilen sözcüklerin zarf göreviyle kullanılabileceği ifade edilmektedir. Ancak birçok sıfat bir ismi doğrudan niteleyebildiği halde, zarf görevi kazanıp doğrudan fiili niteleyememektedir. Özellikle canlıların fiziksel ve ruhsal; cansızların fiziksel yönlerini gösteren sıfat menşei zarflar fiilin hâlinde daha çok cümle içindeki özne veya nesnenin –bu seçilen fiile göre değişir- niteliğini ifade etmektedir. Fiilin fiziksel veya ruhsal özelliği olamaz. Fiilin fiziksel ve ruhsal özelliğe bağlı olarak gerçekleşme şekli olabilir. Buna göre sözdizimi içinde yüklem gerçek niteliklerini belirten, zarf tamlaması kuruluşunda fiili hâl zarfı olarak tamamlayan kelimeler bunlar değildir. Bunlar özne veya nesne niteleyicisidir.

d) Zarf-Fiillerden Oluşan İkilemelerin Yüklem Dışı Ögeleri Nitelemesi**Güle güle** kapıdan çıktı. (Öznenin bir niteliğidir.)Galip Paşa **özene bezene** yaptırmıştı. (Öznenin bir niteliğidir.)³

Zarf-fiillerden oluşan bu ikilemelerin hâl belirtme özelliğini açıklayabilmek için zarf-fiillerin şu özelliklerini bilmekte yarar var. Zarf-fiiller, fiillerin geçici zarflaşmış şekilleridir. Temel cümle içinde zarfın görevlerini üstlenirler, zaman ve kip belirtmezler. Zaman ve kip anlamları temel cümleye bağlıdır. (Hunutlu 2015: 45-46) “Ali **koşarak** yanımıza geldi.” cümlesinde “**koşarak**” ifadesinin zamanı hakkında bize ipucu veren, yüklemidir. **Koş-** eylemi geçmişte gerçekleşmiştir. **Gel-** eyleminin hemen öncesinde başlayıp bitmiştir. Bu cümle bize derin yapıda **koş-** ve **gel-** eylemlerini **Ali**’nin yaptığı işareti etmektedir. “**Koşarak**” ifadesi “**geldi**” yüklemine hâlini göstermektedir. Ayrıca **koş-**, **Ali** öznesinin hareketle ilgili bir hâlidir. Bu sebeple, hâl zarf-fiilleri temel cümleyle bir özne/nesne ortaklığı taşıdığına hem yüklem hem de bu ögelerin hâl özelliğini belirtmektedir. **Arkasına bakmadan** uzaklaştı. Bu cümlede “**arkasına bakma-**” “**uzaklaş-**” eyleminin bir hâli olduğu kadar öznenin de bir hareket hâlidir. Rize’de onu **öğretmen olarak** çalıştırdılar. “**Öğretmen olarak**” zarf-fiili “**çalıştırdılar**” yüklemine hâl tümlecidir. “**Öğretmen ol-**” “**onu**” olarak ifade ettiğimiz nesnenin de bir özelliğidir. Buna göre hâl zarf-fiilleri yüklemine hâlini ve özne/nesnenin hâl özelliklerini verebilmektedir.

e) Özne/Nesnenin Niteliğini Öne Çıkaran Hâl Yapılarında Eksiltili Zarf-Fiiller

Zarf-fiillerin yüklemden farklı olarak özne/nesneyle olan irtibatlarını yukarıdaki örneklerde gördük. Yüklem dışı ögeleri niteleyen hâl tümleçleri için verdiğimiz örneklerde, eksiltili zarf-fiil yan cümleleri⁴ olduğunu var sayarak onları zarf-fiil şekline dönüştürsek fiili niteleyen zarflardan hangi yönleriyle ayrıldığını daha rahat belirleyebiliriz. Çünkü zarf-fiil yan cümleleri kip ve zaman taşımaya da kendine ait özne veya temel cümleyle ortaklık gösteren bir özne alabilmektedir. Zarf-fiil yan cümlesinin yüklemi olarak değerlendirebileceğimiz filimsi, aynı zamanda yan cümle özne/nesnenin hareket hâlini vermektedir.

Abdestsiz namaz kılıyor. / **Abdestsiz [kişi ol-arak]** namaz kılıyor.⁵**Arabasız** hiç çıkamaz. / **Arabasız [kişi ol-arak]** hiç çıkamaz.**Ekmeksiz** idare etmiştik. / **Ekmeksiz [kişi ol-arak]** idare etmiştik.Ben **erkeksiz** nasıl giderim. / Ben **erkeksiz [kişi ol-arak]** nasıl giderim.Az kalsın **nikâhsız** güveyi girecektim. / Az kalsın **nikâhsız [kişi ol-arak]** güveyi girecektim.

3 Yukarıda yaptığımız gruplamada durum zarfı adı altında verilen benzerlik, beraberlik, dilek, hatırlatma, karşılaştırma, kesinlik, pekiştirme, tahmin, tekrarlama, sebep, sınırlama, süreklilik gösterme, şüphe bildirme, yanıt verme gibi türler değerlendirilmemiştir. Bütün bu cümleler Bülent Özkan’ın zarflarla ilgili kitabından örnek alınmıştır. Bk. ÖZKAN, Bülent (2011), *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerle Fiillerin Birlikte Kullanılması ve Eşdizimlilikleri-Derlem Tabanlı Bir Uygulama-*, Ankara, TDK Yayınları.

4 Eksiltili zarf-fiil yan cümlelerinde, yüklem fiilindeki [olarak]=(Ø) ifadesi eksiltilmiştir. Bk. (Hunutlu, 2015: 97-99)

5 Abdestsiz olan ve namaz kılan kişi aynıdır.

Bilmediğin memleketlere **uykusuz** varma. / Bilmediğin memleketlere **uykusuz [kişi ol-arak]** varma.

Kefensiz gömdük Salih'in ölüsünü. / **Kefensiz [ölü ol-arak]** gömdük Salih'in ölüsünü.

Üstelik ölümüm **haberli** gelmeliydi. / Üstelik ölümüm **haberli [ölüm ol-arak]** gelmeliydi.

Üç akşam önce Emin eve **ıçkili** gitti. / Üç akşam önce Emin eve **ıçkili [kişi ol-arak]** gitti.

Bunlar **maksatlı** gelmişler buraya. / Bunlar **maksatlı [kişi ol-arak]** gelmişler buraya.

...Kuyu Cinini ilk kez karşısında böyle **capcanlı** görüyordu./ ...Kuyu Cinini ilk kez karşısında böyle **capcanlı [kişi ol-arak]** görüyordu

Sen **uslu** otur. / Sen **uslu [kişi ol-arak]** otur.

Polisler ona **uykulu** ve **şüpheli** baktılar. / Polisler ona **uykulu [polis ol-arak]** ve **şüpheli [polis ol-arak]** baktılar.

Tümen **aç** gelmişti./ Tümen **aç [tümen ol-arak]** gelmişti.

Anadan doğma uzanıyordum çayırların üstüne. / **Anadan doğma [kişi ol-arak]** uzanıyordum çayırların üstüne.

Yalınayak gitti. / **Yalınayak [kişi ol-arak]** gitti.

Ya dışarda **çırılçplak** kalır da fazlasıyla üşürse. / Ya dışarda **çırılçplak [kişi ol-arak]** kalır da fazlasıyla üşürse.

Emin **sarhoş** mu geldi, **ayık** mı geldi? / Emin **sarhoş [kişi ol-arak]** mu geldi, **ayık [kişi ol-arak]** mı geldi?

Beni buralarda **yapayalnız** bırakmasın. Beni buralarda **yapayalnız [kişi ol-arak]** bırakmasın.

Onu derin ve koyu zümrüt sular içinde **bembeyaz** gördüm. / Onu derin ve koyu zümrüt sular içinde **bembeyaz [kişi ol-arak]** gördüm.

Ağacı yaş kesmişti. / Ağacı yaş **[ağaç ol-arak]** kesmişti.

Görüldüğü gibi bu yapılarda eksiltili zarf-fiil kuruluşlarıyla karşılaşmaktadır. Bu cümlelerde zarflar yüklem bir niteliğine işaret etseler de derin yapıda öznenin veya nesnenin bir niteliğini göstermektedirler. Gerçek bir durum zarfı özelliği gösteren aşağıdaki örneklerde ise fiilin niteliği belirtilmektedir. Bir oluş, kılış veya durumun hâl/niteliği, bir ismin sahip olacağı hâl/niteliklerden oldukça farklıdır. Zarflar kaynağını sıfatlardan alsa da sıfatların sadece belli bir kısmı gerçek hâl zarfı olarak kullanılabilir. Örneğin; **yorgun** kelimesi direkt bir ismin niteleme sıfatı olmaya elverişli zarf olarak bir fiilin niteliğini göstermeye elverişli değildir. **Uzun** kelimesi ise bir ismin niteliği olabileceği gibi bir fiilin de niteliği olabilmektedir. Gerçek hâl zarfları olarak görülebilecek olan aşağıdaki örneklerde zarf olarak kullanılmaya daha elverişli isim soylu sözcükler yer almaktadır.

2. Gerçek Hâl Zarfları

Bunların yapısında eksiltili zarf-fiil yan cümlesi aramaya gerek yoktur. Çünkü kullanılan zarf direkt fiille alakalıdır.

Uzun konuştuk.

Aheste çek kürekleri...

Hanım **çabuk** gel.

Aniden farkına vardım.

Ayan beyan görülüyordu.

Çocuğum **bir güzel** uyu şimdi.

Doğru düşünmüştü.

İlaçlarını **düzgün** alıyor.

Fena içerlenmişim.

Çok **güzel** tahmin ettin.

Oradan **hızlı** mı geçmeliyim.

Yaptığın cahilliği **iyi** anladın.

Kolunu **kıskıvrak** tutacağım.

Bu örneklerde geçen zarfların derin yapıda tamlananları düşmüş eksiltili sıfat tamlamaları olduğunu varsayarsak şöyle bir dizilişle karşılaşıyoruz:

Uzun konuştuk. **Uzun [halde]** konuştuk.

Aheste çek kürekleri... **Aheste [halde]** çek kürekleri

Hanım **çabuk** gel. Hanım **çabuk [halde]** gel.

Aniden farkına vardım. **Ani [bir halde]** farkına vardım.

Ayan beyan görülüyordu. **Ayan beyan [halde]** görülüyordu.

Çocuğum **bir güzel** uyu şimdi. Çocuğum **bir güzel [halde]** uyu şimdi.

Doğru düşünmüştü. **Doğru [bir halde]** düşünmüştü.

İlaçlarını **düzgün** alıyor. İlaçlarını **düzgün [bir halde]** alıyor.

Fena içerlenmişim. **Fena[halde]** içerlenmişim.

Çok güzel tahmin ettin. **Çok güzel [bir halde]** tahmin ettin.

Oradan **hızlı** mı geçmeliyim. Oradan **hızlı [halde]** mı geçmeliyim

Yaptığın cahilliği **iyi** anladın. Yaptığın cahilliği **iyi [bir şekilde]** anladın.

Kolunu **kıskıvrak** tutacağım. Kolunu **kıskıvrak [bir halde]** tutacağım.

Bu örneklerin **[olarak]** ile tamamlanabileceği karşıt görüşüne mukabil, biz bu zarfların **[olarak]**'a ihtiyaç duymadan fiile bağlanabildiğini görüyoruz. Derin yapıyı belirtmek için kullandığımız **[halde]** ifadesinde yer alan /+DA/ eki isim soylu sözcüğü fiile direkt bağlamaktadır. Bu şekilde fiil ve zarf arasında başka unsura gerek kalmamaktadır. Eğer **[olarak]** ifadesini bu zarflara getirirsek anlam değişecektir. Örneğin; “**Fena[bir halde olarak]** içerlemişim.” Bu cümleyi derin yapıda şöyle algılamaktayız: Ben fena bir haldeydim. Ben içerlemişim. Hâlbuki buradaki “fena”lık

özneyle ilgili değildir. “Fena”lık ifadesi fiilin halini açıklamalıdır. “**Çok güzel [bir halde olarak]** tahmin ettin.” cümlesi şöyle algılanmaktadır: Sen çok güzel bir haldeydin. Sen tahmin ettin. Ancak burada **çok güzel** olan “tahmin et-” fiilidir.

Tartışılacak başka bir husus özne ve nesnenin hâlini ifade eden örnekleri **zarf + [varlık ismi + olarak] şeklinde göstermek yerine zarf + [halde] şeklinde gösterilebileceği yönündedir.** (Ağacı yaş [ağaç ol-arak] kesmişti. / Ağacı yaş [halde] kesmişti.) Ancak gerçek hâl zarfı olarak adlandırdığımız kuruluşlarda böyle bir çift kullanım olmamaktadır. (“Fena [kişi ol-arak] içerlemiştim.” cümlesi “Fena [halde] içerlemiştim.” cümlesiyle örtüşmemektedir.) Bu ayrımı ortaya koymak amacıyla böyle bir dizim tercih edilmiştir.

Sonuç

Bu güne kadar bazı çalışmalarda zarf ve tümlenc ayrımına gidilmiş, zarf tamlaması ve yüklem bloğu ayrımı yapılmış, zarfların çoğunun yer aldığı hâl/durum zarflarında anlamsal sınıflandırmalara gidilmiştir. Ancak fiil bloku ve yüklem bloku oluşturan bu yapıların diğer ögeler üzerindeki etkisinden bahsedilmemiştir. **Zarf + fiil** kuruluşundaki **fiil deyimleri/zarf tamlamaları**, fiilin nasıl gerçekleştiği, hâli ve niteliği hakkında bilgi veren gerçek hal zarfıdır. Zarflar, sıfatlardan kaynağını aldığı için bu yapıdaki zarfların “**sıfat + [hâlde] > gerçek hâl zarfı**” şeklinde bir gelişim gösterdikleri görülür.

Fiilin hemen önünde yer alsalar da bazı zarfların fiilin niteliği/hâlinde çok özne/ nesne ögesinin niteliğini belirttiği görülür. Bu kuruluşlar eksiltili zarf-fiil yan cümlesine yakın bir özellik taşırlar. Bunlar da kaynağını sıfatlardan alır. Hatta bazı isimlere /+sIz/ ve /+II/ eki getirilerek sıfatlaştırılır ve bu yapılarda kısaltmaya gidilerek hâl tümlencileri oluşturulur. Bu hal kategorisi **sıfat + [varlık ismi + olarak] > özne/nesnenin hâlini belirten hâl zarfı > hâl tümlenci** şeklinde bir gelişim göstermiştir.

Klasik dil bilgisinde hâl zarfında böyle bir ayrım gözetilmemiştir. Fiile sorulan “Nasıl?” sorusuna cevap veren bütün kelimeler hâl zarfı başlığı altında değerlendirilmiştir. Fiilin ve söz diziminde diğer ögelerin niteliğini açıklayan bu kelimeler ayrıntılı olarak değerlendirilmelidir. Hâl zarfları kategorisinde **gerçek hâl zarfları ve özne/nesne hâline işaret eden zarflar** konusu gözetilmelidir.

Kaynakça

- ALYILMAZ, Cengiz (1994). *Orhun Yazıtlarının Söz Dizimi*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Kâzım Karabekir Eğitim Fak. Yayınları.
- ALYILMAZ, Cengiz (2003). “Türkçede Fiil Deyimleri ve Öğretimi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 620, 148-155.
- ALYILMAZ, Semra (1998). *Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesinin Uygurcasının Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- B. A. SEREBRENNIKOV, M. Z. GADJEVA (2011). *Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihi Grameri*, Çev.: Tefik HACIYEV, Mustafa ÖNER), Ankara: TDK Yayınları.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2005). *Türkçenin Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- BÖREKÇİ, Muhsine (1995). *Atatürk’ün “Nutuk”unda Sözdizimi I-II*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.

- DAŞDEMİR, Muharrem (1995). *Tarık Buğra'nın Romanlarında Sözdizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi.
- DAŞDEMİR, Muharrem (2000). *Demdem Korkut Kitabı'nın Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- DAŞDEMİR, Muharrem (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal İşlevsel Söz Dizimi*, Erzurum: Eser Yayınları.
- DENY, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi (Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı Bir Örneği)*, İstanbul: Kocabalçık Yayınevi.
- EFENDİOĞLU, Süleyman (2010). “Zarf Tamlaması”, TDAY/Belleten-2008/I, TDK Yayınları.
- EKER, Süer (2013). *Çağdaş Türk Dili*, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2000). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Hanife VURAL, Tuncay BÖLER (2012). *Ses ve Şekil Bilgisi*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- HUNUTLU, Ümit (2015). *Köktürk ve Uygur Türkçesinde Yan Cümleler*, Ankara: Gazi Kitabevi.
- KARA, Funda (2001). *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- KARA, Funda (2009). “Edat ve Zarf Üzerine Bazı Düşünceler”, *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic Volume 4/3 Spring*, 1280-1300.
- KARAHAN, Leyla (2006). *Türkçede Söz Dizimi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2009). *Türkiye Türkçesi Grameri*, Ankara: TDK Yayınları.
- Mustafa ÖZKAN, Veysi SEVİNÇLİ (2009). *Türkiye Türkçesi Söz Dizimi*, İstanbul: 3F Yayınevi.
- ÖZKAN, Bülent (2011). *Türkiye Türkçesinde Belirteçlerle Fiillerin Birlikte Kullanılması ve Eşdizimlilikleri-Derlem Tabanlı Bir Uygulama-*, Ankara: TDK Yayınları.
- ŞEYDA, Arzu (2011). *Mehmet Akif Ersoy'un Safahat'ında Söz Dizimi*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dil Bilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.

BİR GÖSTERGE TÜRÜ OLARAK TÜRK YANIŞLARI (MOTİFLER)

The Motifs as a Type of Semiotics

Mustafa KARATAŞ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 167-185

Öz: Türk kültürünün maddî unsurları içinde Türk halı ve düz dokuma (kilim, cicim, zili, sumak) sanatı ürünlerinin çok önemli bir yeri vardır. Nesnelere taklit edilmesiyle ortaya çıkan somut şekiller veya dünya görüşünün, duyguların ve düşüncelerin aktarılmasıyla beliren soyut şekiller halı ve düz dokumalardaki yanışları ortaya çıkarmıştır. Bu ürünlerde çok farklı şekillerde ve renklerde görülen yanışlar, çeşitli alfabelerle yazıya geçirilen Türkçe gibi binlerce yıllık Türk tarihinin, duyu ve düşünce dünyasının izlerini günümüze kadar taşıyan Türk kültürünün görsel bir kütüphanesi özelliği taşımaktadır. İnsan var olduğu andan itibaren duyu ve düşüncelerini çeşitli iletişim kodları ve kanallarıyla ifade etmektedir. Bu ifade biçimlerinden biri olan sanatı da bir dil olarak değerlendirmek mümkündür. Duygu ve düşüncelerin bir ifade biçimi veya “dil”i olarak değerlendirilebilen yanışlar, halı ve düz dokuma yaygınlardaki şekliyle (görsel sanat) ve adıyla; göstergelerin temel özellikleri olan “başka bir şeyin (durum, eylem, varlık) yerini tutarak onu temsil etme, bir ileti/mesaj (bilgi) iletme ve bu sayede de bir iletişimi gerçekleştirme” özelliklerine sahip olmaları nedeniyle gerek “biçim” gerekse bu biçimlere verilen “ad”larla birer gösterge özelliği taşımaktadır. Göstergebilim araştırmalarında daha önce örnek olarak yer verilmeyen yanışlar, bu çalışmada birer gösterge türü olarak değerlendirilecek ve göstergebilim açısından incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Göstergebilim, Halı, Kilim, Türk Yanışları, Yanış adları

Abstract: Turkish carpet and rug products hold an important place among the material elements of Turkish culture. Concrete forms as imitations of the objects or abstract forms as results of viewpoints, feelings and thoughts revealed the motifs in carpets and weaving. The motifs seen in different forms and colors in these products carry the feature of visual library of Turkish culture by conveying the traces of the thousands years of viewpoints of feelings and thoughts of Turkish history as Turkish language reflected in various alphabets. Human being has conveyed his feelings and thoughts through various communication codes and channels since the existence of the humanity. It is possible to evaluate the art, a sort of these expression forms, as a language. The patterns, regarded as a way of expression or language of feelings and thoughts, carry a feature of semiotics as a result of having carpets and plain weaving rugs with their forms (visual arts) and names; as a result of being a feature of semiotics “conveying a message (information) and by this way enabling the communication in consequence of keeping the place of something else (situation, action, creature) and representing it”. The motifs which have not been analyzed before as samples of semiotics will be evaluated and analyzed as a kind of semiotics in this study.

Keywords: Semiotics, carpet, rug, Turkish motifs, motif names

* Yrd. Doç. Dr. Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü Nevşehir/ TÜRKİYE, mustafakaratas@nevsehir.edu.tr, mustafakaratas2003@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 28.12.2016 / Kabul Tarihi: 08.02.2017

1. Giriş: Yanış Kavramı ve Terimi

Göçerevli yaşamın temel bir ihtiyacı olan halı ve düz dokuma yaygılar¹ (kilim, cicim- zili/sili, sumak), Türklerin zihnindeki kavramları, çeşitli renklerdeki ipliklerle somutlaştırılmasıyla üretilen önemli bir kültür ögesidir. Nesnelere taklit edilmesiyle oluşan somut şekiller veya dünya görüşünün, duyguların veya düşüncelerin yansıtılmasıyla beliren soyut şekiller, Türk halı ve düz dokuma sanatında yanışların, desenlerin ve kompozisyonların ortaya çıkmasını sağlamıştır.² Dolayısıyla, yanışlar sadece halı veya düz dokuma örneklerinde görülen birer sanat eseri olmaktan öte, “sosyal tarih”in dile geldiği veya getirildiği tanıklar ve belgelerdir. Halı veya düz dokumalar üzerindeki yanışlar bu özellikleriyle görsel bir dil olarak kabul edilebilmektedir (Aksoy 2008: 87-89, Ersoy 1987: 31-37).

Halı ve düz dokuma sanatları ile ilgili çalışmalarda, süs unsurları için *yanış*, *motif*, *model*, *ikon*, *ikonografi*, *desen*, *kompozisyon*, *sembol*, *simge*, *remiz*, *damga* vb. terimler kullanılmaktadır. Bunlardan özellikle *kompozisyon*, *desen*, *motif* ve *yanış* terimlerinin sınırlarının çizilmeden ve birbirlerinin yerine kullanıldığı görülmektedir (Karataş 2014: 1024). Ancak *yanış* (motif, model), *desen*, *kompozisyon* terimleri halı ve düz dokuma sanatında bir bütün olarak karşımıza çıkan tamamlanmış bir eserin birbirlerinden farklı yapı birimleridir. Bu yapı birimleri iç içedir ve bunların en küçüğüne *yanış*, yanışların belli bir düzene göre istif edilmiş şekline *desen* ve bütün desenlerin belli bir düzen içerisinde yerleştirilmesine ve böylece oluşan tamamlanmış yapıya *kompozisyon* adı verilmektedir (Karataş 2013: 4).

“Her biri tek başına bir varlık taşımadığı halde, bir bütünün bir bezemenin bir süsün anlamlı parçası” olarak tanımlanan (Tural 1998: 12) *yanış* için kaynaklarda veya yörelerde, *yanış* (*yagnış*, *yağniç*, *namış*, *yanğış*), nakış (nağış), *oyu*, *tabak*, *su* vb. *motif*, *desen*, *model*, *ala*, *belliş*, *çekipi*, *örnek*, *örenek*, *goraf*, *ala*, *cin* adlarının kullanıldığı tespit edilmiştir (Karataş 2013: 5-7). Bunların dışında, Türkçede *örnek*, *nakış*, *bezek*, *çitlik*, *şekil*, *süs*, *işlengi*, *en-im*, *göl/gol*, *sayma*, *oy*, *oya oyum*, *bediz*, *bedüz* kelimelerinin de *yanış*ın yerine kullanılabileceği belirtilmiştir (Tural 1998: 8-12).

Türk halı ve düz dokuma sanatıyla ilgili yapılan çalışmalarda araştırmacıların genellikle Fransızcadan ses ve şekilce değişmeden dilimize giren *motif* terimini tercih ettiği görülmektedir. Ancak, Anadolu Türk halı ve düz dokuma sanatının icra edildiği yörelerde bu kavram için halk arasında en yaygın kullanılan terimin *yanış* olduğu tespit edilmiştir (Karataş 2013: 4-8).

Derleme Sözlüğü'nde *yanış*, *yaneç*, *yaneş*, *yanğış*, *yanış*, *yanışa*, *yanıç*, *yanuç*, *yağniç* gibi şekillerinin de kullanıldığı belirtilen, ancak DLT'de bulunmayan *yanış* teriminin kökeni ilgili farklı görüşler bulunmaktadır (Gülensoy B. 2011: 140; Gülensoy 1989: 118, 2011: 1058;). Anadolu sahasında kullanılan yanış adları üzerinde yapılan

1 Dokumalar genel olarak “mekikli” ve “kirkitli” olmak üzere ikiye ayrılırlar. Adını, dokuma sırasında ipleri sıkırtmak için kullanılan, çok dişli ve tarağa benzeyen araçtan alan kirkitli dokumalar ise halı ve düz dokumalardan oluşmaktadır. Düz dokumalar ise bir havlı dokuma olan halının dışında kalan kilim, cicim, zili/sili ve sumaktan oluşmaktadır. Dokuma tekniğine göre birbirinden ayrılan bu türlerin hepsi genellikle kilim olarak adlandırılmaktadır (Balpınar Acar 1975, Deniz 2000: 57)

2 Bu özellikleri ile halı ve düz dokuma ürünleri, Sadık Tural tarafından, malzemeleri bakımından “Malzemesi yün ve pamuk olanlar”, uyardıkları organ ve organ grubu bakımından da “Göze Hitap Eden” ve “Tek boyutlu” sanatlar grubuna dâhil edilmiştir (Tural 1997: 1266-1267).

çalışmada, (Karataş 2014: 1026-1027), Clauson'un "model, tarz" anlamlarıyla kaydettiği (Clauson 1972: 940) ve *Kutadgu Bilig*'de de "merkez, âdet, kaide, tarz" anlamlarıyla geçen (Arat 1979: 520) T. *yañ* kelimesinin, bu kelimenin kökü olduğu ileri sürülmüştür. Buna göre, *yañ* ismine {+1} isimden fiil yapma eki getirilerek **yani-* "model oluşturmak" fiili yapılmış, oradan da "oluşturulmuş model" anlamında *yanış* sözü ortaya çıkmış olmalıdır: *yañ* "tarz, model" > **yañ+ı-* "tarz, model oluşturmak" > *yañ+ı-ş* "oluşturulmuş model".³

Halı ve düz dokuma yaygılarda çeşitli renklerdeki ipliklerle oluşturulmuş yanışlar, dokuyucuların duygu ve düşüncelerini yansıtan "biçim"leri ve bu biçimlere verilen adlarla anlam yüklü göstergelere dönüşmüştür.

2. Gösterge ve Türleri

Veryüzünde var olan bütün canlıların kendi türlerine özgü bir iletişim sistemleri bulunmaktadır. Bunu da sahip oldukları ve temel görevleri, dışarıdan gelen uyarıcılarla uyarılabilme ve uyarılara cevap verebilme olan sinir sistemleri ile yapabilmektedirler. İnsan, konuşabilen (dili kullanabilen), bu sayede düşünebilen ve bu özellikleriyle de toplumsal bir yapı içerisinde var olabilen bir varlık olarak diğer canlılardan ayrılmaktadır. Toplumsal bir varlık olan insan, diğer insanlarla başta doğal dil (sözlü veya yazılı) olmak üzere ses, şekil, renk, beden dili ve nesnelere gibi çok çeşitli dil dışı dizgelerle (ses, şekil, renk, beden dili)⁴ de iletişim kurabilmektedir (Günay 2004: 39-75). Bununla birlikte, 21. yüzyılda iletişimde daha fazla dil dışı ve imgelerden oluşan dizgeler kullanılmaktadır. Çünkü Berger'e göre, görme konuşmadan, yani sözcüklerden önce gelmiştir ve insan dünyayı sözcüklerle anlatmaya çalışsa da sözcükler, insanın dünyadaki görüntülerle çevrelenmiş olmasını hiçbir zaman değiştiremez (Berger 2012: 7).

İnsanların toplumsal hayat içerisinde kullandıkları bu iletişim dizgeleri o toplumda üzerinde uzlaşılan anlamlı unsurlardan (sözcük, nesne, hareket, şekil, durum, olay vb.) oluşur. İşte bu unsurlara *gösterge* adı verilmektedir. Buna göre gösterge (sign), "*Genel olarak, bir başka şeyin yerini alabilecek nitelikte olduğundan kendi dışında bir şey gösteren her türlü nesne, varlık ya da olgu; özel olarak dilsel bir gösterenle bir gösterilenin birleşmesinden doğan birim*" (Vardar 2002: 106) olarak tanımlanmaktadır.

İnsan sahip olduğu donanım (sinir sistemi, duyu organları ve beyin) ve yazılımla (bellek/hafıza ve düşünce sistemi) içinde bulunduğu dünyayı algılamaya, tanımaya, adlandırmaya ve böylece bütün varlıkları bir düzene koymaya çalışır. İnsanın dünyayı algılaması çevresindeki varlıkları adlandırmasıyla, çeşitli şekillerde işaretlemesiyle (kodlama) mümkün olmuştur. Böylece insanın algıladığı, farkında olduğu ve içinde yaşadığı toplum tarafından anlamlandırılan çeşitli unsurlar ortaya çıkmıştır. İşte bu unsurlar insanın yaptığı kodlamalar sonucunda ortaya çıkan göstergelerdir. Böylece insan sahip olduğu işaretleme ve düşünebilme yeteneği sayesinde diğer canlılardan

3 *Yanış* terimiyle ilgili ileri sürülen görüşler ve kökeniyle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. (Karataş 2014: 1026-1027).

4 Bu dört tür iletişim dizgesine iletişim amaçlı kullanılan çeşitli nesnelere de eklemek gerekir. Çiçek (çiçeklerin dili), mendil (sevgiliye verilen ucu işlenmiş bir mendil), şişe, vazo (Karadeniz Bölgesinde bazı yörelerde, evlerin bacalarına şişe veya vazo konulması o evde evlenecek kız olduğunu belirtir. O şişe veya vazoyu vuran kişi ise o kıza talip olduğunu gösterir.) vb.

farklı olarak⁵ yapay/nedensiz göstergeleri (simge) kullanabilen bir canlı olma özelliği kazanmıştır.

İnsanlar arası iletişimi gerçekleştiren ve insanın beş duyusuna hitap eden göstergelerin en önemli özellikleri; “şeyler”in kendisi olmadığı halde başka bir şeyin (durum, eylem, varlık) yerini tutarak onu temsil etme, bir ileti/mesaj (bilgi) iletme ve bu sayede de bir iletişimi gerçekleştirmedir. Ancak bu iletişimin sağlanabilmesi için de o göstergeyi yorumlayabilecek, tanıyabilecek veya anlayabilecek bir ön bilgiye ihtiyaç vardır (Erkman-Akerson 2005: 20-21). Özellikle de bir dil göstergesinin iletişim görevini gerçekleştirebilmesi için o göstergenin anlamı üzerinde toplumca uzlaşılmış olması gerekir. Bu nedenle, bir göstergenin ortaya çıkmış olması ile toplumda o gösterge konusunda uzlaşım gerçekleşmiş demektir ve artık o gösterge iletişim işlevini ve düşünmeyi sağlayabilmektedir. Bu uzlaşma sürecinde en önemli konu, toplumdaki herkesin o göstergeyi duyduğunda veya gördüğünde aynı şeyi anlamasıdır (Erkman-Akerson 2007: 192). İnsanın doğayı anlama veya diğer insanlarla iletişim kurma amaçlarını gerçekleştirmek üzere üretilen göstergeler, belli bir dizge içerisinde anlam kazanır ve bu nedenle de üretildikleri toplumun geçmiş birikimi, tarihi, kültürü ve sosyal ortamlarıyla yakından ilgilidir (Günay 2002: 159).

Göstergeler ile ilgili birçok sınıflandırma yapılmıştır.⁶ Bunların hemen hepsi temelde göstergelerin doğal veya yapay olma durumuna dayanmaktadır. Yeryüzünde var olan bütün nesne veya varlıklar, insanlar için birer gösterge (işaret) dir. Bu göstergelere psikolojide *uyaran* (stimulus) adı verilmektedir ve bu “beş duyumuza ulaşan uyaranlar kümesi” anlamındadır. Bütün uyaranlar “çağrışimli” ve “çağrışimli olmayanlar” olmak üzere ikiye ayrılır. Çağrışimli olmayanlar, insan tarafından bilinmeyenlerin dünyasıdır. Bunlar anlamlandırılmayan uyaranlardır. Çağrışimli olanlar ise insanda çağrışım uyandırarak anlamlı birer işaret (gösterge) dönüşen uyaranlardır. “Çağrışimli Uyaranlar”, yani göstergeler de “doğal” ve “yapay” olmak üzere ikiye ayrılırlar (Filizok 2011, Akşehirli 2004: 164-166).

Tabiatta kendiliğinden var olan doğal göstergeler *belirti* ve *semptom* olarak ikiye ayrılır. İnsan tarafından iletişim amacıyla üretilmiş yapay göstergeler ise *yansıtıcı* (göstergeler) ve *saymaca* (göstergeler) başlıkları altında incelenebilir. Yansıtıcı göstergeler, *görüntüsel göstergeler*dir ve bunlar da *fotoğraf* ve *ikonografi* olmak üzere ikiye ayrılırlar. *Saymaca* göstergeler ise *simge* olarak adlandırılır ve bunlar *dil dışı* ve *dilsel* olmak üzere iki başlık altında incelenirler. Ayrıca, dil dışı göstergeler de *görüntüsel* (fr. *Iconique*) ve *yoğrumsal* (fr. *plastique*) olmak üzere iki türde incelenebilmekte ve bu iki gösterge türünü kapsayacak şekilde *imge* terimi kullanılmaktadır (Günay 2012: 17-19). Bu sınıflandırmaya göre göstergeler temelde *belirti* (indice), *görüntüsel gösterge* (icon) ve *simge* (symbol) olarak üçe ayrılmaktadır. Yapay bir gösterge olarak iletişim amacı taşıyan *belirtke* de dâhil edildiğinde, gösteren ve gösterilen arasındaki ilişkiye ve söz konusu göstergenin iletişim amacı taşıyıp taşıyamamasına bağlı olarak beş tür gösterge ortaya çıkmaktadır: Belirti, belirtke, görüntüsel (görsel) gösterge, simge ve dil göstergesi (Kıran, Eziler Kıran 2010: 53-61).

5 Gösterge türlerinden doğal göstergelere giren belirti (indice) hayvanlar tarafından da kullanılabilen bir gösterge iken nedensiz/yapay göstergeleri sadece insanlar kullanabilmektedir.

6 Bu sınıflandırmalardan en ayrıntılısının, Amerikalı mantıkçı Charles Sanders Peirce tarafından, göstergelerin kendisi, nesnesi ve yorumlayıcı açısından yapılan 66 başlıktan oluşan sınıflandırma olduğu ve özellikle nesnesi açısından yapılan sınıflamanın (görüntüsel gösterge (icon), belirti (indis), simge (symbol)) günümüze kadar ulaşan en kalıcı ve önemlisi olduğu belirtilmektedir (Günay 2002: 181-182)

Çağdaş dilbilimin kurucusu kabul edilen Ferdinand de Saussure'ün dilbilime getirdiği en önemli yenilik dili, “kavramları belirten bir göstergeler dizgesi (sistemi)” şeklinde tanımlaması olmuştur. Dilin toplumsal bir kurum olduğunu, ancak diğer kurumlardan birçok bakımdan ayrıldığını, bu nedenle de dilin diğer toplumsal kurumlardan farklı olarak özel birtakım niteliklerinin olduğunu ileri süren Saussure, dili göstergeler sistemi olarak açıklayan bu bakışıyla gösterge kavramına ve göstergelerin toplumsal hayat içerisindeki yerine dikkat çekmiştir. Saussure, toplumsal ruhbilime bağladığı ve dilbilimi kapsayacak bir şekilde ve toplumsal hayat içindeki bütün göstergeleri inceleyen bir bilim dalı olarak tasarladığı ve mutlaka kurulması gerektiğini dile getirdiği bu bilime *göstergebilim* (semyoloji/ semyotik) adını vermiştir.⁷ Ayrıca göstergebilim, göstergelerin toplum yaşamı içindeki yerini inceleyebilecek, böylece hem dil sorununu aydınlatacak hem de kutsal tören, gelenek, görenek, töreler vb. kültür öğelerini inceleyebilecek bir bilim dalı olarak tasarlamıştır (Saussure 1998: 45-47). Bu düşünce temelinde çalışan *kültürel göstergebilimin* amacı, bir toplumdaki göstergelerden hareketle o toplumun kültürel öğelerinin anlamlandırılması ve yorumlandırılmasıdır. Bu nedenle kültürel göstergebilim, göstergebilimin ilkelerinden hareket etmektedir (Günay 2012: 109-110). Bu bakış açısı, Türk kültürünün maddî öğeleri arasında çok önemli bir yeri olan halı ve düz dokumalardaki yanışların da birer gösterge olarak incelenebileceğini göstermektedir. Bu incelemeyle, bir yandan bu göstergelerin (yanışların) Türk kültürü içerisindeki önemi belirlenebilecek, diğer yandan da bu göstergeler aracılığıyla halı ve düz dokumalara yansıyan Türk kültürü, duyu ve düşünce dünyası hakkında yorum yapılabilecek veriler ortaya konabilecektir.⁸

3. Göstergebilim Açısından Yanışlar

İnsan, kendisini çevreleyen dünyayı beş duyu organıyla algılayarak kümelemiş, ardından bunları soyutlayarak kavramlaştırmış ve böylece de varlık dünyasındaki nesne ve hareketleri belleğinde kodlayarak (işaretleme, adlandırma) öğrenme sürecini başlatmıştır. Bu sürecin devamında ise zihindeki görüntüler ses veya şekle dönüştürülerek somutlaştırılmıştır. Bu somutlaştırılan kavramlar seslendirilmiş ve böylece “konuşma” (dil) adını verdiğimiz temel iletişim kanalı ortaya çıkmıştır. Bununla birlikte, zihindeki kavramları seslendiren insan, tarihin kesin olarak bilinmeyen bir döneminde, seslendirdiği kavramları “şekillendirerek” bir yandan yazı adını verdiğimiz düzeneği oluştururken diğer yandan da resim sanatını ortaya çıkarmıştır. Dil ile sanatın ortaya çıkışındaki bu ortaklık her ikisinin de dünyayı düzenleme çabasının bir ürünü olmasından kaynaklanmaktadır.

Kavramın çizgiye dönüştürülmesi, resim sanatının dışında, farklı malzemeler kullanılarak o kavramın başka bir nesne üstüne yerleştirilebileceği fikrini ortaya

7 İletişim sırasında kullanılan göstergelerdeki anlamın oluşumunu ortaya koymaya çalışan göstergebilim, bunu yaparken “Bu bildiride anlam nasıl oluşur? Söylemek istenilen nasıl söyleniyor?” sorularını sorar (Günay 2002: 183).

8 Saussure'ün, “Anlam ancak farklılıklar içerisinde ve onların sayesinde vardır.” görüşünden hareketle geliştirilmiş olduğu ileri sürülen, kültürel öğelerin anlamlandırılma süreçlerinde kullanılan ve “farklı gösterge sistemlerinin işlevsel bağlaşması” adını taşıyan yöntem (Günay 2012: 110) açısından yanışların Türk kültürü içerisindeki anlamının ve yorumlandırılmasının tam olarak yapılabilmesi için bu yanışların diğer geleneksel Türk sanatlarındaki veya mimarisindeki örnekleriyle birlikte incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

çıkarmıştır. Duvarlara resim yapmayı öğrenen insan, zihnindeki kavramları tamamen o nesneye benzetmek ya da o kavramın düşündürdüklerini şekillendirebilmek amaçlarıyla farklı malzemelere, eşyalara, nesnelere çizmeye, işlemeye veya dokumaya başlamıştır. Eldeki malzeme ve yaratılmak istenen “biçim”in, birbirlerini etkilemesinden ortaya çıkan “biçim” denemeleri olduğu belirtilmiştir (Mülayim 2008: 58). Temelde bir biçim veya görsel olan tüm yanırlar öncelikle birer *imgedir*. İmgeler⁹ de “*gerçek nesneyi daha duyarlı ya da daha güzel ve etkili bir biçimde belirterek gerçeği gösterge olarak yeniden oluşturur.*” (Günay 2012: 19).

Göçerevli yaşamın temel bir ihtiyacı olan halı, Türklerin zihnindeki kavramları, iplik aracılığıyla somutlaştırıp bir eşya üzerine yansıttığı önemli bir kültür ögesidir. Böylece, nesnelere taklit edilmesiyle ortaya çıkan somut şekiller veya dünya görüşünün, duyguların veya düşüncelerin somutlaştırılmasıyla beliren soyut şekiller, Türk halı ve düz dokuma sanatında yanırları, desenleri ve kompozisyonları ortaya çıkarmıştır. Yoruma dayalı ve çağrışımları çok olan bu sanat içerikli imgeler bu özellikleriyle kendileri bir iletiye dönüşürler (Günay 2012: 21). Dolayısıyla, halı veya düz dokuma örneklerinde görülen bu imgeleri “sanatın yanırlı dili” şeklinde tanımlamak mümkündür. Sanat ve dil arasındaki bu ilişki nedeniyle dış dünya algısının nesne (figür), çizgi, iplik, renk vb. unsurlarıyla görsel bir sanata dönüşümü olarak değerlendirilebilecek olan yanırlar da birer gösterge (dil) özelliği taşımaktadır.

Göstergelerin en önemli özelliği, başka bir şeyin (durum, eylem, varlık) yerini tutarak onu temsil etmeleridir. Türk halı ve düz dokuma yaygılarında görülen yanırların çeşitli yazı türleri, geometrik şekiller, bitkisel motifler, figürlerden (insan veya hayvan), günlük eşya motifleri, mimari form veya mukarnaslar, sembolik ve kozmik formlardan oluştuğu belirtilmektedir (Mülayim 1999: 80). Buna göre yanırlar, dış dünyadaki (nesnel gerçeklik) bitki, hayvan, insan, eşya vb. unsurların yerini tutmakta ve onları dokumalarda temsil etmektedir. Çünkü yanırlı, bir biçim olarak veya adıyla sözü edilen unsurların kendisi değil, bir yansımasıdır.

Göstergelerin bir diğer önemli özelliği ise bir ileti/mesaj (bilgi) iletmek ve iletişim sağlayabilmektir. Yanırlar, varlık dünyasında (gerçeklik) yerini tuttıkları unsurların iplik ve renkle üretilmiş bir iletisidir. Bu ileti (mesaj) hem bir biçim hem de bir sözcük (yanırlı adı) olarak dokuyucu ile o yanırlı gören kişi(ler) arasında bir iletişimin gerçekleşmesini sağlar. Sanatın duygu ve düşünceleri iletme işlevi veya özelliği, halı ve düz dokuma sanatında da söz konusudur. Halk biliminde sözlü kültür yaratıcılarının ürettikleri her tür üründe (ağırlı, türkü, bilmece, masal vb.) geleneğin estetiğine farkında olarak ya da olmayarak uydukları gibi dokuyucular da bir taraftan ürettiği halıdaki yanırlarla estetik bir kaygı ile sanatsal bir içeriğe biçim verirken diğer yandan da duygu ve düşüncelerini bu biçimle (görüntüsel gösterge, simge) veya o biçimin adıyla (dil göstergesi) ifade etmektedir.

Toplumsal hayat içerisinde üretilen her gösterge duyguların ifade edildiği, basit bir iletişim aracı değildir. Bu göstergeler aynı zamanda insanların kendilerini, diğer insanları ve hatta doğayı anlamak ve algılamak için üretilen birimlerdir (Günay2002: 158). Göstergelerin iletişim amacıyla üretilmiş birimler olma özelliği Türk kültür hayatı için daha büyük bir önem taşımaktadır. Geleneksel Türk toplum yaşamısındaki kadınların konumu ve durumu düşünüldüğünde dokuyucu kadınların kendilerini ifade edebilmelerinin en önemli ve belki de tek yolunun halı ve düz dokuma ürünleri olduğu

9 İmge türleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Günay 2012: 20-21.

anlaşılacaktır. “*Esasen her yanış okuma-yazma bilmeyen Türk kadınının duygularının ıstara*¹⁰ *tezahürüdür.*” sözü bu durumu ifade etmektedir.¹¹ (Dulkadir 1985: 131)

Halı veya düz dokumalar üzerindeki yaprak şeklindeki bir yanış (gösteren), zihnimizdeki yaprak kavramını (gösterilen); kurbağa şeklindeki bir yanış (gösteren), kurbağa kavramını (gösterilen) gösterir. Ancak bu yanışın haliya neden dokunduğu ve ne ifade ettiği sorusu yanışın bir ileti olarak anlamını, dolayısıyla iletişim görevini ortaya koymaya yöneliktir. Örneğin, yılanı (gönderge) benzetilerek oluşturulan bir yanışın (gösteren) halı veya kilime dokunma nedeni dokuyucunun yaşadığı çok acı verici bir olayın ifadesi olabilmektedir.¹² Çünkü bir göstergedeki anlamı yaratan insandır. İşte insanı, yani “özne”yi tanımanın tek yolu da ürettiğini anlamlandırabilmektir (Günay 2002: 12). Ancak “özne” tarafından halı ve kilimde yanışlarla ifade edilen duygu ve düşüncelerin anlamlandırılabilmesi ise o yanışları, ifade ettikleriyle görebilen insanlara (görücü¹³) bağlıdır. Çünkü bir iletişimde ileti, alıcı tarafından anlamlandırılır. Diğer bir ifadeyle iletinin anlamı, alıcıdadır. Fuzûlî’nin, *Besâret ehline zâhir kılar her nakş nakkâşın* (“Görebilen gözlere her resim ressamını gösterir.”) mısrası sanat eseri ile öznesi (dokuyucu) ve eserin muhatabı (görücü) arasındaki bu ilişkiyi ifade etmektedir.

Görüldüğü gibi yanışlar, desenler ve kompozisyonlarla birlikte, dokuyanların ifade etmek istedikleri anlamla bir dil hâline gelmektedir. Bu nedenle yanışlar da tıpkı imgeler, metinler ve sözlü ifadeler gibi önemli birer tarihî kanıt olarak değerlendirilebilmektedir (Burke 2003: 13). Halı ve düz dokumalardaki bu özellik, birçok halk anlatısına¹⁴ şiire¹⁵ ve türküye¹⁶ yansımıştır.

10 Halı ve düz dokuma ürünlerinin dokunduğu tezgâha *ıstara* adı verilmektedir (GTS).

11 Dulkadir, dokumalardaki kültürel yozlaşmaya yanış adları açısından dikkat çekmiştir: “*Hangi yanışın ne tür bir duyguyu ifade ettiğini izah, artık mümkün olamamaktadır. Bugün yanışların asıl adının dahi unutulmakta olduğunu görüyoruz. Bu gerçek değişen içtimai yapının bir gereğidir.*” (Dulkadir 1985: 131-132).

12 Halk arasında yanışlarla ilgili birçok efsane bulunmaktadır. Örneğin, Milas yöresindeki yılan yanışlı halı için halk arasında şu efsanenin anlatıldığı söylenmektedir: Çocuğu olmayan bir kadının yıllar sonra bir çocuğu olmuştur. Bir gün, kadın halı dokurken bu çocuğu yılan sokarak öldürmüştür. Bunun üzerine kadın halısına bir yılan yanışı işlemiş ve bunu yere sererek her gün yılanı tepeleyip acısını unutmaya çalışmıştır (Deniz 2006: 216). Aynı efsanenin bir diğer varyantına göre, “Çocuk mezarlığı” adı verilen bölgede oba beyinin çok uzun yıllar sona doğan ve adı Mehmet konulan çocuğunu yılan sokarak öldürmüştür. Çocuğu, ilk defa yerleştikleri bu yere defnetmişler. İçi kan ağlayan kadın tezgâhın başında farkında olmadan haliya sürekli yılan yanışı dokumuş. Bu yılan yanışlı halı gelenekselleşerek günümüze kadar gelmiş ve yılanlı Milas halısı olarak yaygınlaşmıştır (Önal 2005: 216; Tansuğ 1971: 42-43). Bu efsanelere göre, *yılan* yanışının haliya dokunma nedeni, dokuyucunun başından geçen üzüntü verici bir olaydır. Halı ve kilimlerdeki yanışların kökenine dair bir başka ilgi çekici anlatı için bk. Medeubekule 1997: 90-91.

13 *Görücü*, burada “halı veya düz dokumaya (kilim, cicim, zili, sumak) bakan ve yanış ifade ettikleriyle birlikte görebilen insan” anlamında ve iletişimdeki *alıcı* karşılığında bir terim olarak tarafımızdan üretilmiştir.

14 Bir gün bir Yörük beyi, çadırının önüne atılmış bir kilimi görünce yüreği sızlar. Adamlarına, “Tiz bu kilimi dokuyan kızın babasını bulup getirin!” emrini verir. Adamlar araya sora babasını bulur, beyin çadırına getirirler. Bey, kızın babasına, “Senin bir kızın var, öyle mi?” der. Adam, “Evet, bir kızım var.” cevabını verir. Bey, “Anladığıma göre, sen kızını istemediği birisiyle evlendirmek istiyorsun. Kızın gönülu başkasında. Adam önce şaşırır, Bey bunları nereden biliyor, diye. Sonra dili çözülür. “Doğrudur, Beyim. Ben fakir bir adamım. Kızımı malı, mülkü olan zengin bir adam ister. Ben de söz verdim. Kızısız fakir bir delikanlıya gönül vermiş. İyi ama siz bunları nereden biliyorsunuz?” Bey yerdeki kilimi gösterir. “ Bu kilimi kızın mı dokudu?” diye sorar. “Evet”, der. “İşte onun dilinden... Sana at, deve vereceğim. Git, kızını sevdiği o delikanlıyla evlendir. Ha, kızına şunu da söyle. Kilimi iyi dokumuş. Yalnız yeşili kırmızıya az vursun. Az kalsın yanılacaktır!” (Önder 1991: 47-49).

15 “Sevdiğine sözü olan bir kilim dokur./Kilimin dilinden ancak anlayan okur!/Sırlarımı verdim sana, sevgimi verdim;/Şu gönülümü kilim yaptım, yoluna serdim (...) Kilim kalbin aynasıdır, gönülün sesidir,/Her nakışı bir duygunun ifadesidir,/Kilim sevgiliye çağrı, aşka davettir,/Kimi renkler şikâyetir kimi hassetir.”

16 “Bülbülüm şakı beni/Mektubum oku beni/Aşkına oldum yumak/Kilimde doku beni.
Şu sevdadan bayıldım/Seni gördüm ayıldım/Geçtiğin yollara ben/Kilim oldum, yayıldım.
Dolaştım adım adım/Dört bucağı taradım/Gözlerinin rengini/Kilimlerde aradım.”

İletişim amacıyla üretilmiş her türlü göstergenin belirli bir alıcı için ve belirli bir amaçla üretilmiş olduğu kabul edilmektedir. Bu göstergelerin anlamlandırılması ise çağrışım, karşıtlık ve benzerlik gibi çeşitli ilişkilerden yararlanılarak öğrenme sürecinde alıcı tarafından gerçekleştirilmektedir (Günay 2002: 158). Bir dokuyucu iletişim sürecindeki verici olarak halıya dokuduğu yanlışlarla ne ifade etmek isterse istesin elbette onun anlaşılması halı veya kilime bakan ve yanlış ifade edilmek isteneni anlayabilen kişiler (görücü) tarafından gerçekleştirilecektir. Özellikle bir sanat ürünü olan ve çok farklı biçim özelliklerine sahip yanlışların şifresinin (kod) çözülmesi çok zor olabilmektedir. Çünkü, *“Anlam, bir göstergede kendiliğinden var olmaz. Anlam bir özne içindir ve bir durumun bağlamı içindedir, bir şey hakkındadır, bir alanın bir parçası olarak vardır ve anlamın basit öğeleri diye bir şey yoktur.”* Bu nedenle, anlamı yorumlayan alıcı, aslında onu oluşturan kişidir (Günay 2002: 174).

Düşündüklerimiz ya da inandıklarımız nesnelere görüşümüzü etkilediği için (Berger 2012: 8) dokumacının görme biçiminin birer ifadesi olan halı veya düz dokumadaki yanlış, desen veya kompozisyonların tamamı, tıpkı bir tablodaki unsurlar gibi ayrı birer gösterebilim incelemesine ihtiyaç duymaktadır. Bu incelemenin yapılabilmesi çeşitli görünüsel gösterge ve simgelerle oluşturulmuş bu sanat eserlerinin okunabilmesi, yorumlanabilmesi ve oradaki göstergelerin anlamının ortaya çıkarılabilmesi gerekmektedir. Bir metin incelemesinde en küçük biçim birimlerin dahi bir anlamı veya görevi vardır. Nasıl ki bunlar bilinmeden o metin çözümlenemezse yanlışların da anlamı bilinemezse halılardaki desen ve kompozisyonların yorumlanabilmesi ve anlamlandırılabilmesi mümkün değildir. Ayrıca, *“...anlam sağlamaya yönelik her gösterge dizgesi belli bir kültürün parçasıdır, yani gösterge ile nesnesi arasındaki ilişki toplumsaldır.”* (Günay 2002: 185). İşte bu nedenle, bir gösterge olarak yanlışların anlaşılabilmesi, yani kodunun çözümlenebilmesi için onu dokuyan “özne”nin içinde bulunduğu toplumun sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi sahibi olunması ve bu kodlara sahip olunması gerekmektedir. Çünkü: *“Motifler [yanlışlar] ve bunların oluşturduğu kompozisyonların işlevi; biçim yapısındaki çağrışımlarla kendi sembolliğini, üstünde yer aldığı nesneye eklemek, ona manevi derinlik ve öz kazandırmak olduğuna göre, süsleme işlemi, o eşyayı kimlikli kılmaktır.”* (Mülayim 1999: 30). Bu da görücüye düşmektedir.

Örneğin, *kurbağacık* yanlış ile ilgili şu bilgiler bilinmeden bu yanlışın anlamlandırılması mümkün değildir: *“Eşeklerde kullanılan semerlerin arka kaşı üzerinde bulunan kısma kimi yerde ‘kocacık’ kimi yerde de ‘kurbağacık’ adı verilir. Bahsedilen kısım deve boynu gibidir. Semer üzerine konulan yükün ipe bağlanması icap ettiğinde ip bu kısma sıkıştırılır.”* (Dulkadir 1985: 135). Bu bilgiden de anlaşılacağı üzere bu yanlış adını bir hayvandan değil, *kurbağacık* adı verilen bir nesneden almıştır.

Sırt sırta vermiş iki kuş veya insanı andıran *eli koynunda* yanlışının, halkın ifadesine göre, Türklerin Rodos-Girit adasında elleri bağlı bir esir gibi getirilişlerini simgelediği belirtilmiştir (Deniz 1987: 17). Bu yanlış hakkında ayrıca şu bilgiler de verilmektedir: *“Vücudumuzun koltuk altlarına halk arasında ‘böğür’ denilmektedir. ‘Elin böğründe kalsın.’ veya ‘Elim böğrümde kaldı.’ tabiriyle unutulmayan bir acısı, unutulmayan bir olay anlatılmaktadır. Hatta avcılar nişan alırken özellikle böğrünü hedef alırlar. Zira böğürden girecek bir kurşun doğrudan ciğer veya kalbe isabet edeceğinden ölüm*

çabuklaşacaktır. Yanışımızın görünüş pozisyonu da elin böğür altında oluşunu ifade etmektedir.” (Dulkadir 1985: 132-133). Görüldüğü gibi, her iki örnekte de yanışın anlamlandırılması için bu yanışları dokuyanların içinde buldukları bağlamın iyi bilinmesi gerekmektedir.

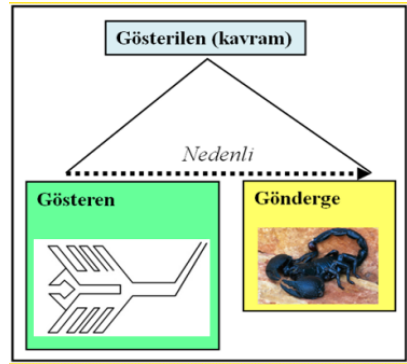
Sonuç olarak, duygu ve düşüncelerin bir ifade biçimi veya “dil”i olarak değerlendirilebilen yanışlar, halı ve düz dokuma yaygınlardaki şekliyle (görsel sanat) ve adıyla; göstergelerin temel özellikleri olan “başka bir şeyin (durum, eylem, varlık) yerini tutarak onu temsil etme, bir ileti/mesaj (bilgi) iletme ve bu sayede de bir iletişimi gerçekleştirme” özelliklerine sahip olmaları nedeniyle bir “gösterge” özelliği taşımaktadır. Bu nedenle biçim özellikleriyle güzel sanatların ve sanat tarihçiliğinin; adlarıyla dilbilimin çalışma alanına giren yanışlar, gösterge olma özelliği nedeniyle de göstergebilim açısından incelenebilmektedir.

Binlerce yıllık bir geçmişi olan ve üretildiği her toplumda ve yörede çok çeşitli renk ve şekil çeşitliliğine sahip olan yanışlar araştırmacılar tarafından farklı içerik, işlev veya biçim özellikleri açısından sınıflandırmalara tâbi tutulmuştur.¹⁷ Yanışlardaki bu çeşitlilik, yanışların göstergebilim açısından değerlendirilmesinde önemli zorluklar çıkarmaktadır. Çünkü yanışın tema olarak özelliği ve bunun halı veya düz dokuma üzerine uygulanışı yanışın bir gösterge olarak türünü etkilemektedir.

4. Gösterge Türlerine Göre Yanışlar

4.1. Görüntüsel Gösterge Olarak Yanışlar

Yapay göstergelerden biri olan görüntüsel göstergeler, gerçek bir benzerlik ilişkisine dayanan, bilinçli ve belli amaçlar için insanlar tarafından üretilmiş göstergelerdir. Portreler, vesikalık fotoğraflar, resimler veya şemalar bu tür göstergelerdir. Bu örneklerde nedensiz bir uzlaşım yoktur. Örneğin, kişi (nesne, eşya) ile onun resmi (nesnel gerçeklik ile göstergesi) arasında kesin bir “benzerlik” ilişkisi vardır. Bu nedenle bu göstergelerde gösteren ile gösterilen arasındaki ilişki nedenlidir (Kıran, Eziler Kıran 2010: 57-58).

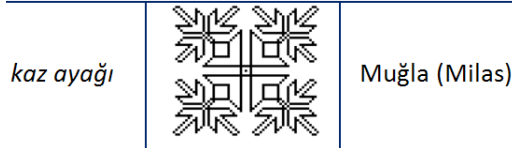
Halı ve düz dokuma sanatında kullanılan yanışların, bir fotoğraf örneği kadar olmasa da, benzerlik ilişkisi ile ortaya çıkmış ya da diğer bir ifadeyle, bakıldığında neye benzetilerek üretilmiş olduğunun anlaşılabilirdiği yanışlar birer görüntüsel göstergedir. Şekilde¹⁸ görülen ve Balıkesir yöresinde akrep, göz veya kuyruklu şeklinde

17 Durul 1977: 45, 1980: 9; Akar, Keskiner 1978, Mülayim 1999: 80, Erbek 2002, Çoruhlu 2008: 137.

18 Dilde anlamın ne olduğu konusunda birçok teori ortaya atılmıştır. Saussure'den sonra Charles K.Ogden ve Ivor A.Richards'ın (“Anlamın Anlamı” (*The Meaning of Meaning*, London 1923) ‘anlam üçgeni’ olarak bilinen anlam şeması, hem daha önceki anlam teorilerinin bir sentezidir hem de bundan sonraki anlam teorilerine model oluşturmuştur. Bu üçgenin en önemli özelliği, Saussure’ün gösteren (signifier) - gösterilen (signified) olarak ikiye ayırdığı göstergelere ek olarak ‘gönderge’ (*referent*) kavramının da eklenmiş olmasıdır (Akşehirli 2004: 16-18). Bu anlam üçgeninde gösteren ile gönderge (eşya) arasındaki ilişki dolaylı olduğundan üçgende bu ikisi arasında ilişki noktalı çizgiyle belirtilmektedir. Pierce’ün, göstergeyi Saussure’den farklı olarak üçlü bir düzlemde değerlendirmesi esasına

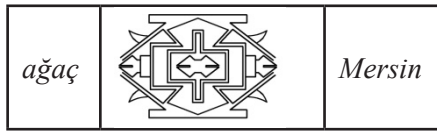
adlandırılan bu yanış (Karataş 2014: 102), çok açık bir şekilde akrebi (gönderge) tasvir etmek üzere üretilmiştir.¹⁹ Akrep (gönderge) ile bu yanış (gösteren) arasında çok açık bir şekilde benzerlik ilişkisi bulunmaktadır.²⁰

Her yanışta burada olduğu gibi gösteren ile gönderge arasında çok açık bir benzerlik ilişkisi bulunmamakta veya kurulamamaktadır. Birçok yanışta bu ilişki yanışa verilen ad yardımıyla kurulabilmektedir.²¹ Bu tür örneklerde yanışın neye benzediği veya benzetilmeye çalışıldığı, yani bir görüntüsel gösterge olduğu, ancak yanışa verilen ad (dil göstergesi) yardımıyla anlaşılabilir. Çünkü bu tür yanışların başka birçok unsura benzetilmesi mümkündür:

Her imge, yeniden yaratılmış ya da yeniden üretilmiş ve ilk üretildiği andan koparak saklanmış bir görünümdür. Bu nedenle her imgede bir “görme biçimi” yatar. Bu haliyle imge, bir varlığın bir zamanlar nasıl görüldüğünü de bize ifade eder. Bunun yanı sıra, bu imgeyi algılayışımız ya da değerlendirmemiz bizim de görme biçimimize bağlıdır (Berger 2012: 10). Yanışlar, dokuyucunun görme biçimini ifade eden imgelerdir. Ancak bu imgelerin yorumu ise bizim onu görme biçimimizle ilgilidir.

Göstergeler, doğadaki nesnelerin yeniden sunumu ve toplumca kabul edilmiş değerlerdir. Yeniden sunum ise nesneyi algılanabilir hale getirmek ve var etmek demektir. Görüntüsel göstergelerde benzerlik ilişkisi kurabileceğimiz örnekler yanında, “yoğrumsal” denilen sanat içerikli, soyut anlatıma sahip göstergelerde gerçek dünyadaki karşılıklarını bulmak çok zordur. İşte bu tür göstergeler soyutlamalarla ilişki içinde olan simgelere yaklaşırlar (Günay 2012: 30). Örneğin, bazı yanışlarda ileri derecede bir soyutlama görüldüğü için gösteren ve gönderge arasında benzerlik ilişkisi kurmak mümkün değildir. Bu tür örneklerde, yanışın adı dahi (dil göstergesi) göstergeyi anlamlandırabilmeye yetmeyebilmektedir. Çünkü burada gönderge ile nesnesi arasındaki gerçeklik ilişkisi silinmiştir (Günay 2012: 45). Bu nedenle bu yanışları görüntüsel gösterge olarak tanımlamak da çok güçtür. Bunları soyut bir tablo gibi sanat göstergesi olarak değerlendirmek dahi mümkündür:

dayanan ve Oğden ile Richards tarafından çizilen anlam üçgeni, dil göstergelerini açıklamak üzere kullanılmıştır. Bu çalışmamızda yanışları dâhil edebildiğimiz diğer göstergelerin (görüntüsel gösterge ve simge) açıklanması için de bu üçgenden yararlanılacaktır.

19 Yukarıda da ifade edildiği gibi bir yanışın gösterge olarak tek başına taşıdığı anlam ile dokuyucunun o yanışı dokuma amacı farklı olabilmektedir. Örneğin, şekildedeki akrep yanışının kötü göze karşı yani nazara gelmemek amacıyla yapılan bir yanış olduğu ve bu yanışın kötülükleri defedeceğine inanıldığı kaydedilmiştir (Gadanaz 2007: 48).

20 Farklı örnekler için bkz. Karataş 2014.

21 Bir görüntüsel göstergenin anlamlandırılmasında dil göstergelerinin katkısına yağlı boya tablolara verilen adlar örnek olarak gösterilebilir (Örnek için bkz. Günay 2012: 33; Berger 2012: 27-28)

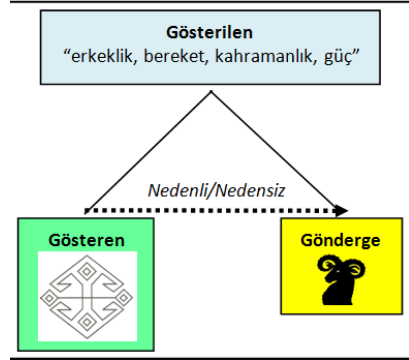
Anadolu sahasında halı ve düz dokumalarında, özellikle de adlarını hayvan, bitki, nesne/eşya/varlık ve organ adlarından alan Türk yanışlarının bir kısmının benzerlik ilişkisinin kurulabilen görüntüsel gösterge özellikleri taşıdığı görülmektedir. Ancak yanışların birçoğunda da gösteren ile gönderge arasında benzerlik ilişkisi kurulamadığı için bunları sanat içerikli, yoruma açık, soyut bir anlatıma sahip olan sanat göstergeleri olarak değerlendirmek mümkündür.

4.2. Simge Olarak Yanışlar

Benzerlik ve uzlaşma ilişkisi içinde soyut ve sayılamayan tek bir gösterilene göndermede bulunan görsel bir biçim olarak tanımlanan simge, toplumsal ve kültürel bir özellik taşıır. “Adalet”in simgesi terazi, “aşk”ın simgesi kalp, “zaman”ın simgesi kum saatidir. Bu örneklerde de görüldüğü gibi, aslında bir görüntüsel olan şekil, toplumsal bir uzlaşmayla temsil ettiği veya gösterdiği şeyden başka bir anlamı ifade etmek için üretilmiştir. Simgeler bu özellikleri nedeniyle toplumdan topluma farklılık gösterebilmektedir (Kıran, Eziler Kıran 2010: 56-57). Simgeler daha çok toplumdan topluma veya sosyal gruptan gruba değişen bir özelliğe sahip olduğu için gösteren ile gönderge arasında hem nedenli hem de nedensiz bir ilişki bulunabilmektedir. Örneğin adalet ve terazi ilişkisinde, parça-bütün ilişkisine dayanan bir çağrışım bulunmaktadır. Bu nedenle “terazi”nin adaleti simgelemesi nedenli bir ilişkidir. Ancak “zeytin dalı”nın barışı simgelemesi tamamen uzlaşmaya dayalı, nedensiz bir kodlamadır. Bu nedenle, “*İmgeyi okumak demek, daha önceden kodlanmış bir şeyin kodunu çözmek demektir.*” (Günay 2012: 16).

Yapay göstergelerin en önemli türlerinden biri olan uzlaşım (saymaca) göstergeler dil göstergeleri ve simgelerdir. Simgeler saymaca ve görsel yanı ağır basan göstergeler olarak kabul edilmektedir. Burada en önemli konu, simgede somut bir nesne (gösteren) ile soyut bir durumun belirtilmesidir (Günay 2004: 66-68). Şekilde görülen anlam üçgeninde, gösteren birçok yörede *koç boynuzu* olarak adlandırılan yanıştır. Bu yanış Türk kültüründe “erkeklik, bereket, kahramanlık ve güç” simgesi olarak kullanılmaktadır.²²

Göstergebilim, mantık, matematik, semantik, epistemoloji (bilgi teorisi) gibi bilimlerde ve ilahiyat, dinî törenler ve güzel sanatlarda da bir terim olarak kullanılan

22 Simgeye örnek olarak verilen yukarıdaki üçgende görüldüğü gibi aslında somut göndergesi benzerlik ilişkisiyle kurulmayan, yani göndergesi açık bir şekilde belli olmayan bir gösterge (“koç boynuzu”) bulunmaktadır. Bu dil göstergelerindeki “sevgi”, “demokrasi”, “korku” ve “aşk” göstergelerine benzerdir. Ancak bu *koç boynuzu* yanışında, bir gösteren (sol alt köşedeki yanış) bir de onun simgelediği bir kavram (erkeklik, güç vd.) bulunmaktadır. Bu yanışın göndergesi ise gerçek hayattaki koç adlı hayvanın boynuzlarıdır. Unutulmamalıdır ki, bir dil göstergesi olan k-o-ç b-o-y-n-u-z-u göstereni de yukarıdaki simgeye ait anlam üçgeninde bulunan aynı gösterilen ve göndergeye sahiptir. Dolayısıyla, koç boynuzu ister yanış biçiminde isterse dil göstergesi biçiminde ifade edilmiş olsun, her ikisi de Türk kültüründe bir simge özelliği taşımaktadır.

simge teriminin, bu geniş kullanım alanı, “*bir şeyin yerine kullanılma*” anlamı ile açıklanmaktadır (Wellek; Warren 1983: 252). Simgelerin bu “yerine kullanma” özelliği, “simge dili” adı verilen bir kavramın ortaya çıkmasına neden olmuştur. C. Gustav Jung’ın “ortak bilinç” olarak belirttiği kavramın Eric Fromm’a göre simge (sembol) dili olduğu, bu dil ile de duyguların bir duyu gibi aktarıldığı, somutlaştırıldığı ve tüm kültürler için aynı olan tek evrensel dil olduğu belirtilmiştir (Bülent 1999: 93).

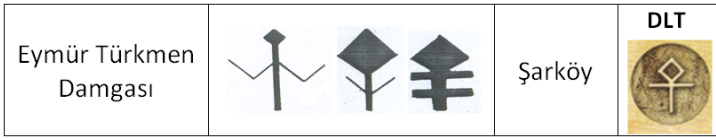
“*Görsel öğeler, kullanılan imgelerle gösterdiğinin yanında göstermek istediği ile de işlevi olan anlatım türleri*” (Günay 2002: 159) olduğu için ve halı ve düz dokuma ürünlerindeki “görülen yanış” ile “anlaşılan yanış” arasındaki ilişkiden dolayı (Kayıpmaz, Kayıpmaz 1991: 55) bazı yanışların da birer simge oldukları ve çeşitli kavramları simgeledikleri ifade edilmiştir. Örneğin; yanışlar “doğum ve çoğalma ile ilgili motifler”, “hayatı simgeleyen motifler (Beslenme ile ilgili, korunma ile ilgili, canı korumak için kullanılan, ölümsüzlük ve soy ile ilgili motifler) ve “ölüm ile ilgili motifler” olmak üzere üç başlık altında incelenmiştir (Erbek 2002). Bununla birlikte, *eli belinde, koç boynuzu, bereket, insan* yanışlarının doğum ve çoğalmayı; *pıtrak, el-parmak-tarak, göz, çengel* yanışlarının korunmayı; *hayat ağacı* yanışının ise ölümsüzlüğü (Erbek 2002: 218); *dut, karpuz, kavun, incir, üzüm, buğday-arpa başağı, haşhaş kozası* gibi bitki; *yılan, ejder, koç, boğa, geyik, kelebek, balık* ve *uğur böceği* gibi hayvan yanışlarının da bereketi simgelediği kaydedilmiştir (Ölmez, Kartal 2009: 289). Ayrıca Türk toplumunda halılar kadınlar tarafından dokunduğu için yanışların çiftleşme, üreme, doğum gerçekleri doğrultusunda, sağlık, bereket, güzellik, korunma, temizlenme, ölüm ve nazar gibi konular kapsamında ve dair inanç; Tanrı, ölüm, ölümsüzlük, temizlenme, günah, yeniden dirilme, geriye bir şey bırakma, kemgöz, doğanın değişmeyen düzeni, sonsuzluk gibi konuları da simgeledikleri belirtilmektedir (Uğurlu 1991: 78).

Bu nedenle simgenin temel özelliği, o toplum veya grupta bu kodlamanın anlaşılabilmesidir. Aksi halde bu gösterge bir görüntüsel gösterge olacaktır. “*Kendilerinden bahsettiğimiz semboller şeylerle ilgili tasarımlarımızdır. Onlar, şeylerle [nesne ve kavram] anılan talebin gerçekleşmesinde var olacak temel bir uzlaşmaya sahiptirler.*” diyerek simgelerin bir tasarım olduklarını belirten Cassirer de insanların simgeleri uzlaşma amacıyla kullanıldıklarına dikkat çekmektedir (Cassirer 2005: 18). Örneğin, simge örneği olarak verilen *koç boynuzu* yanışında somut bir nesne (gösteren) ile (ör. koç boynuzuna benzetilerek dokunmuş bir yanış) soyut bir durumun (ör. “güç”) belirtilmesi söz konusudur. Ancak bu yanışın simge olmasını sağlayan temel şart, bu şeklin sanat tarihçileri tarafından *koç boynuzunun* Türk kültüründe gücü simgelediğinin art zamanlı ve eş zamanlı olarak çeşitli örnekler veya delillerle tespit edilmiş olmasıdır.

Bir topluluğun ortak duygu, düşünce, inanç ve dünya algısının ürünü olmasından dolayı, bir toplumun oluşmasını ve devamını sağlayan ve kültürün çok önemli bir ögesi olan sanat, “halkın geleneksel zihniyetlerinin yansıması” olarak değerlendirilmiştir (Aksoy 2008: 80). Özellikle görsel sanatlar içerisinde değerlendirilen simgelerin, toplumsal yaşamın sosyo-kültürel unsurlarını ve onların göstergelerini yansıttıkları, taş, çamura veya yüne yansıtılan bu şekillerin oluştuğu çağın kültürel gerçeklerini aktardıkları belirtilmektedir. Dolayısıyla motif, figür,

simge (sembol) ve şekiller, “tarihin belirli bir noktasındaki zihniyet ve tutumların ürünleri” olarak değerlendirilebilmektedir (Aksoy 2008: 87). Bu özellikleri dolayısıyla bu çizgi dünyasının, ancak kültür kaynaklarıyla anlaşılacağı ve bu durumda da “sembollerden mitolojik öze bir gidiş olduğunu, mitolojilerden de sembollere doğru gelen iletişim ağlarının varlığını ve onların girift yapılarını tespit etmenin mümkün olabileceği” ifade edilmektedir (Ateş 1996: 13). Bu özellikleri taşıyan yanışların anlaşılabilmesi için onu dokuyan toplumun sosyo-kültürel yapısı hakkında bilgi sahibi olunması gerekmektedir. Çünkü: “Motifler [yanışlar] ve bunların oluşturduğu kompozisyonların işlevi; biçim yapısındaki çağrışımlarla kendi sembolliğini, üstünde yer aldığı nesneye eklemek, ona manevi derinlik ve öz kazandırmak olduğuna göre, süsleme işlemi, o eşyayı kimlikli kılmaktır.” (Mülayim 1999: 30).

Türk yanışlarının önemli bir kısmının da birer damga olarak incelenebileceği belirtilmektedir. “Mühür; aile veya boyların özel imzası, işareti” anlamlarına gelen damgalar (Aksoy 2011: 135), simge özellikleri ile binlerce yıl varlıklarını çeşitli sanat eserlerinde, halı ve düz dokumalarda basit biçim değişiklikleri ile yanış olarak da karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle, aşiret veya obaların işareti olan damgaların (im), renk, kompozisyon ve şekillerinin Anadolu kilimlerinin tanınmasında çok büyük bir önemi olduğu belirtilmiştir (Durul 1974: 278). Örneğin, şekilde görüldüğü gibi Eymür Türkmenlerine ait olan damganın Şarköy kilimlerinde çok ufak farklılıklarla yanış olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu yanışlar birer damgadır ve bu damgalar da Eymür Türkmenlerinin bir simgesi olarak kabul edilmektedir:

Sonuç olarak, iletişimdeki simge kullanımları, iletideki düz anlamın üzerine geliştirilen ikinci bir kodlama olduğu için bu tür kodların çözülmesi, yorumlanması zordur ve görecelidir (Günay 2002: 191). Be nedenle, halı ve düz dokumalarda kullanılan yanışların simge özelliklerinin ortaya konabilmesi, hangi yanışın neyi simgelediğinin belirlenebilmesi binlerce yıllık bir süreç içerisinde çok çeşitli sanat ürünleri üzerinde kullanılan imgelerin bir bütün olarak değerlendirilmesi ve yorumlanmasıyla mümkün olabilecektir.

4.3. Dil Göstergesi Olarak Yanış Adları

Bir toplumda, bilgi alışverişi sürecinde nesnelere, olguların ve kavramların sözlü veya yazılı anlatımı olan dil göstergesinin temel özelliği anlatma becerisini ve işlevini gerçekleştirmektir (Kıran, Eziler Kıran 2010: 60). Dil göstergesi gösteren ve gösterilen olmak üzere iki düzeyden oluşur. Dilde yazılı veya sözlü ifade edilmiş herhangi bir sözcük, o sözcüğün adı olduğu nesnenin (göndergenin) göstereni, yani dildeki somut ifadesidir. Sözlü ya da yazılı ifadeyi duyan veya gören insanın zihninde belirler ise gösterilen, yani kavramdır. Nesne ile onun adı arasında herhangi bir neden-sonuç ilişkisi yoktur. Yani sözcük ile nesne “nedensizlik ilkesi” ile bir araya gelmiştir. Örneğin *ağaç* sözcüğünün (gösteren) neden ağaç nesnesinin (gönderge)

adı olduğu sorusunun bir cevabı yoktur, daha doğrusu bu neden bilinemez. Sonuç olarak dil göstergesi, tamamen iletişim amacıyla üretilmiş uzlaşım sal bir saymacalar sistemidir.

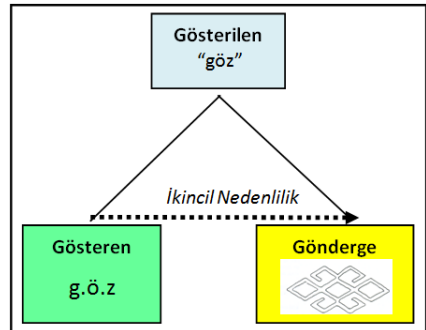
İnsan, karşılaştığı her yeni nesne ve hareketi, belleğindeki eski varlık ve olaylarla karşılaştırmakta ve benzer olanları kümelemektedir. “İnsan mantığının en erken gelişmiş düşünüş düzeneği” (Şenel 2009: 201), olarak kabul edilen bu “benzetme” (anoloji) gücü sayesinde insan, içinde bulunduğu düzenekteki çeşitliliği kümeleyerek kavramaya çalışmıştır. Çevresindeki nesne ve olayları, içinde bulunduğu şartların ve ihtiyaçların etkisiyle zihninde “benzer görüntüler”den oluşan kümeler karşılık gelen “kavram”lara dönüştüren insan, bir sonraki adıma geçerek nesnelere kavramlarını “adlandırma” ihtiyacı hissetmiştir. Böylece her dil benzer kavramlara farklı adlar vermiştir (Erkman-Akerson 2007: 188). Başta göz olmak üzere beş duyu organıyla bir tarayıcı gibi nesnelere ve hareketleri zihnine aktaran insan, bunları “adlandırarak” (kodlayarak) dil adını verdiğimiz yapının temelini atmıştır.

Türkçenin binlerce yıllık sözlü ve yazılı olarak kullanılmasıyla sahip olduğu çeşitli kavramları karşılama imkânı Türkçeye, adlandırma konusunda çok verimli bir dil olma özelliği kazandırmıştır. Bu verimliliği, Orta Asya’dan Anadolu’ya kadar bütün Türk coğrafyalarında binlerce yıldır varlığını sürdürmeye devam eden Türk halı ve düz dokuma sanatının en önemli göstergesi olan yanışların adlandırılmasında da görmek mümkündür.

İnsanlık tarihinde varlık, hareket veya kavramlar adlandırıldığı gibi çeşitli biçimlerin de adlandırıldığı görülmektedir. Yanışlar bu adlandırmalar içerisinde çok özgün bir yere sahiptir. Dış dünya algısının nesne (figür), çizgi, iplik, renk vb. unsurlarla görsel bir sanata dönüşümü olarak değerlendirilebilecek olan yanışlar da birer biçim olarak görsel gösterge veya simge özelliği taşımaktadır. İşte bu özelliğe sahip olan yanışlar, yeryüzündeki diğer nesne, hareket veya kavramlar gibi adlandırılmışlardır. Böylece dil dışı bir gösterge, bir dil göstergesi haline getirilmiştir. Ancak bu süreç bir öncelik sonralık sırası izlemez. Gerek dil dışı gerekse dil göstergeleri aynı anda, yanışın dokunma sürecinde birlikte var olmakta ve üretilmektedir. Böylece her iki gösterge de birlikte kullanılmaya devam etmektedir.

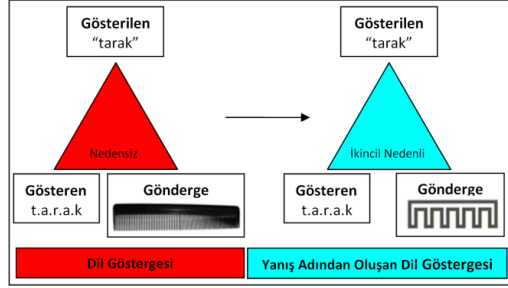
Adlandırma süreciyle ortaya çıkan dil gösterisinde gösteren, yanışın (yazılı ya da sözlü) adı, gönderge ise yanışın şeklidir. Görüldüğü gibi yanışın adına ait bu anlam üçgeninde yanış şekli yer değiştirmiş, görsel gösterge ve simgede gösteren konumunda olan yanış şekli gönderge konumuna geçmektedir.

Yanış adından oluşan bir dil göstergesi ile normal bir dil göstergesi arasında iki temel fark bulunmaktadır. Bunlardan birincisi normal bir dil göstergesinde gönderge varlıklar dünyasındaki bir nesne veya hareket iken yanış adında gönderge kendisi de bir görsel gösterge veya simge olan bir biçimdir. Örneğin, /g.ö.z./ yanış adına ait bu anlam üçgeninde de görüldüğü gibi

gönderge /g.ö.z./ şeklinde adlandırılmış olan yanışın şeklidir. İki gösterge arasındaki ikinci temel fark ise gösteren ile gönderge arasındaki ilişkidir.

Herhangi bir dil göstergesinde gösteren ile gönderge arasındaki ilişki tamamen nedensizdir. Yanış adlarının bir dil göstergesi olarak gösterildiği anlam üçgeninde ise gösteren ile gönderge arasındaki ilişki farklı bir özelliği yansıtır. Burada gösteren ile gönderge arasındaki ilişkide “ikincil nedenlilik”²³in farklı bir örneği ile karşılaşmaktadır.

Sadece yanışlarda değil, dildeki bütün ad ya da deyim aktarmalarındaki “benzerlik” ya da “parça-bütün” ilişkisi, aslında bu yolla oluşturulan göstergeleri de bir bakıma nedeni hale getirmektedir. Kitap ya da defter sayfalarına *yaprak* denmesinin bir nedeni vardır. Çünkü bu kitap ya da defter sayfaları ağaç yaprağına benzemektedir. Bu durumda, *tarak* adındaki yanış için söz konusu olan gösterge, “ikincil nedeni gösterge”dir. “Bu yanışın adı neden *taraktır*; Çünkü tarağa (gönderge) benzemektedir (ya da böyle olduğunu tahmin ediyoruz.)” Bu durumun sadece adı *tarak* olan bir varlığın (gönderge) bilinmesiyle mümkün olduğu unutulmamalıdır. Bundan dolayı, nedensiz dil göstergeleri ile bu tür ikincil nedeni dil göstergelerini (yanış adları) birbirinden ayırmak gerekmektedir. Elbette burada her yanış adı için ikincil nedenliliğin açıklanamaması gibi bir sorun bulunmaktadır. Çünkü bütün yanışlar benzerlik ilişkisiyle ortaya çıkmamış veya bu ilişki kurulamamaktadır. Bu tür yanışların göndergesi her zaman açık bir şekilde bilinmemektedir. Örneğin, *cıngıllı cafer*, *türkmen gülü*, *deli cafer*, *karı boşatan*, *kedi bastı*, *ada milas piçi*, *heybe gülü* adıyla bilinen yanış adlarının göndergeleri açık bir şekilde bilinmemektedir. Böylece anlam üçgeni tamamlanamadığı için bunlardan birer gösterge olarak söz etmek dahi zorlaşmaktadır. Bu örneklerde elbette yanışa, bu ismin verilmesinin bir nedeni bulunmaktadır ve bunlar genellikle benzerlik ilişkisi dışındaki nedenler olabilmektedir; ancak bunları günümüzde halı ve kilim dokuyan kadınlar dahi tam bilmemektedir. Bilmeleri de mümkün değildir. Çünkü bir nesneye ad vermek çoklukla ad verenin yaşantısı, duygu ve düşünce dünyasıyla ilgilidir.

Türklerin hayvancılığa dayalı göçerli kültürüyle ortaya çıkarak temel giyecek ve çadır ihtiyacını karşılamak için anavatanları olan Orta Asya’da yapılmaya başlayan dokumacılık, daha sonra tüm Türk dünyasında olduğu gibi Anadolu’da da sanat hâline gelmiştir. Bu sanatın en önemli unsur olan yanışlar, hayat tarzının bir sonucu olarak genellikle bitki, hayvan ve geometrik şekillerden esinlenerek oluşturulmuştur. Bu tasarımlar, Türkçenin sunduğu imkânlar çerçevesinde adlandırılmıştır. Türk dilindeki yanış adlarının incelenmesi (Karataş 2013a) sonucunda, Anadolu sahası yörelerinde tekrar edenlerle birlikte 5213 yanış adı tespit edilmiştir.

23 “İkincil nedenlilik”, Berke Vardar tarafından “Dildeki bazı öğelerin, aynı dildeki başka bazı öğelerle açıklanabilmesi” olarak tanımlanmıştır (Vardar 1978).

Bu yanlış adları üzerine yapılan çalışmalarda, yanlışların Türkçenin çok zengin sözcük türetme sistemlerinin kullanılmasıyla türetildikleri (Karataş 2013: 46-85, 2014: 1029-1030); bu türetme sırasında adlarını çeşitli şekil, hayvan, bitki, nesne/ eşya/varlık, organ, hareket, kişi, millet (ya da boy, oymak), ilişki/nitelik, tabiat unsuru, yer, renk, soyut varlık, yer/durum adlarından aldıkları (Karataş 2013a: 91-139, 2014: 1030-1031); bu adlandırmaların yapılması sırasında adlandırma yöntemi açısından çeşitli yollar (İlk/Özgün Adlandırma, İkincil Adlandırma) izlendiği ve burada da çeşitli anlam olaylarının (Deyim Aktarması, Ad Aktarması) gerçekleştiği (Karataş 2013a: 142-168, Karataş 2013b, 2014: 1031-1033) görülmüştür. Sonuç olarak, Türk dilindeki yanlış adları birer dil göstergesi olarak yapı, kaynak ve anlam özellikleri açısından çeşitlilikler göstermektedir.

5. Sonuç

Türklerin anayurdu olan Orta Asya bozkırlarındaki göçerevli bir yaşamın çok önemli bir parçası olarak ortaya çıkan ve daha sonraki yüzyıllarda Türklerin yaşadığı her coğrafyaya bir sanat olarak taşınan halı ve düz dokuma ürünleri Türk kültürünün en önemli maddi öğelerindedir. Bu sanat eserleri, üzerlerindeki yanlışlarla binlerce yıllık geçmişin görsel bir bağı ve dili konumundadır.

Duygu ve düşüncelerin bir ifade biçimi veya “dil”i olarak değerlendirilen yanlışlar, halı ve düz dokuma yaygılardaki şekliyle (imge) ve adıyla; göstergelerin temel özellikleri olan “başka bir şeyin (durum, eylem, varlık) yerini tutarak onu temsil etme, bir ileti/mesaj (bilgi) iletme ve bu sayede de bir iletişimi gerçekleştirme” özelliklerine sahip olmaları nedeniyle bir “gösterge” özelliği taşımaktadır.

Çok farklı şekiller ve renklerden oluşan yanlışlar desenleri, desenler ise belli bir düzen içerisinde yerleştirilerek kompozisyonları oluşturmuştur. Bu yapı birimlerinin her biri ve ayrıca bunların iç içe tasarımından oluşan halı ve kilimleri oluşturan kompozisyonların bütünü tıpkı tablo gibi birer imgedirler. Bu imgelerin göstergibilim açısından çözümlenebilmesi için bu bütün içerisinde bulunan her imgenin incelenmesi gerekmektedir.

Dış dünyadaki bir nesne veya varlıkla benzerlik ilişkisi kurularak oluşturulmuş bütün yanlışlar, biçim (şekil, tasarım veya sanat) özellikleriyle gösterge türlerinden görüntüsel gösterge türüne girmektedir. Ancak her yanlışta gösteren ile gönderge arasında açık bir benzerlik ilişkisi bulabilmek mümkün değildir. Çünkü bazı yanlışlarda ileri derecede bir soyutlama görülmektedir. Bu tür yanlışlar, gerçeklikle olan benzerlik ilişkisi koparıldığı için “yoğrumsal” denilen sanat içerikli, soyut anlatıma sahip simgelere yaklaşmaktadır. Bu nedenle böyle yanlışları görüntüsel gösterge olarak tanımlamak da çok güçtür. Bunları soyut bir tablo gibi sanat göstergesi olarak değerlendirmek gerekmektedir.

Bazı yanlışların, biçim (şekil, tasarım veya sanat) özellikleriyle aslen bir görüntüsel gösterge olmakla birlikte ifade ettiği anlam açısından simge özelliğine sahip oldukları görülmektedir.

Ayrıca, tüm yanlışlar biçimin yaratıldığı anda ona bir ad verilmesi ile biçim ve ses (şekil ve dil) birlikte var olmaya başlamıştır. Bu nedenle, yanlışlar sadece görsel

bir ürün değil, aynı zamanda bir dil malzemesidir. Tarih boyunca Türk halı ve düz dokuma sanatının icra edildiği her yerde yanışlar, Türkçedeki zengin imkânlarla adlandırılmıştır. Bu özellikleriyle bütün yanış adları birer dil göstergesidir.

Bununla birlikte, binlerce yıllık bir geçmişı olan ve üretildiği her toplumda çok çeşitli renk, şekil ve ad farklılıklarına sahip olan yanışların bir gösterge olarak özelliklerini ortaya koyabilmek çok zordur. Bu zorluğun en önemli nedenleri şunlardır:

1. Yanışlardaki biçim çeşitliliği,
2. Yanışlardaki “soyut form” veya “tanımsız figürler”,
3. Her yanışın neyi simgelediğinin bilinemeyişi,
4. Yanışların üretilme amacı ve anlamı konusundaki belirsizlikler,
5. *Deli cafer, ada milas piçi, karı boşatan* gibi bazı yanış adlarının (gösteren) göndermelerinin bilinmemesi,
6. Yanış şekil ve adlarının (gösteren ve göndermeler) yöreden yöreye değişiklik göstermesi vb.

Ayrıca, geleneksel Türk halı ve düz dokumalarında yer alan yanışların Türk kültürü içerisindeki anlamının ve yorumlandırılmasının tam olarak yapılabilmesi için bu yanışların diğer geleneksel Türk sanatlarındaki veya mimarisindeki örnekleriyle birlikte incelenmesi ve değerlendirilmesi gerekmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmada, bütün zorluklarına rağmen, yanışların göstergebilim açısından özelliklerine değinilmiş ve yapılan sınıflandırmayla birçok yanışın farklı gösterge türleri özelliklerine sahip olduğu gösterilmiştir. Hangi gösterge türüne girse girsin, Türk yanışları gerek imge gerekse adlarıyla binlerce yıllık Türk duygu ve düşüncesinin, kültürünün halı ve düz dokumalardaki göstergeleri, yani Türk milletinin kadınlar tarafından dokumalara yansıtılmış ruhu olarak varlıklarını sürdürmektedir.

Kaynakça

- AKAR, Azade; CAHİDE Keskiner (1978). *Türk Süsleme Sanatlarında Desen ve Motif*, İstanbul: Tercüman Gazetesi Sanat ve Kültür Yayınları.
- AKSOY, Mustafa (2008). “Kültür Sosyolojisi Açısından Halı-Kilim Sanatı ve Etnografik Eserlerdeki Damgaların Dili”, 38. *Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi* (İCANAS, 10-15.09.2007), *Maddi Kültür Bildirileri*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, C. 1, s. 75-103.
- AKSOY, Mustafa (2011). “Tarihi Kültürel Süreç İçinde Dil-Kimlik ve Türk Damgaları”, *Türk Yurdu Dergisi*, S 288, Ankara, s. 133-140.
- AKŞEHİRLİ, Soner (2004). *Temel Anlambilim (Semantik) Kavramları Üzerine Bir İnceleme*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- ARAT, Reşid Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig* (İndeks), (Haz. Kemal Eraslan, Osman Fikri Sertkaya, Nuri Yüce), Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- ATEŞ, Mehmet (1996). *Mitolojiler Semboller ve Halılar*. İstanbul: Symbol Yayıncılık.
- BALPINAR-ACAR, Belkis (1975). *Kilim ve Düz Dokuma Yaygıları*, İstanbul: Ak Yayınları.
- BERGER, John (2012). *Görme Biçimleri*, İstanbul: Metis Yayınları.
- BURKE, Peter (2003). *Afişten Heykele Minyatürden Fotoğrafa Tarihin Görgü Tanıkları*, İstanbul: Kitap Yayınevi.

- BÜLENT, Eşref (1999). “Halı Tasarımında Sembol Dilinin Önemi”, *2000’li Yıllarda Türkiye’de Geleneksel Türk El Sanatlarının Sanatsal, Tasarımsal ve Ekonomik Boyutu Sempozyumu Bildirileri*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, s. 90-95.
- CASSIRER, Ernst (2005). *Sembolik Formlar Felsefesi* (I. Cilt-Dil), Çev: Milay Köktürk, Ankara: Hece Yayınları.
- CLAUSON, Sir Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, İngiltere: Oxford Üniversitesi Yayınları.
- ÇORUHLU, Tülin (2008). *Kayıp Mirasın İzinde Gora Halk Sanatı*, İstanbul: Ukid (Uluslararası Kalkınma ve İşbirliği Derneği) Yayınları.
- DENİZ, Bekir (1987). “Milas Halıları”, *Bilim Birlik Başarı Dergisi*, Y. 12, S. 49, s. 13-20.
- DENİZ, Bekir (2000). *Türk Dünyasında Halı ve Düz Dokuma Yaygıları*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.
- DENİZ, Bekir (2006). “Milas Halıları”, *Muğlanâme (Muğla ve İlçeleri Kültürü Üzerine Makaleler)*, Muğla-İzmir: 213-220.
- DULKADIR, Hilmi (1985). “Yanırlarımız”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (Şubat): s. 130-150.
- DURUL, Yusuf (1974). “Anadolu Kilimlerinin Teşhisi ve İmler”, 1. *Uluslararası Türk Folklor Seminer Bildirileri*, Ankara: Millî Folklor Araştırma Dairesi Yayınları: s. 278-287.
- DURUL, Yusuf (1977). *Türk Yörük Kilimleri*, (Niğde Yöresi), İstanbul: Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi.
- DURUL, Yusuf (1980). *Anadolu Kilimlerinden Örnekler*, İstanbul: Ak Yayınları Türk Süsleme Sanatları Serisi.
- ERBEK, Mine (2002). *Çatalhöyük’ten Günümüze Anadolu Motifleri*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2005). *Göstergebilime Giriş*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- ERKMAN-AKERSON, Fatma (2007). *Dile Genel Bir Bakış*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- ERSOY, Abdülkadir (1987). *Anatolian Carpets and Weavers*, Ankara: Ersoy Ersoy Publication.
- FİLİZOK, Rıza (2011). “Gösterge (İşaret/Signe) ve Anlam”, Erişim Tarihi 2011, < <http://www.ege-edebiyat.org/docs/307.doc>.>
- GADANAZ, Alim (2007). “Balıkesir Yüncü Yörükleri Havsız Kirkitli Dokumaları”, 1. *Uluslararası Türk El Dokumaları Kongresi* (01-02 Kasım 2007, Konya), Selçuk Üniversitesi, Konya: Selçuklu Araştırmaları Merkezi Başkanlığı Yayınları: s. 44-50.
- GÜLENSOY, Baybars (2011). *Türkiye Giyim-Kuşam ve Süslenme Sözlüğü*, İstanbul: Motif Vakfı Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (1989). *Orhun’dan Anadolu’ya Türk Damgaları*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.
- GÜLENSOY, Tuncer (2011). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (2 Cilt), Ankara: TDK Yayınları, 2. Baskı.
- GÜNAY, V. Doğan (2002). *Göstergebilim Yazıları*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- GÜNAY, V. Doğan (2004). *Dil ve İletişim*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- GÜNAY, V. Doğan (2012). “Görsel Göstergebilim ve İmgenin Anlamlandırılması”, *Görsel Göstergebilim* (Edt: Prof. Dr. V. Doğan Günay, Doç. Dr. Alev F. Parsa), İstanbul: Es Yayınları: 11-54.
- KARATAŞ, Mustafa (2013a). *Türk Dilinde Yanış (Motif) Adları-Anadolu Sahası*, Muğla: Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi Yayınları.

- KARATAŞ, Mustafa (2013b). “Yanışların Adlandırılma Yolları”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* (Prof. Dr. Turan Yazgan’a Armağan Üçlemesi-2), Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayını, Y.35, C.105, S. 207, s. 373-388.
- KARATAŞ, Mustafa (2014). “Türk Yanışlarının Dili”, *VI. Uluslararası Dünya Dili Türkçe Sempozyumu* (4-7.12.2013, Bursa) Bildirileri, s. 1023-1035.
- KAYIPMAZ, Fahrettin; KAYIPMAZ, Naciye (1991). “Sâf Seccade Sivas Kilimleri”, *Kültür ve Sanat Dergisi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Y. 3, S. 12 (Aralık), s. 55-58.
- KIRAN, Zeynel; KIRAN, Ayşe Eziler (2010). *Dilbilime Giriş*, Ankara: Seçkin Yayınevi.
- MEDEUBEKULE, Sağatbek. “Sumağın Sırrı”, *Arış Dergisi*, Y. 1, S. 2 (1997): s. 90-91.
- MÜLAYİM, Selçuk (1999). *Değişimin Tanıkları-Ortaçağ Türk Sanatında Süsleme ve İkonografi*, İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- MÜLAYİM, Selçuk (2008). *Sanata Giriş*, İstanbul: Bilim Teknik Yayınevi.
- ÖLMEZ, Filiz Nurhan; KARTAL, Zerrin (2009). “Dokumalarda Bereket Sembolizmi”, *10. Ulusal El Sanatları Sempozyumu* (19-20.11.2009, İzmir), *Bildiriler*, s. 282-295.
- ÖNAL, Mehmet Naci (2005), *Muğla Efsaneleri*, Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları.
- ÖNDER, Mehmet (1991). “Anadolu’da Kilimler de Konuşur”, *Kültür ve Sanat Dergisi*, Türkiye İş Bankası Yayınları, Y. 3, S. 11, s. 45-49.
- SAUSSURE, Ferdinand De (1998), *Genel Dilbilim Dersleri* (Çev. Berke Vardar), İstanbul: Multilingual Yayınları.
- ŞENEL, Alaeddin (2009). *Kemirgenlerden Sömürgenlere İnsanlık Tarihi*, Ankara: İmge Kitabevi Yayınları.
- TANSUĞ, Sabiha (1971). “Yılanlı Halının Hikayesi”, *Türkiyemiz*, S. 3, s. 42-43.
- TURAL, Sadık (1997). “Estetik Duyarlılık Konusunda Kavramlaştırma Denemesi”, *Erdem (Aydın Sayılı Özel Sayısı)*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, C. 9, S. 27, s. 1255-1267.
- TURAL, Sadık (1998). “Halı’nın İşlevinin Özel Bir Göstergesi”, *Arış*, Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Y. 1, S. 4, s. 8-18.
- UĞURLU, Aydın (1991). “Anadolu Dokumalarında Motif Felsefesi”, *Tekstil ve Mühendis*, Y. 5, S. 26, s. 76-82.
- VARDAR, Berke (1978), *Türk Dili, Çeviri Sorunları Özel Sayısı*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- VARDAR, Berke (2002). *Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, İstanbul: Multilingual Yayınları.
- WELLEK, Rene; WARREN, Austin (1983). *Edebiyat Biliminin Temelleri*, (Çev: Ahmet Edip Uysal), Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı, Yayınları.

SOME NOTES ON THE ETYMOLOGY OF THE WORD **altai / altay**

Altai/Altay Kelimesinin Etimolojisi Üzerine Notlar

Hüseyin YILDIZ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 187-201

Öz: Günümüzde Altay Dağları'nı adlandırmada kullanılan *altay* kelimesine tarihî Türk lehçelerinde bu fonetik biçimiyle rastlanmamaktadır. Bize göre *altay* kelimesinin *altun* kelimesiyle doğrudan ilgisi vardır. Ancak bunu daha net bir şekilde görebilmek için şu iki soruyu cevaplandırmak gerekir: i) *altun* kelimesi, Altay dağları için kullanılan adlandırmalarda yer almakta mıdır? ii) İkinci hecedeki /u/ ~ /a/ ve /n/ ~ /y/ denklikleri fonetik olarak açıklanabilir mi? Bu makalede *altay* kelimesinin etimolojisi fonetik (/n/ ~ /y/ ve /a/ ~ /u/), semantik (*altun yış*, *chin-shan*, *altun owla...*) ve leksik (*Altun Çol*, *Altan Hısu Owla...*) yönlerden tartışılacaktır. Bize göre hem Eski Türkçe *altay* kelimesinin tarihinden hem de 'Altay Dağları' için kullanılan kelimelerden hareketle, kelimenin en eski şekli **paltuñ* şeklinde tasarlanabilir.

Anahtar Kelimeler: Türk yazı dilleri, Eski Türkçe, etimoloji, *altay* kelimesi, yer adları, Altay Dağları

Abstract: The word *altay* is an oronym referring to Altai Mountains, but it, in this phonological form, is not attested to have existed in early Turkic works. We consider that the word *altay* is directly related with the word *altun*. However, to see this clearer we must answer following two questions: i) Is the word *altun* used for any denominating system of the Altay Mountains? and ii) Could the equivalencies between /u/ ~ /a/ and between /n/ ~ /y/ phonemes on the second syllable be explained phonologically?

This article aims to discuss the etymology of the word *altai* in following respects: phonologically (/n/ ~ /y/ and /a/ ~ /u/), semantically (*altun yış*, *chin-shan*, *altun owla...*) and lexically (*Altun Çol*, *Altan Hısu Owla...*). When we take into consideration both the history of the Old Turkic word *altun* and related words adopted for 'Altai Mountains,' **paltuñ* may be reconstructed as the oldest form.

Keywords: Turkic languages, Old Turkic, etymology, the word *altai*, toponym, Altai Mountains

* Dr., Ordu Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ordu/TÜRKİYE, e-mail: turkbilimci@gmail.com. Gönderim Tarihi: 06.02.2017/ Kabul Tarihi: 20.02.2017

1. Introduction

The word *altay* is an oronym referring to Altai Mountains, but it, in this phonological form, is not attested to have existed in Old Turkic¹.

Peter Golden associates the word *altay* with hypothetical form **altañ*².

We also think that the word *altay* is directly related with the word *altun*. But to see this clearer we must answer following two questions:

- i) Is the word *altun* used for any denominating system of the Altai Mountains?
- ii) Could the equivalencies of /u/ ~ /a/ and /n/ ~ /y/ phonemes on the second syllable be explained phonologically?

2. Nominals referring to Altai Mountains

Following nominals are used to refer to the Altai Mountains: a) *altay*, b) *altun yış*, c) *chin-shan*, d) *altan owla*

2.1. Turkic *altay*, Turkic *altun yış*, Chinese *chin-shan* (*jīn-shān*) and Mongolian *altan owla* ~ *altū ul^a*

In modern languages we see the word “Altay” with the /altai/ pronunciation: (According to the widespread scripts): Latin *altai*, *altaj*, *altay*, Cyrillic *алтай*, *алмай*, Arabic *آلتاي*...

The word is written as *алмай*, *алтайн* [*altay*, *altayn*] in Mongolian, アルタイ [*arutai*] in Japanese and 알타이 [*altai*] in Korean, and we assume that these languages exist in the same language family (Altaic Languages) with the Turkic languages³.

Altaic Languages	‘Altai Mountains’	
Turkish	altay [<i>altay</i>]	wk.tr
Mongolian	алтайн, алтай [<i>altayn</i> , <i>altay</i>]	wk.mn.
Japanese	アルタイ [<i>arutai</i>]	wk.ja.
Korean	알타이 [<i>altai</i>]	wk.ko.

1 The word *altay* is not attested in these works: a) Etymological dictionaries: VEWT, EDPT, ESTY, TDES, KBS and ÇTES; b) Old Turkic dictionaries: DTS, EUTS, ETS, UW and KarTS; c) other books: KY, ETY, OrTG, ETG, EUTG, GOT, OTWF and ETYA.

2 Chin-shan ‘Golden Mountain’ = the Altay < *altañ? , Tkc. *altun* > Mo. *altan* cf. Altaic *n̄* > *n/y*, e.g. Tkc. *qoñ/qoy*, Mo. *qoni*, Tkc. *Qitañ/Qitay*, Mo. *Qitan* (Golden 1992: 118).

3 In the environmental languages of Altaic languages mentioned above, the word “altay” is written as 阿爾泰 in Chinese, আলতাই [*ālatā*’i] in Bengali and อัสไต [*xal tī ~ an-dtai*] in Thai language:

Thai เข็มขัดเอวอัสไต ‘Altai Mountains’ (wk.th.); เข็มขัดเอวอัสไต [*the̞x̚k̚k̚h̚e̞a̞ xal tī*], เข็มขัดเอวอัสไต ‘belt, valley, mountain’; เขา [*k̚h̚e̞a̞*] ‘mountain, hill’; อัสไต [*xal tī*] ‘Altai’ (gt.); เข็มขัดเอวอัสไต [*t̚e̞uak-k̚o-an-dtai*], เข็มขัด [*t̚e̞uak*] ‘range (of mountains)’; เขา [*k̚o*] ‘hill; mountain’; อัสไต [*an-dtai*] ‘Altai’ (t2c.); เข็มขัดเอว ‘mountain, range’ (etd.).
Bengali আলতাইপর্বতমালা ‘Altai Mountains’ (wk.bn.); আলতাইপর্বতমালা [*ālatā*’i *parbatamālā*]; আলতাই [*ālatā*’i] ‘Altai’; পর্বতমালা [*parbatamālā*] ‘mountain chain, mountains’ (gt.)

The nominal *altun yış* attested eight times in Old Turkic runic inscriptions⁴ is used for ‘Altai Mountains’⁵.

In old Chinese chronicles, the word *Chin-Shan* [*Jīn-Shān*] 金山 (ETYA 36) is used to refer to ‘Altai Mountains’. The former (*Jīn* 金⁶) means ‘gold (*altun* in Turkic)’, while the latter (*Shān* 山⁷) means ‘mountain’ (cf. *Tiān-Shān* ‘Empyrean God / Heavenly Mountains’: *Tiān* ‘God’⁸):

Classical Chinese	金山 [<i>chin-shan</i> / <i>jīn-shān</i>]	‘Golden Mountain’; ‘Altai Mountains’
Modern Chinese	阿尔泰山, 阿爾泰 [<i>ā'ěr tài</i>]	‘Gold, Golden’; ‘Altai Mountains’

Another important data concerning the Altai Mountains can also be found in the *Ch'in-Ting Hsi-Yü T'ung-Wen-Chih*, a work which dates back to 1763. Many toponyms can be found in this work with their correspondences in Uighur and Tibetan as well as the phrase *altan owla*, which is used for naming Altai Mountains⁹: Uig. التان اولا [*altan owla*]; Chin. 阿勒坦鄂拉 [*a-le-t'an-e-la*]; Mo. *altan ayula*¹⁰.

4 **BK D 27** *ol yilka türğ(i)ş t(a)pa (a)ltun yış(i)g [(a)ş]a (ä)rt(i)ş ög(ü)z(ü)g k(ä)çä yor[(t)dm* [KY 144, 147]; *ol y²ılka türğeş tapa altun y²ışıg [aş]a ertış ügüzüg keçe yor[ıdm* ‘O yıl Türgeşlere doğru Altay (ormanlı) Dağları’ni aşarak İrtiş Irmağı’ni geçerek ilerledim. Türgeş halkını uykuda (iken) baskına uğrattım [ETYA 35]. ‘In that year, I marched against the Türgis, climbing over the Altai mountains and crossing over the Irtish river, and fell upon (the Türgis people while they were asleep)’ [AOT 276]; **KT D 36-37** *ol yilka türğ(i)ş [(t)a)pa (a)ltun yış(i)g] toga (ä)rt(i)ş ög(ü)z(ü)g k(ä)çä yorid(t)m(t)z* ‘O yıl, Türğiş(ler)e doğru Altay dağlarını aşarak, İrtiş Irmağını geçerek ordu sevk ettik’ [KY 120, 121, 144, 147]. ‘In that year we marched (against the Türgis) climbing over (the Altai mountains) and crossing over the Irtish river’ [AOT 269]; **T 20** *ol üç k(a)g(a)n ögl(ä)ş(i)p (a)ltun yış üzä k(a)b(i)ş(a)l(t)m t(e)m(i)ş* [KY 147]; *ol üç kağan ögleşip altun yış üzä kavış'alım temiş* ‘O üç kağan anlaşıp Altay (ormanlı) Dağları’nda birleşelim demiş’ [ETYA 36]. ‘These three kagans apparently consulted together and said: *Let us come together at the Altai mountains*’ [AOT 285]; **T 31** *(a)ltun yışda ol(ur)uñ t(e)di* ‘AltunYış’da mevzilenin, dedi.’ [KY82, 147]; *altun yışda oloruñ tedi* ‘Altay Dağları’nda oturun, dedi.’ [ETYA 36]; **T 32** *(a)ltun yışda ol(ur)t(ü)m(u)z* [KY 147]; *altun yışda olortumuz* ‘Altay (ormanlı) Dağları’na yerleştik.’ [ETYA 36]. ‘Thus we stayed at the Altai mountains’ [AOT 287]; **T 35** *(a)ltun yış(i)g yols(t)z(t)n (a)şd(t)m<ız>* [KY 147]; *altun yışıg yols'ızım' aşdım<ız> ertış ügüzüg keçdimiz* ‘Altay (ormanlı) Dağları’nın yolu olmayan yerlerini aştuk, İrtiş Irmağı’nın geçilemeyecek yerlerini geçtik.’ [ETYA 36]. ‘We climbed over the Altai mountains without any roads, and we crossed over the Irtish river without any fords’ [AOT 288]; **T 37** *(a)ltun yış(i)g (a)şa k(ä)lt(i)m(i)z* [KY 147]; *altun yışıg aşa keltimiz...* ‘Altay (ormanlı) Dağları’ni aşıp geldik...’ [ETYA 36]. ‘We have come (this far) by climbing over the Altai mountains...’ [AOT 288]; **Ta B 5** [*kaga]ngı bėrėgerü uçı altun yış kedin uçı kögmen ili gerü uçı költi[ı]* ‘düşman halkın kağanı(ninki) güney ucu Altay Dağları, batı ucu Kögmen, doğu ucu Költi(?)dir.’ [ETYA 36]. ‘... , belonging to the hostile tribes and (hostile) kafan; its southern end is *Altun yış* (i.e. Altay mountains) its eastern end is Költi (?)’ [TI 51].

5 ‘Altay dağları’ (Th2002: 183), ‘Büyük Altay Dağı’ (Th2002: 228 not 44), ‘yer adı (Altay dağları) (O41: 151), ‘Золотаячерн (Алтай)’ (M59: 90), ‘La Montagne d’Or boisée’ (G61: 138), ‘the Great Altai Mountain’ (T68: 301), ‘Altay dağları’ (T94: 53), ‘Grosse Altai Gebirge’ (Ry97: 53, 103), ‘Altay Dağları’ (Me2009: 180, 183), ‘Altay Dağları’ (Ay2011: 51-52) BK Şıy NOTL | T SIY NOTL | Ta siy NOV [ETYA 36]; *Altun jyş* ‘Altun dağlar’, Büyük Altay dağları olmalıdır (krş. s. 61); Çinceşi *Kin-chan* [OYA 229, not 45; For detailed information see Esin 1980 I *jyş* → OYA 206, note 5 and Sertkaya 2003].

6 *jīn* 金 ‘metals’ [DCC 64]

7 *shān* 山 ‘mountain’ [DCC 103]

8 *tiān* 天 ‘heaven; sky’ [DCC 118]

9 There are four more toponyms for the word *altun* ~ *altan* in DTYA: 422. Uig.: *Altun Ğol* ; Chin.: *A-le-t'un-kuo-le* 阿勒屯鄂勒; Mo.: *Altun Tool* [DTYA 81]; 468. Uig.: *Altan Husu Owla* ; Chin.: *A-le-t'an-hu-su-e-la* 阿勒坦呼蘇鄂拉; Mo.: *Altan Qusu Ayula* [DTYA 88]; 507. Uig. *Altan Tebşi Owla* ; Chin.: *A-le-t'an-t'e-pu-shih-e-la* 阿勒坦特布什鄂拉; Mo.: *Altan Tebši Ayula* [DTYA 94]; 515. Uig. *Altan Amal Owla* ; Chin.: *A-le-t'an-e-mo-le-e-la* 阿勒坦額墨勒鄂拉; Mo.: *Altan Emegel Ayula* [DTYA 95]

10 480. U(ighur) *altan owla* التان اولا; C(hinese) *a-le-t'an-e-la* 阿勒坦鄂拉; M(ongolian) *altan ayula*: Cungarcadır. “a-le-t’an” (altan), “altun” demektir. Eskiden bu dağdan altun çıkarılırdı. Bu yüzden bu adı almıştır. Önceleri buraya A-erh-t'ai 阿爾泰 (Altay) denirdi. Eski kaynaklarda zikredilen Chin 金Dağı’dır // It belongs to Jungar language. “a-le-t’an” (altan)

Similar information can be found in KW as well¹¹: Kalm. *altā*, *altı ul^o*, *altā xaŋgā*.

3. The relation between the words *altay* and *altun*

3.1. The word *altun*

There are several arguments on the etymology of the word *altun*, which is attributed to the Old Turkic period. Clauson, Sevortyan and Tietze only show the adoptions of the word in ancient scripts¹².

While Räsänen gives an etymology of the word *altun* as *al ‘rot’ + Chin. *ton*¹³; Gülensoy¹⁴ and Eren mention previous etymologies of the word, although they themselves do not state an opinion. According to the information given by Eren and Golden, the views on the word could be summarized as shown below (TDES 9-10):

means the golden. Formerly, gold extracted from this mountain. That's why it was so called. At first it was called here A-erh-t'ai 阿爾泰 (Altai). The mountain that mentioned in ancient sources is Chin 金山 Mountains. [DTYA 90]

11 Kalm. *altā* die Altai-Berge; die Altai-Gegend; auch *altı ul^o* genannt | *altā xaŋgā* Altai und Changai; hohe waldbewachsene Berge. [*altai*, vgl. *altan* ‘gold’] [KW 8]

12 **altu:n** ‘gold’. A very early l.-w. in Mong. as *altan* (*Haenisch* 6, *Kow* 85). S.i.a.m.l.g., usually as **altun**. Exceptionally in Yakut **altan** means ‘copper’ *Pek* 82. (See Doerfer II 529) **Türkü** viii **altu:n kümüş** ‘gold and silver’ *IS* 5, *II N* 12; *ISW*; *II S* 11; **sarığ altu:n ürüg kümüş** ‘yellow gold and white silver’ *T* 48; **altu:n yış** ‘the Altay mountain forest’ occurs several times in *I*, *II*, and *T*; also a component in Proper Names; viii ff. **altu:n örgi:n üze**: ‘on a golden throne’ *Irkb* 1; o.o. do. 3, 5 (**adğırılık**), etc.; yüz altu:n ‘100 gold coins’ *Toyok IVr.* 3-4 (*ETY II* 180); **Altu:n Tay Saqu:n** P.N. *Tun. IV* 5-6 (do. II 96): **Uyğ.** viii ff. Man.-A **altun Aruğu** (*sic*) **uluş** ‘the golden country of Arğu’ *M I* 26, 29; **altun Arğu** (*sic*) [? **Talas**] **uluş** do. 27, 5; Chr. **altun** ‘gold! (and frank incense and myrrh)’ *U I* 6, 14; Bud. Sanskrit *suvarṇavarṇo* ‘gold coloured’ **altun öglög** *TT VIII G* 64; **sarığ altun yıp** ‘yellow gold thread’ *PP* 43, 2; **bés yüz altun yartmak** (for **yarmak**) ‘500 gold coins’ *U III* 68, 12; and many o.o.: Civ. *TTI* 70 (**adğırta:-**) xiv *Chin.-Uyğ. Dict.* chin ‘gold’ (*Giles* 2,032) **altun R I** 411; *Ligeti* 129; **O. Kir.** ix ff. **altu:n** occurs several times; **altu:n kümüşig** *Mal.* 11,9; **altu:n kés:** ‘golden quiver’ do. 25, 3; **Xak.** xi **altu:n al-ğahab** ‘gold’ *Kaş.* *I* 120; and 16 o.o.: *KB* (wisdom is) **altun taş** ‘the gold ore’ (in the brown earth) 213; o.o. 188, 946, etc.: xiii (?) *Tef.* **altun kümüş**; **altun** ‘a gold coin’ 50: xiv *Muh. al-ğahab altu:n* *Mel.* 18, 15; 75, 6; *Rif.* 98, 178; **Çağ.** xv ff. **altun tilā** ‘gold’, in *Ar. ğahab* in *Pe. zar San.* 50r. 4 (quotn. and three phr.): **Xwar.** xiii (?) **altun kümüş** *Oğ.* 181 a.o.o.: xiv **altun** ‘gold’ *Qutb* 8; **Kom.** xiv ‘gold’ **altun CCI, CCG**; *Gr.*: **Kıp.** xiv *al-ğahab altu:n* *Hou.* 31, 12; *dinār* ‘gold coin’ **altu:n** do. 55, 11; xiv *al-ğahab alfun* *Bul.* 4, 8; xv *dinār altun Kav.* 56, 21; *ğahab altun Tuh.* 16a. 13. [EDPT 131].

АЛТЫН/ALTIN турк., тур., ктат., кар., кум., кбал., кир., каз., ног., ккал., тат., баш., сюг., алт., хак. *Ettuhfet.*¹³⁹ **алтун/altun** кум. диал. Шахманова Казанич.²⁶⁵ уйг., лоб., Малов³⁵⁷, Малов ПМК³⁹⁰, Gabain²⁹³, Brockelmann³, Kaşğ.D.²²², *Analyt.* In.⁴⁶⁴, *T VIII* ⁸⁸⁵, *T X* ⁴⁰, *USP* ²⁶¹, *KW* ³⁶, *Houtsma* ³³, *Zajaczkowski* Bulgat. I₇, *Deny Arm.* C.⁴⁴⁷, *AF* ⁰⁷¹, *Ibnü M.*¹⁰, *Qutb*, *Pav.C.*³¹; **алтин/ältin** уз.; **алдин/aldin** тув.; **алтан/altan** як.; **ылтән/ıldän** чув.; **ältun** тур. диал. *Korkmaz GB*¹⁰³; **ältun** брахмий *Gabain*²⁹³. $\diamond$ 1. золото, золотой - воевсехисторичниках, кроме як.; 2. уст. золотая монета - уз., чув.; уст. лира (турецкая) - тур.; 3. перен. золотой (= ‘оченьхороший’) - турк., уз.; 4. медь - як. (Пикарский I₈₂) [ESTY 142-143].

altun /BSTT. **altun** b.m. (bir cins metal) < OT *altun* a.m. Clauson 1972 s. 131. Bu husustaki diğer gelişmeler için b. H. Eren 1999 s. 9-10 [TETL 84].

13 uig. mtü. kom. çag. tar. otü. kmk. **altun** ‘Gold’, Radl. “alle Dialekte ausser çag. und tar.” *altyn* (> kam. *Joki* 64-5 *altyn*; russ. *алтын*), çuv. *ilttän, ıldän* ‘Gold’, (Aşm. 3: 50) *ivDän* (3: 52), *ıldän* = mo. (KWB. 8) *altan* ‘Gold’ (> jak. *altan* ‘медь’) < *al ‘rot’ + chin. *ton* (> *toñ 488a) [VEWT 18].

14 **altun** ‘Altın madeni; bu madenden yapılmış’ = ET. **altun** (*Tuny.* 48), OT. **altun** (DLT) < **altun** < **al+tun** (T. Tekin, *Mal. I.* 362) [< ***äl** ‘kızıl’ + Çin. **ton**] (Räsänen, *V* 18) ~ **altun** (Çağ., Trkm., TatK., Nog., KKlp., Kırg.) **altun** (Tar.), **aldin** (Tuva), **altan** ‘bakır’ (Yak.) (< Mo.) **ilttän** (Çuv.), **ıldän** (Çuv.), **ivDän** (Çuv.) (Räsänen, *V*) ~ Mo. **altan** (*KWB.* 8) > Yak. **altan** • Tkç. > Ar. (Mis., Sur) **altün**; **alti:n-ci:** ‘altun+cı’ (ALTK, 32); **Zaza.** **altun** ‘altun’, **altunên** ‘altundân yapılmış olan’ ~ **altunin** (*ZTS*, 19); **Kamasin.** **altun** (*Joki*, 64); **Rus.** **altun** (*V*, 18b) bk. Eren, *TDES*, s. 9-10. [KBS 67].

Here we think attributer Gülensoy made a mistake by referring to T. Tekin. T. Tekin’s explanation is for the word “alt” which means ‘under (*alt+m*)’ not for the word *altun* ‘gold’ [see *altun* ‘alt’ DLT 549].

Uig. *al* ‘the bottom, the lower part’, *ältin* ‘below, beneath, lower’ < *al+tin*, Tkç., etc. *alt* ‘the bottom, lower part’ < *altin* (with metanalysis)... [Tekin 2003: 362]

Németh	Tkc. <i>altun</i> ~ Mo. <i>altan</i>
Ramstedt	Tkc. <i>altun</i> ~ Ar. <i>lāṭūn</i>
Ramstedt, Şçerbak, Räsänen, Baskakov	Tkc. <i>al</i> 'red' + Chin. <i>ton</i> (cf. Kor. <i>ton</i> 'precious metal')
Poppe	Mo. <i>altan</i> , Kalm. <i>altū</i> ¹⁵ , Mogr. <i>xardam</i> ¹⁶ , <i>xardan</i> < * <i>haltan</i> < * <i>haltun</i> < * <i>paltun</i>
Räsänen, Rassadin	Yak. <i>altan</i> < Mo. <i>Altan</i>
Clauson	Mo. <i>altan</i> < Tkc.
Doerfer	<i>reject to</i> → [Tkc. <i>al</i> 'kızıl' + Chin. <i>ton</i>] ve [Yak. <i>altan</i> < Mo. <i>altan</i>]
Golden	Mo. <i>altan</i> < Tkc. <i>altun</i> < Proto-Altai * <i>altañ</i>

In old¹⁷ and modern¹⁸ Turkic languages, the word *altun*, in Mongolian the word *altan*¹⁹ and in Manchu the word *ajšin*²⁰ are used in the sense of 'gold, golden'.

The Turkic word of *altun* is borrowed by other languages too²¹.

3.2. The Old Turkic /ń/ phoneme and its development

First of all, /ń/(= ny) phoneme is seen in Old Turkic runic scripts, and it is represented by the letter “F”. From the Old Uighur period on, it is one of the criterion

- 15 Kalm. *altū* gold| golden | *altū* möngŋ gold und silber; *tsayān altū* platina; *altū* örgē chanshof, der goldene hof; *altār kesp* aus gold gemacht; *altōtē* vergoldet; *altū* gasp polastern; a. *ǰalwŋyā* turmfalke; a. *narŋ* die goldene sonne; a. *delkē* die sonnige erde. [altan, vgl. atū. altun (? Von al 'rot')] [KW 8]
- 16 Mogr. *xardam* 'or' Cf. mo. altan, ord. alt'a, širongol (S. t.) *xaldan*, san *tch'ouan artan*, *santa ant'a id.*; *xardam mānt'a* "creuser la terre pour trouver de l'or"; *xardam sdāzde* "fil d'or"; *xardam sēr* "monnaie d'or". Cf. le mot suivant. [DM 160-161] Mogr. *xardan* "Voir le mot precedent", *xardants'I* "orfèvre, chercheur d'or". Cf. mo. *altači* "orfèvre" [DM 161].
- 17 **Old Turkic ALTUNI** 1. золото, 2. золотой (*monema*), 3. золотой $\diamond$ *altun jultuz*, *altun kümüs*, *altun qazuq* • **ALTUN** *haltun arɣu uluş*, *altun jīŝ*, *altun qaɣan*, *altun qan* (~ *ɣan*), *altun qara*, *altun taj saɣun*, *altun tamyan tarqan* [DTS 40] | **Old Uighur altun** /^{LTWN} <Kombination von al „hellrot“ und *tuŋ, *toŋ* „Kupfer“ (Sevortjan I 142; vgl. dagegen TMEN II 114). Var.: *a luŋ* (br) TT VIII G 64. ^{LTN} (m) M III 14 u. 8. ^{LTWN} (m) ManTürkGed 19. ^{LTWN}HtPek 85 b 3. -^{LTWN} (kursiv) Ramstedt 7₁₄. ^{LTWN} BT III 249. ^{LDWN} BT VII F 3; Suv 71₁₄, 92₆, 314₂₁, 645₁₄, 658₂₂; TT VII 6 m., 11 o. 45, u. 73, u. 80, 28 o. 3. Ideogramm: 金 Shō 12a 11. | Nom.: A) Adv./Präd.: a) "Gold" (als Schatz, Wertgegenstand), b) "Goldschmuck, Goldfarbe", c) "Goldstück, Goldplättchen, Goldriegel", d) "Metall"; B) Adnom.: a) "golden, aus Gold, Gold-", b) "goldgeschmückt, goldfarben", c) "Metall-, zum Element Metallgehörig", d) übertr.: "unzerstörbar, unvergänglich, kaiserlich"; C) Imännl. Eigennamen; D) OhneKont. [UW 112-115] | **Karakhanid altun** 'altun, dinar' DLT 549; **altun** (2) 'altun' KB 1043, TIEM 73 361v/4, RKT 29/25b2 [KarTS 37] | **Kharezm-Altunorda altun** 'altun' NF, KE, ME, MM, HKT, HŞ, MN, İML [HATS 42] | **Middle Kiptchak altun** 'altun' DM, TZ; **altun** 'altun' DM, TA; **altun** 'altun' BM, CC, DM, GI, GT, İM, KF, KFT, MG, TA; **altun** 'altun' KK, TA [KpTS 8]; **altin**, **altın** 1. золото; золотой; 2. слиток, кусок золота; золотая монета, золотой (флорин), злотый (монета); **altun** золото; золотой [GKS 85-86] | **Chaghathay altun** 'altun' [ÇEK 264]; **altun** (1) 'altun' bkz. *zeheb*, *zer*, *tala* (2), *tela* (1), *tilā* 'ŞSL, BV, BD, SD, GT, NH, HBD, LD, ÇFK, TMA, TEH, MÜN, Sİ, FK, ŞT, ŞHD, MK, LM, GN [ÇagTS 38] | **Volga Bulgarian** [A]LT[U]N 'Gold; Teil eines Namens' [DWI 146] | **Old Oghuz altun** (Mo.) *altun* [EATS 37] | **Ottoman altun baş** 'eskiden kadınların başlarına giydikleri altın dizili veya altın işlemeli taç' [TarS I 114]
- 18 Ttü. *altun*, Az. *gızıl*, *altun*, Bşk. *altın*, Kzk. *altın*, Krg. *altun*, *zer*, Özb. *altin*, Tat. *altın*, Trkm. *altın*, *gızıl*, YUyg. *altun* şeklindedir [KTLS 18-19]
- 19 *altan* 'gold' [ICM 62]; *alta(n)* / *am(am)* 'Gold, Golden' [MED 33]; 'altun, altından yapılmış' [MTS 53]; AJT(ан) 'золото' [MPC 32]; **alt'a/n* 'gold' Uigur Mongolian Feldeaal^{dan}, Sino-Mongolian 阿勒壇 *althan*, Arabic Mongolian 𐰇𐰆𐰪 *altan*, 'Phags-pa Mongolian 𐰇𐰆𐰪𐰠 *alt'an* [PM 128]; *altan* 'золото', др.-тюрк., уйғ. *altun*, ср.-тюрк. (At-tuhfa 15b 13), алт., кар., тур. *altın*, башк., тат. *altın*, тув. *aldın*, долг., як. *altan* 'медь'; ср.-монг., м. *altan*, даг. *alta*, дунс. *antan*, калм. *altn*, мнгр. *xaldan* 'золото' (Шçербак, 2005: 21).
- 20 Mançusa *ajšin* 'gold' [MSM 128]
- 21 Çin. *ā'ěrtài* 'altun', Far. *altun* 'altun', Ar. *altūn* 'altun', Rus. *altin* 'altun', Mac. *altimczele*, *altimczek*, *altinczek* 'altun işlemeli kumaş', Fin. *alttina* 'eskiden kullanılmış üç kopik değerindeki bakır veya bronz para', Rom. *altângic*, *altîngic*, *altîngea*, *altanic*, *altîngea*, *altâgic* 'bir tür dereotu; krizantem çiçeği; lale', Bul. *altin* 'altun', Srp. *altun*, *altin* 'altun', Arn. *altun* 'altun', Mak. *altan*, *atlan*, *altance*, *altun*, *altin* 'altun', Yun. *altin* 'altun', İng. *altin*, *altinick*, *altun* 'eski bir Rus parası' (TVS 28).

used to recognize sub-dialects, in the form of two different phonemes as /n/ and /y/. According to this consideration, while most of the Manichaean texts and some others written in Orkhon script adopt /n/ phoneme, the vast majority of the Buddhist texts written in Uighur and Brahmi scripts adopt the phoneme /y/. Being characterized by this ramification, the mentioned dialects are also called /n/ *dialect* and /y/ *dialect*.

There are few distinctive studies on the /ń/ phoneme²² in which the phoneme is shown in most references by writing /n/ and /y/ letters side-by-side and putting a wave over them (nẏ). In addition, roughly the same information is given about the phoneme in the grammar books about Orkhon Turkic.

When we consider that the Old Turkic phoneme /ń/ is also used in modern Turkic languages such as Tofa, Khalaj, Dolgan and Yakut (Gül 2011: 25), the situation of the phrase ‘gold, golden’ in these dialects is as shown below:

Tofa	<i>alđan</i> ‘golden’ ²³
Khalaj	Ø ²⁴
Dolgan	<i>altan</i> ‘copper’ ²⁵
Yakut	<i>altan</i> ‘copper’, <i>kihil kömüs</i> ‘golden’ ²⁶

In brief we can discuss three basic findings demonstrated about the phoneme /ń/ in general Turcology literature:

1. In Old Uighur, it develops to /n/ and /y/ and became a sub-dialect determinant (In Manichaean texts /n/, in Buddhist texts /y/).
2. Among the previous periods it is attested to exist only in the period of Orkhon Turkic.
3. It is also seen in some of the Modern Turkic languages such as Khalaj, Tofa, Yakut and Dolgan.

When we view the words that have the /ń/ (F) phoneme in Old Turkic runic scripts, we can come up with the table below.

22 For further readings see Çağırın 2012, Karadoğan 2002, Sertkaya 2012 and Tuna 1994.

23 *alđan* ‘золото; золотой’ < монг., ср. староп.- монг. *altan*, ойр. *altan*, совр. монг. *алт(ан)*, бур. *алта(н)*, калм. *алтн* ‘золото; золотой’, як. *алтан* ‘медь’, но алт. *алтын*, тув. *алдын*, хак. *алтын* ‘золото; золотой’ и *алтын* в стальных тюркских языках восходят к др.тюрк. *altun* ‘золото’ [FLTY 153]

24 There is no word such “altun” in Khalaj referring “gold, golden”. Instead of “altun” we see these words: *äsräfi* ~ *äsräfi* (33) ‚Eschrafi (iranische Goldmünze)‘. ← P. *äsräfi* [WC 83]; *käkul-zärj* (33) ‚mit goldenen Haaren‘. ← P. *käkul* + *zar* [WC 145]; **nim-kuläh* (? ‚nym-kl‘h, K 1118) ‚Stock mit Hakenende‘ (P. *kazak*). Nicht *källäk!* Nach Arabgol 1977 = *kajak* : Die alten Frauen haben früher aus wertvollen Stoffen ein Kopfband gemacht, wie einen Reifen und auf den vorderen Teil Juwelen, Gold- und Silbermünzen genäht, um das Haar ordentlich zusammenzuhalten. Wurde über die Stirn gebunden, heute z. B. noch in Sonqor üblich [WC 166]; *tälä* (33) ‚Gold‘, *tälä vä äsräfilär* ‚(Dukaten-) Gold und Eschrafi‘. ← P. *talä* (SK 30 *tilä*); *täläjät* (5) ‚Schmucksachen, Kleinode‘. Zu P. *tilä* ‚Gold‘ ? [WC 200]

25 *altan* ‘1. Kupfer (Ub. 25); 2. kupfern, Kupfer- (Ub. 161; DO 42) – Etym.: = jak. *altan* id. = osm. *altyn* ‘Gold’ [DW 32]

26 *altan* ‘bakır’ [STS 6], *kihil kömüs* ‘altın’ [STS 74]; *altun* ‘kihil kömüs / кыһыл көмүс’ [TSS 10]; А.ИТАН. аар. Кыһыллыны өңнөөх титталымтыа металл [СТБКТ 18]; DLT *altun* ‘altın’ ~ ST *altan* ‘bakır’ [Pekacar 2012: 21, 62]; *altun* altın: Ø [Yıldız 2007: 21], *kömüs* gümüş: *Yak. kömüs* ‘gümüş, altın’ (LPOYY 52; YRS 178), *kömüs* ‘gümüş’ (GJV 132) = *ürüj kömüs* (RYS 573; TSS 103), *Dolg. kömüs* ‘gümüş; gümüş(ten); altın’ (SDR-RD 36; DW 156 1, 2, 3), = *ürüj kömüs* (SDR-RD 36; DW 156 2) [Yıldız 2007: 47].

añg	‘bad, evil’	<i>anıg</i>	<i>ayıg</i>
çıgañ	‘poor, needy, destitute’	<i>çığān</i>	<i>çıgay</i>
kañu	‘which’	<i>kani, hani</i>	<i>kayu</i>
kitañ	‘Hitay’ (ethnonym; a place name)	<i>Kitan, Kitan</i>	<i>Kıtay, Kıtai, Kara Khıtay</i> ²⁷ , <i>Katay</i>
koñ	‘sheep’ (→ <i>koyñ, koyun</i>)	<i>kon, ğonin, konin</i>	<i>koy</i>
toñukuk	‘Tonyukuk’ (a high tittle; a personel name)	–	–
turña	‘crane’	<i>turna</i>	<i>turñya</i>
yañ-	‘to spread, scatter’	<i>yan-</i>	<i>yay-, yayık</i>
azkña	‘few, very few’	<i>azkınyā</i>	<i>azkına</i>

In addition to this, there is also data reconstructed by researchers in hypothetical form with /ñ/:

*bãñi	‘brain’ (→ <i>beyin</i>)	<i>*beni</i>	<i>beyin</i>
*bogañ	‘low’	<i>*bogān</i>	<i>bogay</i>
*boñ-	‘to confuse’	<i>*bon-</i>	<i>moyum</i> ‘confused’ (→ <i>moymal, boymaş-</i>)
*bulgañok	‘confused’	<i>bulgan-</i> ‘to be stirred up, agitated; to be contaminated with something’	<i>bulgayok</i> ‘confused’
*buñuz	‘horn’ (→ <i>boynuz</i>)	<i>*bonuz</i> (→ <i>muñuz, münjüz</i>)	<i>muyuz</i>
*kañ-	(→ <i>kayın-</i>)	<i>kanak</i>	<i>kayak</i> (→ <i>kaymak</i>)
*kõñ-	‘to catch fire, to burn’ (→ <i>göyün-</i>)	<i>kõn-</i>	<i>kõy-</i>
*küñeş	‘a sunnyplace’	<i>küneş, güneş</i>	<i>kuyaş</i>
*yuñ	‘wool’	<i>yun</i>	<i>yuy</i>

3.3. Mongolian /a/ ~ Turkic /u/

The data shown in 3.2 concerning the Old Turkic phoneme /ñ/ makes us think that the word *altay* is related with the hypothetic form **altuñ*. Another data point supporting the existence of this formation is the word *altan* in Mongolian.

	Old Turkic	Classical Mongolian	Modern Mongolian
‘gold’	<i>altun</i>	<i>alta(n)</i>	<i>alt(an)</i>

There are also other words given as examples for the equivalency of high rounded vowels (*u, ü*) in the last syllables of Old Turkic words to the low unrounded vowels (*a, e*) in Mongolian:

27 For further readings see Sinor 1998: 227-242.

	Old Turkic	Classical Mongolian	Modern Mongolian
	/u/	/a/ ~ /u/	/a/
‘gold’	<i>altun</i>	<i>alta(n)</i>	<i>alt(an)</i>
‘quiet’	<i>amul</i>	<i>amur</i>	<i>amar</i>
‘step’	<i>atun</i>	<i>adam</i>	<i>adam</i>
‘a male deer’	<i>bugu</i>	<i>bugu</i>	<i>buga</i>
‘corner’	<i>buluŋ</i>	<i>bulung</i>	<i>bulan(g)</i>
‘Morning star, Venus’	<i>çolpan</i>	<i>çolmun</i>	<i>tsolmon</i>
‘relation by marriage’	<i>kağın</i>	<i>hadum</i>	<i>hadam</i>
‘all’	<i>kamug, kamag</i>	<i>hamug</i>	<i>hamag</i>
‘princess’	<i>katun</i>	<i>hatun</i>	<i>hatan</i>
‘foal’	<i>kulun, kulan</i>	<i>hulan</i>	<i>hulan</i>
‘soap’	<i>sabun</i>	<i>sabung</i>	<i>savan</i>
‘ocean, sea, great lake; much, many, in great number or quantity, universal, great’	<i>talay, taluy</i>	<i>dalay</i>	<i>dalay</i>
‘spinal cord’	<i>yulun</i>	<i>culay</i>	<i>zulay</i>
	/ü/ (~ /e/)	/e/ ~ /ü/	/e/
‘wrap or veil oneself’	<i>bürün-</i>	<i>büri-</i>	<i>büre-</i>
‘trustworthy, sound’	<i>bütün</i>	<i>bütün</i>	<i>büten</i>
‘type of rat’	<i>küzün, küzen</i>	<i>küren-e</i>	<i>hürne</i>

3.4. Proto-Altaic /*p-/ phoneme

According to proponents of Altaic language family, there is a $p- > f- > x- > \theta-$ development of some of the words in Proto-Altaic²⁸ (EDAL 25-28):^{29,30,31,32}

PA	Tkc.	Mo.	Tng.-Mnch.	Kor.	Jpn.
*p’-	*0-, *j-	*x-, *j-	*p-	*p-	*p
*p’ <i>ágdi</i>	* <i>adak</i> ²⁹	* <i>(h)adag</i> ³⁰	* <i>pagdi(-kī)</i> ³¹		* <i>pi(n)túmai (~ -ia)</i> ³²

28 For further readings see Aalto 1955, Barutçu 1989.

29 *adaq* (Orkh., OUyg., Tuva, Tofa), *adaq* (MK), *adaq* (Oyr.), *aja(:)ç* (Sal.), *ajaG* (Az., Tkmn), *ayak, ajak* (Ttu., Gag., Blk., Bshk., Kklpk., Kzk., Krg., Kmk., MTkc., Nog., Tat., NUig.), *ajax* (Kar), *atak* (Dolg. Yak.), *azaq* (SUig., Shor), *azax* (Khak.), *ʒʒʌq* (Uzb.), *hada:q, hadaq* (Hlj.), *ora* (Chuv.) → VEWT 5, EDT 45, ЭСТЯ 1, 103-105, Лексика 288, Федотов 2, 283, Stachowski 38 [EDAL 1118-1119]

30 *aday* (WMong.), *adag* (Khalk., Bur.), *adæg* (Kalm.), *adaq* (Ord.) → KW 1 [EDAL 1118]

31 *hagdikī* (Even.), *xakkī* (Neg.), *paGʒe* (Orok), *çagdikī* (Nan.dial.), *xagdi* (Oroch), *xagdiyī* (Udigh) → TMC 2, 308 [EDAL 1118]

32 *fitume* (Mjap.), *hizume, hizume* (Tokyo), *hizumé* (Kyoto), *hizumé* (Kagoshima) → JLTT 413 [EDAL 1119]

3.5. Examples with the phonemes /r/ and /n/: *xarDam, xarDan, xaldan, artan, ant'a*

In one of the Mongolian dialects, Monguor, the words *xaldan xardam, xardan*³³ are used for *altun*. The initial phoneme /x-/ is important by means of supporting the development idea as displayed in 3.4. In addition, there are adoptions which make us think that there is a *l ~ n ~ r* alteration on this word:

	‘golden’		‘Altai Mountains’	
/l/	Turkic	<i>altun, altın</i>	Turkic	<i>altay</i> (and <i>altun yış</i> ‘golden mountains’)
	Mongolian	<i>altan</i>	Mongolian	<i>altayn, altay</i> (and <i>altan owla ~ altıŋ ul</i> ‘golden mountains’)
	Mongour	<i>xaldan</i>	Kalmyk	<i>altā</i> ‘Altai-berge’
			Thai	<i>xəl tī</i>
			Bengali	<i>Alatai</i>
/n/	Santa	<i>ant'a</i>	Thai	<i>an-dtai</i>
/r/	Chinese	<i>ā'ěr tài</i>	Chinese	<i>ā'ěr tài</i> (and <i>chin-shan</i> ‘golden mountain’)
	Mongour	<i>xarDam, xarDan</i>	Japanese	<i>arutai</i>
	San Tch'ouan	<i>artan</i>		

4. Conclusion

1. The word *altun*, which is used in Turkic languages from the Old Turkic period, has common phonological, semantical, and lexical features with the word *altay*, and we must consider them together with the same etymology.

2. We can say that there are two changes that associate the phonological connection between the words *altun* and *altay*:

- a. The development of the phoneme /ń/ into /n/ and /y/,
- b. Turkic /u/ ~ Mongolian /a/ equivalency in last syllables

3. Lexically, the adoption of the word *altun* for the toponyms is another important issue.

4. Semantically, the words referring “Altai Mountains” and have the meaning of “gold, golden”, support this etymology.

5. The words with the /x-/ phoneme in Monguor and Thai languages make us think that the word is related with the /*p-/ phoneme in Proto-Altaiic.

6. Considering the information mentioned above, in order to decide the oldest form of the word, we can say that it is necessary to combine the references from Poppe and Golden,

7. We look at the history of the Old Turkic word *altun* and related namings adopted for ‘Altai Mountains’ in this table.

33 Mogr. *xarđam* ‘or’ Cf. mo. *altan*, ord. *alt'a*, širongol (S. t.) *xaldan*, san tch'ouan *artan*, santa *ant'a* id.; *xarđam mǎnt'a* “creuser la terre pour trouver de l’or”; *xarđam sdǎdže* “fil d’or”; *xarđam sēr* “monnaie d’or”. Cf. le mot suivant. [DM 160-161] Mogr. *xarđan* “Voir le mot precedent”, *xarđants' l* “orfèvre, chercheur d’or”. Cf. mo. *altaċi* “orfèvre” [DM 161].

*paltuñ	*haltuñ	*haltun	*hantun	Altaic languages > Thai <i>an-dtai</i> ‘Altai Mountains’			
				Santa <i>ant</i> ’a			
				Duns. <i>antan</i>			
			*hartun	San Teh’ouan <i>artan</i>			
				Chinese <i>ā’ěr tòi</i>	Japanese <i>arutai</i>		
				*hardun	Mongour <i>xar Dan</i>	Mongour <i>xar Dam</i>	
			*haltun	Old Turkic <i>altun</i>	Modern Turkic <i>altın</i>	Tuvan <i>aldin</i>	
					Persian <i>altun</i> , Arabic <i>āltūn</i> Albanian <i>altun</i> , Serbian <i>áltun</i> , English <i>altun</i>		
					Russian <i>altin</i> , Bulgarian <i>altin</i> , Serbian <i>áltin</i> , Greek <i>altin</i> , English <i>altin</i> , <i>altinick</i> , Macedonian <i>altun</i> , <i>altin</i> , Hungarian <i>altinczek</i> , Rumanian <i>altîngic</i> , <i>altîngea</i> , Finnish <i>alttina</i>		
					Macedonian <i>altan</i> , <i>atlan</i> , <i>altançe</i> , Rumanian <i>altângic</i> , <i>altanic</i> , <i>altângea</i> , <i>altâgic</i>		
					Hungarian <i>altmiczele</i> , <i>altimczek</i>		
			*haltan	Mongour <i>xaldan</i>	Mongolian <i>alta(n)</i>	Kalmuck <i>altŋ</i>	
					Dagur <i>alta</i>		
			*haltuy	*haltay	Turkic <i>altay</i>		
					Mongolian <i>altay</i>	Kalmuck <i>altā</i>	
Altaic languages > Bengali <i>ālatā’i</i>							
Altaic languages > Thai <i>xal tī</i>							

Notes

1) *Open syllables* → Bengali আলাতাই (*ālatā’i*) < Common Turkic *altay*, Japanese アルタイ (*arutai*) < Chinese 阿尔泰山 / 阿爾泰 (*ā’ěr tòi*).

2) *l, n, r alternation* → Common Turkic *altay* ~ Thai อั้นไต (*an-dtai*) ~ Modern Chinese 阿尔泰山 / 阿爾泰 (*ā’ěr tòi*), Japanese アルタイ (*arutai*); Mongour *xaldan* ~ *xardan*.

3) *p- > h- → *paltuñ > Mgr. *xaldan* and *paltuñ > (?) Thai อั้นไต (*xal tī*)

5. Appendix: Words with the /ń/ phoneme in Old Turkic

ań-	<i>anȳ-</i> ‘ölmek; öldürmek’ (YYSert 70)
ańıg	<i>anyıg, ańıg, ayıg</i> ‘kötü, fena’ (ETG 39); <i>ańıg</i> ‘kötü, fena’ (OrTG 68); <i>ańıg</i> ‘bad’ (GOT 71); <i>anȳıg</i> (YYSert 69); <i>anȳıg</i> ‘fena, kötü’ (EUTG 70); <i>anyıg</i> ‘çok, aşırı derecede; kötü’ KT G 3, 5; BK K 2, 4; Kara Balgasun G 3 (Ağca 2006: 159); <i>ańıg</i> ‘extreme(ly), excessive(ly)’ (EDPT 182); <i>ańıg</i> ‘bad, excessive(ly)’ (TMS 91)
bakańak	<i>bakanȳak</i> (YYSert 69); <i>baka:ńak</i> ‘Den. N. fr. <i>baka:</i> ; ‘the frog’ in a horse’s hoof (the metaphor is the same as in English)’ (EDPT 316)
bań-	<i>banȳ-</i> (YYSert 70); <i>bań-</i> ‘See <i>mayıl, mayıl-, mayıs-</i> and <i>*bańak</i> ’ (EDPT 348); <i>baynak</i> ‘dung’ (GOT 72), <i>mayak</i> ‘dung’ (GOT 74)
bāńı	<i>beyin</i> ‘brain’ < <i>*bāńı</i> (GOT 73); <i>*beni</i> (TMS 91)
bogań	<i>boganȳ</i> (YYSert 70); <i>bogań</i> ‘See <i>boğay</i> ’ (EDPT 316); <i>boğay</i> ‘low’ (EDPT 322)
boń	<i>moyum</i> ‘confused’ < <i>*moy-</i> , <i>*boń-</i> , <i>moymal-</i> , <i>boymas-</i> (EDPT 773), <i>moyum</i> ‘confused’ (GOT 74)
buńuz	<i>boynuz</i> ‘horn’ (GOT 72), <i>muğuz, münğüz, muyuz</i> ‘horn’ (GOT 74)
bulgańok	<i>bulgayok</i> ‘confused’ < <i>bulgan-</i> (GOT 74)
çıgań	<i>çıgany, çıgay</i> ‘fakir’ (ETG 39); <i>çıgań</i> ‘yoksul’ (OrTG 68); <i>çıgań</i> ‘destitute’ (GOT 71); <i>çıganȳ</i> (YYSert 70); <i>çıga:ń</i> ‘poor, destitute’ (EDPT 408); <i>çıgany</i> ‘fakir’ KT; BK (Ağca 2006: 159); <i>çıgań</i> ‘destitute’ (TMS 91)
kań-	<i>kanȳ-</i> (YYSert 70); <i>kań-</i> ‘See <i>kayın-</i> , <i>*kańak</i> (EDPT 408); DLT <i>kayak</i> , Argu <i>kanak</i> , Middle and Modern Turkic <i>kaymak</i> , Khaladj <i>kanak</i> (GOT 74); <i>kanȳak</i> (YYSert 69); <i>*kańak</i> ‘Dev. N. fr. <i>*kań-</i> ; ‘the skin on milk, clotted cream’ an the like’ (EDPT 636)
kańu	<i>kanyu, kayu</i> ‘kim, hangi’ (ETG 39); <i>kańu</i> ‘hangi’ (OrTG 68); <i>kańu</i> ‘which’, <i>kanyu</i> (GOT 71); <i>kanȳu</i> (YYSert 69); <i>kanyu</i> ‘hangisi’ (Ağca 2006: 159); <i>ka:ńu</i> ‘(1) Interrog. ‘which?, what?’; (2) Indefinite ‘some’ and the like; with other Interrog. Functions in oblique cases’ (EDPT 632); <i>kańu:</i> ‘which?’ (TMS 91)
keń	<i>mungkeye</i> ‘sıkıntı, keder, tasa’ < <i>mung keye</i> (Ağca 2006: 172) ³⁴
kıń	<i>kınȳ</i> (YYSert 70); <i>ki:n</i> (<i>kı:ń</i>) ‘punishment, torture’ and the like’ (EDPT 631)
kıtań	<i>kıtany, kıtay</i> ‘Hitay’ (ETG 39); <i>kıtań</i> ‘Hitay’ (OrTG 68); <i>Kıtań</i> (GOT 71); <i>kıtany</i> (YYSert 70); <i>kıtany</i> ‘Hitay’ (Ağca 2006: 159); <i>Kıtań</i> (TMS 91)
koń-	<i>konȳ-</i> (YYSert 70)
koń	<i>konȳ, kon, *koy</i> > küçültme <i>koyn</i> ‘koyun’ (ETG 39); <i>koń</i> ‘koyun’, <i>końçı</i> ‘çoban’ (OrTG 68); <i>koń</i> ‘sheep’, <i>końçı</i> (GOT 71); <i>konȳ</i> (YYSert 70); <i>konȳ</i> ‘koyun’ KT D 12; BK D 11; IrkBit 27 (Ağca 2006: 159); <i>konȳ</i> ‘koyun’ (EUTG 70); <i>ko:ń</i> ‘generically ‘sheep’ and specifically ‘evve’ (EDPT 631); <i>koń</i> ‘sheep’ (TMS 91); <i>końçı:</i> ‘shepherd’ (TMS 91); <i>końlıg</i> ‘owning sheep’ (TMS 91); ‘sheep’ <i>ğoni(n)</i> (Muqaddimat <i>konin</i>) (ko:ń) (TMS 235)
köń-	<i>kön-, köy-</i> ‘yanmak’ (ETG 39); <i>göyün-</i> < <i>köń-</i> ‘to burn (intr.)’ (GOT 72); <i>könȳ-</i> ~ <i>künȳ-</i> ~ <i>günȳ-</i> (YYSert 70); <i>kün-</i> (<i>g-</i>) ‘to catch fire, to burn (Intrans.)’ (EDPT 726)

34 BT XIII 12’de Zieme’nin *mungkey-e* (i 131) ‘sıkıntı, keder, tasa’ şeklinde okuduğu kelime, *mung-key-e* olarak da okunabilir. Zieme bu ibareyi, aynı anlama gelen Tü. *mung* ile Mo. *keye* kelimelerinin eş anlamlı kullanımı olarak ele almıştır. *key*, bugün Teleüt, Şor, Altay, Sagay Hakas Türkçelerinde *kene*, *kine*, *kenen* şekilleriyle yaşamaktadır. Mo. *genü* biçimi var. Belki bu lehçelerdeki biçim Mo. olabilir ama Etü.’deki /y/’li biçim dikkate alındığında *keny biçimi tasarlayıp >key değişimini çıkarabiliriz (Ağca 2006: 172, dipnot 64).

könäk	<i>könyäk, könäk</i> ‘kova’ (krş. Kzk. <i>küyök</i> ‘keçe torba’) (ETG 39); <i>kön̄yek</i> (YYSert 69)
küneş	<i>küñäš</i> ‘a sunnyplace’ (GOT 72); <i>kun̄yaš ~ küñyeš ~ kuyaš ~ küneš</i> (YYSert 69); <i>küneš</i> ‘sunshine’ (EDPT 734); <i>kuya:š</i> ‘originally ‘the blazing heat of the (midday) son’ (EDPT 679)
ñaz	<i>nyár</i> ‘summer’ < *ña:z > <i>ya:z</i> (TMS 128)
ñü:z-	<i>nyüz-</i> ‘to skin’ ~ <i>yüz-</i> (<i>yü:z-</i>) ‘to skin’ (TMS 128)
ñüz	‘face’ <i>ni’ur</i> (*ñü:z > <i>yü:z</i>) (TMS 228)
ñudruk	‘fist’ <i>nudurğa</i> (*ñudruk > <i>yudruk</i>) (TMS 228)
ñar-	<i>nyír-</i> ‘to shave, shear’ ~ <i>yar-</i> (? <i>ya:r-</i>) ‘to split, cleave’ (TMS 128)
osañuk	<i>osayok</i> < <i>osan-</i> (GOT 74); <i>osan̄yuk</i> (YYSert 69); <i>osa:ñuk</i> ‘careless, listless’ (EDPT 249)
ögräñök	<i>ögräyök</i> < <i>ögrän-</i> (GOT 74)
sañ-	<i>san̄y-</i> (YYSert 70)
sarkñök	<i>sarkiyok</i> < <i>sarkin-</i> (GOT 74)
tañ-	<i>tan̄y-</i> (YYSert 70)
tañ	<i>tañ+larım</i> ‘mycolts’, <i>tay, tiy</i> (GOT 74); <i>taygunuñuz</i> ‘taylarınız, tay gibi olan oğullarınız’ sözcüğündeki <i>tay ~ tañ-larım</i> (OrTG 71); <i>tan̄y ~ ta:y</i> ‘evlât, oğul’ (YYSert 71)
toñak	<i>doynak</i> ‘horse’shoof’ < *toñok (GOT 72); <i>ton̄yak ~ tun̄ya:ğ</i> (YYSert 69); * <i>tuñä:ğ</i> ‘hoof’ (EDPT 519)
tuñukuk	<i>tuñukuk</i> ‘Tunyukuk’ (genellikle) ~ <i>tunyukuk</i> (OrTG 68); <i>Tuñukok</i> (GOT 71); <i>Tunyukuk</i> (Ağca 2006: 159); <i>Toñukuk</i> (TMS 91)
turna	<i>turna</i> ‘turna’ (OrTG 68); <i>turna</i> ‘crane’ (GOT 71); <i>turn̄ya ~ turn̄ȳya</i> (YYSert 69); <i>turnya</i> ‘turna’ IrkBit (Ağca 2006: 159); <i>turna: (?d-)</i> ‘crane’ (EDPT 551); <i>turn̄ya:</i> ‘a crane’ (TMS 91)
yañ-	<i>yany-, yay-,</i> ‘sallamak, sarsmak’ (ETG 39); <i>yañ-</i> ‘yaymak, dağıtmak’ (OrTG 68) ~ <i>yay-</i> ‘dağıtmak, hezimete uğratmak’ (OrTG 71); <i>yañdok</i> ‘dağıtılmış olanlar’ (OrTG 68); <i>yañ-</i> ‘to disperse’ (GOT 72); <i>yan̄y-</i> (YYSert 70); <i>yany-</i> ‘yaymak, dağıtmak’ (Ağca 2006: 159); <i>yañ-</i> ‘to rout’ (EDPT 942); <i>yañ-</i> ‘to disperse’ (TMS 91); * <i>dayık</i> > <i>yayık ~ ya:ñ-, da:ñ-</i> (TMS 91)
yuñ	* <i>yuñ</i> ‘peacock’, <i>yuy, yun</i> (GOT 73); <i>yon̄y ~ yun̄y</i> (YYSert 70); <i>yuy (ñ)</i> ‘properly ‘wool’ (EDPT 941)
+klñA	+ <i>kñya, +kñna, +kña</i> ve + <i>kñya</i> ‘küçültme eki’ (ETG 39, 195); + <i>klñA</i> (OrTG 83); + <i>klñA</i> (GOT 73); - <i>kñyā / -kin̄yē</i> (YYSert 69); + <i>klñyA</i> küçültme eki (Ağca 2006: 159) EUTG <i>adakkñaya, ançaqña, antaqña, birkie, çatıgñyan, kiçikkiye</i> (98). ETG <i>ançaqña, azkña ~ azkñya, azrakçaqña, birkinyä ~ birkiä, çatıgñyan, kiçigkiä, künkiä, ödünkiä, özkñä, unakaya, yagukñya, yalañuzkña</i> (195). OrTG <i>azkñna</i> ‘çok az, azıcık’ (68), ‘azıcık, (nüfusu) pek az’ (83). GOT <i>bir+kñnyä</i> ‘single’ (71), <i>azkña</i> ‘quitelittle’, <i>azrakkiñna, közkiyä, sözkiyä, tuzkiya</i> (73) <i>krş. OTWF 47-56 [2.13 +klñA]</i> .

6. References and Abbreviations

- Ar. = Arabian, Chin. = Chinese, Jap. = Japanese, Khj. = Khalaj, Kor. = Korean, Mo. = Mongolian, Mogr. = Mongour, PA = Proto-Altaiic, Tkc. = Turkic, Tng.-Mnch. = Tunghus-Manchu, Tuv. = Tuvan, Uig. = Uighur, Yak. = Yakut
- AALTO, Peter (1955). "On the Altaic İnitial P-*", *Central Asiatic Journal* I, s. 9-16.
- AĞCA, Ferruh (2006). *Eski Uygur Türkçesiyle Yazılmış Eserlerin Ses ve Şekil Özelliklerine Göre Tarihlendirilmesi*. PhD thesis. Ankara: Hacettepe University.
- AYDIN, Erhan. (2012). *Eski Türk Yer Adları. Eski Türk Yazıtlarına Göre* (ETYA). Konya.
- BARUTÇU, F. Sema. (1989). "Altaycada Kelime Başı /p/", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 3 (2), s. 1-40.
- BAYAT, Fuzuli (2008). *Eski Türkçe Sözlük* (ETS). İstanbul: Yalın Yayıncılık.
- CAFEROĞLU, Ahmet (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü* (EUTS). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÇAĞIRAN, Önder (2012). "Köktürk Türkçesindeki Bir Çift Ünsüz İşareti 'F' Üzerine", *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 1/3 2012, s. 16-22.
- CLAUSON, Gerard (1962). *Turkish and Mongolian Studies* (TMS). London.
- CLAUSON, Gerard (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish* (EDPT). London.
- ÇOLAK, Doğan (2010). *Sahaca-Türkçe Sözlük* (STS). Graduate thesis. Ankara: Ankara University.
- DOERFER, Gerhard - TEZCAN, Semih (1980). *Wörterbuch Des Chaladsch (Dialekt von Charrab)* (WC). Budapest.
- ECKMANN, Janos (2003). *Çağatayca El Kitabı* (Translation to Turkish: G. Karaağaç) (ÇEK). Ankara: Akçağ Yayınları.
- ERASLAN, Kemal (2012). *Eski Uygur Türkçesi Grameri* (EUTG). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican - AKKOYUNLU, Ziyad (2014). *Kâşgarlı Mahmud. Divânu Lugâti 'l-Türk. Giriş-Metin-Çeviri-Notlar-Dizin* (DLT). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ERCİLASUN, Ahmet Bican (1992). *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü* (KTLS). I. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- ERDAL, Marcel (1991). *Old Turkic Word Formation. A Functional Approach to the Lexicon. I-II* (OTWF). Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel (1993). *Die Sprache der Wolgabolgarischen Inschriften* (DWI). Wiesbaden.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic* (GOT). Leiden, Boston.
- EREN, Hasan (1999). *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü* (TDES). Ankara.
- ESİN, Emel (1980). "Altun-Yış (The Golden Mountain). The Mountain with Metallic Elemental Appurtenance in Turkish Culture and Art of the Kök-türk Period", *Türklük Bilgisi Araştırmaları Dergisi* 4/1980, s.33-47.
- GABAIN, Annemarie von (1988). *Eski Türkçenin Grameri* (Translation to Turkish: Mehmet Akalın) (ETG). Ankara.
- GOLDEN, Peter (1992). *An Introduction to the History of the Turkic Peoples. Ethnogenesis and State-Formation in Medieval and Early Modern Eurasia and the Middle East*. Wiesbaden.
- GRÖNBECH, Kaare - KRUEGER, J. R. (1976). *An Introduction to Classical (Literary) Mongolian* (ICM). Wiesbaden.

- GÜL, Hayriye (2011). *Eski Uygur Türkçesinde Ağızlar*. Master thesis. Ankara:Gazi University.
- GÜLENSOY, Tuncer (2007). *Türkiye Türkçesindeki Türkçe Sözcüklerin Köken Bilgisi Sözlüğü* (KBS). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KANAR, Mehmet (2011). *Eski Anadolu Türkçesi Sözlüğü* (EATS). İstanbul: Say Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2008). *Türkçe Verintiler Sözlüğü* (TVS). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KARADOĞAN, Ahmet (2002). “Köktürkçedeki Ñ Sesi Üzerine”, *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* 139, s. 137-140.
- KIM, J., KO, D., CHAOKE, D. O., HAN, Y., PIAO, L., Boldyrev, B. V. (2008). *Materials of Spoken Manchu* (MSM). Seoul.
- KUMAŞ, Y. – TINMAZ, S. (2009). *Çince - Türkçe Temel Sözlük* (ÇTS). İstanbul.
- LESSING, F. D. (1960). *Mongolian-English Dictionary* (MED). Berkeley, Los Angeles.
- LESSING, F. D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Translation to Turkish: Günay Karaağaç) (MTS). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- NADELYAYEV, V. M. – NASILOV, D. M. – TENİŞEV, E. R. – ŞÇERBAK, A. M. (1969). *Drevnyeturskiy Slovar* (DTS). Leningrad.
- NİŞANYAN, Sevan (2010). *Sözlerin Soyağacı. Çağdaş Türkçenin Etimolojik Sözlüğü* (ÇTES). İstanbul: Everest Yayınları.
- ORKUN, Hüseyin Namık (2011). *Eski Türk Yazıtları* (ETY). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- PATON, S. (2008). *A dictionary of Chinese characters. Accessed by phonetics* (DCC). London, New York.
- PEKACAR, Bekir Yavuz (2012). *Divânü Lüğati’l-Türk’teki Kültür Kelimeleri ile Saha Türkçesinin Kelime Hazinesinin Karşılaştırılması*. Master thesis. Ankara:Gazi University.
- RAMSTEDT, Gustav. I. (1935). *Kalmückisches Wörterbuch* (KW). Helsinki.
- RÄSÄNEN, Martti (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuches Der Türksprachen* (VEWT). Helsinki.
- RÖHRBORN, Klaus (1979). *Uigurisches Wörterbuch: Sprachmaterial Der Vorislamischen Türkischen Texte Aus Zentralasien. Lieferung 2 agrilan- – anta* (UW). Wiesbaden.
- SERTKAYA, Osman Fikri (1995). “Yenisey Yazıtlarının Yayınlarındaki Bazı Okuma ve Anlamlandırılmaların Düzeltilmesi, Yeni Okuma ve Anlamlandırma Teklifleri (YYSert)”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten 1993*. Ankara, s. 67-75.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2003). “Yıs (Yış ?) (SiY) / Yis (siy) / Yiş (Şıy) Kelimesi ve Akraları Üzerine”, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 13, s. 1-10.
- SERTKAYA, Osman Fikri (2012). “Göktürkçedeki F (ny) Runası Üzerine”, *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 1/4, s. 1-10.
- SEVORTYAN, E. V. (1974). *Etimologičeskiy Slovar’ Tyurkskih Yazıtkov* (ESTY). Moskva.
- SINOR, Dennis. (1998). “The Kitan and Kara Khitay”, *History of Civilizations of Central Asia IV/1*, (ed. M.S. Asimov, C. E. Bosworth), Delhi, s. 227- 242.
- ŞİRİN USER, Hatice (2009). *Köktürk ve Ötüken Uygur Kağanlığı Yazıtları. Söz Varlığı İncelemesi* (KY). Konya.
- SMEDT, A. De., MOSTAERT, A. (1933). *Le Dialecte Mongour Parlé Par Les Mongols Du Kansou Occidental IIIe Partie. Dictionnaire Mongour-Français* (DM). Pei-p’ing.
- STACHOWSKI, Marek (1993). *Dolganischer Wortschatz – Lexica Dolganica* (DW). Krakow.

- STAROSTIN, Sergei. - Dybo Anna - Mudrak Oleg (2003). *Etymological Dictionary of the Altaic Languages* (EDAL). Leiden.
- SVANTESSON, J.O. – TSENDINA, A. – KARLSSON, A. – FRANZÉN, V. (2005). *The Phonology of Mongolian* (PM). New York.
- TEKİN, Talat (1968). *A Grammar of Orkhon Turkic* (AOT). Bloomington.
- TEKİN, Talat (1983). The Terkhin Inscription (TI), *AOH*. 37/1-2, pp. 43-68.
- TEKİN, Talat (2003). *Makaleler 1 – Altayistik* (Prep.: E. Yılmaz – N. Demir). Ankara: Grafiker Yayınları.
- TEKİN, Talat (2003). *Orhon Türkçesi Grameri* (OrTG). İstanbul: Simurg Yayınları.
- THOMSEN, Vilhelm. (2011). *Orhon Yazıtları Araştırmaları* (Translated .: Vedat Köken) (OYA). Ankara:Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TIETZE, Andreas (2002). *Tarihi ve Etimolojik Türkiye Türkçesi Lugatı – Sprach geschichtliches und etymologisches Wörterbuchdes Türkei-Türkischen.I (A/ E)* (TETL). İstanbul – Wien.
- TOPARLI, Recep - VURAL, Hanifi - KARAATLI, Recep (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (KpTS). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TUNA, Osman Nedim (1994). “Eski Doğu Türk Yazısında Kullanılan Ligatürler ve Bunlarla İlgili Bâzı Meseleler Hakkında”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1990*. Ankara, s. 207-222.
- TÜRK DİL KURUMU (2009). *Tarama Sözlüğü.I. Cilt (A-B)* (TarS I). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÜNLÜ, Suat (2012). *Harezmi Altınordu Türkçesi Sözlüğü* (HATS). Konya: Eğitim Kitabevi.
- ÜNLÜ, Suat (2012). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü* (KarTS). Konya: Eğitim Kitabevi.
- ÜNLÜ, Suat (2013). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü* (ÇagTS). Konya: Eğitim Kitabevi.
- VASILIEV, Y. (1995). *Türkçe - Sahaca (Yakutça) Sözlük* (TSS). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- YILDIRIM, Kürşat (2015). *Doğu Türkistan Yer Adları. Ch'in-Ting Hsi-Yü T'ung-Wen-Chih. (1763)* (DTYA). İstanbul.
- YILDIZ, Hülya (2007). *Orhon Türkçesi ile Yakutçanın Sözcük ve Sözcük Yapımı Bakımından Karşılaştırılması*, Master thesis. Eskişehir:Anadolu University.
- АФАНАСЬЕВ, П. С. (1994). *Саха Тылын Быһаарыылаах Кылгас Тылдьыта* (СТБКТ). Дьокуускай.
- ГАРКАВЕЦ, А. (2010). *Кыпчакское письменное наследие. Том III. Кыпчакский словарь* (GKS). Алматы.
- ЛЮВСАНДЭНДЭВ, А. (1957). *Монгольско – Русский Словарь* (MPC). Москва.
- РАССАДИН, В. И. (1971). *Фонетика и Лексика Тофаларского Языка* (FLTY). Улан-Удэ.
- ЩЕРБАК, А. М. (2005). *Тюркско-Монгольское Языковые Контакты в Истории Монгольских Языков*. Санкт-Петербург.
- (Bengali Wikipedia) http://bn.wikipedia.org/wiki/আলতাই_পর্বতমালা (wk.bn.) (06.03.2016)
- (English Thai Dictionary) <http://english-thai-dictionary.com/> (etd.) (06.03.2016)
- (Google Translate) <https://translate.google.com/> (gt.) (06.03.2016)
- (Japanese Wikipedia) <http://ja.wikipedia.org/wiki/アルタイ山脈> (wk.ja.) (06.03.2016)
- (Korean Wikipedia) https://ko.wikipedia.org/wiki/알타이_산맥 (wk.ko.) (06.03.2016)
- (Mongolian Wikipedia) https://mn.wikipedia.org/wiki/Алтайн_нуруу (wk.mn.) (06.03.2016)
- (Thai English Dictionary) <http://www.thai2english.com/> (t2e.) (06.03.2016)
- (Thai Wikipedia) <http://th.wikipedia.org/wiki/เทือกเขาอัลไต> (wk.th.) (06.03.2016)
- (Turkish Wikipedia) https://tr.wikipedia.org/wiki/Altay_Dağları (wk.tr.) (06.03.2016)

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE BİR EDATLAŞMA ÖRNEĞİ OLARAK “adına”

A New Postposition in Modern Turkish: “adına” (on behalf of)

Ebru KABAKÇI*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 203-212

Öz: Türk dilinin gramerini konu edinen kitaplarda ve edat üzerine yazılan pek çok müstakil eserde edatın tanımı, çeşitleri, kapsamı ve sınırları konusunda farklı düşünceler ileri sürülmüştür. Başlangıçta anlamlı olup kalıplaştıktan sonra işlevleriyle öne çıkan ve çok geniş bir kullanım sahasına sahip olan edatların oluşma süreci, yazılı ilk Türkçe belgelerden bugüne kadar açıkça izlenebilmektedir. Bu çalışmada bir süredir dikkatimizi çeken ve esasen iyelikli bir isim kökünün yönelme hâlindeki şekli olan ve genellikle zarf olarak kullanılan “adına” sözünün edat olma yolunda nasıl ilerlediği, taranan metinlerden örneklerle incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Edatlaşma, Çekim Ekleri, Türkiye Türkçesi.

Abstract: The postposition issue has been considered by its different aspects until today like its definition, variety, content and limits on Turkish grammar books and independent works. Formerly meaningful but standing out henceforth with their functions, postpositions have a wide area of use which complicates to determine their limits. Even so, the formation process of a postposition can be clearly followed since the very first Turkish inscriptions. The aim of this paper is to draw attention on how the word “adına” (on behalf of) used generally as an adverb, is evolving into a postposition in modern Turkish.

Keywords: Postposition, Grammar, Modern Turkish.

Giriş

Günümüzde Türkiye Türkçesi grameri üzerine yapılan çalışmalarda en çok tartışılan konulardan biri, edat meselesidir. Zarflarla olan benzerlikleri, dilde çok geniş bir kullanım yelpazesine sahip olmaları, bağlaç ve ünlem gibi cümle dışı unsurlarla kolayca karıştırılmalarından dolayı edatların tanım, kapsam, sınır ve türleri üzerinde araştırmacılarca henüz tam bir görüş birliğine varılamamıştır.

Tanzimat Dönemi’nden itibaren Türk aydınları dil konusuna bilinçli olarak eğilmiş ve o yıllara dek Bergamalı Kadri’nin Müyessiretü’l-Ulûm adlı eseri dışında Türkçenin kapsamlı bir gramer kitabının olmadığı, bilimsel çalışmalarla böyle bir eserin ortaya konulması gerektiği fikrini öne sürmüşlerdir. Ancak Osmanlı Devleti’nde medrese dili Arapça olduğundan Tanzimat-İkinci Meşrutiyet Dönemleri (1839-1908) arasında yazılan gramer kitapları Arapça grameri temeline dayandırılmış, (Korkmaz 2007: 286) Tanzimat’tan sonra yazılan gramerlerde ise Türkçenin yapı ve özellikleri daha

* Arş. Gör., Ege Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Türkçe Eğitimi Bölümü, İzmir/TÜRKİYE. ebru.kabacki@ege.edu.tr.
Gönderim Tarihi: 02.02.2017 / Kabul Tarihi: 20.02.2017

çok Arap dilinin ve Fransızcanın gramer kalıplarına uydurularak değerlendirilmiştir (Korkmaz 2007: 175).

İşte yukarıda belirtilen sebeplerle Tanzimat Dönemi ve sonrasında yazılan gramer kitaplarındaki çoğu kavramın Arapça ya da Fransızcadan tercüme edilerek kullanıldığını ve eserlerin içerik açısından bu dillerin gramer kurallarının bir hayli etkisi altında kaldığını görüyoruz. Bu durum Türkçenin gramer konularında, bugün bazıları hâlen çözüme kavuşmamış sorunlara ve karışıklıklara yol açmıştır.

1. Edat Meselesi

Edat konusu için de durum böyledir. Ahmet Cevdet Paşa ve Fuat Paşa'nın yazdıkları ve 1851'de yayımlanan Kavâ'id-i Osmaniyye adlı gramer kitabından itibaren Cumhuriyet Dönemi'ne kadar yazılan gramer kitaplarının genelinde edat sözü, bazen ek anlamında, bazen bugünkü anlamıyla, bazen de isim ve fiil dışında kalan bütün gramer unsurlarını karşılayacak şekilde kullanılmıştır. Bununla beraber Fransızcada kullanılan *postposition* terimi Türkçedeki edat için benimsenmiş; ancak bunun Fransızcada yalnızca son çekim edatlarını karşıladığı çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Bu ve bunun gibi sebeplerden dolayı edat sözünün tam olarak neyi karşıladığı, uzun bir süre belirsizliğini korumuştur. Necmettin Hacıeminoğlu'nun 1992'de yayımlanan Türk Dilinde Edatlar adlı eserine kadar da bu konudaki belirsizlik devam etmiştir. Bu süreçte gramer yazarları edat için hem farklı adlandırmalar hem de farklı tanımlar kullanmışlardır.

Söz gelimi Türkçeyi işlevsel bir bakış açısıyla ele aldığı 1940 tarihli Türkçenin Grameri adlı eserinde Tahsin Banguoğlu, edat için *takı* terimini tercih ederek bunların "...isimlerden sonra gelip onların söz içinde başka unsurlarla ilişkilerini kuran kelimeler" olduğunu söyler (Banguoğlu 2011: 385). Muharrem Ergin ise 1958 tarihli Türk Dil Bilgisi adlı eserinde edatı, "*mânâları olmayan, sadece gramer vazifeleri bulunan kelimeler*" (Ergin 2004: 348) olarak tanımlamıştır. 1971 tarihli Dilbilgisi adlı eserinde Tahir Nejat Gencan edat için *ilgeç (edat)* terimini kullanarak kavramı "*sözcükler, kavramlar arasında anlam ilgisi kurmaya yarayan ve ancak bu görevleri için kullanılan sözcüklere ilgeç denir*" şeklinde tanımlamıştır (Gencan 1971: 359). Aynı eserde Gencan'ın, bugün bildiğimiz şekliyle bazı edatlara ise (bile, halbuki, öyle ki vb.) bağlaç konusu içinde yer verdiğini görüyoruz. Türkiye'de dil biliminin kurucusu sayılan Doğan Aksan, Her Yönüyle Dil - Ana Çizgileriyle Dil Bilim (1977) adlı kitabında edat konusuna değinirken Latince *praepositio* ve *postpositio* gibi iki ayrı terimle karşılanan bu sözcük türünün "*Batı dillerinde genel olarak iki ayrı sözcüğü, aralarında ilgi kurarak birleştiren sözcük*" olarak bilindiğini söyler. Aksan'a göre Türkiye'deki dil araştırmacılarının yanlışladıkları nokta buradan kaynaklanır: Latinceye göre bağlaç ve edat aynı sözcük türünden sayılırken Türkçenin özelliği gereği "*ilgeç kavramı içine 'postpositio' sayılan, sözcükten sonra gelen öğeleri alabiliriz*" (Aksan 2009: 96). Zira "*Türkiye Türkçesinde ilgeçlerin bağlama görevinden çok, sözcükler arasında anlam ilgisi kurduğunu*" biliyoruz (Aksan 2009: 97).

Yabancı Türkologlardan Jean Deny'nin Türk Dil Bilgisi adlı eserinde de benzeri bir bilgi vardır: Deny'ye göre Fransızcada edatlar *préposition* ve *postposition* olmak

üzere iki şekilde bulunurken Türkçede edatlar *postposition*'a karşılık gelecek şekilde yalnızca kelimelerin sonunda yer alırlar (Deny 2012: 531). 1941'de Eski Türkçenin Grameri'ni yayınlayan Annemarie von Gabain'e göreyse “...başlı başına anlamları olmayan edatlar da vardır. Kelime teşkili unsurlarından, çok ayrı türlerde kelimelerin sonlarına gelmeleriyle ayrılırlar. Bunlar, çeşitli şekillerin sonuna gelebildiklerinden dolayı son ekler de değildirler. Bu edatlardan bazıları son ekler gibi, kendilerinden önce gelen kelime ile ünlü uyumuna girerler; diğerleri bağımsızdırlar. ‘Son ek’ ile edat arasındaki sınırın nasıl kaygan olduğunu tığ ‘gibi’in farklı durumları gösterir.” (Gabain 2007: 104).

Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler (1979) adlı çalışmasında Oya Adalı, edat için *ilgeç* adlandırmasını kullanır ve “*addan sonra yer alan, adla doğrudan ya da belli durum ardılları aracılığıyla birlik oluşturan [...] görevsel öncüller*” tanımını yapar ancak herhangi bir edat örneği vermez (Adalı 1979: 40). 1992 yılına geldiğindeyse edatlarla ilgili en kapsamlı çalışma yayımlanır: Türk Dilinde Edatlar. Necmettin Hacıeminoğlu, Türk yazı dili tarihinin başlangıcından o güne kadar, Türkçenin var olduğu her sahadan örnek metinler aracılığıyla kullanılan bütün edatları listeler, açıklar ve örneklendirir. Hacıeminoğlu eserinde edatı “*tek başlarına mânâları olmayıp, ancak cümledeki diğer kelime ve kelime grupları arasında çeşitli münasebetler kurmağa yarayan âlet sözler, vasıtalar*” (Hacıeminoğlu 1992: V) şeklinde tanımlar.

2000’li yıllardan itibaren kapsamlı gramer çalışmalarının hız kazanmasıyla bugün dil bilgisi öğretiminde temel kitap olarak kullanılan eserler ortaya çıkmıştır. Bunlardan biri Prof. Dr. Zeynep Korkmaz’ın Türkiye Türkçesi Grameri-Şekil Bilgisi’dir. 2002 yılında ilk baskısı yapılan eserde Korkmaz, edatları, “*yalnız başlarına anlamları olmayan, ad ve ad soylu kelime ve kelime gruplarından sonra gelerek anlam bakımından bunlarla sıkı sıkıya bağlı bulunan, gramer bakımından onlara hâkim olan ve eklendikleri kelimeler ile cümlenin öteki kelimeleri arasında çeşitli anlam ilişkileri kuran görevli sözler*” olarak tanımlar (Korkmaz 2009: 1052). Çağdaş Türk Dili’nde Süer Eker “*Edatlar birlikte kullanıldıkları sözcüklerin, sözcük gruplarının ve tümcelerinin kullanılışlarına ve anlatım yeteneklerine yardım eden, onlar arasında çeşitli anlam ilgileri kuran sözcüklerdir. Edatlar bir bakıma yardımcı sözcüklerdir*” der (Eker 2010: 359). Son olarak Türkçenin Dil Bilgisi (2012) ve Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü’nün (2013) yazarı Günay Karaağaç, eserlerinde edatların “*bağlı bilgilerin ve ilişkilerin adı*” olduğunu belirtir ve ekler: “*Dilde bağımsız olarak var olamayan, yani kendi başlarına kullanılamayan edatlar, söz, söz öbeği ve cümle gibi dil birimleriyle kullanılabilen ve onlara değişik anlam renkleri katan veya onları çekime sokan sözlük veya söz dizimi birimleridir.*” (Karaağaç 2012: 432-433; 2013: 352). Kaare Grønbech ise ‘çekimsiz’ diye adlandırdığı edatların pek çoğunun sağlam ad ve fiil şekillerine götürülebileceğini, bu nedenle bunların, üçüncü bir kelime sınıfı olduğu fark edilmeden yanlışlıkla isim ve fiil sayılabileceğini belirtir (Grønbech 2011: 30).

22-23 Ekim 1993’te Ankara’da toplanan Türk Gramerinin Sorunları Toplantısı’nda Türkiye Türkçesinde edat konusu, pek çok araştırmacı tarafından etraflıca tartışılmış ve ortaya yine pek çok farklı görüş çıkmıştır (Türk Gramerinin Sorunları Kitabı 2011: 529-582).

Görüldüğü gibi edatları hem adlandırma hem de tanımlama konusunda çok farklı görüşlerle karşılaşmaktayız. Araştırmacıların bu farklı tanım ve görüşlerinden çıkarılacak ortak noktalara göre edat, tek başına anlamı olmayıp ancak cümle içerisinde ilgili olduğu birimle birlikte anlam kazanan, cümlede sözcükler ya da sözcük öbekleri arasında anlam ilgisi kuran, isimlerden sonra gelen yardımcı sözcüktür.

2. Edatlaşma Süreci

Türk yazı dilinin ilk metinlerinden bugüne kadar her dönem ve her coğrafyadaki dil kullanımında varlığı görünen edatlar, ağırlıklı olarak isim çekimi kategorisinde işlev görürler ve bağlama, pekiştirme gibi birçok görevde kullanılırlar. Başka dillerden alıntılanmış az sayıda sözün edat olarak kullanılmasının dışında, fiil ya da isimlerin -genel olarak söz dizimindeki zarf görevleri sayesinde- kalıplaşmış anlam ögesi olmaktan çıkarak görev ögesi hâline gelmeleriyle oluşan edatların varlığını da biliyoruz.

Varlık (isim) ve hareket (fiil) arasındaki ilişkilerin çok çeşitli yolları vardır. Edat, gerçek dünyada yoktur; varlık ve hareket arasındaki bir tür ilişkinin adıdır. Gerçek dünyada var olmadıkları için edatlar -kökeni bilinmeyen, yabancı asıllı ve yansıma sözlerden türemiş olanlar hariç- dilde ya isim ya da fiil köklerinden gelişmiştir.

Bugünkü yazı dillerinde giderek artan bir kullanım sıklığına sahip olan edatların edatlaşma süreçlerinde, genel olarak üç aşama izlenmektedir. Buna göre isim ya da fiil kökenli bir sözün edatlaşması için:

1. Anlam boşalmasına (desemantication) uğraması,
2. Kalıplaşmış/donuklaşmış söz (frozen word) hâline gelmesi
3. Dil bilgiselleşmesi (grammaticalization)

gerekmektedir. Fiillerden edatlaşan sözlerin genellikle tek ünlülü zarf-fiil (vokal gerundiyumu) kalıplaşmasıyla oluştuğu, isimlerden edatlaşanların ise çoğunlukla üçüncü teklik kişi iyelik ekinin ya da isim çekimi eklerinin donuklaşmasıyla meydana geldiği görülmektedir. Kısaca Türkçede kullanılan edatlar “*köken olarak isim veya fiil türünden sözlerin anlamlarını donuklaştırıp (asemantikleşme ile) bir gramer işlevi kazanmaları (gramatikleşme)*” (Öner 2011: 49) sonucu oluşmuştur.

Edatlaşma olgusu dilimizde Eski Türkçe döneminden bu yana var olup 11. yüzyıldan itibaren hızlanarak süregelmiştir. Türkiye Türkçesinde ise çok daha hızlı bir şekilde gelişen bir edatlaşmadan söz edebiliriz. Marcel Erdal’ın fonolojik düzeyde ek, morfolojik düzeyde kelime saydığı (Erdal 2000: 42) edatlar, “*dilde, hareket ve nesne gibi bir var oluş türünü, bir bilgi çeşidini göstermedikleri*” için “*söz dizimi ilişkilerinin geliştirdiği daha yeni unsurlardan*”dır (Öner 2011: 49).

Bu yazıda bir süredir dikkatimizi çeken ve esasen iyelikli bir isim kökünün yönelme hâlindeki şekli olan *adına* sözünün, edat olma yolunda nasıl hızla ilerlediğini, Türkiye Türkçesinde zarflık görevinin yanı sıra edatlık görevini nasıl ve ne durumlarda üstlendiğini, taradığımız metinlerden örneklerle incelemeye çalışacağız.

3. “adına” Edatı

Yazımın konusu olan *adına* sözüyle ilgili olarak Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan Türkçe Sözlük’lerin 1944, 1959, 1966, 1969, 1974, 1981, 1983, 1988, 1998, 2005, 2009, 2011 yılı baskılarıyla İnternet üzerinden servis sağlayan Güncel Türkçe Sözlük incelenmiş, bunlardan yalnızca 2005 ve sonrasında yayımlanmış üç Türkçe Sözlük ile Güncel Türkçe Sözlük’te *adına* sözüne madde başı olarak yer verildiği görülmüştür. Bu son üç baskı ve Güncel Türkçe Sözlük’te *adına*: “*zf. Bir şeyin veya bir kimsenin namına, hesabına, yerine*” şeklinde tanımlanmış, “*Haklı bir öfke adına da olsa bir insandan aklını yüreğinden ayırması istenemez.*” cümlesiyle örneklendirilmiştir. (TS 2005: 23; 2009: 23; 2011: 29; GTS Erişim: 05.05.2016, 19.34)

Bunun dışında İlhan Ayverdi’nin Misalli Büyük Türkçe Sözlük’ünde, Şevket Rado’nun Büyük Türkçe Sözlük’ünde, D. Mehmet Doğan’ın Büyük Türkçe Sözlük’ünde, Millî Eğitim Bakanlığının Örnekleriyle Türkçe Sözlük’ünde, Kemal Demiray ve Ruşen Alaylıoğlu’nun birlikte çıkardıkları Ansiklopedik Türkçe Sözlük’te, Ali Püsküllüoğlu’nun Öz Türkçe Sözlük’ünde, Türk Dil Kurumunun Resimli Türkçe Sözlük’ünde, Ferit Devellioğlu ve Neval Kılıçkını’nın ortaklaşa hazırladıkları En Yeni Büyük Türkçe Sözlük’te *adına* maddesine yer verilmemiştir. Taranılan sözlüklerden yalnızca Kemal Demiray’ın hazırladığı 1988 tarihli Temel Türkçe Sözlük’te ve bunun 1994’te yapılan üçüncü baskısında *adına* sözü, madde başı olarak yer almıştır: “*zf. Bir kimsenin, bir şeyin yerine: Müdür adına imza attı.*” (Demiray 1988: 9; 1994: 9).

Edat konusunu işleyen, üç yüksek lisans ve bir doktora tezinde (Oruç 1994; Saraç 1995; Pul 2002; Berkil 2003) de *adına* sözü yer almamıştır.

Biz yaptığımız araştırmalarda *adına* sözünün dört kullanım şeklini tespit ettik:

1. Kökenindeki “ad” sözcüğüne uygun olarak “ismine” anlamında kullanımı
2. “Yerine, namına, hesabına” şeklinde anlam ögesi olarak kullanımı
3. için edatı gibi “sebeup, amaç” işleviyle görev ögesi olarak kullanımı
4. *-ma/-me adına; -mak/-mek adına; -ması/-mesi adına* şeklinde işlev ögesi olarak kullanımı

1. Kökenindeki *ad* sözcüğünün ve dolayısıyla üzerindeki iyelik ve yönelme hâli eklerinin hâlen hissedildiği durumlarda üçüncü bir iyenin adı, ismi için *adına*, “ismine” temel anlamıyla kullanılır:

“Bu anda, ikisi birden sol taraftaki sinemalardan birine girdiler, resimlere, hatta filmin *adına* bile bakmadan gişeye yanaştılar.” (Âli 2000: 230)

“Meyhanecinin *adına* pek tutuldular; yoksa bu kadar içmezlerdi.” (Atılğan 2016: 15)

“Buna gizli aşkları da ekleyin (bültende Selim’in *adına* rastlanmadığı için bunu gizli aşk olayları arasında düşünebiliriz).” (Atay 2012: 451)

“*Adına* Dünya dediğimiz bu kitabı oku.” (Anar 2015: 55)

“Ulema, cühela ve ehli dubara; ehli namus, ehli işret ve erbab-ı livata rivayet ve

ilan, hikâyet ve beyan etmişlerdir ki kun-ı Kâinattan 7079 yıl, İsa Mesih'ten 1681 ve Hicretten dahi 1092 yıl sonra, **adına** Konstantiniye derler tarrakkası meşhur bir kent vardı.” (Anar 2015: 13)

2. **adına** sözünün “birini temsilen, birinin yerine, hesabına, namına” anlamlarının daha sonra ortaya çıkmış, ikincil anlamlar olduğu anlaşılmaktadır. Bu anlamlarıyla kullanımının genellikle ekli ve eksiz ilgi hâlindeki sözlerle birlikte olduğunu görüyoruz. Bu kullanımlarda **adına** sözü artık gerçek anlamıyla değil, yan anlamda kullanılmaktadır:

“Sanki babası kendinin değil, oğlunun kirliliğini yaşıyor. Onun **adına** yaşadıklarıyla, onun önünü tıkıyor.” (Mungan 2013: 336)

“Ortalıkta bir kızılca kıyamet, gözler dönmüş, her şey çığırından çıkmış, memlekette disiplin **adına** bir şey kalmamıştı.” (Kemal 2007: 303)

“Babasıysa, gerek kendi **adına**, gerek ailesi **adına**, gerek ataları **adına**, gerekse bütün Amerika **adına** konuşurdu.” (Mungan 2013: 21)

“Bu ağabey, senin için, **bizim adımıza** ve **kendi adına** iyi şeyler düşündür.” (Atay 2012: 56)

İlk örnekte **adına** sözü öncesindeki söze ekli, diğer örneklerde ise eksiz ilgi hâli çekiminde bağlanmış ve “namına, yerine” anlamlarında kullanılmıştır. Sözün temel anlamı kaybolmuştur; yalnızca temsil anlamıyla kullanılmaktadır. Bu kullanımlarda üçüncü şahıstan farklı iyelik çekimlerine de girebildiği için (**bizim adımıza, kendi adına**) hâlen çekimli bir anlam ögesidir.

3. **adına** sözcüğü, anlamını yitirip işlev kazanarak görev ögesi hâline gelmeye ve “için” edatının “sebeup ve amaç” işlevine benzer bir çekim ögesi olarak kullanılmaya başlanmıştır:

“Fusun’un bu hayattan ve insanlardan uzak kalmasına hem seviniyor hem de buradaki gürültüyü, eğlenceyi yaşayamadığı için onun **adına** üzülyordum.” (Pamuk 2016: 366)

“Bütün bunları yaparken, bana öğretilen, içinde büyüdüğüm, içinde varlık olarak gerçekleştığım, temsilciliği günün birinde elime teslim edilen bir inancı düşünüyorum, o inanç **adına** yapıyordum yaptığımı.” (Karasu 2014: 36)

“Halasının temizlik **adına** yaptığı gaddarlıklar bununla da kalmazdı.” (Mungan 2013: 311)

“Bugün Ortadoğu’da Asur, Babil, Mısır, Hitit uygarlıklarının kalıntıları üzerinde yaşayanlar, yeni din ve bayrakları **adına** savaşıyor.” (Vassaf 2016: 111)

“Kırk yıllık geçmiş **adına** onu orada, o benzinlikte tuttuklarından, bu yüzden kovmadıklarından emindi Alice.” (Mungan 2013: 22)

“Bu arada üst düzey devlet görevlileri, bu saçmasapan numarayı biraz daha uzatırlarsa, ülkenin ve dünyanın esenliği **adına**, bu tür sorumsuz reklam oyunlarına kalkışarak kamuoyunda panik yarattıkları gerekçesiyle haklarında dava açacaklarını duyurdular.” (Mungan 2013: 33)

4. Son zamanlarda, özellikle günlük konuşma dilinde yazılmış eserler ile yazılı ve görsel basında *adına* sözünün isim-fiil ekleri *-ma/-me*, *-mak/-mek*’ten ve *-ma+sı/-me+si* ekinden sonra kullanılan şekline sıkça rastlıyoruz. *-ma/-me adına*, *-mak/-mek adına* ve *-ma+sı/-me+si adına* kullanımlarında *adına* sözü anlam boşalmasına uğramış, kalıplaşmış ve artık sözlüğün değil, dil bilgisinin malzemesi hâline gelmiştir. Yani tam bir edat vazifesi üstlenmiştir:

“Utanmadan, özgürleşme *adına*, “Koyun gibi olma!” sloganları atarlar.” (Günday 2016a: 187)

“Mesela yurtdışına yıllardır belli oranda öğrenci gönderiliyor ama ortada ilerleme *adına* bir şey yok, denebilir mi?” (Sinanoğlu 2015: 100)

“Bak a mimarbaşı, demiş Münzir, benim için öyle bir yerde öyle bir saray yap ki dünyadan kâm *alma adına* hiçbir şey eksik olmasın!” (Pala 2016: 52)

“Her kafadan bir sesin çıktığı dönemlerde, gidişata nizam verme *adına* ortalıklerde isleri karman çorman eden birileri var ise, bilin ki Molla Kasım iş başındadır.” (Pala 2016: 159)

“Elimi uzatsam yakalayabileceğim, o eşi benzeri olmayan, tanrılara özgü mutluluğu, soyumun yıllardır sürdürdüğü bu meslek adına, Kral Pisiris’in onurunu koruma *adına*, ülkem ve tanrılar adına reddettim.” (Ümit 2016: 289)

“O an bir ortak nokta yaratmak *adına*, ezberimde İbranice bir dua olmadığı için nefret ettim kendimden.” (Günday 2016a: 298)

“Kazancı ailesinde sürgünüm ben, aile arşivlerindeki her türlü tehlikeli bilgiden ve sırdan uzak tutuluyorum. Beni korumak *adına* kendilerinden ayırdılar.” (Şafak 2006: 183)

“Gelenekçi kadınların temizlikleri, evin düzenini korumak *adına* yapılan bir faaliyet değil, düzenin ta kendisidir.” (Şafak 2009: 213)

“Sadece, dört aylık bir bilimsel çalışmaya katılmak *adına* değil, kişiliğimi kurtarmak *adına*!” (Kulin 2011: 240)

“Ve bunlar devrimci seyirciyi en çok aktifleştirmek *adına*, onu heyecana getiren fikir ve sorunların derince açıklanması *adına* yapıyordu.” (Hikmet 1991: 248)

“Bütün bunların yanında, kundaktaki bebeğin kız olması, bütün ilçe halkının da hemfikir olduğu gibi, kan davası çıkmaması *adına* büyük bir şanstı.” (Günday 2016b: 18)

“Bu gücün pekişebilmesi *adına* şeriat karşısında örfi hukuku genişletmişti.” (İnalçık 2013: 312)

Sonuç

Üçüncü ve dördüncü kullanım şekillerinde adına sözünün artık anlamını tamamen yitirdiği, bünyesindeki eklerin işlevlerinin hissedilmediği ve sözün, bir görev ögesi olarak kullanıldığı görülmektedir. Bu iki kullanım nedeniyle adına sözünün, edatlaşmakta olan bir söz ya da artık bir son çekim edatı olduğu söylenebilir.

Bu durumda *isim+adına* kullanımı, “sebeup, amaç” işlevinde edatlı bir isim çekimi yapmaktayken, *-ma/-me adına*, *-mak/-mek adına*, *-ma+sı/-me+si adına* kullanımları,

“üzere” ve “için” edatlarının işlevine yakın işlevde, bir tür yarı ya da birleşik zarf-fiil durumundadır. Zira çekimsiz fiil şekillerden sonra son çekim edatlarının kullanılmasıyla oluşan *-mak üzre*, *-mak için*, *-mış gibi*, *-mazdan evvel*, *-ıncaya kadar*, *-dığı gibi* vb. edatlı yapıların zarf-fiil kabul edildiğini biliyoruz (Öner 1999: 834). Bu kullanımlar “niteleyici yapılar kurmalarına rağmen, esasen bir fiilin zarfı olarak kullanılması mümkün olmayan isim-fiil ve sıfat-fiil eklerinin, isim çekimi yapan bağlı morfepler, yani isim çekimi ekleri ve edatlarıyla, yapısındaki bu bağlı morfeplerin kendi işlevlerini kaybedip birlikte kalıplaşarak tek bir bağlı morfeim gibi bir fiilin zarfı olarak kullanılmaya müsait hâle gelmesi” şeklinde tanımlanan zarf-fiilleşme sürecine de uymaktadır (Öztekten 2016: 269).

Bu kullanımlar için titizlikle izlenmesi gereken konular ise şunlardır:

1. Kullanım bakımından *için* edatına yakın olduğu açıkça görülen ve edatlaşma süreci devam eden *-ma/-me adına*, *-mak/-mek adına*, *-ma+sı/-me+si adına* kullanımları, bundan sonraki süreçte işlev açısından *için* edatından farklılaşacak mıdır?

Aralarında işlev bakımından bir farklılaşma olmazsa, ikisinden birinin kullanımdan düşmesi muhtemeldir. Böyle bir durumda kullanım sıklığı azalıp yok olacak olanın, yeni ve sınırlı kullanım alanına sahip *adına* sözünün olacağını tahmin etmek güç değildir.

2. Henüz edebî dile çok fazla girmemiş olsa da gündelik dilde yeni başlayan ve giderek yaygınlaşan *-ma/-me adına*, *-mak/-mek adına*, *-ma+sı/-me+si adına* kullanımlarının, içinde bulunduğumuz dönemde gelişmesi devam edecek mi?

Bu gelişme devam edebilir. Burada iki ihtimal vardır: Dil kullanıcılarının bu yeni kullanımlara karşı oluşan tepkisiyle edatlaşma süreci durup edatlık işlevi tamamen terk edilerek sözün birinci ve ikinci kullanımlarına dönülebilir ya da sözün anlam ögesi kullanımları giderek terk edilip yalnızca görev ögesi kullanımları, yani edatlaşmış hâli yaygınlaşabilir.

Kaynakça

- ADALI, Oya (1979). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*, Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.
- AHMET CEVDET PAŞA; Fuat Paşa (2000). *Kava'id-i Osmaniyye*, (Haz. Doç. Dr. N. Özkan), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ÂLİ, Sabahattin (2000). *İçimizdeki Şeytan*, İstanbul: YKY.
- ANAR, İhsan Oktay (2015). *Puslu Kıtalar Atlası*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ATAY, Oğuz (2004). *Tehlikeli Oyunlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ATAY, Oğuz (2012). *Tutunamayanlar*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- ATILGAN, Yusuf (2016). *Aylak Adam*, İstanbul: YKY.
- AYVERDİ, İlhan (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*, Kubbealtı Lugati, 1 A-G, İstanbul: Kubbealtı Neşriyatı.
- BANGUOĞLU, Tahsin (2011). *Türkçenin Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- BERKİL, Özgür Semih (2003). *Türkmen Türkçesindeki Edatlarla Türkiye Türkçesindeki Edatların Karşılaştırmalı İncelemesi*, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

- DEMİRAY, Kemal (1968). “Edatlar Üzerine”, *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt XVIII, Sayı:199, Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.
- DEMİRAY, Kemal; ALAYLIOĞLU, Ruşen (1964). *Ansiklopedik Türkçe Sözlük*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- DEMİRAY, Kemal (1988). *Temel Türkçe Sözlük*, İstanbul: İnkılap Yayınevi.
- DENY, Jean (2012). *Türk Dil Bilgisi*, (Çev. Ahmet BENZER), İstanbul: Kabcacı Yayınları.
- DEVELLİOĞLU, Ferit; KILIÇKINI, Neval (1975), *En Yeni Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Rafet Zaimler Kitabevi.
- DOĞAN, Mehmet D., (2008). *Büyük Türkçe Sözlük*, 4. Basım, İstanbul: Pınar Yayınları.
- ERDAL, Marcel (2000). “Clitics in Turkish”, *Studies on Turkish and Turkic Languages*, Proceedings of the Ninth International Conference on Turkish Linguistics, Lincoln College, Oxford, August 12-14 1998, (Edited by Aslı Göksel and Celia Kershlake), Wiesbaden, Harrasowitz Verlag.
- EFENDİOĞLU, Süleyman (2007). “Edatların Sınıflandırılması”, *Erciyes Dergisi*, Yıl: 30, Sayı: 353, Kayseri, s.27-29.
- EKER, Süer (2010). *Çağdaş Türk Dili*, 6. Baskı, Ankara: Grafiker Yayınları.
- ERGİN, Muharrem (2003). *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul: Bayrak Yayınları.
- GENCAN, Tahir Nejat (1967). “Edat Tümleçleri”, *Türk Dili Aylık Dil ve Edebiyat Dergisi*, Cilt XVI, Sayı:192, Ankara: Ankara Üniversitesi Basım Evi.
- GENCAN, Tahir Nejat (1971). *Dilbilgisi*, Gözden Geçirilmiş 2. Baskı, İstanbul: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- GÖKÇE, Faruk (2013). *Gramerleşme Teorisi ve Türkçe Fiil Birleşmeleri, Oğuz Türkçesine Dayalı Tarihsel-Karşılaştırmalı Bir İnceleme*, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- GRÖNBECH, Kaare (2011). *Türkçenin Yapısı*, (Çev. Mehmet AKALIN), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Güncel Türkçe Sözlük*, (Erişim: 05.05.2016 19.34)
- GÜNDAY, Hakan (2016a). *Kinyas ve Kayra*, İstanbul: Doğan Kitap.
- GÜNDAY, Hakan (2016b). *Az*, İstanbul: Doğan Kitap.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1992). *Türk Dilinde Edatlar*, İstanbul: MEB Yayınları.
- HİKMET, Nazım (1991). *Sanat, Edebiyat, Kültür, Dil, - Yazılar 1*, İstanbul: Adam Yayınları
- İNALCIK, Halil (2013). *Osmanlı ve Modern Türkiye*, İstanbul: Timaş Yayınları.
- KARAAĞAÇ, Günay (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAHAN, Leyla (2011). “Sonra, Önce Kelimelerinin Edat Kategorisi İçindeki Durumu”, *Türk Dili Üzerine İncelemeler*, Ankara: Akçağ Yayınları, s. 271-282.
- KARASU, Bilge (2014). *Uzun Sürmüş Bir Günün Akşamı*, İstanbul: Metis Yayınları.
- KEMAL, Orhan (2007). *Murtaza*, İstanbul: Everest Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). “Türkiye Türkçesi Üzerindeki Gramer Çalışmaları ve Bu Çalışmaların Günümüzdeki Durumu”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 287-305.
- KORKMAZ, Zeynep (2007). “Gramer Konularımızla İlgili Bazı Sorunlar”, *Türk Dili Üzerine Araştırmalar III*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, s. 173-187.
- KORKMAZ, Zeynep (2011). *Türkiye Türkçesi Grameri - Şekil Bilgisi*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- KULİN, Ayşe (2011). *Türkan - Tek ve Tek Başına*, İstanbul: Everest Yayınları.
- MUNGAN, Murathan (2013). *Üç Aynalı Kırk Oda*, İstanbul: Metis Yayınları.

- ORUÇ, Birsal (1994). *Oğuz Grubunda Edatlar*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, Yayınlanmamış Doktora Tezi.
- ÖNER, Mustafa (1999). “-matı / -meti Gerundiyumu Hakkında”, 3. *Uluslararası Türk Dil Kurultayı 1996*, Ankara: Türk Dil Kurumu, 833-840.
- ÖNER, Mustafa (2011). “Türkçede -IIG > -II Ekli Niteleme Sözlüklerinin Edatlaşması”, *Türkçe Yazıları*, İstanbul: Kesit Yayınları, s. 49-59.
- Örnekleriyle Türkçe Sözlük (1995). 1-4, Ankara: MEB Yayınları.
- ÖZTEKTEN, Özkan (2016). “Türkiye Türkçesinde Bir Zarf-Fiilleşme Örneği: -AcAk+İyelik Eki+Yönelme Hâl Eki”, XI. Uluslararası Büyük Türk Dil Kurultayı Bildirileri Kitabı, Ankara: Bilkent Üniversitesi Yayınları, 268-272.
- PALA, İskender (2016). *İki Dirhem Bir Çekirdek*, İstanbul: Kapı Yayınları.
- PAMUK, Orhan (2016). *Masumiyet Müzesi*, İstanbul: YKY.
- PUL, Mehmet (2002). *Türkiye Türkçesinde Edat*, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1971). *Öz Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş 2. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1974). *Öz Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş 3. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1994). *Öz Türkçe Sözlük*, Genişletilmiş 11. Baskı, Ankara: Bilgi Yayınevi.
- PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali (1995). *Türkçe Sözlük*, 11. Baskı, İstanbul: YKY.
- RADO, Şevket (tarihsiz), *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul: Hayat Yayınları.
- Resimli Türkçe Sözlük* (1977). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- SARAÇ, Deniz (1995). *Türkiye Türkçesinde Çekim Edatları ve Çekim Edatı Olarak Kullanılan İsimler*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- SİNANOĞLU, Oktay (2015). *Hedef Türkiye*, İstanbul: Bilim+Gönül Yayınevi.
- ŞAFAK, Elif (2006). *Baba ve Piç*, İstanbul: Metis Yayınları.
- ŞAFAK, Elif (2009). *Bit Palas*, İstanbul: Doğan Kitap Yayınları.
- TİKEN, Kamil (2004). *Eski Türkiye Türkçesinde Edatlar, Bağlaçlar, Ünlemler ve Zarf Fiiller*, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türk Gramerinin Sorunları Bildiriler I-II* (2011). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1944). 1. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1959). 3. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1966). 4. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1969). 5. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1974). 6. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1981). Gözden Geçirilmiş 6. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1983). 7. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1998). 9. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (1988). Yeni Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Türkçe Sözlük* (2005). 10. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 413
- Türkçe Sözlük* (2009). 10. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 413
- Türkçe Sözlük* (2011). 11. Baskı, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları: 413
- ÜMİT, Ahmet (2016). *Patasana*, İstanbul: Everest Yayınları.
- VASSAF, Gündüz (2016). *Ne Yapabilirim? Geleceğe Kartpostallar*, İstanbul: İletişim Yayınları.

DİL FELSEFESİ AÇISINDAN DESTANLARDA “YABANCI” VE “DÜŞMAN” OLGUSU: YAKUT DESTANI ÜZERİNE BİR DENEME*

*In Terms of Language Philosophy, “Stranger” and “Enemy”
Phenomenons in Epics: an Essay on The Epic of Yakut*

Mesut ÇETİNTAŞ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 213-230

Öz: Çevremizdeki dünyayı adlandırma, nesnelere anlam kazandırma konusu dil biliminin, daha özel olarak da anlam biliminin içinde değerlendirilmektedir. Dil denilen olgu, varlığı önce insan zihninde kavramsal olarak canlandırdığı gibi, onu bir anlamda temsil de etmektedir. Dil, gerçekliği anlamlandırıp, biçimlendirdiği gibi onu ifşa etmeye de zorlar.

Dilin yazılı olarak belirlediği ve işlendiği bir alan olarak edebiyat, gerçekliği anlamlandırmayı ve canlandırmayı estetik bir biçimde yapmasıyla öne çıkar. Dil bilimciler göre, “ötekileştirme” sorunu kendimizi ve bizim dışımızdakileri adlandırma ve bunun ötesinde anlamlandırma konusu olduğu için “ayrımcılık” alanında kullandığımız kelimelerin anlam bilimi içinde değerlendirilmesi gerekir.

“Ötekileştirme” ve “ayrımcılık” olgusu, daha çok edindiğimiz dil felsefesiyle gerçekliğe ve insan davranışına yönelik bir tavır olarak kendini gösterir. Bu nedenle ayrımcılık konuları dil felsefesi, edebiyat ve eğitimi iç içe geçtiği bir alan olarak disiplinler arası çalışmayla ele alınabilir.

Sözlü destan anlatıcılarının aktardıkları hikâyelerden başlayarak günümüz çağdaş edebî metinlerinde “ötekiler”, kelimelere yakalanarak, kelimeler aracılığıyla aktararak ya da fikir ve diyalog için bir hareket noktası görevi üstlenerek görülebilirler.

Türk destanlarında “yabancı” konusunun nasıl yer aldığını ortaya koymak kültürümüzün derinlerinde yatan dil felsefesini belirlemek açısından önem taşımaktadır. Bu yaklaşımla bütün Türk destanları olmasa bile modernleşmenin çok az etkisinde kalmış Yakut Türk destanlarının bu açıdan ele alınması bu makalenin çalışma konusu olacaktır.

Anahtar Kelimeler: dil felsefesi, anlam bilimi, ayrımcılık, öteki, yabancı, yabancı düşmanlığı, Yakut destanı.

Abstract: The concept of naming the world around of us, giving meaning to objects is evaluated in language science, more specifically in semantic science. As a field in which the language is written and processed, literature stands out in terms of making an aesthetic sense of meaning and animation. According to linguists, the question of "othering" should be assessed in the semantics of the words we use in the field of "discrimination."

* Bu çalışma, 2014 yılında Osman Gazi Üniversitesinde düzenlenen Uluslararası Eğitim Bilimleri Kongresinde sunulan bildirinin yeniden gözden geçirilmiş ve düzenlenmiş hâlidir.

** *Uzman, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Başkanlığı, mesutce@yahoo.com. Gönderim Tarihi: 02.02.2017 / Kabul Tarihi: 27.04.2017*

The "discrimination" case in human life , the more we get the philosophy of language and reality shows itself as an attitude towards human behavior. There is a close relation between our education and language attitude.

Starting from the narratives narrated by oral legend narrators, "today" contemporary literary texts can be seen as "others" by being caught up in words, transmitted through words, or acting as a point of movement for ideas and dialogue.

To reveal how the "foreign" issue takes place in Turkish epics is important in determining the language philosophy that lies in the depths of our culture. This approach will be the subject of study of the Yakut Turkish epics from this point of view, even if they do not have all Turkish epics.

Keywords: linguistic philosophy, semantic, discrimination, stranger, xenophobia, Yakut epics

Dil felsefesi ve dil bilimi açısından “yabancı” ve “öteki”nin adlandırılması ve tanımlanması

Hukuk, siyaset bilimi, sosyoloji, sosyal psikoloji dil bilimi ve iletişim bilimi gibi günümüz çağdaş sosyal bilimlerinin üzerinde yoğunlaştığı en temel konularının başında “empati”, “tolerans” ya da madalyonun diğer yüzüyle bakacak olursak “yabancı düşmanlığı”, “ayrımcılık”, “ötekileştirme” konusu gelmektedir.

20. yüzyıla girerken dünya üzerinde toplumların sosyal, siyasî ve kültürel yapıları dönüşümler geçirmiştir. Bu dönüşüm kendini günümüzde merkez-çevre ülkeler, bir başka ifadeyle gelişmiş ülkeler-az gelişmiş ülkeler *ayrımı* 'nın beraberinde *etnik, siyasal ve inanç temelli ayrımcılık* tartışmalarının devam etmesiyle göstermektedir. Birden fazla etnik yapıyı içeren çok dile sahip eski yapıların, imparatorlukların değişimi, çoğu kez eski yapının yerini alan (çoğu kavmi-millî olan) yeni devletler şeklinde olmuştur. Her yeni devlet kendi kavmi dilini, kurumlarını ve kimliğini geliştirme çabasına girerek başka dillerin ve kavimlerin varlığını yadsımaya başlamış, dışlamış, bir başka deyişle “öteki”leştirmiştir.

Sosyal ve siyasal açıdan düşünce ve dil sistemlerimiz içerisinde birbirimizi adlandırıp anlamlandırdığımızda ne tür tuzakların içine düşebileceğimiz tartışılmalıdır. Bu nedenledir ki toplumsal grupların birbirini dışladığı, ötekileştirdiği dil tavrının ortaya konması gerekir. Ancak böylelikle önce kendimizi, sonra da bizim dışımızdakileri anlayıp algılayabiliriz. Var olan bütün toplumsal farklılıklarımızla bir arada yaşama becerimizi, yeteneğimizi geliştireceksek bu demokratik bir kültür içinde olmalıdır. Önce birbirimizi tanıma, anlama, bir arada var olma ve birlikte oluşturduğumuz Türk kültürünü geliştirip, yeniden inşa ederek bir nesilden diğerine aktarma yollarını oluşturmamız gerekir.

Türk destanlarında *yabancı* konusunun nasıl yer aldığını ortaya koymak kültürümüzün derinlerinde yatan dil felsefesini belirlemek açısından önem taşımaktadır. Sözlü kültür ürünleri olan destanlarımız büyük bir hızla bu alanın çalışanlarınca yazıya geçirilmektedir. Türk destanları üzerinde farklı konularda yapılacak alan araştırmaları yine farklı disiplinler açısından bir yaklaşımı da gerektirmektedir. Türk destanlarında

yabancı, *öteki* konusu başlı başına bir çalışma olabilir. Hem dil hem de karşılaştırmalı edebiyat çalışmaları açısından böyle uzun soluklu bir çalışmanın ele alınması gerekmektedir. Böylesi kapsamlı bir çalışma için bu makale yeterli olmayacaktır. Bu nedenle bütün Türk destanları olmasa bile modernleşmenin çok az etkisinde kalmış Yakut Türk destanlarının bu açıdan ele alınması bu makalenin çalışma konusu olacaktır.

Ayrımcılık olgusu dil biliminin anlam bilimi alt başlığı altında değerlendirilmektedir. Dil bilimciler ayrımcılık olgusunu bir adlandırma ve anlamlandırma konusu olarak görme eğilimindedirler. Dil bilimcilere göre sorun kendimizi ve bizim dışımızdakileri adlandırma ve bunun ötesinde anlamlandırma olduğu için *ötekileştirme* ve *ayrımcılık* alanında kullandığımız kelimelerin bu çerçevede değerlendirilmesi gerekir.

Yerleşik bir dil görüşüne göre, dil kısmen toplum içinde bireyin düşünüş ve eylemlerini yansıtan bir ayna görevini yerine getirir. Bu açıdan yaklaşıldığında bir dil ile o dilin konuşulduğu toplumun kültürünün yönleri arasında bazı bağlantıların olması beklenir. Bir başka dil görüşü ve düşüncesi ise dile yüklenen fonksiyon konusundaki anlayışı tersine çevirmektedir. Düşüncelerimizi yansıtan bir ayna görevini görmekten ziyade dilin, düşünce ve algılarımızı doğrudan şekillendiren bir özne olarak görülmesi mümkündür. Bu açıdan konuya yaklaştığımızda dil gördüğümüz ve düşündüğümüz olguları iletmek için kullanılan bir aletten ibaret değildir, aksine dilimiz ne kadar izin veriyorsa o kadar görebiliyor ve düşünebiliyoruz ve kendimiz dışındaki dünyayı adlandırabilip anlamlandırıyoruz demektir.

Nietzsche'nin dilin doğası üzerine yaptığı çalışmaları “metafor oluşturmaya yönelik temel insani güdü” üzerine temellendirdiği ileri sürülür. Bu yöneliş ise, insanın kendi dışındaki dünya üzerine bilgisinin yalnızca dil vasıtasıyla mümkün olabileceği anlamını taşımaktadır. Nietzsche'ye göre dil kendisini insani varlıkların metafor yaratma kapasitesinde temellendiren bir “şey” olarak ifşa eder. Nietzsche bir adım daha ileri gider ve felsefeyi, bilgiyi gerçekliğin temsilleri olarak kelimeler/kavramlar yardımıyla bu gerçekliği yansıtan bir şey olarak gösterir ve dilin “zihnin aslı güçlerini başka türlü göstermede” ifşa edici bir rol üstlendiğini ileri sürer. Ona göre bu başka türlü göstermenin başlıca örneği “**adlandırma sürecidir.**” Bu adlandırma süreci, suni bir farklılaştırma, tasnif etme ve düzenleme sürecinin sonucu olarak görülen kavramları doğrudur. Nietzsche bu adlandırma süreci ile oluşturulan hakikatin/doğrunun kesinliğini bir ölçüt olarak kabul etmeyi moral/ahlaki temeller üzerinde yargılayarak yapar. Ona göre hakikat/doğruluk bir **sosyal zorunluluk** olarak varlık kazanır. (Schrift, 1990, “Dil Metafor ve Retorik”, Akt. Arslan 2002: 6 vd.)

İşte bu noktada dışımızdaki dünyayı, nesnelere ya da kişileri adlandırırken genellikle kategorileri kullanırız. Ontolojik açıdan bir insan olarak kendimiz dışındaki yaratılmışları ve nesnelere adlandırırken böylesine bir kategorileştirmeden yararlanmak büyük kolaylıklar sağlar. Dil bilimi açısından bakıldığında da hiçbir kategori tarafsız değildir. Tek başına bir sınıflandırma değil, çoğunlukla sınıflandırmaya eşlik eden bir **tutum/tavır** amacımızı yansıtır.

Görüldüğü gibi dil bilimi ile uğraşan bilim adamları anlam vermeyi, adlandırmayı kategorize etme, tasnif etme, sınıflandırma ve farklılaştırma kavramları ile birlikte değerlendirir: **Adlandırmak bir nesneyi, olayı ya da eylemi tanıdık bir adla çağırmak**

her zaman bir kavramsallaştırmayı, bir düzenlemeyi, bir sınıflandırmayı içerir; adlandırılan ile kurulacak olan ilişkiyi tayin eder (Gürbilek, 1988, s.30). Anlam bilimi “insanların kelimelere ve diğer sembollere nasıl karşılık verdiklerinin incelenmesi” olarak tanımlanmaktadır. Bu tanım çerçevesinde değerlendirecek olursak, insan hayatında “ötekileştirme” ve “ayrımcılık” olgusu, daha çok edindiğimiz dil felsefesiyle gerçekliğe ve insan davranışına yönelik bir tavır olarak kendini gösterir. Anlam verme, adlandırma beraberinde taşıdığı sınıflandırma ile *ötekileştirme* ve ayrımcılığa da kapıyı aralar.

Yeryüzündeki sayısız konuşma biçiminin ve dilin kendisini bir fark, ayırım ve tecrit nedeni olarak ortaya koyduğu günümüz anlam bilimcilerince gözlenen bir olgudur. Ancak bu kavı “toplumsal dokunun ortak bir dil tarafından muhafaza edildiğini ama dil çeşitliliği tarafından bozulduğunu ileri sürse de, belki de [insanlar üzerine] safi bir ceza olmaktan farklı bir şey olarak da, diğer dillerin reddinden ziyade, ortak bir iletişim yolu bulmanın, *öteki*’nin ne dediğini anlamının ve kendimizi anlaşılır kılmanın önemine ve netice itibarıyla deneyimleri kelimelere dökme sanatının kıymetine ilişkin bir farkındalık olarak da okunabilir (Manguel, 2009: 56). Dil bir yönüyle bizi ve dolayısıyla içinde bulunduğumuz dünyayı ve toplumu adlandırıp anlamlandırmakta, diğer yönüyle de bizden farklı olanı tanımlayıp anlamlandırarak evrensel anlamda insanlar arasında bir çeşitliliği de ortaya koymaktadır. Ancak anlam bilimiyle uğraşan dil bilimcilerin bu noktada üstünde durdukları ve vurguladıkları konu, farklı toplumlar ve bireyler arasında ortak bir iletişim yolu bulmanın gerekliliğidir. Bazı dil bilimciler dilin sadece düşüncü değil tüm insan davranışlarını da etkilediğine inanmaktadırlar. Onlara göre dil alışkanlıklarımız olgunlaşmamış ve bozursa bizim dışımızdaki dünyaya karşı davranışımız da olgunlaşmamış ve bozuk olacaktır (Condon, 1995: 14).

Dili kullanan tanınmış iknacılar, hatipler, reklamcılar, gazeteciler olgunlaşmamış bir dil anlayışı ile yapılacak tasnif edici, dışarıda bırakıcı sınıflamanın etkisini çok iyi bilirler. Dil üzerine çalışmalarını yürütenler genellikle lehte ya da kötuleyici bir terime gösterilecek bir tepkiyi tahmin edebiliyorlarsa böylesine bir sınıflamaya vurgu yaparlar. Böylelikle reklamı yapılan, propaganda amaçlı dile getirilen ve edinilmesi istenilen **tutum**, **tavır** ve **değişiklikler** yaptığımız sınıflama ile birlikte öne çıkarılmış olur.

Bu nedenle genel olarak kitle iletişim araçlarında kullanılan söylemlerin toplum bireylerinin etki altında bırakılmasında oldukça önemli bir yer tuttuğu iletişim bilimcilerce kabul edilir: *Kardeş, düşman, iyi, kötü, biz, onlar, terörist, gerilla v.b. gibi söylemlerle kurgusal ayrımlar meşrulaştırılmakta ve yeniden üretilmektedir* (Önür, 2002: 243).

Sosyal bilimcilerce ileri sürülen varsayımına göre, siyasal ve sosyal dönüşüm anlarında ayrımcılık olgusunun toplumlar içinde alevlendiği kabul edilirse, sınırlı ve uç (karşı kutuplardaki) kategorileri böylesine anlarda söylemlerimizden ayıklamaya başladığımızda sıkıntıya davet çıkarıyoruz demektir.

Bir başka anlatımla kategorilerimiz darlaştığında, algısal dünyamız da darlaşıyor olacaktır. Dünyayı ve bizim dışımızdakileri, bizden olmayanları **iyi** veya **kötü**, **doğru** veya **yanlış**, **siyah** veya **beyaz** diye böldüğümüzde bu durum en yaygın ve büyük bir olasılıkla en tehlikeli hâle gelir.

Anlam bilimciler bu eğilim için **iki-değerli yönelim** terimini kullanmaktadırlar. Bazı dil bilimcilere göre bu eğilimin Aristo mantığının ikinci kanunu (dışlanmış orta kanunu) tarafından desteklendiğine inanmaktadırlar. *Bu kanuna göre her şey ya A, ya da A-değil sınıflaması içinde değerlendirilir. Bazı sistemlerde bu mantık geçerli ve uygun olabilir ancak kişiler ve toplumlar arası ilişkilerde bu dikatomi o kadar pratik sonuçlar vermez. Çünkü dünyadaki toplumlar ve bireysel farklılıklar dereceler ve derecelendirmeler açısından tarif edildiğinde daha ince ve daha zengin görünmektedir* (Condon, 1985: 88). Bu nedenle siyah-beyaz mantığına dayanan adlandırmalar ayrımcılık olgusunun temel çıkış noktasıdır diyebiliriz.

Condon, burada bu dikatominin psikolojik bir rahatsızlığın göstergesi olduğunu Wendel Johnson’dan yaptığı bir alıntı ile dile getirir: *Johnson birçok akli rahatsızlığın semantik yön bozukluğuna dayandırılabilceği iddiasında bulunmaktadır. Johnson, birçok ciddi sorunun iki-değerli yönelimde yansıma bulduğuna inanmaktadır. İddiasına göre, sağlıklı insanlar, eylemler ve diğer insanlar için sınıflamalarla rahatlar; rahatsız insanlar ise iki ihtimal arasında tercih yapma durumunda kaldığında çok mutlu olmaktadır* (Condon, 1985: 89).

Adlandırma konusunda kullandığımız kelimelerin hiçbir şekilde herhangi bir nesne ve olgunun “yerine geçmediği” ve çoğu işaretin dünyadaki “özel” bir şeyin işareti olmadığı açıktır. Buradaki temel yanlış adlandırmada kullandığımız kelimelerin karşılıkları olan nesne ve kişilerin hiçbir zaman işareti olmadığıdır. Bu noktada kullandığımız kelimeleri **betimleyici** ve **değerlendirici** kelimeler olarak ikiye ayırabiliriz.

Farklı betimleyici kelime türleri farklı işlevleri yerine getirirler ve bu işlerin çeşitliliği alabildiğine geniştir. “Akıllı” veya “nazik” gibi bazı kelimeler insanların ya da varlıkların belli şekillerde davranma eğilimlerini betimledikleri gibi onları adlandırmış ve anlamlandırmış da oluruz. Burada verdiğimiz betimleyici kelimelerden akıllı, problemleri yeterlilikle çözmeyi, nazik ise kolayca kırılmayı betimlemektedir. Diğer yandan “eşit” veya “farklı” gibi kelimeler ise eşya arasındaki ilişkileri betimlemektedirler.

Buradan da anlaşılacağı üzere **betimleyici** kelimelerin statülerinin her zaman apaçık olmadığı ortadadır. Birçok kelime sadece bilim terminolojisinde kullanılan kelimelerde olduğu gibi, gözlemlerimizi ve tecrübelerimizi betimlemek için kullanılmazlar. Bunlar aynı zamanda soyutlamalardır. Bu soyutlamalar farklı düzeylerde değil, farklı maksatlarla da yapılır.

Düzen ve ilişkileri gösterdiklerinden yüksek düzeyli soyutlama ve genellemeler bilimsel bir konunun ifade edilmesinde son derece faydalıdır. Yüksek düzeyli soyutlamalar duyu-veri tecrübesiyle açık seçik biçimde ilişkilendirildiğinde bu kelimeler hem uygunluk hem de önem kazanırlar. Bu tür yüksek düzeyli soyutlamalar bazı dil alışkanlıklarını da karakterize eder; zira her anlama gelebildikleri için hiçbir anlam ifade etmeyen davetkâr terimlerin ve klişelerin temelini de oluşturur ederler (Condon, 1985: 69).

Diğer bir kelime grubu olan **değerlendirici** kelimeler eşyayı betimlemenin dışında başka bir vurgu yapmak istediğimiz an, örneğin **övmeyi, kınamayı, tavsiye**

etmeyi veya **eleştirmeyi** istediğimizde kullandığımız kelime grubudur. Ayrımcılık ve ötekileştirme olgusu söz konusu olduğunda sık sık bu gruptaki kelimelere başvuruyoruz. *Bu tür kelimeler, uygulandıkları şeylere veya insanlara değer verirler ya da değer vermezler; kısacası bunlar “değer biçerler”. Söz gelişi bir şeyin ya da bir kimsenin “iyi” olduğundan, söz ettiğim zaman, onu tavsiye ediyor ya da övüyordum; “kötü” ya da “fena” dediğimde onu eleştiriyor ya da küçümsüyordum. İlk durumda bunun seçmeniz gereken şey, ikinci durumda ise seçmemeniz gereken şey olduğunu söylüyorum* (Wilson, 2002: 33).

Bu açıdan yaklaşıldığında genel olarak dil yalnızca olan bir şeyi tasvir etmeye değil duygularımızı dışa vurmaya, dolayısıyla başkalarında da belli bazı duyguların, yöneliş ve davranışların doğmasını sağlamaya yarar.

Dilde “güzel”, “çirkin”, “iyi”, “kötü” gibi herhangi bir şeyi övme veya yerme için kullanılan dolayısıyla asıl görevi duygusal olan sözcüklerin yanında iki görevi birden yüklenen, hem bir şeyi tasvir eden hem de bir hoşlanma veya hoşlanmama duygusunu dile getiren övücü veya yerici kelimeler de vardır; katil, dinsiz, vatan hain faşist, komünist, kapitalist, burjuva gibi... Katil ve dinsiz kelimesinin anlamını bilmeyen yoktur. Ancak genellikle belki de her kullanılışında karşımızdakinde belli bir duygunun uyanması ve belli bir tepkinin doğması amacını güder(Batuhan, 2007: 206).

Bu çerçevede anlam bilimi ile uğraşan bilim adamları belirsizliğin en tehlikeli nedenlerinden biri olarak betimleyici anlamın, değerlendirci anlamdan bir başka deyişle tasvir edici anlamların duygusal anlamlardan ayırt edilememesi olduğunu ileri sürerler(Wilson, 2002: 49). Düşülen bu yanlış anlam bilimciler tarafından dilin semantik tuzaklarından birisi olarak kabul edilmektedir.

Bu konuya John Wilson *Dil, Anlam ve Doğruluk* adlı kitabında şu örnek olayı verir: *II. Dünya Savaşı sırasında Almanlar “saf ırkın” üstünlüğü hakkında bir teori geliştirip bu teoriye dayanarak saf ırkların Latin, Sami, Slav ve diğer ırklar karşısında üstün olduğu iddiasında bulundular. Tarihin kaydettiği en büyük ayrımcılık örneklerinden biri olan bu teori ile Yahudiler gibi saf olmayanlara hükmetme (ve bazı durumlarda onların kökünü kazıma) teşebbüslerini haklı çıkarmak için kullandılar. Bunun karşısında da Amerikalı bilim adamları saf ırktan alınmış kan örnekleri ile farklı bir ırkın üyelerinden alınmış kan örneklerini göndererek hangisinin saf olduğunun söylenmesini istediler. Ancak işin içinden çıkılmadı. Çünkü gerçekte saf ırk diye bir şey olamaz. Saf ırktan olanların kanlarıyla diğer ırkların kanından ayıran hiçbir özellik yoktur.* (Wilson, 2002: 49)

Burada **değerlendirci** kelimeler **ayrımcılık** ve **ötekileştirme** konusu olarak kabul edildiğinde yargı ilkelerinin ve ölçütlerinin önemi ortaya çıkar: *Bir kimseyi ya da bir şeyi değerlendirmemizin ölçütleri yargıda bulunurken, bizi etkileyen ise içinde bulunduğumuz kültürün şekillendirdiği düşüncelerdir. Bir kimse, bir nesne hakkında iyi diyeceksek veya onu tavsiye edeceksek geçmesini gerektiğini düşündüğümüz kültürel testler vardır.* (Wilson, 2002: 75)

Bu testler içinde bulunduğumuz kültürün yüzyıllarca oluşturduğu bir birikimin ürünüdür. Bu açıdan yaklaşıldığında kelime dağarcığımız dünya görüşümüzü yansıtmaktadır, diyebiliriz. Sosyal bilimlerde değişmeyen tek şeyin değişim olduğunu

bildiğimiz halde, anlam açısından sabitlik iddiasında bulunan bir kelime dağarcığını muhafaza ediyoruz (Condon, 1985: 28).

Kelimelerin kendileri dönemler itibarıyla değişmezler ama bizi çevreleyen dünya ve içinde yaşadığımız toplum tamamıyla değişir. Söz konusu değişimleri bir insan hayatında sosyal, siyasal ve fiziksel değişimler olarak gözlemlediğimiz gibi tavır, tutum ve psikolojik yaklaşım açısından da gözlemleyebiliriz. Bu nedenle gerçeklik bir süreç olarak algılanmalıdır. Gerçekliği tanımlamak ve kullanmak zorunda olduğumuz dil ise sabitleştirilmiş ve durgundur: *Şehirler ve insanlar değişirler ancak onları tanımlamak zorunda olduğumuz sözcükler genellikle aynı kalırlar; Sözcüklerin değişmiyor oluşu gerçeği bizi gerçekliğin değişiyor oluşuna karşı körleştirebilir* (Severin, Tankard; 1994: 124).

Sahip olduğumuz kelime dağarcığımız ile değer ifadesini atfettiğimiz kişileri teste tabii tutarız. Söz konusu deneme süreci içinde anlam bilimciler şu farkındalığa dikkat çekerler:

En esaslı farkındalık her daim değişen dünyayı doğrudan doğruya algılayamayacağımızın farkında oluşturu. Bu ise hiçbir kelimenin bir şeyi doğrudan doğruya temsil edemeyeceği; zira şeylerin dinamik, kelimelerin ise durağan olduğu varsayımının esasıdır (Condon, 1985: 29).

Diğer yandan dili retorik amaçlarla kullanan insanlar kendi görüş ve inançlarına öylesine bağlıdırlar ki gerçeklik ve doğruluğun bu görüş ve inançların neredeyse doğal bir niteliği olduğunu sanırlar. Düşükleri ve başkalarını düşürmek istedikleri pragmatik tuzaklarda bu sanının daha doğrusu bu kuruntunun büyük bir payı olsa gerektir. İnsanın kendini bu tuzaklardan koruyabilmesi için kelimelerin betimleyici anlamı ile değerlendirici anlamını, “duygusal” anlamı ile “bildirisel” anlamını titizlikle ayırt etmesi, bunun için de söylenen bir sözün her hangi bir şey ya da kişi hakkında bilgi vermek amacıyla mı yoksa belli bir şekilde davranmak amacıyla mı söylenmiş olduğunu araştırması gerekir (Batuhan, 2007: 239).

Kişiler arası ilişkilerimizde ideal objektifliğin benzerini göremediğimiz an sürekli biçimde kendi karakterimize has algılarımızı tekrar ederiz. Kendi kendimiz olmaktan hoşlanırsınız. Aynı fikirde olduğumuz (doğru fikirli değil) kişilerle bir araya geldikçe, kendi kendimize dünyaya bu bakış açısının doğru olması gerektiği şeklinde bir destek veririz. Zira tanıdığımız ve saygı duyduğumuz başka herkes de aynı tavır ve davranışı çok hoş karşılamaktadırlar. Bu noktada zihin yapımızda bir değer ifadesinin oluşturulmasının bireysel olmaktan çok toplumsal bir olgu olduğunu ileri sürebiliriz. Bir başka anlatımla bir kişi hakkında yukarıda sözünü ettiğimiz kültürel testler, içinde bulunduğumuz toplum tarafından şekillendirilmektedir. Üstelik bu gerçeklik, sosyal hayatla ilgili olduğunda; siyasal, ırki, ekonomik ve ahlaki manzaralara baktığımızda, kişileri adlandırıp anlamlandırdığımızda kendimizi sınırlandırdığımız ve yönlendirdiğimiz belirgin bir biçimde ortaya çıkar.

İşte bu yüzdendir ki, **adlandırma** ve **ötekileştirme**de kullandığımız bir kelime, artık bir kültürde veya bir kültür içinde yaşayan küçük bir grupta değer taşıyorsa onun kelime dağarcığına yansiyacağını iddia edebiliriz. Kelime dağarcığımız dikkatimizi o türden ilgisi veya bilgisi olmayanların yaptıklarına göre daha ince ayrımlar yapmaya yöneltir.

Argo ve grup içi konuşma da neyin önemli, neyin önemsiz, neyin değerli, neyin değersiz olduğunun indeksidir. Herhangi bir alt gruba özgü olan bu konuşma türü üyelerine iki şekilde hizmet eder: sembolik olarak “içerdekileri” “dışarıdakiler”den, bizim gibi konuşanları başkalarından ayırır; bu şekilde konuşulurken gruba özelliğini veren gerçeklik algılarını ve ilgilerini pekiştirir. Aynı yaklaşım bir bütün olarak kültürler içinde söylenebilir. Tespit edilen hemen her (kültürel, bölgesel, kuşaksal vs.) grup hareket tarzları kadar konuşma tarzlarıyla da kendi özel karakterini dışa vurur... Konuşma biçimleri aynı zamanda başkalarıyla özdeşleşme duygusu da yaratır (Condon, 1985: 57).

Bu noktada bir tavır ve davranışın nasıl adlandırılması gerektiği kısmen kişinin ve içinde bulunduğu grubun onu ne için kullanmaya niyetli olduğuna veya ona karşı benimsediği belli bir bakış açısına bağlıdır. İşte bu yüzden ki genel anlam bilimciler, bilimizdeki ve dilimizdeki sınırlılıklar nedeniyle, herhangi bir tavır, davranış ve olgu hakkında her şeyi söyleyemeyeceğimiz üzerinde önemle dururlar. Türk düşünce sisteminde, diline hâkim olan bir kimsenin konuşacağı kelimeleri bir kuyumcu titizliğinde seçmesi, **boğazında kırk düğüm varmış** gibi konuşmadan önce muhatabına bakması ve o muhatabın seviyesine göre düğümleri birer birer çözerek, tartarak, fayda ve zararını hesap ederek konuşması gerektiği varsayılır.

İnsanların bilerek ya da bilmeyerek dilin betimleyici özelliği ile değerlendirci özelliğini karıştırmalarının sebebi açıktır. Ancak bildiri kipinde olan cümleler teorik anlamda doğru veya yanlış olabilir. Bir dileğin veya buyruğun doğruluğundan söz edilemez. Ancak insanlar arasında doğru olmayan veya içinde bulunan toplum tarafından doğru kabul edilmeyen bir görüşe de fazla iltifat eden olmaz:

*Bu nedendir ki insanlar genellikle “iyi”, “kötü”, “çirkin” gibi herhangi bir şey karşısında kişisel ve duysal tepkilerini dile getiren sözcüklere bile objektif bir geçerlik, bir doğruluk değeri kazandırmaya çalışırlar. Bu kurnazlığın bir inandırma taktiğinden başka bir şey olmadığını fark edemeyenler kendi sosyal görüş ve inançlarını **doğruluğun kendisi** sanıp kutsallaştırmakta, dolayısıyla düşüncelerine katılmayanları **dinsizlik, ahlâksızlık ve kötü yüreklilikle** suçlamaktadırlar. Fanatizm adı verilen düşünce kanseri bu tutumun ürünü olarak kabul edilir. Zararlı ve tehlikeli olan bir insanın toplumsal ideallerini yaymak için sözü geçen inandırma taktiğine başvurması değil, bunun bir taktik olduğunu hem kendinden hem de başkalarından gizlemeye çalışmasıdır (Batuhan, 2007: 250).*

Dil bilimci ve iletişimciler kişiler arasında gerçekleşecek olan iletişimde olgusal anlamda “doğru” iddialarda bulunabilmek için ilk önce nesnelere, kişiler ve olgulardan söz ederken kullanılan kelimelerin anlamı üzerinde anlaşılmış olmasının şart olduğunu düşünürler. Bu şart gerçekleşmedikçe, hem bildirişme gerçekleşmez hem de uyumlu bir toplum düzeni kurulamaz. Üyelerinin “iyiliği”, “adaleti”, “cesareti”, “dindarlığı”, “estetik güzelliği” farklı şekilde anladığı bir toplum kaosa sürüklenir. Onun için her sözcüğün asgari düzeyde “doğru” anlamını, “gerçek” anlamını bilmek yalnız insandan insana aktarılması dolayısıyla bir kültürel birikim için değil, toplum hayatının da mümkün olabilmesi için ön şarttır.

Platon’un dil anlayışı belli bir dil ideali veya ideal bir dil kurma çabası olarak yorumlanınca saygıdeğer bir yaklaşım olarak karşılanabilir. Toplumda anlaşmanın

sağlanabilmesi için ideal bir dil kurma anlayışı ne kullanılan dilin ne de insanlar arası bildirişme ve iletişimin yapısını yansıtır. Ancak şu da unutulmamalıdır ki Platoncu yaklaşımla toplumda uzlaşmayı sağlayacak ideal dile ihtiyaç vardır. Dil felsefecilerimizden Hüseyin Batuhan da bu noktada tıpkı Nietzsche gibi, kullanılan kelimelerden aynı dili kullanan bireylerin oluşturduğu toplumun aynı şeyleri anlaması için ne soyut nesnelere olan **ideallerin** varlığını ne de zihnimizde var olduğunu sanılan kavramların varlığını gerekli görmez. Bu konuda Batuhan Nietzsche'nin görüşlerini aynen benimsemiştir. Dil anlaşmayı sağlamak için çok daha pratik, çok daha ince bazı kurallar ve araçlar geliştirmiştir: *Bu kural ve araçları kullanmasını iyi bilen herkes her durumda ne demek istediğini karşısındakine anlatabilir, ama A ile B gibi iki kişi arasında bir anlaşma olabilmesi için A'nın aklından geçen şeylerle B'nin aklından geçen şeylerin tıpatıp aynı olması gerekmez. Dil yardımıyla biz daha çok bazı düşüncelerimizi ima ederiz, onları olduğu gibi yansıtmamıza hiçbir şekilde imkân yoktur* (Batuhan, 2007: 251).

Platoncu dil anlayışını benimsemiş olmamız, kelimelerin anlamı üzerinde yaptığımız bütün tartışmalarda kendini açığa vurur. Her kelimenin *doğru* veya *kesin* bir anlamı olduğu inancı öylesine düşüncemizde yer etmiştir ki, ikide bir “insanın özü”, “gerçek sanat”, “gerçek demokrasi” gibi ifadeler kullanmaktan kaçınmayız. Dolayısıyla herhangi bir kelimeyi bizim anladığımız anlamıyla kullanmayanları o kelimenin anlamını bilmemekle değil, o kelimenin işaret ettiği nesneyi, olguyu bilmemekle suçlarız. Böyle bir tutumun insanları kişiler arası ilişkilerinde bir ayrımcılığa, bir ötekileştirmeye yönlendirmesi de kaçınılmazdır: “Genel olarak kendi beğenilerimizi paylaşmayanları **zevksizlik**, kendi ahlak kurallarımıza uymayanları **ahlaksızlık**la, kendi siyasi görüşlerimize katılmayanları **bozgunculukla** hatta **vatan hainliği** ile suçlamamız Platoncu dil anlayışını ne derece benimsemiş olduğumuzu gösterir (Batuhan, 2007: 253).

Unutulmamalıdır ki her din ve ahlak sistemi biricik **gerçek** sistem, her sosyal veya siyasal öğretisi biricik **doğru** öğretisi, her sanat akımı **halis** akım olmak iddiasındadır. Filozoflar da yakın zamana kadar doğrunun, iyinin, güzelin özünü araştırmayı başgörevleri saymışlardır. Onlara göre bir tane **gerçek doğruluk**, bir tane **gerçek iyilik** ve bir tane **gerçek güzellik** vardır. Bu nedenledir ki Platon çeşitli iyi kişilerin ve adil davranışların neler olduğunu değil, iyinin kendisinin, adaletin kendisinin ne olduğunu araştırmaya çalışmıştır. Bütün bu gayretler “**semantik bir aldanma**”nın çeşitli biçimleridir: *Bu dil tavrı, dilin yapısı ve kelimelerin işleyişi hakkında son derece basit ve yanlış bir modelin Wittgenstein'in terimiyle ifade edecek olursak “**dilin mozaik modeli**”nin temel alınmasında kaynaklanır. Bu modellemeye göre bir yanda gerçek var, öbür tarafta dil, bir yanda gerçek dünyayı oluşturan nesne, birey, olay ve olgu çeşitliliği var diğer yanda onları dile getirmek için kullandığımız kelimeler veya kelime dizinleri, cümleler* (Batuhan, 2007: 254) ...

Dolayısıyla varmak istediğimiz çıkarım hiçbir sözcüğün anlamının “belli”, “kesin” olmamasıdır. Herkesin göz önünde bulundurduğu temel öz çizgilere göre, kelimelerin anlamı değişir. Bu yöndeki bir gelişime Batuhan “kaypaklık” adını veriyor. Ona göre kaypaklık belirsizliğin başka bir görünümüdür ve asıl tehlikeli olanı da budur. Kaypaklığı çok anlamlılıktan ayırt etmek görece kolaydır. Bir kelimenin çok anlamlı

olması içinde bulunduğu bağlam yardımıyla birbirinden kolaylıkla ayırt edebildiğimiz değişik türleri göstermesinden anlaşılır. Burada çok anlamlılık (pluralizm) olayı karşımıza çıkmaktadır. Anlam bilimi üzerine çalışan bilim adamları çok anlamlılığını şu şekilde tanımlamaktadırlar: *Bir sözce ile tek bir şey söylenmiş (iddia edilmiş, belirtilmiş, vb) olmaz. Aksine, potansiyel olarak sınırsız sayıda şey söylenmiş olur. Söylenen (what is said), semantik olarak ifade dilen önerme dışında bir yığın olguya -sözce bağlamın sınırsız dayıda özniteliğine- bağlı olabilir* (Akman, 2010: 29).

Kullanım alanlarına göre insanların baştan beri bazı kelimelerin anlamlarını belli bir takım dilsel uzlaşımınla belirlediklerini ifade etmiştik. Bazen bu uzlaşımın tek anlamlı olarak belirlenmektedir. Söz konusu tavrın, tercihin en belirgin görüldüğü alan matematiğe ait terimlerdir. İşte bu noktada Platon'un dil alanındaki **idealar öğretisinin** mantığını ortaya koymakta yarar vardır. Platon idealar öğretisini kurarken matematiksel kavramları göz önünde tutmuştur. Diyaloglarında daima “*erdem*”in, “*cesaret*”in, “*bilgi*”nin, “*iyi*”nin özünü yansıtacak olan **tek anlamlı tanımlar** aramıştır. Platon'a göre “*uçgen*” teriminde olduğu gibi “*erdem*” kelimesinin de kesin tanımı yapılabilir, ona göre “*erdem*” de “*uçgen*” gibi değişmeyen, aynı kalan, belirli bir özü olan bir nesneyi gösterir.

Ev, köy, gibi kültürün fiziksel ürünlerini gösteren kelimelerin anlamı hiç kuşkusuz “akıl”, “mutluluk” gibi belli bir düşünme yeteneği veya ruh durumunu dile getiren kelimelerin anlamından daha belirlidir. Aynı şekilde “akıllı” veya “çalışkan” gibi görece olarak objektif duyuşsal bir niteliği dile getiren kelimelerin, “iyi” veya “güzel” gibi daha çok bir değerlendirmeyi yani bir kimsenin bir nesne, bir kişi karşısındaki duyuşsal tepkisini dile getiren sözcüklerden daha belirli bir anlamı olduğu söylenebilir. Kısacası bir sözcüğün öğrenilmesinde ve uygulanmasında göz önünde bulundurululan ayraçlar ne kadar karmaşık, değişik ve belirsiz ise kelime o derece kaypaktır (Batuhan, 2007: 272).

Destanlarda öteki ve yabancı adlandırmasının dayandığı dil felsefesi

Toplumların ilk sözlü kültür ürünleri olan destanlar aslında hem bir milletin hem de bir kahramanın anlatısı olabilir. Genellikle bir trajedi, doğal felaket, savaş gibi farklı nedenlerle yaşanan göçler sonrası toplumsal hafızanın yansımaları olarak destanlar gün ışığına çıkar. Söz konusu sosyal, fiziksel değişim ve dönüşüm anlarında yaşanan kriz dönemleri toplum hafızasında yer alırlar. Destanlar önceleri şifahi kültürün bir ürünü olarak dillendirilmeye başlanmış, sonraları yazıya geçirilmiştir. Kriz anlarında toplumların anlam birliktelikleri de derinden sarsılır, yara alır. Böyle zamanlarda toplum bireyleri arasındaki anlam birliktelikleri, uzlaşımın da dönüşüm geçirir. Tanımlamalar ve adlandırmalar değişir, anlam değişimleri ve anlam gelişmeleri bu dönemlerde yaşanır.

Destanlarda bir yandan milletin surlar dışındaki kendilerine zarar verecek dış dünyaya karşı bir savaşımı anlatılırken, diğer yandan da bir kahramanın bu savaşta srasındaki çabası ve karşısına “öteki” olarak çıkan ile ilişkileri ele alınmaktadır. Öteki ile olan temas, mücadele toplumun dilinde “öteki” için yeni tanımlamaları da beraberinde getirir.

Gilgamiş Destanı’nda dışlanarak tanımlanan, hem bir yabancı hem de bir ayna imgesi olarak betimlenen, hem vahşi bir adam olarak kalmakla hem de şehrin kabul görmüş üyeleriyle bir olmayı hiçbir zaman başaramamakla suçlanan Enkidu, bu şüphe uyandırıcı varoluşunu, her yeniden canlanışında, dünyanın dört bir yanındaki şehir surlarının dışarısında ve içerisinde eş zamanlı olarak sürdürmeye devam eder (Manguel, 2009: 48).

Manguel burada, *Gilgamiş Destanı’ndan şehir surları imgesini kullanarak günümüz Avrupası’nda şehir kimliği ve bireysel kimlik oluşturma sürecinde yaşanan çatışmayı ortaya koymaya çalışmıştır. Destanların belirlemeye başladığı tarihi dönemlerden günümüze liderler, kendimizi açığa vurmaya dair en içten korkularımızın defedilebilmesi için, keşfedilmemiş bu kimliğin kovulması, “öteki”nin, kötü olan öteki’nin şehrin surlarının dışında bir yere sürgün edilmesi gerektiğini ileri sürerler. Manguel, Gilgamiş Destanı’nın içermeye yönelik daimi bir çaba olduğunu kabul eder ve destanın kahramanı Gilgamiş’in bir’inin kim olduğunu bilmek için iki’ye ihtiyacımız olduğunu anımsatan bir hikâye olduğunu ileri sürer (Manguel, 2009: 52).*

Suçluyu sistem dışına itmek, ötelemek insanoğlunun hep taşıdığı bir davranış kalıbı olarak görülür: *Arunmak ve kefareтини ödemek için derin ve evrensel bir insan ihtiyacını yansıtan bir davranış kalıbı. İlk toplumların hepsinin... insan aklının anlamaya gücünün yetmediği felaketlerden sorumlu tuttuğu, uğursuz bir dışarıdan gelenin yer aldığı hikâyeler vardır. Ancak bu ile ritüeller farklı formlarda devam etmekte ve giderek daya yıkıcı olmaktadır (Champhell, 2013: 17).*

Çoğu kültür yabancıları **günah keçisi** hâline getirmek için kurban mitleri üretir. Günah keçisi bulma meraklıları, toplumsal marazlardan sorumlu tuttıkları bu yabancıları tecrit eder ya da ortadan kaldırır. Böyle bir kurban etme stratejisi, insan topluluklarına bağlayıcı bir kimlik bahşeder; kimlerin topluluğa dâhil edildiğine (biz), kimlerin dışarıda bırakıldığına (onlar) dair temel bir farkındalık sağlar. Mutlu, homojen bir topluluk oluşturmak için ödenmesi gereken bedel çoğu zaman yabancıların dışlanmasıdır (Kearney, 2012: 41).

İnsanlar önce topluluk, sonra toplum olarak yaşamaya başladığı tarihî çağlardan itibaren hareketlerinin sorumluluğunu kabul etmeyi reddetmiştir. Bu reddediş insanlığın ilk günahıdır. *Bu cennet bahçelerinden kovulmamızın ve acı çekmemizin sebebi. İyi de bunu neden yapıyoruz? Bu, sadece suçluluk duygumuzu başka yere yönlendirmek ve sorumluluk almaktan kurtulmak için geliştirdiğimiz bir sistem... Her zaman suçladığımız gibi suçluyor; işler yolunda gitmediğinde azınlık ve marjinal grupları hedef gösteriyoruz (Camphell, 2013: 16).* Tarihte çoğu zaman insan topluluklarının geçirdikleri felaketlerden sonra suçlayacak birini ya da bir grubu bulup bütün suçu bu kişi ya da gruba yükledikleri gözlenmiştir: *İşte o kişi günah keçisidir, hiddetimizi ve acımızı başka bir yere taşıyarak yolumuzu aydınlatan bir liderdir. Ardından bize adaletin yerini bulduğunu, düzenin sağlandığını hissettirir. En sonundaysa tüm o sorumlulukları üstlenme süreci yeniden başlar (Camphell, 2013: 17).*

Kimi zaman da Avrupa ve Hristiyan kökenli edebiyat metinlerinde ahlaki alanın dışında olan edimler, herhangi bir toplum nazarında bir yabancıların taşıyabileceği yararlı nitelikler olarak görülmüştür. Çünkü yabancı, toplumun bir üyesi tarafından gerçekleştirildiği takdirde ahlaka aykırı olarak değerlendirilecek ve bu nedenle

yasaklanacak edimleri üstlenerek bir günah keçisi olarak toplum bireylerine hizmet edebilir. Burada Manguel, “öteki”nin bir varlık olarak sosyopsikolojik bir işlev üstlendiğini ortaya koymaktadır (Manguel, 2009: 39).

Kurban edilecek canavarlara ilişkin mitolojilerin kilit işlevlerinden biri de kozmosun kutsallığını tehlikeli bir yeraltı dünyasından -hayaletler, şeytanlar ve yabancıların mesken tuttuğu o yadırgatıcı ve kaotik uzamdan- ayırmaktır. Kutsal olan mutlak gerçekliği gözler önüne serdiği gibi uyum sağlamayı da olanaklı kılar. Böylece içinde yaşanılan dünyanın sınırlarını belirleyip düzenini tesis eder (Kearney, 2012: 50).

Edebî metinlerde yabancı figürünün, *xenos* gibi çok eski bir kavramdan çağdaş bir kategori olan *yabancı istilacıya* kadar genellikle kendilerini başkaları üzerinden ve başkalarıyla karşıtlıklarına göre tanımlamaya çalışan insanlar için bir sınır deneyimi olarak iş gördüğü ileri sürülmektedir (Kearney, 2012: 15). Bu nedenledir ki edebî eserlerde çok sık olarak yabancıların birbirlerinin gözünde “öteki” olarak görülmelerine tanıklık ederiz.

Sözlü destan anlatıcılarının aktardıkları hikâyelerden başlayarak günümüz çağdaş edebî eserleri, canavarların sonsuza dek canavar olarak kalmadıkları, düşmanların düşmanlıklarını yitirdikleri esinini bize verirler. Toplum yasalarının sınırları dışında olduğu düşünülen *ötekiler*, kelimelere yakalanarak, kelimeler aracılığıyla aktarılacak ya da fikir ve diyalog için bir *hareket noktası* görevi üstlenmek üzere ileri sürülerek bir anda tüm trajik insaniyetleriyle görülebilirler. Böylelikle bizden farklı olduklarından dolayı değil ama bize bir hayli benzedikleri ve bizimle aynı şeyleri yapmaya muktedir oldukları için korkunç eylemlere kalkışabilen yaratıklar olarak karşımıza çıkarlar. *Genellikle canavarlar alt dünyalarda peyda olur; destursuz hayatımıza dalan yabancılar da art dünyalardan çıkagelirken, Tanrılar öteki dünyaların sakinleridirler genellikle* (Kearney, 2012: 16).

Edebiyat bilimi üzerinde çalışanlar, yazılı dilin, uygarlıkların gelişmekte olan kimliklerinin farkına varmalarının yolunu açtığını iddia ederler. Bir uygarlık ve dili arasındaki ilişki simbiyotiktir. Belli türden bir toplum belli türden bir dili doğurur ve söz konusu dil de karşılığında, söz konusu toplumun tahayyülünü ve tefekkürünü esinleyen, biçimlendiren ve daha sonra da aktaran hikâyeleri söyleyip yazdırır (Manguel, 2009: 61).

Bu aşamada dilin dışımızdaki dünya ile düşünceleri oluşturma ve nakletme kudreti de belirgin olarak ortaya çıktığı görülür. Sözlü kültür aktarıcılar, Türk dünyasındaki destan okuyucular nesilden nesile destanları aktarıırken bir bireyi diğerine olduğu gibi, bir nesli de diğerine anlamları aktararak bağlamaktadırlar. Artık, dilin kuralları, sözlü kültürün aktarılma geleneği içinde bireyden bireye, nesilden nesile aktarılmaktadır.

Dilin bu çift yönlü meziyeti, eş zamanlı olarak yaratma ve nakletme kudreti, her birimizin bir diğerine olan bağıımızın var olduğunun kabul edilmesiyle açığa çıkar. Her edebî ilişkinin az çok bilinçli bir biçimde, “öteki”ni görmenin üç yolunu içerdiğini ileri sürülmektedir: *1. Hayali yarı-kurmaca, tahayyülümüzde sembolik ya da alegorik ağırlığı olan bir varlık olarak; 2. Mülkiyetimize ve kimliğimize göz diken ve mücadele ederek yok edilmesi gereken bir tehdit olarak; 3. Bizi yöneten, bize bilgece öğretmenlik*

eden, sevmemiz ve gözüne girmemiz gereken yaratıcı bir yardımsever olarak (Manguel, 2009: 64).

Manguel diğer toplumsal hizmetler gibi, hikâye anlatımının da kişisel deneyimlere ifade ve bağlam sağlama işlevi olduğunu kabul eder: *Öyle ki bireysel algılar (örneğin zaman ya da uzam algısı) bütün toplum tarafından kabul gördükleri takdirde, üzerine bilginin inşa edilebileceği müşterek ve paylaşılan bir anlam kazanırlar... Tarif edilmesi zor ama dolaylı olarak her zaman mevcut olan uzam ve zaman mefhumları, bir hikâye aracılığıyla ele geçirildikleri takdirde, bir anlatı biçimi altında bir grup ya da birey tarafından sahiplenilebilecek bir kimlik kazanırlar* (Manguel, 2009: 72).

Toplumsal belleğimiz de bu zaman ve uzam kavramlarının anlam kazanmasıyla oluşur. Bellek zamanın akışının yanı sıra toplumsal geçmişimizin mahzenleriyle olan bağımızdır.

Söz konusu kavramları nesilden nesile aktaran hikâye anlatıcılığını önemsemek gerekir. Geleneksel toplumlarda bir destan anlatıcısının karşısındaki dinleyiciler kelimelere sahip olmayı bir dizi dogmatik kaidenin ilanı olarak değil, büyüyen deneyimler ve zenginleşen geleneklerle birlikte değişen çevre ve hayat şartlarını isimlendirebilmek için isterler:

Kelimelerden, barışın gönencini, ama aynı zamanda hırslarımızın sebep olduğu kargaşayı, yıkımı ve çaresizliği ifade etmelerini isterler. Bütün bunların içerisinde, çeşitli kavimsel, dilsel, dinsel ve felsefi kimlikler ortak bir zeminde buluşabilirler, çünkü kimi zaman, bir toplumun kimliği dediğimiz örtücü mefhumun bizzat kendisi, çatışmanın sebebidir. Ve böylelikle birbirinden farklı kişiliklerimizi ve birbirimizden farklı sözlerimizi ortak ama sınırlandırılmış bir dilin çatısı altında bir araya getirmek, bu farklılıkları birbirine öreerek Babil'in lanetini çok dilliliğin lütfuna çevirmemiz mümkün olabilir (Manguel, 2009: 78).

Bu öneri bir anlamda birbirlerine yabancı olanların birbirlerini idrak etme konusunda adım atması anlamına gelmektedir. Ötekiyi idrak etme imkânlarını ararken Batılı dil felsefecilerinin yabancılığın yol açtığı kafa karışıklıklarını akıl dışı alanlara, yani mit, sanat ve dinin kültürel bilinç dışına öteledikleri ileri sürülebilir. Ötekileştirme konuları dini antropologlar (Eliade/Girard/Lévi-Strauss), psikanalistler (Freud/Lacan/Kristeva), yapıbozum konusu ile ilgilenen dil bilimciler (Derida/Lyotard/Caputo), fenomologlar (Husserl/Heidegger/Levinas) ve yorumbilimciler (Gadamer/Greisch/Ricoeur) tarafından tartışılmıştır (Kearney, 2012: 25). Toplumsal hayatımızda her zaman yabancılar olacaktır. Çünkü “toplumsal değişim”, sosyal bilimlerin her zaman göz önünde tuttuğu bir kuraldır. Değişim ise toplumun hareketliliğinden, göçlerden sonra görülür. Dolayısıyla toplumun farklı kültürlerle temas kaçınılmaz olur. Farklı olanla temas, hemen bir uzlaşma ile sonuçlanmayabilir. Çatışma, kültürel değişim ve dönüşüm gibi kriz anlarında yabancılar belirir. İşte bu noktada toplumsal akliselimi harekete geçirmek gerekmektedir: *Canavarları şeytanlaştırma veya tanrılaştırmaya yönelik aşırı eğilimler ile karşılaştığımızda yapmamız gereken kendi ruhlarımıza mercek tutmak, tanrı ve canavarlarımızın arasında kendi vicdanlarımızı gözden geçirmektir... Kutuplar arasındaki uzamı keşfe çıkmalı, en yüksek olan ile en alçak olan arasında kalan eşikleri mesken tutmalıyız. Orta yola odaklanmalıyız* (Kearney, 2012: 61).

Yakut Destanlarında yabancı, düşman ve öteki olgusu

Sibirya'da yüzyıllardır tarihî, siyasi ve coğrafi nedenlerle kapalı bir yaşam tarzı sürdüren Yakut Türklerinin zengin bir sözlü edebî geleneğinin olduğu kabul edilir. Yakutlar aynı coğrafyayı paylaştıkları Tunguzlardan edindikleri katkılarla zenginleştirdikleri sözlü kültürlerini kapalı toplum olmaları nedeniyle uzun süre koruyagelmışlerdir. Orta Asya Türk topluluklarında olduğu gibi Yakut sözlü kültür geleneği içinde destanların ayrı bir yeri vardır. *Olonho* adıyla anılan destanlarda mitolojik tasavvurların yanı sıra eski olağanüstü ve kutsal bahadırların kahramanlıkları ve hayat hikâyeleri anlatılmaktadır. Tanrı, yaratılış, evren, ilk insan, düzen, alt dünya yaratıkları olarak yabancı ve düşmanlar hakkındaki arkaik inanç ve düşünceleri yansıtan mitolojik destanların yanı sıra; bugün yaşadıkları vatanlarına gelişleri ve medeniyet tesis edişlerini, burada düşman ve öteki olarak algıladıkları ile yaptıkları savaşları anlatan destanları da vardır (Ergun, 2013: 17).

Mitolojik bir idrak ile kuşatılmış bir dünyada yaşayan Yakutların edebiyatı destan edebiyatıdır. Yakut destanlarının sayısı kesin olarak bilinmemesine rağmen, Yakut İlimler Akademisi arşivinde yüz otuzun üzerinde destan metni bulunduğu bilinmektedir.

Olonho olarak adlandırılan bu destanlarda karakterlerle işlenen konular belli bir tarihî olayı ya da kişileri değil edebî bir dille kabile yaşantısı ve olayların genel akışını anlatır. Karakterler daha çok mitolojik özelliklere sahiptir. Karakterler gibi *Olonhonun* mekânı ve zamanı da mitoloji dünyasına aittir. Buna karşılık tarihî olay ve kişilere “kırgıs üyete” adı verilen (savaş dönemi) halk hikâyelerinde yer verilir.

Dünyanın ve gökyüzünün yaratılışıyla birlikte *Ayu Aymaga* kabilesinin ve destan kahramanının yaratılışını anlatarak başlayan *Olonholar* kahramanın olağanüstü fiziki, ruhi özelliklerini ve onun dünyasının güzelliğini betimleyerek devam eder. **Kötülüklerin kaynağı** olarak gösterilen *Alt Dünya*'nın yaratıkları olan ve *Abaas*ların, *Orta Dünya*'da yaşayan *Ayu Aymaga* kabilesine saldırısıyla olaylar başlar. *Ayu Aymaga* kabilesinin kutlu bahadırları çoğunlukla *Alt Dünya*'dan (karanlık *Abaası* ülkesinden) gelen tehlikeleri ortadan kaldırdıktan sonra, bir sonraki tehdit ya da tehlikeye kadar, sekiz ırmak başında okla, dokuz nehir başında ağla, yedi dere başında tuzakla avlanıp hayvanlarını otlatarak yaşamlarını devam ettirirler (Ergun, 2013: 19).

Olonho geleneksel olarak Yakut mitolojisindeki üç dünyanın azametli ve muhteşem tasviriyiyle başlar. Yakutların ilk insan/ilk ata olarak algıladıkları *Er Sogotoh* ile çocuklarının mücadelelerini anlatan *Olonho* da böyle bir tasvirle başlar. *Olonho*'nun anlatıcısı *Üst, Orta ve Alt Dünya*'lardan oluşan âlemin yaratılışını kısaca özetler, yaratılışın belli bir sıralamayla gerçekleştiği başlangıca kadar gider (Ergun, 2013: 22).

Er Sogotoh destanında *üohee doydu* olarak adlandırılan *Üst Dünya* yaratan ve *Orta Dünya* bahadırlarının yazgısını yazan tanrı *Ürün Ayu Toyon* ile onun yardımcılarının (kadın şamanlar vd.) bulunduğu mekândır. *Üst Dünya*'nın asıl muhatabı *Alt Dünya* ve orada yaşayan *Abaas*lardır.

Yakut destanlarında *Üögen Tugege, Ütegene ve Nüken Üöden* (cehennem) adları verilen *Alt Dünya* olayların büyük oranda geçtiği yerdir. *Alt Dünyaya* iniş *Orta Dünya*'nın kuzeyinde bulunan (yerle göğün birleştiği yerde) bir geçitle mümkündür.

Alt Dünya güneşi ve ayı **fersiz**, gökyüzü **gri** ve **loş** olan bir ülke olarak algılanır. Oradaki her şey **soğuk** ve **cansızdır**; ağaçlar eğik, bitkiler kurudur. *Alt Dünya*'da, *Orta Dünya* insanların *Ayu Aymaga* kavminin ezeli **düşmanları** olan *Abaaslar* yaşar (Ergun, 2013: 24). Günümüz coğrafi ve konumlandırma tekniklerinde yukarıda *gösterilen* Kuzey yarım kürenin Yakutlar tarafından aşağıda ve *Alt Dünya* olarak algılanması dikkat çekici bir olgudur. Söz konusu *Alt Dünya* **cehennem** olarak da adlandırılmaktadır.

Tanrı katından gönderilen ya da olağanüstü doğumlarının ardından *Üst Dünya*'ya çekilerek *Alt Dünya*'nın *Abaası* ruhlarına karşı savaşmaları için yetiştirilen kutlu bahadırlar *Ayu Han* kabilelerini korumakla yükümlüdürler. Söz konusu bahadırlar ilk insan olarak destanlarda temsil edilirler. *Olonho* bahadırı *Ayu Aymaga* kabilesindedir ve **iyiyi** temsil eder. *Ayu* bahadırı *Ayu Kihite* Yakut masal ve destanlarında kötülere karşı mücadele eden, kötü yaratıklara karşı **başarılı** olan kahraman anlamına gelmektedir. *Olonhonun* *Abaası* sözü, **kötülük, insana düşman olan, zarar veren, geleneklere ters düşen, bastırılması güç kötü özellikler** anlamına gelir. Aydınlık ve karanlık, gece ve gündüz, sıcak ve soğuk, yaz ve kış, ölüm ve yaşam, hak ve haksızlık gibi doğada her şeyin zıddıyla var olduğunu gören insanoğlu bu zıtlıkların çatışmalarını ruh dünyasında canlandırmış ve bunu edebî bir metin olarak mitoloji ve destanlarına yansıtmıştır (Ergun, 2013: 25).

Yakut Olonhosu 'nda bahadırların rakibi olarak iki tip görülür. Bunlardan birincisi **düşman** olarak görülen *Abaasıdır*. İkincisi ise daha gerçekçi olan *Tayga* bahadırıdır.

Abaası ruhlar, *Ayu Aymaga* kavmine ve ülkesine saldırıp insanları öldürür ve halkı esir edip, mal ve mülkü talan ederek obaları yakıp yıkarlar. *Abaasların* *Ayu Aymaga* kavmine saldırıları **genellikle** *Orta Dünya* kadınlarının kaçırılması biçiminde gerçekleşir. *Abaaslar* *Ayu* bahadırlarının eş, anne, nişanlı ve kız kardeşlerini **çalar** ya da ellerinden alırlar. *Abaaslar* kaçırma eyleminden önce söz konusu kadınların kendi eşleri olmalarını isterler. Karşılıksız kalan bu istek *Ayu Aymaga* ülkesinin istila girişiminin gerekçesini oluşturur. Kaçırılma sonrasında yaşanan macera bütün *olonholarda* olduğu gibi kaçırılan kadının kurtarılmasına yöneliktir.

Olonholarda **yamyam** olarak takdim edilen *Abaaslar* **çok kaba, kültürsüz, pis ve kötü** şeylerle (böcek, kurt, leş gibi) beslenen varlıklar olarak anlatılırlar. **Çok gururlu, kendilerine güvenen bir tavırları** vardır. *Alt Dünyanın* **korkunç, tiksindirici** *Abaası* ruhlarının tasvirleri genellikle birbirine benzer. *Abaaslar*, **tek kollu, tek bacaklı ya da gözlü** olarak tasvir edilirler.

Daha sade bir yapıda olan ikincil düşman karakter *Tayga* bahadırı *Arcamaan/ Carcamaan* ise *Abaasıdan* oldukça farklıdır. Gerçek insan özelliklerine sahip olan bu karakter, *olonholarda* çoğu zaman kayakla gezen ya da ren geyiğine binen kürklü bir ihtiyar olarak tasvir edilir. O da *Ayu* kadınlarını kaçıtır ve dağlarda orman içinde saklanır.

17. yüzyılda Yakutların Aldana, Vilüy ve Olekme'ye gelişleri ile Tunguz göçebe konaklarına girmeleri Yakutlarla Tunguzların çatışmalarına yol açmıştır. Bu çatışmalar, Yakut toplumunun mücadelelerini anlatan *Olonholarda* yansımaları bulur. Ancak Tunguzlarla Yakutların ilişkileri yalnızca çatışma üzerine kurulu değildir. Bölgenin

yerli halkı olan Tunguzlarla bölgeye sonradan gelen Yakutlar arasındaki çatışma zamanla azalır, çatışmanın yerini siyasi, iktisadi ve kültürel ilişkiler almaya başlar. Bu ilişkilerin gelişmesinde kabileler arası evliliklerin önemli bir etkisi vardır. Başlangıçta rakip ve düşman olarak görülen Tunguz bahadırları, ilişkiler gelişmeye başladıktan sonra, arkadaş olarak da görülmeye başlanır. Tunguz bahadırları *Olonholarda* bazı durumlarda *Ayu Aymaga* halkını koruyan kahraman olarak tasvir edilir. Ancak bu durum, düşman olarak tasvir edilmelerine göre seyreklerdir. (Ergun, 2013: 26) *Alt Dünya*'nın yaratıkları, yabancıları olan *Abaasılara* nazaran Tunguzlar **korkunç, pis, kültürsüz, korkunç, tiksindirici yaratıkları olarak değil** sadece temasta bulunulan **yabancılar** olarak görülürler. Batı kültürlerinde görülen *günah keçisi* üretme tavrı Yakutlarda görülmez. Yakutlar komşuları olan Tunguzları yabancılaştırmada çok ileri gitmemiş, bu komşularını *günah keçisi* olarak görmemişlerdir.

Olonholardaki Tunguz bahadırlarının tasvirleri *Abaası* kahramanları ile başka kahramanlara nazaran çok daha **çetin, aykırı** ve **çelişkilidir**. *Olonho* kahramanlarının **düşmanı** olan Tunguz bahadırlarının hem olumlu hem de olumsuz yönleri vardır. Tunguz kahramanları *Olonho* kahramanlarına göre çok daha komik hatlara sahiptirler. Tunguz kahramanları ile *Olonho* kahramanlarının tasvirleri kuzeyde sert iklim koşullarında yaşayan insanların geleneklerini, yaşayış tarzlarını ve durumlarını da yansıtmaktadır (Ergun, 2013: 125).

Düşman olarak gösterilen Tunguz kahramanları *Olonho* kahramanlarının kadınlarını kaçırmakla tasvir edilirken, hiç bir şekilde Yakut *Ayu Aymaga* kabilesinin memleketini yıkıp talan eden bir unsur olarak gösterilmez (Ergun, 2013: 126).

Olonho bahadırlarının karşılaştığı bir diğer *Abaası* ruhu, **ölüm getiren** *Abaası* kızıdır. Elindeki kızgın tavasıyla **cehennemî bir görüntü** arz eden *Abaası* kızımın tasviri diğer *Abaası* ruhlarının tasvirleri gibi korkunçtur ve mübalağa ve benzetmelerle doludur. *Olonho* bahadırı, **kuru ormanı ters çevirmiş gibi dağın demir saçlı yaşlı kadını** öldürerek diğer *Abaası* ruhlarına yaptığı gibi ay ışığı ve güneş şulesi gibi bunları darmadağın eder (Ergun, 2013: 127).

Olonholarda *Abaası* bahadırlarının cilt ve göz renklerinin birbirine hiç uymadığı anlatılır. Genellikle **kara, kömür gibi kara tenli** olarak tarif edilirken gözleri **beyaz** ya da **şeffaftır**. Sarı yüzlü ve kahverengi gözlü Yakutlara bu uyumsuzluk **çok çirkin** gelir. *Abaası* kahramanlarının diğer vücut kısımları da biçimsiz olarak ifade edilir. Onların bu **biçimsizlik** ve dış görünüşleri yaptıkları **korkunç işlere** bağlanmaktadır.

Abaası bahadırlarının doğumları da değişiktir. Söz gelimi *Bügüsteen Hara*'nın yaşlı annesi *Demir Agılastay* zahmetli bir hamilelikten sonra büyük bir taş doğurur, taş ikiye bölünür, içinden de demir çocuk çıkar. Doğan çocuk taş tarlasında bağırarak ileri geri koşar.

Abaasaların yaşadığı *Alt Dünya* da dış görünüşleri gibi **korkunç ve gariptir**. Burası **ebediyen karanlıkta** olan, **hiç ışık vermeyen sönük güneşli, paslanmış aylı, suyu bulunmayan, kayası olmayan içinde kurt ve böceklerin yaşadığı bir bataklık** olarak tasvir edilir (Ergun, 2013: 129).

Abaası bahadırları *Olonholarda* müthiş savaşılar olarak gösterilirler. Genellikle **düzensiz, belirsiz, çok tuhaf insana benzemeyen bir tavırla** ortaya çıkarlar. Son derece

insafsız ve *acımasız* olmalarına rağmen karşısındakiler boyun eğip aman diledikleri takdirde bağışlamaya hazırdırlar. Savaşırken *çok kurnaz*, ama normal hayatlarında *çok saf ve son derece aptal*dırlar (Ergun, 2013: 129).

Abaasıların Orta Dünya’ya gelipleri bir afet eşliğinde betimlenir. Olağanüstü bir atmosferde gerçekleştirilen anlatımlarda esen sert fırtına ve boranlardan, iki yaşındaki düve büyüklüğündeki yağan kardan, üç yaşındaki inek büyüklüğündeki taşlardan söz edilir. *Abaaslar* yaklaştığı anda güneş karanlığa gömülür. *Abaasıların* dış görünüşleri ile *afet* ve *bela* arasında çağrıştırmacı bir ilişki kurulur. *Abaasıların Orta Dünya* kahramanları ile mücadelesi de insanın doğal afetlerle mücadelesini andırmaktadır (Ergun, 2013: 130).

Karanlık dünyanın Abaası kahramanları *Orta Dünya*’ya *Ayu Aymaga* kabilesinin **kadınlarını kaçırmak, obaları yağmalamak** bir başka deyişle kurulu **düzeni bozmak** için çıkarlar. *Orta Dünya*’nın kutlu kahramanlarının **karanlık dünyada** bunlara karşı yürüttükleri mücadeleler de **kaos** ve **düzensizliğe** karşı verilen mücadele anlamına gelir.

Olonholarda Abaası kahramanları ile *Ayu* insanların dostluğundan söz etmek pek mümkün değildir. Bazı *Olonholarda* çok nadir de olsa *Abaası* kahramanları ile *Ayu* kahramanları arasında kurulan dostluklar anlatılır. Bazen *Ayu* kahramanının *Abaası* kahramanı ile geçici olarak kardeş olduklarından söz edilir. Bu dostluk genellikle *Abaası* kahramanının yenilmesi ve hayatının bağışlanması üzerine gerçekleşir. Esir olan *Abaası* kahramanları *hizmetkâr* ve *köle* olurlar. Bazen *Ayu* kahramanları *Abaası* ruhlarını kılığına girerler. Bazı *Ayu* kahramanlarının *Abaası* kılığına girmelerinin sebebi de suçlu olmalarıdır. Bazı *Olonholarda Ayu* kahramanı destan boyunca *Abaası* kılığıyla görünmektedir. Örneğin Er Sogotoh destanında *karanlık Alt Dünyanın Abaası* şaman kadını Er Sogotoh’un karısının kılığına girmiş ve kahramanla cinsel ilişkiye girmiştir (Ergun, 2013: 131).

Sonuç

Toplumlar adlandırmaları yaparken metaforlar oluşturarak bir anlam dünyası, anlam örgüsü oluşturmaktadır. Bu kural Yakutlar için de geçerlidir. Makalemizin başında da ifade ettiğimiz gibi, dil bir iletişim aracı olmanın ötesinde, kendi dışımızdaki dünyayı ifşa etme ve oluşturma rolü de üstlenir. Dil ile adlandırma, anlam verme süreci içinde oluşturduğu toplumun moral/ahlâki değerleri ile şekillenir. Bu süreci dil bilimciler bir “sosyal zorunluluk” olarak görmektedirler. Yakutlar da kendi dışlarında gördükleri bir dünyayı adlandırırken kendi “sosyal zorunlulukları” çerçevesinde hareket etmişler ve bu dünyaya, **öteki** olana böyle bir anlam kazandırmışlardır.

Yakut destanı *Olonholarda* görülen yabancı/öteki olgusu *hayalî yarı-kurmaca, tahayyülümüzde sembolik ya da alegorik ağırlığı olan bir varlık olarak; mülkiyetimize ve kimliğimize göz diken ve mücadele ederek yok edilmesi gereken bir tehdit olarak* belirmiştir.

Dil bilimcilerin ileri sürdüğü teoriye göre bir toplumda ötekileştirmenin daha çok, sosyal kriz anlarında görüldüğü ifade edilmektedir. Toplumların göç, savaş veya yeni bir toplum ve coğrafî koşullarla temasa geçmeleri sırasında söz konusu kriz kendisini

göstermektedir. Çünkü sosyal bünyede belirli değişiklikler bu temasla kendini göstermektedir. Yeni bir anlam örgüsü oluşturma zorunluluğu temas edilen toplum, kişi ve fizikî koşulları yeniden adlandırmaktadır. Yakutlar da böylesi bir krizi, buldukları coğrafyayı terk ederek daha kuzeye göç ettikleri ve bunun sonucu Tunguz topluluğu ile temas kurdukları an yaşamışlardır. Bu sosyal dönüm noktasında, kriz anında *yeni adlandırmalar* ve *anlam vermeler* oluşturdukları görülmektedir. Ancak yaşadıkları felaketlerde, bazı eski toplumların yaptıkları gibi, bir “günah keçisi” oluşturma gayreti ortaya koymamışlardır.

Kaynakça

- AKMAN, Vedat (2010). “Dilde Bağlam Duyarlılığı”, *Anlam Kavramı Üzerine Yeni Denemeler*, (Derl.: Sibel Kibar, Selma A. Bayram, Ayhan Sol), ODTÜ Felsefe Günleri, Anlam Kongresi 19-21 Aralık 2008, İstanbul: Legal Yayınları.
- BATUHAN, Hüseyin (2007). *Semiyotik, Fanatizm ve Tolerans*, Ankara: Nobel Yayınları.
- CHAMPHELL, Charlie, (2013). *Günah Keçisi, Başkalarının Suçlarının Tarihi*, İstanbul: Ayrıntı Yayınları.
- CONDON, John (1985). *C. Kelimelerin Büyülü Dünyası: Anlambilim ve İletişim*, İstanbul: İnsan Yayınları.
- ERGUN, Metin (2013). *Yakut Destan Geleneği ve Er Sogotoh*, Ankara: TDK Yayınları.
- GÜRBİLEK, Nurdan (1988). “Adlandırılmak”, *Defter Dergisi*, Şubat-Mart (3), s. 30-37.
- KEARNEY, Richard (2012). *Yabancılar, Tanrılar ve Canavarlar; Ötekiliği Yorumlamak*, İstanbul: Metis Yayınları.
- MANGUEL, Alberto (2009). *Kelimeler Şehri*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- ÖNÜR, Nimet (2002). *Küreselleşen Dünyada İletişim ve Toplum*, Ankara: Alp Yayınları.
- SAİD, Edward (1984). *Haberlerin Ağında İslam*, İstanbul: Pınar Yayınları.
- SCHRİFT, Alan D. (2002). “Dil Metafor ve Retorik”, *İnsan Bilimlerine Prolegomena: Dil, Gelenek ve Yorum*, (Der. ve Terc. Hüsamettin Arslan), Paradigma Yay., İstanbul: Paradigma Yayınları.
- SEVERİN, Werner J.-TANKARD WR, James W. (1994). *İletişim Kuramları: Kökenleri, Yöntemleri ve Kitle İletişim Araçlarında Kullanımları*, Eskişehir: Anadolu Üniv. Yayınları.
- WILSON, John (2000). *Dil, Anlam ve Doğruluk*, Ankara: Ankara Okulu Yayınları.

ÇEVİRİLER
Translations

KAĞKAN ÜZERİNE BİR NOT

Gerard CLAUSON*

Çev. Deniz KARADENİZ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 233-235

Bütün Türkologlar Denis Sinor'a JRAS., 3. ve 4. Bölümler, 1954'deki Kapkan üzerine yaptığı çalışma nedeniyle minnettar kalacaktır. Ancak bu tarz çalışmalara, okuyucu tarafından kanıksanmadan önce bu türden gerekli müdahaleler yapılmalıdır. Sinor'un sözcüğün İran kökenli olmayıp tamamen Türkçe olduğu yönündeki temel önermesini tüm kalbimle kabul ediyorum, ancak önerdiği etimolojiyi hatalı buluyorum. Bu konuda ilave gözlemlerimi sunmak fırsatım olduğu için minnettarım.

QPĠN (QPKN değil) sözcüğü bildiğim kadarıyla üç kez Tonyukuk, bir kez de Ongin'de olmak üzere Eski Türk Yazıtlarında toplamda dört kez geçmektedir. Bu örnekler MS 8. yüzyıla aittir ve -profesör Altheim'in kesin olmamakla birlikte 3. yüzyıla tarihlendirdiği *ostracon*¹ hariç- en erken kayıtlardır. Yazıtlardaki sözcüğün ne olduğuna dair en ufak bir şüphe yoktur: Kuzey Türk hanedanı kağanının kendi kişi adıdır. Bu hanedan yöneticileri kendi adlarıyla birlikte hükümdarlık unvanı da kullanırdı. QPĠN'in selefının kendi kişi adı *Élteriş* (vokalizasyonu biraz muğlaktır) ve hükümdarlık unvanı sadece Çin kroniklerinde geçen *Kutluğ Kağan*'dır. QPĠN kişi adıydı ve buna mukabil hükümdarlık unvanı da Çin kroniklerinde geçen *Mo-ch'o Kağan*'dı. Bu unvan, Pelliot koleksiyonunda bulunan yayımlanmamış bir metinde *mBug Chor* olarak geçer ve Çince çevirisinin transkripsiyonunun Türkçe orijinali olmadığına şüphe yoktur. Türkçe orijinal isim belirsiz olmakla birlikte Tonyukuk Yazıtında QPĠN'in alternatifi olabilecek *Bügü Kağan* ismi için iki dayanak vardır ve bu unvan tam olarak *Bügü Çur Kağan* da olabilir. QPĠN'in halefinin hükümdarlık unvanı Çin kaynaklarında *Mo-chi-lien* olarak geçen *Bilge Kağan*'dır. *Mo-chi-lien*'in Türkçe açısından henüz tatmin edici bir açıklaması yapılmamıştır.

QPĠN'in sesletimi belirsizdir ve bununla birlikte iki heceli olduğu kesindir. *Kapğan* ve *Kafğan* seçeneklerinden ikincisi Bizans kaynaklarından dolayı daha olasıdır. Ancak bu iki sesletim farklı diyalektlerde eş zamanlı olarak mevcut olmuş olabilir. Türkçenin bilinen fonetik özellikleri açısından ğ'nin ötümsüzleşmesi *Kapkan* sesletimini verir. Sinor'un görüşünün aksine böyle bir durumun Köktürk Yazıtları döneminden çok daha erken bir tarihte meydana gelmiş olması aynı ölçüde mümkündür. Sesletimin ötümsüz olmadığına dair erken dönem Bulgar diyalekti hakkında yeterince bilgimiz olmamakla birlikte bu durum ihtimal dışı değildir.

Sinor'un topladığı kanıtlar, sözcüğün doğru sesletimi ne olursa olsun hem Köktürk diyalektinde hem de Bulgar ve Avar diyalektlerinde, bu kelimenin orijinalinde bir kişi adı olduğunu gösterir. Ayrıca bu ad, kesinlikle daha sonraki bir devirde, hiçbir şüpheye

* Gerard Clauson, "A Note on Qapqan", *Journal of the Royal Asiatic Society, Londra, 1956, ss. 73-77*

** Doktora öğrencisi, Ege Üniversitesi, İzmir/TÜRKİYE, d.karadeniz91@gmail.com

1 Genellikle vazo veya toprak bir kaptan kopmuş taş ya da çanak çömlek parçası. (ç.n.)

yer bırakmaksızın bir unvan olarak kullanılmıştır. Bu tür olayların sık sık Orta Çağ'da Türk ve Slav dilli ülkelerde meydana geldiği düşünülürse şu örneklerle de bakılmalıdır: *Carolus*'un (Charlemagne) Türkçe *kıral*'a “kral”, Slavca *kral*'a; *Caesar*'ın Türkçe *Kaysar*'e “imparator”, Slavcada *Czar*'a dönüşmeleri.

Belirtilen noktalarda Sinor ile mutlak bir fikir birliği içindeyiz; ancak ayırıldığımız nokta bir kişi adı olan *Kapğan*'ın belirli bir anlamının olup olmadığı sorusudur. Türkçe unvanların çoğunun [örneğin *Kutluğ* ve *Bilge* (Kağan)] ve bazı coğrafi isimlerin [örneğin *İki Ögüz* (“iki nehir”)] açık birer anlamları vardır. Ancak şahsi görüşüme göre çoğu Türkçe şahıs, aile, kabile adlarının ve coğrafi adların belirli bir anlamı yoktur ve bunlar dildeki temel isimler ve fiiller gibi temel unsurlardır.

Bu durum tutkulu etimologları anlam arayışı çalışmalarından alıkoyamamıştır ve bin yıla yakın zamandır devam etmekte olan bu çalışmalar, tatmin edici bir şekilde sonuçlanmamıştır.

Bu alanda benim bildiğim ilk girişim, Çin kroniği Chou Shu'nun (MS 7. yüzyıl) 50. bölümünde² “*Türk*” adı için geçen ünlü açıklamadır: “Altay dağlarının doğal şekli miğfer gibidir, bu nedenle o (yani A-shih-na) (Türkçe) ‘miğfer’ sözcüğünü kendi Yurdu için kullandı.” Ortada “miğfer” anlamına gelen Türkçe bir “*türk*” sözcüğü yoktur. “Miğfer” için “*türk*”ü belli belirsiz andıran tek sözcük, Codex Cumanicus'ta *toulğa*, Abuşka'da *dalğa/dawlğa/dawlğan* ve Redhouse'da *tuğulğa* olarak geçen ve büyük ihtimalle titiz bir araştırmayla daha birçok farklı varyantına ulaşılabilecek olan sözcüktür. Bu konudaki tek çözüm Chou Shu'nun yazarının eleştirel muhakemeden yoksun olması ve diğer birçok çağdaş Çinlide de görülen *l* ve *r*'yi ayırma güçlüğüdür.

Türkçenin leksikografisinin babası olan ve muhtemelen en büyük yorumcusu sayılan Kaşgarlı Mahmud, MS 1074 yılında *Uygur*³ adı hakkındaki teorisini belirtmiştir. Ona göre *Uygur* adı gerçekte *hūdḥūr* idi ve Zû'l Karneyn'in (Büyük İskender), Uyğurların atıcılıktaki başarısını gördükten sonra söylediği “*īnān hūd hūrānd*”, “bu adamlar kendilerine yeterler” (Farsça!) cümlesinden gelmektedir. Kaşgarlı, ayrıca, ilk olarak *Halaç* ya da *Kalaç* boy adını da diğer boyların ilerlemeye devam etmek istemelerine rağmen Kalaçların, buldukları yerde kalmakta diretmeleri ve diğer boylar tarafından inatçı olarak nitelendirilip sonunda kendilerine “*kal āc*” “peki, kal ve acıdan öl!” denilmesine bağlar.⁴

Büyük bir ihtimalle 13. veya 14. yüzyılda, Aral Denizi kıyısında bir yerde yazılmış olan Oğuznâme, *Kalaç* sözü için bambaşka bir açıklama getirir⁵: Oğuz Kağan bir gün seyahat ederken altın duvarlı, demir pencereci ancak kapısı kilitli bir ev bulur ve beraberindekilere “*kal aç*” “geride dur ve aç” der.

Muhtemelen bu tarz etimolojilerin en verimli kaynağı, 14. yüzyılın başlarında Reşîdüddin Fazlullah tarafından yazılmış olan Câmîu't Tevârih'te geçer (yazar MS 1318 yılında idam edilmiştir). Bu etimolojiler arasında *Uygur* (*uy-* “takip etmek”ten), *Kalaç* (“kal ve açlıktan öl”) ve başkaları vardır. Bunlar, en elverişli olarak şu

2 bk. N.Y. Bichurin, Sbranie Svedeniy o Narodakh obitavshikh v Sredney Azii v drevnie vremena, 1951, s. 221

3 basılı metin I, s. 102, Atalay çevirisinden I, s. 11

4 basılı metin III, s. 306, Atalay çevirisinden III, s. 416

5 Bang ve Rahmeti, Die Legende von Oghuz Qaghan, s. 10

çalışmanın⁶ yeni Rusça tercümesinin birinci bölümünün 83-90. sayfaları arasında bulunmaktadır. Bu etimolojilerden bazıları Radloff'un "Das Kudatku Bilik des Jusuf Chass Hadschib aus Balasagun" (St. Petersburg, 1891) eserinin giriş bölümünde, çeşitli bilim adamlarının 19. yüzyıldaki görüşleri özetlenerek uzun uzadıya tartışılmıştır. Belirtilen görüşler had safhada tenkitten uzak ve tarihî bakış açısından yoksundur. *uy-* fiilinin ilk kaydından itibaren asırlar boyunca *d* > *y* ses değişiminin görülmemesine ve fiilin, diyalektin kendisinde de daima *ud-* şeklinde gösterilmesine rağmen *Uygur*'un *ud*⁷ tan geldiğinin belirtilmesinde yanlış bir nokta görülmemesi ya da benzer olarak ikinci hecenin açıklaması için hiçbir girişimde bulunulmaması bu durumun bir örneğidir.

En son çalışmalar umut vadetmesine rağmen etimoloji bakımından yeterli değildir. Örneğin F.W.K. Müller'in *Türk* adının "Türkçe olan ve 'kuvvet' anlamına gelen *Türk*" sözcüğünden getirmesi en azından üç itiraza açıktır: 1. Kelimenin orijinal biçimi; *Türk* Kağanlığı, çağdaş Çin, Tibet kayıtları ve Hotanca ile diğer kayıtlarda da doğrulandığı gibi *Türk* değil, *Türkü* idi; 2. Türkçe *türk* adı "kuvvet" değil, erginlik (bir meyvenin), olgunluk (insanın) anlamlarına gelir; 3. Kaşgarlı, *Divânında*⁸ özel ad, cins addan türemişse ve bu bağlantıyı açıklamakta güçlük çekiyorsa ikisi arasındaki bağlantılar hakkında bir açıklama yapmaksızın özel adı ve cins adı yan yana kaydeder. Merhum Profesör Paul Pelliot'nun bu alandaki araştırmaları birçok araştırmacı tarafından teessüfle karşılanmıştır. Ancak unutulmamalıdır ki Türkçe, Pelliot'nun harika işler başardığı diğer dillerden kendisine en uzak olanıydı. Buna rağmen onun en kötü çalışmaları, diğer birçok araştırmacının en iyi çalışmalarından daha iyidir. Devasa prestiji dolayısıyla gerisinde bıraktığı birkaç hatanın kalıntılarını silmenin zor olacağına kuşku yoktur. Özellikle ölümünden sonra ortaya çıkan ve muzzam boyutta bilgi içeren "Quelques Noms Turcs d'Hommes et de Peuples finissant en *-ar*" çalışması, ne yazık ki yorumlama hususunda ciddi eksikliklere sahiptir.

Sonuç olarak bütün saygılarımla Pelliot ve Sinor'un hece yinelemesiyle pekiştirme ve etimolojik olasılıklar hakkındaki görüşlerini kabul edemeyeceğimi belirtmek istiyorum. Hece yinelemesiyle pekiştirme konusunda oldukça muğlak bir konumda olan *Teb-tengri* örneği (bana daha çok *Teb*'in Sanskritçe *deva*'nın bozulmuş hâli gibi geliyor) üzerinden Moğolca konusunda kesin bir yargıya varamam. Ancak, Türkçede pekiştirme görevli hece yinelemesi sadece renk sıfatları ile boyut ve benzeri unsurları belirten sözcüklerle kullanılmıştır: *apak*, *up uzun*, *bom boş*. Bana göre *Kapğan/Kafğan* sözcüğünü *kap kan* "çok kağancıl" ya da İrani tabir *kav kavan* olarak yorumlamaya imkân yoktur. Ben, bu sözcüğün sadece bir kişi adı olduğunu ve en tutkulu etimologların bile çetin ceviz olarak gördükleri *İştemi* ve *Toñukuk* kişi adları gibi etimolojilerinin şüpheye açık olduğunu düşünüyorum.

Not. -Bu fırsatı "Turkish Ghost Words" (JRAS., 1955, Bölüm 3 ve 4) adlı çalışmamdaki iki hayalet sözcüğün düzeltilmesi için kullanmak niyetindeyim. 136. sayfa, 21. satırdaki Türkçe sözcük (**ulus** değil) **uluş** "yurt", Moğolcadaki Türkçede daha sonra yeniden ödünçlenen şekil (**ulur** değil) **ulus**.

6 Rashid-ad-Din, Shornik Letopisey; Moscow-Leningrad, 1952

7 *ud*-in tipik bir fiil olduğu ya da Uygur diyalektinde güncel olarak kullanılıp kullanılmadığı muğlaktır. Mevcut kullanımlar sadece bağlaç olarak kullanılan ve "ondan sonra, bunun üstüne" anlamlarına gelen gerundium *uğu*'dur.

8 basılı metnin I, ss. 292-4, Atalay çevirisinden ss. 350-3

GAGAUZ ARAŞTIRMALARININ DURUMU VE ÖNCELİKLİ HEDEFLERİ

Vlodzimej ZAYONÇKOVSKIY*

Çev. Bülent HÜNERLİ**

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 237-243

Gagauz yerleşimleri daha çok Kuzey-doğu Bulgaristan'ın Varna ilindeki Vinitsa, Kumanova, Kiçevo, Oreşak, Gen. Kantarcievo köylerinde; Prodivadiya ilinde Brestak, Çerventsı; Dobruca Kavarna'da Bilgarevo, Mogilişçe, Goreçanı, Çunçevo köylerindedir. Gagauzlar, Güneydoğu Bulgaristan'da Yambol ve Topolovgrad ilinin bazı köylerinde yaşamaktadır. SSCB topraklarında Gagauzlar, genel olarak Moldova'nın (Besarabya) sağ hattının güney kısmında Komrat, Çadır-Lunga, Kongaz, Tarakliya ve Vulkaneşt ilçelerinde; Ukrayna SSR'sinin Zaporozje ve Odessa (İzmail) bölgelerinde; Rostov bölgesinde (Priazovye) RSFSR¹ varlığını sürdürmektedir. Gagauzlara ait küçük yerleşim yerleri, Orta-Asya ve Kazak SSR'sinin sınırlarında; özellikle Semey eyaletinin Kokpekti, Jarmi, Çar, Aksuat, Ayaguz ve Urcar illerinde ve ayrıca yer yer Batı Kazakistan ve Pavlodar eyaletlerinde bulunmaktadır. Bundan başka Gagauzlar; daha Kırgız SSR'sinin Frunze eyaletinde, Özbek SSR'sinin Taşkent eyaletinde ve küçük gruplar olarak diğer yerlerde yaşamaktadırlar. Gagauzların sayısı Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nde 124 bin kişidir.

Onlar; Anadolu Türkçesine yakın, Türk lehçelerinin kendine özgü özelliklerine sahip Gagauzca'yı konuşurlar. Ama Slav dillerinden gelen çok sayıdaki alıntı, sadece sözlükte değil; aynı zamanda cümle yapısında da görülür. Din olarak ise Ortodoks'turlar ve bu özelliği ile Türklerden kesin bir biçimde ayrılırlar.

Gagauzlar; eskiden beri ya müstakil makalelerde ya da özel çalışmalarda, bu problemi irdeleyen bilim adamlarının (tarihçi, etnograf, dilbilimci) dikkatini çekmiştir.

V. V. Radlov², Gagauzların adlarıyla uğraşmıştır. A. A. Sokalskiy³, Besarabya'daki kolonileri anlatırken bu halkı dilsel bakımdan Türk, dinsel

* *Vladzimej Zayonçkovskiy (1961) "Sostoyaniye i Blijayşıye Zadaçi İzuçeniya Gagauzov/Состояние и ближайшие задачи изучения гагаузов", Polonya Bilimler Akademisi/Polska Akademia Nauk, Folia Orientalia, Cilt II (1960), Krakow s.43-51*

** *Dr., Kiev Milli Taras Şevçenko Üniversitesi Filoloji Enstitüsü Türkoloji Bölümü, Kiev/UKRAYNA hbulent80@gmail.com*

1 *Çev. Notu: Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti.*

2 *Çteniya v İmn. Obşç. İst. İ Drevn. Rossii 1846 No:1.*

3 *Bolgarskiya kolonii v Bessarabii i Novorossiyskom Krae. Jurnal Ministerstva Vnutrennih Del 1848 bölüm.21*

bakımdan Ortodoks sayıyordu. A. Zaşçuk⁴, Gagauzları Besarabya'ya göç etmiş ve Türkçe konuşan Bulgar olarak düşünüyordu. P. Draganov⁵, onların Ortaçağ Kuman-Kıpçakların muhtemel torunları ve dil olarak da – bilindiği üzere- kesin bir biçimde Osmanlı Türkçesi olduğunu iddia etmiştir. M.S. Drinov⁶ da aşağı yukarı aynı düşüncedeydi. L. Miletic⁷, Bulgaristan'ı anlatırken Gagauzlara çokça yer ayırmıştır. K. İrecek, çalışmalarında⁸ Gagauzlardan bahsederken onları Kıpçakların torunları saymıştır. K. Peets⁹ de bu düşünceye yaklaşmaktadır. Gagauz araştırmaları alanında en önemli hizmet Moşkov'a; yani bu halkın uğraşlarına, adetlerine, yaşam tarzına dayayan etnografik malzemeleri ve -tarihi giriş hariç- ayrıntılı anlatımları içeren ve 24 bölümden oluşan, "*Gagauzı Benderskogo Uyezda*"¹⁰ başlığı verilen büyük monografiyanın yazarına aittir. Aynı yazar, V.V.Radloff tarafından yayınlanan seride "*Obraztsı Narodnoy Literaturı Tyurskih Plemen*"nın 10. cildinde "*Nareçiya Bessarabskih Gagauzov*"¹¹ başlığı altında, Rusça tercümeli ve yaklaşık 3000 kelime bulunduran Gagauzca-Rusça sözlüklü hikayelerden, halk şarkılardan, atasözlerinden, bilmecelelerden oluşan metinleri yayınladı. V.A.Moşkov'un "*Turetskiye Plemenana Balkanskom Poluoströve*"¹² makalesi bilgilendirici bir özelliğe sahiptir. Bu araştırmacı; Gagauzların kendi köklerini, Monomah¹³ tarafından Kiev Rusya'sının güney sınırlarının yerleştirilen Orta Asyalı Oğuzlara (Rus yıllıkları onları Türk olarak adlandırıyor) götürdüğünü düşünüyordu. L. Miletic "*Nay-novi İzsledvaniya po Etnografiyatana Gagauzite*"¹⁴ çalışmasında etnografik bir özet vermiştir. G.Popesky-Çiokanel "*Populations musulmanes de a Roumanie*"¹⁵ makalesinde kısaca Gagauzlardan bahsetmektedir. T. Mentzel, İslam Ansiklopedisi'nde¹⁶ kısa olarak bu halkın yerleşim yerlerini, kökenini, tarihini; aynı şekilde mizacını ve dilini bu zengin bibliyografyaya ekleyerek takdim etti. G. Dmitrov da, "*Gagauzı*

4 Materialı dlya Geografii i Statistiki Rossii. Bessarabskaya Oblast. Peterburg 1862. s.237.

5 Zapiski İmp. Russk. Geogr. Obşç. Po Otd. Etnografii XXII Sayı. I s.237.

6 İstoriçesko Osvetleniye Virh Statistikatana Narodhostite İstoçnata Çastna Bılgarskoto Knyajestvo. Periodiçesko Spisaniye VII-VIII. Sofiya 1884.

7 Staroto Bılgarsko Haseleniyena Severo-İztoçna Bılgariya. Bılgarska Biblioteka. Sofiya 1902.

8 Das Fürstenthum Bulgarien. Prag-Wien-Leipzig 1891. Einige Bemerkungen über die Überreste Petschenegen und Kumanen sowie über die Völkerschaften der sogenannten Gagauzi und Surluçi im heutigen Bulgarien. Sitzungsberichte d. k. Böhmischen Gesellschaft der Wissenschaften, phil.-hist. Klasse 1889, Prag 1890, s.3-30

9 Christliche Türken oder türkische Christen? Studien aus Ostbulgarien. "*Oesterreichische Monatschrift für den Orient*" XX Wien 1894, s.80-91.

10 Etnografiçeskoye Obozreniye XLIV (1900), s. 1-90; XLVIII (1901), s. 98-160; XLIX (1901), s. 1-49; LI (1901), s. 1-80; LIV (1902), s.1-66; LV (1902), s.1-91.

11 T. I-II. Peterburg 1904.

12 İzv. İmp. Russk. Geogr. Obşç. XL (1904), s.406-417.

13 Çev.Notu: Vladimir Vsevolodoviç Monomah/1053-1125 (Kiev Büyük Prensi/Великий князь Киевский).

14 Periodiçesko Spisaniye LXVI. Sofiya 1905/3-4, s.256-275.

15 "Revuedu Monde Musulmane" I, Paris 1906, s.196

16 Gagauzes. Encyclopedie de l'İslam II, s.134-135.

Potekloto Īm i Proishojdeniye na Dumata"¹⁷ ve St. Mladenovda "Gagauzkiyat *Vipros*"¹⁸ adlı makalelerinde bu probleme –Gagauzlara- değinmektedirler. St. Romanski "*Harodopisna Karta na nova Rominska Dobrudja*"¹⁹ adlı incelemesinde, L.S. Berg'in "*Heseleniye Bessarabii. Etnografiçeskiy Sostav i Çislennost*"²⁰ çalışmasında olduğu gibi Gagauzlara çokça yer vermektedir. A.İ.Manov, "*Obiçaina Gagauzite v Varna*"²¹ eserinde Gagauzların âdetlerini yazdı. G. Balasçev "*Ο Αύτοκράτωρ Μιχαήλ ή ο Παλαιολόγος και τό ιδρυθέν τή συνδρομή αύτοϋ κράτος τών Ογούζων παρά τήν δντικήν άκτιήν τοϋ Εύξεινον*"²² adlı makalesinde Oğuzlardan söz ederken Gagauzlara da değinmektedir. M. Çakır, Romence "*Origina Găgăuzilor*"²³ başlığı altında yazılan "*Basrabială Gagauzlarân İstorieasă*"²⁴ adlı eserinde Gagauzların tarihini popüler bir biçimde ele almaktadır. T. Kovalskiy, "*Lesturcs et la Langue Turque de la Bulgarie du Nord-Est*"²⁵ ve "*Les éléments ethniques turcs de la Dobroudja*"²⁶ adlı araştırmalarında bilimsel gezileri sırasında bu halk hakkında topladığı bilgileri vermektedir, dilbilimsel malzemesi ise "*Osmanisch-türkische Dialekte*"²⁷ adlı çalışmasında kullanmıştır. N.K.Dmitriyev, Gagauz araştırmalarıyla ilgilenmiştir ve Gagauzcada yansımaları kelimele eğilen "*Gagausische Lautlehre*"²⁸, "*Skizze der Südtürkischen Mimologie*"²⁹ adlı makalelerini bu konuda yayınladı. Onun yine "*Gagauzskiye Etyudi*"³⁰ çalışması; morfolojik, sentaks, semantik alanlarındaki izlenimlerini içermektedir. Aynı yazarın "*Dolgiye Glasniye v Gagauzskom Yazıke*"³¹ makalesinde, fonetik problemlere değinilmektedir. E.M. Hoppe, "*I Gagauzi popolazione turco-cristiana della Bulgaria*"³² adlı çalışmasında tarih ve âdetler hakkında bilgiler vermiştir. J. Çankov, "*Gagauzite v Bilgariya*"³³ adlı makalesinde onlardan bahsetmiştir.

17 İzvestiyana Varnenskoto Arheologičesko Drujestvo II. Varna 1909, s.15-32.

18 Bilgarska İstoriçeska Biblioteka I. Sofiya 1931.

19 Spisaniyena Bilgarskata Akademiyana Haukite XI. Sofiya 1915, s.33-112.

20 Trudi Komissiipo İzuçeniyu Plemennoro Sostava Rossii VI. Petrograd 1923.

21 İzvestiyana Varnenskoto Arheologičesko Drujectvo III 1910, s.24-30 i IV 1911, s.108-111.

22 Sofiya 1930.

23 Viața Basarabiei 1933 No:9, 1934 No:5, s.259-276

24 Kişinev 1934.

25 Krakow 1933.

26 "Rocznik Orientalisteyzny" XIV, 1938, s.66-80.

27 Enzyklopaedie des Islam IV, s. 991-1011. (Fransızca ve İngilizce baskıda da)

28 "Archiv Orientalni" IV, 1932, s.208-224, 349-362, V 1933, s.20-26

29 "Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes". XXXVI, 1929, s. 20-26.

30 Uçeniyae Zapiski Leningradskogo Universiteta. No:20 Seriya Filologičeskih Nauk Sayı:1. Leningrad 1939, s.3-27.

31 İssledovaniya po Sravnitelnoy Grammatike Tyurkskih Yazıkov I Fonetika. Moskva 1955, s.203-207.

32 "Oriente Moderno", XIV, No:3 1934, s. 132-143.

33 İzvest. Na Bılg. Geogr. Drujestvo IV 1936, s.132-143.

M. Çakır, Psaltır'ı "*Psaltirea*"³⁴, dua kitabını "*Dua chitabâ Gagauzlar için*"³⁵ ve Gagauzca-Rumence Sözlüğü "*Dicționar gâgâuz-român*"³⁶ basmıştır. P. Zevrak folklor metinlerini: şarkı, halk tababeti, bilmeceleri³⁷ yayınlamıştır. N.S. Derjavin'in "*O Naimenovanii i Etničeskoy Prinadlejnosti Gagauzov*"³⁸ adlı makalesi basılmıştır. A. İ. Manov, bu halkla ilgili önemli bir monografinin "*Poteklotona Gagauzite i Tehnite Obiçai i Nravi*"³⁹ yazarıdır. Monografi iki bölümden oluşmaktadır: Birinci bölüm Gagauzların kökenlerini anlatır, ikinci bölüm dini inançlar, âdetler, yaşam tarzı, bayramlar, tedavi yöntemleri, bilmeceler, halk yaratmaları, atasözleri ve şarkılara ait bilgiler vardır. Manov; Gagauzları, Ortaçağda Balkanlarda ortaya çıkmış olan Oğuzlarla ilişkilendirmeye çalışmıştır. Bu eser "*Gagauzlar*"⁴⁰ adı altında Türker Acaroğlu'nun Türkçe tercümesiyle yayınlandı.

Bulgar tarihçi G. Zanetov (1902'den önce)⁴¹ ve İ.İvanov⁴², Gagauzların Hristiyanlık'ını korumuş; fakat Türklerin baskısı sonucunda anadili olan Bulgarca'yı kaybetmiş, Türkleşmiş Bulgar olduğunu ispatlamaya çalışıyorlardı. Osmanlı öncesi küçük bir Türk unsurunun varlığına Gagauzların oluşumunda ihtimal veren P. Mutavçiyev⁴³, onlara büyük ölçüde katılıyordu. K. Şkorpil'in⁴⁴ teorisine göre Gagauzlar –güya- Balkanlardaki Slav nüfusuyla karışmamış Asparuh Bulgarlarından (Ön-Bulgarlar) gelmekteydi. 1902'den itibaren – yukarıda adı geçen- Zanetov⁴⁵ da Şkorpil'in görüşünü desteklemeye başlamıştır. P. Vittek "*Yazjioghlu 'Alî on the Christian Turks on the Dobruja*"⁴⁶ ve "*Les Gagaouzes=Lesgens de Kaykâūs*"⁴⁷ adlı makalelerinde, Selçuklu Sultanı İzzeddin Keykavus'un adından Gagauzların adını çıkardı. O. Nekrasova'nın, "*Le problème de l'originine des Gagaouzes et la structure anthropologique de ce group ementethnique*"⁴⁸ ve V. D. Dyaçenko, "*Antropologičeskoe İssledovaniye Gagauzov Moldavskoy SSR*"⁴⁹ adlı makaleleri, antropolojik

34 1936.

35 Chişinău 1935.

36 Chişinău 1938.

37 "Halk Bilgisi Haberleri", VII, s. 260-264, 278-285; VIII, s.71,111,113.

38 Sovetskaya Etnografiya 1937 No:1, s.80-87.

39 Varna 1938.

40 Ankara 1940.

41 Bilgarskite kolonii v Rusiya. Periodičeskı Spisaniye 1895 XXXIX, s.10-11.

42 Sbornik Statey. İzd. 2. Kişinev 1900, s.43

43 Dobrudja. Sbornik ot Studii. Sofiya 1947 IV, s.213-214.

44 Doklad v "Otçetah Varnenskoy Gimhazii". 1898.

45 Bilgarskoto Naseleniye v SredniteVekove. Ruse 1902, s.70-71.

46 "Bulletin of the School of Oriental and African Studies" 1952 XIV/3, s.639-668.

47 "Rocznik Orientalistyeczny", XVII 1953,s. 12-24.

48 Lnerârile Soc. Geografice "DimitrieCantemir" III, Iaşi 1940.

49 Kratkiye Soobşçeniya Instituta Etnografii Akademii Nauk SSSR XV 1952, s.86-89.

araştırmaların sonuçlarını anlatmaktadır. K. Bayev, “*Po Viproca za Etnogenezisana Gagauzite*”⁵⁰ adlı makalenin yazarıdır. Şu iki yazı ise V. Zayonçkovskiy’e aittir: “*Terminologia zwierząt domowych u Gagauzov*”⁵¹ ve “*Przyezynki do etnografii Gagauzow*”⁵². Bu konu üzerine “*Pervoye Maccovoye Pereseleniye Bolgar i Gagauzov v Bessarabiyu v Naçale XIX.v*”⁵³ ve “*Antikrepostniçeskaya Borba Gagauzov i Bulgar Bessarabii v 1812-1820 gg*”⁵⁴ adlı çalışmalarını basan İ.İ.Meşçeruk, 19. asırdaki Gagauzların tarihi ile ilgilenmektedir. V. Marinov, “*Prinos kim İzuçavaheto na bita i Kulturatana Turtsite i Gagauzite v Severoiztoçna Bulgariya*”⁵⁵ adlı önemli bir monografinin yazarıdır. Makale, Gagauz yerleşimleri, nüfusun uğraşları, teknik ve ekonomi, evler, yemekler, ulaşım araçları ile ilgili ayrıntılı bilgileri içermektedir. G. Doerfer, “*Das Gagausiche*”⁵⁶ adlı makalesinde Gagauzcanın Balkan Türkçesinin üç diyalektinden biri olarak kısaca belirtmektedir. N.A. Baskakov, “*Tyurskiye Yaziki*”⁵⁷ adlı eserinde Gagauzcaya ayrı bir yer verir. V. Zayonçkovskiy, “*Z badan nad jezykiem i folklorem Gagauzów w Bulgarii*”⁵⁸ bildirisinde Bulgaristan’daki Gagauzların bazı dil ve folklor özelliklerini incelemiştir. Kendisi Bulgaristan’a yaptığı bilimsel gezi sırasında topladığı ve içinde bilmeceler, atasözler, deyimler, manilerden oluşan Gagauz folkloru malzemelerini “*Gagauskie teksty folklorystezne*”⁵⁹ basmıştır. A.S.Amanjolov “*O Yazike v Kazahstanskih Gagauzov*”⁶⁰ yazısında Gagauzların diline değinmiştir. L.A. Pokrovskaya, “*Perviy İtogi Razvitiya Gagauzskogo Literaturnogo Yazıka*”⁶¹ adlı makalesinde Gagauz edebi dilinin oluşumuna dair bilgiler vermektedir. 6-8 Haziran 1960 yılında Kazan’da gerçekleşen ve Tataristan otonomisinin 40. yılına adanan üniversiteler arası bilim konferansının Türkoloji seksiyonundaki toplantında, Gagauz araştırmalarına dair şu bildiler sunulmuştur: R.İ. Bigayev, P.Danilov, M.U.Umarov-“*Gagauzi v Sredney Azii*”⁶², aynı kişiler “*O Gagauzah v Kazahstane i ih Yazike*”⁶³. V. Drimba,

50 İzvestiyana Varnenskoto Arheol. Drujestvo IX Varna 1953, s.89-104.

51 “Rocznik Orientalistyeczny”, XVII 1953, s.386-392.

52 “Rocznik Orientalistyeczny”, XX 1956, s.353-360.

53 İzvestiya Moldavskogo Filiala AN SSSR 1953 No:3-4.

54 Kişinev 1957.

55 Sofiya 1956.

56 “Philologiae Turcicae Fundamenta”, I. Wiesbaden 1959, s.260-271.

57 Moskva 1960, s.131-134.

58 Sprawozdania z posiedzen Komisji Oddzialu PAN w Krakowie, Styczen-czerwiec 1958, s.34-37.

59 Ezikovedsko-etnografski İzsledvaniya v nametna akademik Stoyan Romanski. Sofiya 1960, s.855-886

60 Voprosi Yazikoznaniya 1960 No:3, s. 156-157.

61 Voprosi Yazikoznaniya 1960 No: 3, s.154-156.

62 “V İzvestiyah Akademii Nauk” Uz SSR, Seriya Obşçestvenih Nauk”, 1960 No:6, s.60-65’te basıldı.

63 Tezisi Soobşçeniy Napeçatanı v İzdanii “*Problemi Tyurkologii i İstorii Russkogo Vostokovedeniya*”, Kazan 1960, s.18-25.

Gagauz fonetiğiyle uğraşmaktadır ve “*Aspecte din fonetică găgăuză*”⁶⁴ adlı makaleyi yayınlamıştır.

Besarabya, Sovyetler Birliği ile birleşmeden önce Gagauzların yazı dili yoktu. Belli başlı dini içerikli bazı kitapların Gagauzca basılması ve misyoner faaliyetleri nedeniyle 19.yy sonu 20.yy başında Gagauzlarda ortaya çıkan Rus, sonra Romen alfabesindeki yazılı ilk örneklerin sınırlı bir amacı vardı. Ancak şimdi -Moldavya SSR’sine girdikten sonra- Gagauzcanın yazılı edebi dilinin oluşturulması tekrar gündeme getirilmiş ve başarılı bir şekilde çözülmüştür.

Moldova SSR’nin Yüksek Sovyeti’nin başkanlık divanınının 30 Temmuz 1957 yılı tarihli kararname ile “*Gagauz Alfabetesi*” uygulama konuldu. Gagauz alfabesi bazı eklemelerle, Rus alfabesinin temelinde oluşturuldu. Gagauz dilinde ilk eğitim (hazırlık döneminden başlayıp 3. sınıfa kadar; 4. sınıftan itibaren eğitim Rusça yapılır ve ana dili ise seçmeli ders olarak öğrenilir), Moldova SSR’sinin Yüksek Sovyeti’nin 16 Kasım 1957 tarihli kararıyla 1 Eylül 1958’den itibaren okullarda, Gagauz kimliğine taşıyan öğrenciler için yürürlüğe girdi.

Gagauzca ders kitapları oluşturulması ve uygun yazı biçiminin sağlanması amacıyla Moldova SSR’sinin eğitim bakanlığının okullar için Bilim-Araştırma Enstitüsü, “*Pravila Orfografii Gagauzskogo Yazıka*”⁶⁵ adlı eseri tasarladı. Bu çalışmalar, Gagauzcadaki kelime birleşimlerini ve kelimelerin yazılışlarını tek şekilde sabitlemeye çalışan ilk girişimlerdir. İmlâ kuralları; hem fonetik gelişim kanunlarıyla hem de dilin gramer yapısının ve sözcük dağarcığının durumuyla yakından bağlantılıdır. Ortaya çıkan kurallar, genelde Çağdaş Gagauzcanın gelişim yasalarını ve durumunu yansıtmaktadır.

Bu kurallar temel alınarak; hazırlık sınıfı, 1. sınıf, ilköğretim 4. ve 5. sınıflar için “*Gagauz dili*”, “*Bukvalık*” adlı kitaplar yazıldı. 2 bölümden oluşan “*Bucaktan Sesler*”⁶⁶ adındaki Gagauzca ilk edebi kitap yayınladı. Birinci bölüm Gagauz folkloru örneklerini: halk şarkılarını, hikâyeleri, anlatıları, atasözlerini, bilmeceleri içermektedir. Kitabın ikinci kısmı, Çağdaş Gagauz şairlerinin eserlerini kapsamaktadır. 28 Haziran 1957’den itibaren Kışinev’de haftada iki kez (Moldova Sosyaliste) cumhuriyet gazetesinin ilavesi olarak basılan tek sayfalık gazete, Gagauzların kültür hevesinin tezahürüdür.

Gagauz araştırmalarının şimdiki durumunu bu şekilde gösterdikten sonra şimdi yakın gelecekte hayata geçirilmesi gereken öncelikli hedefleri belirlemek zorundayız.

Gagauzların kökenini belirlemek için farklı bilim adamlarının çok sayıdaki

64 Foneticăşi Dialectologie II 1960, s. 121-129.

65 Kışinev 1958.

66 Kışinev 1959.

girişimlerine rağmen bu problem şimdiye kadar kalmış, hâlâ da çözülememiştir. Onun için bu esrarengiz halkın tarihinin sistematik bir biçimde araştırılması gerekir. Bu amaç için tarihçiler, etnograflar, dilbilimciler, antropologlar ve bilimin diğer temsilcileri kapsamlı bir ekip kurmak için güçlerini birleştirmelidirler. İlk olarak Romen, Bulgar, Rus, Türk, Bizans kaynaklarının bu açıdan araştırılmasının gerekliliği öne çıkıyor. Yerleşim tarihine dair materyallerin bulunduğu arşivlerin tekrar değerlendirilmesi önemsiz bir konu değildir.

Dilbilimsel ve folklorik malzemelerin toplanması için bilimsel gezi hazırlığı, öncelikli görevdir. Bu bağlamda eski maddi kültür kalıntlarına geniş ölçekte dikkat edilmesi gerekir.

Gagauzların hem ayrıntılı nüfus bilgisi tanımını, hem de kesin antropolojik ölçümlerini yapması gereken antropologların çalışması, yerinde araştırmaların önemli bir parçasıdır. Bu veriler özellikle nihai sonuçların çıkarılması için çok yararlı olacaktır. Aynı zamanda ağız araştırmaları dikkate alınmak suretiyle dilbilimsel araştırmalar yapmak gerekir. Günümüz şartlarında ses kayıt cihazının kullanım imkânı sayesinde bu iş kolaylaşmıştır.

Gagauz sözlük ve gramerin hazırlanması acil ihtiyaçlardan biridir. Gagauz folklorunun detaylı araştırması yapılmalıdır. Ayrıca bu alanda sözlü halk yaratıcılığı ürünlerinin toplanması için kesinlikle önlemler alınmalıdır.

Gagauzlarla ilgili bibliyografya çok dağınık olduğu için bu konudaki bütün çalışmaları içeren tam bir bibliyografik başvuru kitabının mümkün olduğunca ortaya konması gerekir. Bu, gelecekteki araştırmaları önemli derece kolaylaştırmış olur.

Görüldüğü üzere yukarıda bahsi geçen çalışmalar çok miktardadır. Bu hedeflerin gerçekleşmesi için Gagauzların yaşadıkları coğrafyadaki ülkelerin bilimsel kuruluşlarının yakın bir biçimde uluslararası işbirliği yapması gerekmektedir.

Günümüzde durum önemli ölçüde kolaylaşmıştır. Çünkü halkının geçmişinin araştırılmasına yardım etmek isteyecek eğitilmiş Gagauzlar artık var ve dolayısıyla onlar, bu çok ilginç bilimsel problemin çözümünü hızlandıracaklardır.

**DEĞERLENDİRME
VE TANITMALAR**

Reviews

UYGUR HARFLİ OĞUZ KAĞAN DESTANI -METİN- AKTARMA-NOTLAR-DİZİN-TIPKIBASIM

Ferruh Ağca (2016), Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı – Metin-Aktarma-Notlar-Dizin-Tıpkibasım, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, 317 s. ISBN 978-975-456-139-5

Tuncer GÜLENSOY*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 247-252

Oğuz Kağan Destanı ile 1960 yılında, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Türkoloji Bölümüne başladığım yıl içinde tanıştım. Hocalarımızdan birisi olan Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat, Almanya'daki hocası Willy Bang-Kaup ile birlikte Türklerin bu büyük destanını Uygur harfli metinden okuyarak, Türkçeye aktarmışlar, 1936 yılında da İstanbul'da yayınlamışlardı. Arat Hoca, bu destanı bulursanız alıp okuyun deyince, ben de, Beyazıt'taki Sahaflar Çarşısı'nı günde iki kez dolaşmaya başladım. Beykoz'da oturduğum için, bir kez sabah fakülteye gelirken, bir kez de akşam üstü köprüye giderken. Sonunda bir gün bir sahafın vitrininde, başka kitaplar arasına sıkışmış "**Oğuz Kağan Destanı**"nı buldum ve o zamanın parası ile "1.- TL."ye satın aldım. Türkoloji'ye yeni başlamış bir genç olarak dilinden pek bir şey anlamıyordum ama o destanı yıllar boyu sakladım. Gün geldi, 1964 yılında Ankara Üniversitesi DTCF, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünü Türkolog olarak bitirdim. Sonra doktora, doçentlik ve profesörlük derken, kütüphanem de oldukça zenginleşti. 1) Uygur Harfli **Oğuz Kağan Destanı**; 2) Reşidüddin'in, "**Câmi'ü't-Tevârih**";(Bu eser, Zeki Velidi Togan imzası ile İstanbul'da Dr. Tuncer Baykara tarafından yayımlandı.) 3) Kemal Eraslan tarafından Türkiyat Mecmuası'nda yayımlanan "**Manzum Oğuznâme** (Uzunköprü nüshası)"; 4) Ebülğâzi Bahadır Han'ın "**Şecere-i Terâkime**"si; 5) **Dedem Korkut'un Kitabı**; 6) Cüveynî'nin "**Târih-i Cihânguşâ**"sını edindim ve okudum. 2016 yılı içinde Gazi Üniversitesinden Prof. Dr. Necati Demir de, Kazan ve Londra kütüphanelerinde yer alan iki farklı **Oğuznâme**'yi [tıpkibasımı ile birlikte] yayımlayarak bu kervana katıldı.

Elimizdeki "**Uygur Harfli OĞUZ KAĞAN DESTANI**" adlı eser, Erciyes Üniversitesi'nden dört yıl lisans öğrencim olan Doç. Dr. Ferruh Ağca tarafından bilimsel olarak yayına hazırlanmış ve Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü tarafından yayımlanmıştır.

Eser, "Giriş" bölüm ile başlamakta, "Oğuz Kağan Destanı Hakkında"; "Destanın Adı"; "Oğuz Adı"; "Oğuz Kağan Destanının Nüshaları"; "Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı: Destanın Şekil Yapısı"; "Yazmanın Bulunduğu Yer"; "Yazmanın Özellikleri"; "Yazmanın Muhtevası"; "Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanı ile İlgili Çalışmalar" hakkında okuyucu ve araştırmacıya gerekli bilgiler verilmiş. Sayfa 15-16'da Uygur Alfabesi ile "**transliterasyon**" ve "**transkripsiyon**" işaretleri de yer almakta. Sayfa 17'de "Kısaltmalar ve işaretler" verilmiş.

* Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi, t.gulensoy@gmail.com

“Uygur Harfli Oğuz Kağan Destanının Yazım ve Dillik Özellikleri” (s.19-52); “OKD’nin Söz Varlığı” (s.53); “OKD’nin Yazılış Tarihi ve Ait Olduğu Çevre” (s. 53-61) başlıkları altında da çeşitli bilgiler verilmiş.

Daha sonra “METİN” (s. 63-104), “AKTARMA” (s. 105-123); “NOTLAR” (s.125-241); “DİZİN” (s.245-260); “Kısaltmalar ve Kaynaklar” (s.261-273); “Tıpkıbasım” (s. 277-317) bölümleri eserde yar almış.

Ancak aktarmada bazı problemler var ve ben şimdilik metin üzerinde durmayacağım; aktarma üzerinde duracağım. Ağca, “Notlar” bölümünde oldukça zengin bilgi vermekte; orada burada görülen ufak tefek yazılış hataları dışında pek fazla sorun yok.

Ben, bu Oğuznâme’yi yeniden kurgulayıp, notladığım için bütün tenkitlerimi burada göstermeyeceğim. Çünkü, bir derginin bir kitap tanıtması ve tenkidi için ayrılan sayfa sayısını oldukça geçmek gerekecek. İşte benim tespit edebildiğim farklı görüşler (Eğik çizgiden önceki aktarma Ağca’ya, sonraki bana aittir):

1/4: gözü *parlayıp* büyüdü / gözü çok parladı.

1/6: gözleri **kırmızı** / gözleri **al**

2/1: daha içmedi / daha fazla [=Uyg. *artukrak/pek çok*] içmedi.

2/2: konuşmaya başladı / *dile gelmeye* başladı.

3/3: *vahşi* hayvanlar (ve) / *yabani* [Uyg. *k(i)y(i)k*] hayvanlar

3/5-6: *Çok kötü* bir vahşi hayvandı / *Büyük kötü*....

4/ 2-3: O geyiği *söğüt dalı* ile ağaca bağladı / O geyiği *söğüt çubuğu* ile ağaca bağladı gitti.

[NOT: (Uyg.) *şol buğu-nı talnung çupuku birle ıgaç-ka bağladı kitti.* / *tal* (=söğüt)]

4/5: .....*canavarın* geyiği zapt ettiğini gördü. / gördü ki *canavar* geyiği alıyor (alıp durur.)

5/3: kargı ile *gergedanın* başına vurdu.../ kargı ile *canavarın* başına vurdu. [Not: Ağca hem *gergedan*, hem de *canavar* adlarını kullanmış.]

5/5-6: geldiğinde bir doğanın *canavarın bağırsaklarını* yemekte olduğunu gördü. / geldiğinde gördü ki bir doğan *canavarın İÇ ORGANLARINI* (=akciğer, karaciğer, yürek, dalak, bağırsak gibi organları; bunlara ‘sakadat’ da denir.) yemektedir.

5/9, 6/1-3: *benim kargım demir (gibi) olduğu için* (onu) öldürdü. Doğan, *canavarı yedi*; *benim yayım rüzgâr (gibi) olduğu için yay (ve) okum (onu) öldürdü, dedi./ benim kargım demirden olduğu için* (onu) öldürdü. *Canavarı doğan yedi*; (benim) *yayım rüzgâr (gibi) olduğu için yay ve okum onu öldürdü, dedi.*

8/9: ....ön tarafta bir ağaç gördü. Bu ağacın *kabuk boşluğunda* (9-1): bir KIZ vardı. (O kız) tek başına oturuyordu. / ..ön tarafta bir ağaç gördü. Bu ağacın **KOVUĞUNDA** bir kız vardı. (O kız) yalnız oturuyordu. [NOT: Ağca, aktarmada “*kabuk boşluğu*”; Sözlükte: “*ağaç kovuğu*” anlamlarını vermiş. İkincisi doğru olanıdır. (Cengiz Alyılmaz, “**GOBU**”**STAN’IN GİZEMİ. “KIPÇAK”lara Giden Yol**, Ankara 2016, Bitlis Eren Üniversitesi yay.) adlı eserde **GOB/GOV/KOV/GOBU/**

KOVUK vb. sözcükleri hakkında sayısız örnek bulunmaktadır.]

9/5-9: Onun dişleri inci gibiydi. Onu gören *veryüzünde herkesin*, sütün kımıza dönüşmesi (gibi),“eyvah ölüyoruz” demesi kadar güzeldi. / dişleri inci gibiydi. O kadar güzeldi ki **ÜLKEDEKİ** (=Uyg. *yir-ning*) **HALK** (=Uyg. *yilkün*) onu görse “ay ay ah ah! Ölüyoruz” diyerek süttten **KİMİZ** oluyorlar.

11/1-2: Halka emir gönderdi, (onlar da) *istişare* ettiler (ve) geldiler. (Oğuz Kağan) kırk **masa**, (2)ve kırk **masa** yaptırdı. / ..... danıştılar.....kırk **masa** ve kırk **sıra** yaptırdı.

[NOT-1: 11/1’deki birinci **MASA** (=Moğolca:*şire*) ikinci “masa” da **SIRA** (=Çince: *banden*) olacaktır. Gözden kaçmış.]

[NOT-2: 11/7 ile 12/3 arasındaki mısralarda kafiye var. Aktarma şöyle olmalıdır:

(6) .....Ben sizlere

(7) oldum **KAĞAN**;

Alalım **YAY** ile **KALKAN**,

Damgamız (olsun) bize **BUYAN** (=şans),

Bozkurt olsun bize **URAN** (=nâra),

Demir mızraklar olsun **ORMAN**,

Av yerinde yürüsün **KULAN** (=yabani at)

İşte deniz işte **MÜREN** (<Moğolca: *deryâ, deniz*)

Güneş **TUĞ** olsun, gök **KORIKAN** (=çadır, dedi.)

15/4. hiçbir zaman dikkate almam” deyip emirlere itaat etmedi. / (3).....bunun sözlerini tutmam; beklerim” deyip, emirlere itaat etmedi.

15/7: saldırıp *bayrağını* aldı. /saldırıp *tuğlarını* alıp gitti.

17/2-7: .....*Bunun üzerine* Oğuz Kağan çadırını toplattı. Ordunun önünde *mavi* tüylü, *Mavi* yeveli büyük bir erkek kurdun yürüdüğünü gördü. / *Yine ondan sonra* Oğuz Kağan çadırını toplattı gitti. Gördü ki ordunun önünde **BOZ** tüylü, **BOZ** yeveli büyük bir erkek kurt yürüyüp gider.

17/9-18/1-3: .....*birkaç gün sonra* mavi tüylü, mavi yeveli bu büyük erkek kurt / *Bir nice günlerden sonra* boz tüylü, boz yeveli bu büyük erkek kurt...

19/1-4: *Halk kaygılandı*. Yakalamaca ve savaş öyle şiddetli oldu ki İdil Müren’in suyu *zincifre gibi tümüyle kırmızı oldu*. / *Halkın gönüllerinde çok fazla kaygı oldu*. Yakalamaca ve savaş öyle şiddetli oldu ki İdil Müren’in suyu *tümüyle kırmızı zincifre gibi oldu*.

19/8-9: Ordusuna çok fazla *cansız* ve canlı (**20/1-2**) ganimet kaldı. Urum Kağan’ın Uruz Beg denilen bir kardeşi vardı. / Ordusuna *çok fazla* [=Uyg. *kopulug*] *ölü* (ve) pek çok [=Uyg. *köp telim*; (*kop-köp-telim-ulg*= çok, fazla)] canlı ganimet kaldı. Urum Kağan’ın bir kardeşi vardı, Uruz Kağan derler idi.

19/6-8: (ve) ona şöyle dedi: “(bu) şehri *korumalısın* ve *şehri bizim için koruduktan sonra, savaştan sonra* gel” dedi. / “(bu) şehri *koruman gereklidir*. Sen de *savaşlardan sonra, şehri bizim için koruyup gel!*” dedi.

21/7-9: ...Babam öfkelenmişse (bu) benim *tercihim midir?* Senin emirlerine açıkça bağlı, sana namzet olurum. (22/1-4) bizim *bahtımız* senin *bahtın* olmuş, bizim *soyumuz* senin ağacının soyu olmuştur. / Babam öfkelenmişse (bu) benim rızam ile midir? Senin emirlerine açıkça bağlı olurum. (22/1-4) Bizim *KUTumuz* senin *KUTun* olmuş, bizim *soy-sopumuz* senin ağacının *soy-sopu* olmuştur.

23/6-9: .....Oğuz Kağan onu gördü ve “İdil’in suyundan nasıl geçerez?” dedi. Orduda iyi bir bey vardı, onun adı Ulug Ordu (24/1-5) Beg idi. Akıllı ...bir kişi idi. Gördü ki bu *ülkede* bir çok söğüt (ve) bir çok ağaç vardı. .... ağaçlar .... ağaçlarda yattı, geçti. Oğuz Kağan sevindi, güldü ve “Ey! sen burada bey ol Kıpçak adlı bey ol!” dedi ve buradan ayrıldı. / ..... “İdil Irmağından nasıl geçerez?” dedi. Orduda bir iyi bey vardı, onun adı Ulug Ordu Bey idi. Akıllı (cesur) bir kişiydi. Gördü ki bu *yerde* pek çok *söğüt* ve pek çok *ağaç* var.....o ağaçları kesti, (**birbirine bağladı, sallar yaptı.**) .....O ağaçların (**üzerinde** yattı, **İdil Suyunu**) geçti. Oğuz Kağan sevindi güldü ve dedi ki: “Ey (ULUG ORDU BEY)! Sen burada bey ol, KIPÇAK denilen bey sen ol!” dedi ve oradan ileri gittiler.

24/8-9, 25/1-2: Daha sonra Oğuz Kağan yine *mavi tüylü mavi yeleli* erkek kurt(u) gördü. Bu *mavi (renkli) kurt*, Oğuz Kağan’a “Şimdi / Oğuz Kağan yine *BOZ tüylü, BOZ yeleli* erkek kurt(u) gördü. Bu **BOZKURT (KÖK BÖRİ)**, Oğuz Kağan’a ....

26/1-4: Oğuz Kağan bir benekli *erkek ata* biniyordu. O erkek atı çok seviyordu. Bu erkek at yolda (giderken) gözden kaybolup kaçıp gitti. .... / Oğuz Kağan bir benekli AYGIRa biniyordu. O aygırı çok seviyordu. Bu AYGIR, yolda giderken (**Oğuz Kağan’ı sırtından atarak**) kaçıp gitti, gözden kayboldu.

26/4-6: ....Burada büyük bir dağ vardı. (O dağın) *üzerinde* (her zaman) don ve buz vardır. Onun tepesi soğuktan (dolayı) *bembeyazdır*. / ....Burada ULU bir DAĞ vardı. *Zirvesinde* [=Uyg. *üze üstünde*] DON (=tong) ve BUZ vardı. Dağın başı soğuktan *apak* idi. Bu yüzden onun adı **MUZ TAG** idi.

26/8-9, 27/1-5: Oğuz Kağan’ın atı MUZ TAG’ın içine kaçmıştı. Oğuz Kağan bundan (27/1-2) dolayı sürekli *çile* ve sıkıntı çekmişti. Orduda *çok cesur bir bey* vardı. O, darbelerden ve kargaşadan korkmazdı. / ....dolayı *eziyet* ve sıkıntı çekmişti. Orduda *bir büyük ve cesur bey kişi* [=Uyg. *Bir bidük kagas ir(=kişi) beg*] var idi. O kavga ve kargaşa (=Uyg. *Çalang bulang*) dan korkmazdı.

28/6-7: Bu evin duvarları altından, *pencereleri* [=Uyg. *tunluk*] de gümüşten yapılmıştı. /....

[NOT: Uyg. *tunluk*, Kırgızca: *tündük* sözcüğü (*tung/tün* ‘gece’ + *luk/dük*) sözcük ve ekinden oluşur. **TUNLUK/TÜNDÜK**, çadırın üstünde bulunan, havalandırma deliği olup, bir ip ile açılıp kapatılır. (#) biçiminde ağaçtan yapılmış olup, bugün Kırgız bayrağında görülür.]

30/1: Buraya Çürçet derlerdi. Büyük bir *memleketti*. /.....Büyük bir *ülke ve halk* [=Uyg. *yurt, ilkün*] idi.

31/2: .....halkına o kadar çok *ganimet* düştü ki / .. o kadar çok *cansız (ölü) ve ganimet* düştü ki

31/7-9: .....Bu kabiliyetli (kişi) bir *araba* yaptı. *Araba*(nın) üzerine cansız

ganimetleri koydu/ .....bir **KAĞNI** yaptı. **KAĞNI**nın üzerine..... (KAĞNI) yı çektiler.

32/2-9: Başka *arabalar* da yaptılar. Bunlar *araba* giderken “*araba araba*” (diye) bağırıyor-lardı. Bundan dolayı onlara **KANGA** adı(nı) verdiler. // Başka **KAĞNI**lar da yaptılar. Bunlar, **KAĞNI** yürürken “**KANG KANG!**” diye ses çıkarıyorlardı. Bundan dolayı onlara **KANGA** adı(nı) verdiler. Oğuz Kağan **KANGA**’ları gördü, güldü ve o kişi(ye) dedi ki: “**KANGA** ile ölüyü canlı gibi yürütüyorsun, **KANGALIK** sana ad olsun, **KANGA** senin belgiliğin olsun” diye söyleyip gitti.

[**KAĞNI**, bütün parçaları ağaçtan yapılan bir tür taşıt aracı idi. Özellikle iki tekerleğini birbirine bağlayan orta ağaç, kağni yürürken “*kang! kang! kang!*” diye ses çıkarırdı. Kağninin sahibi, tekerleklerin döndüğü yere yağ sürerek, ağaçların yanmasını önlediği gibi kağnisinin özel bir ses çıkarmasını da sağlardı.]

36/8-9, 37/1-5: Ayrıca “Ey kağanım! Senin ömrün uzun olsun. Tanrı rüyamda her ne gösterdiyse gerçekleştirsin. Tanrı (bütün bu) ülkeleri senin boyuna bağışlasın.

41/1-6: (Oğuz Kağan) kırk kulaç (uzunluğunda bir) ağaç diktirdi. Onun tepesine bir *altın tavuk* koydu, *ayağına* (da) bir *beyaz koyun* bağladı. Sol yanına da kırk kulaç (uzunluğunda bir) *ağaç* diktirdi. Onun tepesine (ise) bir *gümüştavuk* koydu. (*Tavuğun*) *ayağına* bir *kara koyun* bağladı. ....! (Oğuz Kağan) kırk kulaç boyunda bir *direk (sırık)* diktirdi. (O) direğin tepesine *altından (yapılmış) bir tavuk* (heykeli) koydu, (direğin) altına da bir *beyaz koyun* bağladı. Sol yanına (da) kırk kulaç boyunda bir *direk (sırık)* diktirdi. Onun tepesine (ise) *gümüştan (yapılmış) bir tavuk* (heykeli) koydu. (*Direğin*) *altına* bir *kara koyun* bağladı.

Görüldüğü gibi, Ferruh Ağca, Uygur harfli Oğuz Kağan Destanı’nın “giriş” bölümü ile “yazım ve dillik özellikleri” bölümünde verdiği bilgi ve yaptığı yorumlarla bizlere yeni bilgiler aktarmış, eserin sonuna eklediği “Tıpkıbasım” ile de Türkologlara eserin aslını taşımıştır.

Ben bu eseri baştan sona üç kez okudum, sayfa kenarlarına notlar aldım; aktarmada görebildiğim yanlışlıkları bu kısa tanıtımda göstermek istedim. Yukarıda yaptığım yorumlar “bana” ait olup, eserin bütünüyle ilgili değildir. Ağca’nın yaptığı yorumlar da elbette ona aittir.

Eserin 55. sayfasının 2. paragrafındaki “*A. Şçerbak (1959) da Uygur harfli metnin yazılış tarihinin Uygurca olmadığını, metinde Moğolca özelliklerle birlikte başka Türk diyalektlerinin bulunduğunu belirttikçe metnin yazıldığı çevrenin Çağatay sahası olabileceğini düşünür.*” cümlesindeki altı çizgili kısımda bir düşme olabileceğine de işaret etmek istiyorum.

Bir de “Dizin”de bazı eksiklikler görülmektedir:

apak bembeyaz, ap ak 26/6 (yok)

aygıra terkek at 26/1, 2, 3, 27/7 (**aygır** değil, **aygıra** olacak; ek var)

bar- *gitmek* [**bargu**’dan önce olmalı]

bedü- (*bkz.bödü-*) *büyümek* 1/4 (yok)

bellüg namzet; aşikar [değil, **bellüg**, *bkz.billüg* olacak]

b. bol- 21/9, 33/7

billüg (bkz. **bellüg**) *iz, işaret* [NOT: **bellüg** madde başındaki tarifler aynı değil.]

b. bol- *açığa çıkmak, aşikar olmak* 21/9 (farklı tarif)

bödü- (bkz. **bedü-**) *büyümek* 1/4 (yok)

içegü *bağırsak* değil “*iç organlar*” olmalı. [NOT: **içegü** “*ciğerler, dalak, yürek, böbrek*” gibi bugün “*sakadat*” denilen organlar olmalı.] (s. 161’de **içegü** “*iç organlar*” olarak verilmiş.)

kabuçak kovuk 8/9 **ıgaç-nuñ kabuçakında** 8/9 [NOT: aktarmada: “*ağacın kabuk boşluğunda*” biçiminde verilmiş. “*ağacın kovuğunda*” olmalı.]

kop (bkz. **köp; ulug; telim; köp ulug; köp telim**) olmalı.

üncü (*Çin.*) *inci, mücevher* 9/5. olarak verilmiş.

[NOT: bk. Alimcan İneyet, “Türkçede ince Kaynaklı Gösterilen Bazı Kelimeler Üzerine: 1) ÇİN; 2) İNCİ; 3) KÖK; 4; TANRI; 5) TUĞ”, *III. Uluslar arası Türk Dil Kurultayı*, 1996, Ankara 1999, s.561-567.; “Türkiye Türkçesi İle Çincedeki Benzer Kelimeler Üzerine”, *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri*, Ankara 2007, s. 1399-1408; “Hanyu Wailaici Cidian’a Göre Çinceye Geçen Türkçe Kelimeler”, *Turkish Studies III/1*, Kış, 2008, s. 278-295.]

OSMANLI KONUŞMA DİLİ

Yavuz Kartallıoğlu (2017), *Osmanlı Konuşma Dili*, Kesit Yayınları, İstanbul, 560 s.
ISBN: 978-605-9408-30-1

Mustafa ARGUNŞAH*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 253-264

Tarihî metinler üzerinde çalışan gramerciler genellikle yazılı metinleri kullanırlar ve bunlardan elde ettikleri malzeme ile herhangi bir konuda yayın yaparlar. Metinler üzerinde çalışırken sürekli “Yazı dili bir dilin gramerini ne derecede yansıtmaktadır?” sorusuyla karşılaşılır. Meseleye Türkçe merkezli baktığımızda, 10. yüzyıldan başlayarak çok geniş bir coğrafyada, farklı lehçelerin yazıya aktarımında bin yıl kullandığımız Arap alfabesiyle yazılmış metinler yazıldığı dönemin dilini ne kadar temsil edebilir? Özellikle Arap alfabesinin Türkçenin ünlülerini tam olarak yansıtamaması ve kalıplaşmış imla özellikleri dolayısıyla ek uyumlarının belirlenememesi gibi zorluklarla karşılaştığımızda, günümüzdeki ses kayıt imkânlarının geçmişte olmamasına hayıflanırız. Bu yüzden de tahmin ve yorumlardan hareketle birbirinden oldukça farklılaşan metin okuma biçimleri ortaya koyarız.

Tarihî dönemler içerisinde Osmanlı Türkçesi için durum biraz farklıdır. Batılı gramerciler 16. yüzyılın ilk yarısından başlayarak, özellikle 18-20. yüzyıllarda Latin alfabesini kullanarak Osmanlı Türkçesiyle ilgili çeşitli gramer kitapları yazmışlar¹ ve bu tarihî lehçenin söz varlığını tespit etmişlerdir.² Hatta yalnız konuşma metinlerinden oluşan müstakil çalışmalar ortaya koymuşlardır. Türkiye Türkolojisi bu önemli eserleri ancak son yıllarda keşfedebildi. Bunların keşfi, üzerinde yapılan çalışmalar ve yayımlarla Türkiye Türkçesinin tarihî dönemlerine ait birçok fonetik sorun da aydınlatılmaya başlandı.

Bu aydınlanmanın en önemli kaynaklarından birisi Yavuz Kartallıoğlu tarafından hazırlanan *Osmanlı Konuşma Dili* adlı eserdir. Bu çalışmayla şimdiye kadar “Arapça ve Farsça söz varlığı ve tamlamalardan oluşan ağdalı bir dil”, Tanzimatçıların deyişimiyle ise “üç lisandan mürekkep bir lisan” olan Osmanlıca yahut Osmanlı Türkçesinin hiç de öyle olmadığı ortaya konulmuştur. Bu eksik ve yanlış tarifler ancak yazı dilinin bir kısmı için geçerli olabilir. Hâlbuki 16. yüzyıldan itibaren ister saray ve çevresinde isterse sokakta olsun, Türkçe bugünkünden çok da farklı konuşulmuyordu. Kartallıoğlu’nun kitabını inceledikten sonra vardığımız netice şu olmuştur: Fonetik

* Prof. Dr., Erciyes Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Kayseri/TÜRKİYE, argunshah@erciyes.edu.tr

1 Burada Cosimo Comidas de Carbognano’nun *Pirimi Pirincipi della Gramatica Turca*’sını, Viguer’in *Elemens de La Langue Turque Ou Tables Analytiques de La Langue Turque Usuelle. Avec Leur Developpement*’ini, Giovanni Battista Montalbano’nun *Turcicae linguae per terminos latinus educta Syntaxis in usum eorum qui in Turciam missiones subeunt ad nutum sacrae congregationis de propoganda fide*’sini ve François de Mesgnien Meninski’nin *Linguarum Orientalium Turcicae, Arabicae, Persicae, Institutiones seu Grammatica Turcica*’sını anmak gerekir.

2 Yine François de Mesgnien Meninski’nin *Thesaurus Linguarum Orientalium, Turcicae, Arabicae, Persicae* [daha sonra dört cilt olarak *Lexicon Arabico-Persico-Turcicum* adıyla yayımlandı]’unu, Bernardo da Parigi’nin *Vocabolario Italiano-Turhesco*’sunu, Pietro Ferraguto’nun *Dittionario della Lingua Turchesca*’sını, Filippo Argentini’nin *Regola del parlare turcho*’sunu ve Giovanni Molino’nun *Dittionario Della Lingua Italiana Turchesca*’sını hatırlatalım.

ve morfolojik bazı farklılıkları istisna kabul edersek, Oğuzların konuşma dilinde yaklaşık bin yıldır, pek fazla bir değişiklik olmamıştır. Bin yıllık sürecin herhangi bir döneminde yaşayan Oğuz soylu bir Türk insanı ile bugün Türkiye’de yaşayanlar bir sohbet meclisinde bir araya gelseler, birbirleriyle herhangi bir zorluk yaşamadan, gayet güzel anlaşabilirlerdi.

“Osmanlı Türkçesi tek bir dil miydi?” sorusunun cevabını Yavuz Kartallıoğlu’nun hazırlamış olduğu *Osmanlı Konuşma Dili* adlı eserde buluyoruz: Osmanlı Türkçesi tek bir dil değildi. O yüzyıllarda canlı olarak yaşayan birkaç dil vardı. Sağlıklı bir sonuca ulaşabilmek için, Osmanlı Türkçesini önce yazı ve konuşma dili olarak ikiye ayırmak gerekir. Sonra bunlar kendi içlerinde alt başlıklara bölünmelidir. Aynı dönemde değişik kalemler tarafından yazılan metinler arasında bile kimi farkların olduğunu alanla ilgilenen herkes bilir. Bir uçta ağdalı, Arapça ve Farsça kelime ve gramer yapılarıyla yüklü üst bir yazı dili, diğer uçta okuma yazma dahi bilmeyen büyük çoğunluğun kolayca anladığı basit bir konuşma dili yer almaktaydı. Bu iki uç arasında yazarın eğitime, gramer bilgisine, kelime hazinesine ve hitap ettiği kitleye bağlı olarak ortaya koyduğu farklı yazı dilleri de vardı. Aynı ayırım konuşma dili için de geçerlidir. Osmanlı aydını karşısındakine “*Çeşminiz ruşen olsun!*” diye hitap ederken halk “*Gözünüz aydın olsun!*” demektedir. Aradaki fark bu kadar açıktır.

Eserin muhtevası

Kartallıoğlu, kitabını üç ana bölüme ayırmıştır: 1. Saray ve saray çevresinin dili. 2. Halkın dili. 3. Kısa konuşma metinleri.

Birinci bölüm, “Osmanlı padişahlarının dili”, “Hanların dili” ve “Saray çevresinin dili” alt başlıklarına ayrılmıştır. Saray çevresinin dili de kendi içinde “Padişah yakınlarının dili”, “Paşaların dili”, “Saraylıların dili” olmak üzere üç ayrı başlığa bölünmüştür. Buradaki padişahların konuşma metinleri Osman Gazi’den başlamakta, Orhan Gazi, I. Murat, Yıldırım Beyazıt, Timur, Çelebi Mehmet, II. Murat, Fatih Sultan Mehmet, II. Beyazıt, Yavuz Sultan Selim, Kanuni Sultan Süleyman’la devam etmekte, IV. Mehmet’e kadar gelmektedir. Hanların diline ait metinleri Evliya Çelebi’nin Tebriz Hanı, Rumiyye Hanı ve Mehmed Giray Han’la konuşmaları oluşturmaktadır. Saray çevresinin dilini örnekleyen metinler ise, Şeyh Edebalı’den başlayıp Şehzade Mustafa, Hatice Sultan ve birçok paşanın konuşmasından meydana gelmektedir.

Halkın dilinin ele alındığı ikinci ana bölüm kendi içinde ikiye ayrılarak incelenmiştir. Önce Şeriye Sicilleri ve *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*’nden alınan metinlerle Akşehir (ve Karaman), Amasya, Ankara, Antep, Bolu, Çorum, İstanbul, Kayseri, Konya, Manisa, Trabzon halkının konuşma diliyle yarı Türkçe yarı kendi dilini konuşan azınlıkların diline yer verilmiştir. *Seyahatname*’den alınan İstanbul esnafının konuşmaları oldukça ilgi çekicidir. Kitabın buraya kadarki metinleri Arap harfli Osmanlı kaynaklarından alınmıştır.

Bundan sonraki bölümler Batılı gramercilerin kitaplarında yer verdikleri konuşma kalıplarıyla diyalog örneklerine dayanmaktadır. Halkın dilinin anlatıldığı ikinci bölümdeki metinlerin bazıları Arap harfli ve transkripsiyonlu verilmişken (Bianchi, Holderman, Catergian, Davids, Mallouf, Hindoğlu, Carbozano) bazıları yalnız

transkripsiyonlu olarak (Georgieviz, Hagopian, Bonelli-Iasigian, Harsany, Redhouse, Vaughan, Viguier) verilmiştir (Catergian'dan alınan metinlerin bazılarının Arap harfli biçimleri verilmemiştir.) Kitabın en geniş bölümü burasıdır. Özellikle Bianchi ve Catergian'ın metinleri kitapta önemli bir yer tutmaktadır. Yabancı gramercilerin kaleminden Osmanlı halkının konuşma dilinin anlatıldığı bölüm, “Konuşma kalıpları” ve “Konuşma diyalogları” başlıklarıyla ayrı ayrı değerlendirilmiştir.

Üçüncü bölümde, Viguier (1790)'den alınan ve 23 bölüm hâlinde verilen bir dolandırıcılık hikâyesi, Carbognano'nun *Gramatica Turca* (1794) adlı eserinin sonunda yer alan ve hem yazı diliyle hem de konuşma diliyle aktarılan beş masal, Mallouf'ta (1862) bulunan 19 mektup ile Ahmet Cevdet Paşa'nın hanımına ve oğluna yazdığı dört mektuba yer verilmiştir.

Yabancı yazarların Latin harfleriyle transkripsiyonlu olarak verdikleri metinler Kartallıoğlu tarafından orijinaline sadık kalınarak günümüz imlasına aktarılmıştır.

Carbognano'nun 18. yüzyılın sonlarında, 1794'te aynı metni hem yazı dili hem de konuşma diliyle vermiş olması bize her iki dili kıyaslama imkânı vermektedir. Yazı dilinde onlarca Arapça, Farsça kelime ve yapı bulunduğunu, 223 yıl önceki konuşma dilinin ise günümüze oldukça yakın olduğunu görebilmekteyiz. Her iki dili kıyaslamak için bir örneği okuyucularla paylaşmak istiyorum:

Bimari-i Zagan (yazı dili)

Bir zagan ziyade hasta ve sahib-i firas olup sağlığından meyus oldukda validesinden istida etdi ki cevami ü meabide varıp sağlığı için nice nezirler ede. Validesi dahi redd-i cevap edip dedi ki hatrıñ için ben bu hizmeti eda ederim, lakin korkarım ki zahmetim boşa gide; zira sen hal-i hayatıñda daima her secdegahı berbad ve cemi mihrabları alude ve telvis eder idiñ. Şindi ne yüz ile istersin ki ben seniñ için şifa recasına gidem ve bu reca dahi indallahi makbul u müstecab ola.

Hasta Çaylak Meselidir (konuşma dili)

Bir çaylak hasta olup sağlığından umudunu kesdikde anasına reca etdi ki ibadetgahlara varıp sağlığı için çok hayırlı niyetler eyleye ve anası dahi cevap verip dedi ki hatrıñ için ben bu hizmeti görürüm, lakin korkarım ki zahmetim boşa gide. Zira sen sağlığıñda daima ibadetgahları mihrabları ile murdarlar idiñ, şindi ne yüz ile istersin ki ben seniñ için şifa recasına varayım ve bu reca dahi Allah'ıñ indinde makbule geçe (Kartallıoğlu 2017: 528-530).

Osmanlı Konuşma Dili'nin kaynakları

Yukarıda da bahsedildiği gibi, kitaptaki metinlerin bazıları Osmanlı dönemi eserlerinden alınmıştır. Osmanlı döneminde yazılmış birçok metinde konuşma metinlerine veya kısa diyaloglara rastlanmaktadır. Bu konuda mensur metinler bize bolca malzeme sunmaktadır. Metin içerisinde çoklukla diyaloglar (mükâleme) biçiminde sürdürülen konuşma cümleleri konuşan kişinin adı yazıldıktan sonra konuşma metni verilerek aktarılır. Kartallıoğlu kitapta bu metinleri yazar adından sonra

üst üste iki nokta koyarak göstermiştir. Yazar, kitaptaki Osmanlı dönemi konuşma metinlerini *Tevârih-i Âl-i Osmân* (Âşık Paşazade), *Naima Tarihi*, *Neşri Tarihi*, *Oruç Beğ Tarihi*, *Tevârih-i Âl-i Osmân* (Kemalpaşazade, IV. Defter) gibi mensur tarihî metinler, *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*; 16. yüzyıl İstanbul (Üsküdar) Kadı Sicilleri ve Ankara, Ayıntab, Kayseri, Konya, Manisa illerine ait 17-18. yüzyıl Şeriye Sicillerinden almıştır. Bu kaynaklardan alınan metinler kitapta transkripsiyonsuz, fakat devrin dil özellikleri korunarak verilmiştir.

Metinlerin alındığı ikinci grubu ise yabancı gramercilerin kaleminden çıkan metinler oluşturmaktadır. İlki 1567, sonuncusu ise 1910 yılında yazılan bu eserler kronolojik olarak şunlardır:

Barthelomo Georgieviz, *De Tvrcarvm Moribvs Epitome* (1567),

Jakab Nagy de Harsány, *Das Osmanisch-Türkische im XVII. Jahrhundert* (1672),

Thomas Vaughan, *A Grammar of the Turkish Language* (1709),

Jean Baptiste Holderman, *Grammaire turque ou methode courte et facile pour apprendre la langue turque* (1730),

Pierre François Vigner, *Éléments de la Langue Turque* (1790),

Cosimo Comidas da Carbognano, *Primi pincipi della gramatica turca* (1794),

Arthur Lumley Davids, *Grammaire Turke* (1836),

Artin Hindoğlu, *Hazine-i Lugat ou Dictionnaire Turc-Français* (1838),

Xavier Bianchi, *Le Nouveau Guide de la Conservation en Français et en Turc / Fransızca ve Türkçe Yeni Tekellüm Risalesi* (1852),

Samuel Catergian, *Guide de Conservation Turc-Français-Allemand / Türk ve Fransız ve Alman Lisanlarından Müretteb Mükâlemat* (1855),

James Redhouse, *Vade Mecum of the Ottoman Colloquial Language* (1855),

Nassif Mallouf, *Grammaire élémentaire de la langue turque* (1862),

V. Hovhannes Hagopyan, *Ottoman-Turkish Conservasion-Grammer* (1907),

Luigi Bonelli - Stefano Iasigian, *İtalyanca Mükâleme ve Lugat Kitabı, Il turco parlato (lingua usuale Costantinapoli)* (1910).

Osmanlı Konuşma Dili'nden çıkarımlar

Osmanlı Konuşma Dili adlı kitabı okurken önemli gördüğümüz bazı tespitleri okuyucularla paylaşmak istiyorum. Tespitlerimiz şunlardır:

1. Osmanlı Türkçesi, Tanzimat aydınlarının tarif ettiği gibi “Arapça, Farsça ve Türkçeden mürekkep bir lisan” değildir. Bu tarif ancak yazı dili için geçerlidir. Yazı dili ise tek başına Osmanlı Türkçesini temsil etmez. Bu dili, yazı ve konuşma dili birlikte temsil ederler.

2. Osmanlı dönemi tarih metinleri, şeriye sicilleri ve *Evliya Çelebi Seyahatnamesi*'nde bolca konuşma örneği bulunmaktadır. Bunların bazılarında yazı dili ile konuşma dilinin birbirinden kesin olarak ayrıldığı görülür. *Fetihname* gibi bazı eserlerde konuşma dilindeki tamlamaların yazı dilinden konuşma diline geçtiği tespit edilmektedir.

3. Yazı dili ile konuşma dilini birbirinden ayıran en belirgin özellik, yazı dilinde alıntı kelime, dil kalıpları ve aktarma kültür öğelerinin çokça bulunmasıdır. Yazı dilindeki Arapça ve Farsça kelimelerin yerini konuşma dilinde bunların Türkçeleri alır. Konuşma dilinde az sayıda Farsça tamlama ve alıntı kelime de kullanılmıştır.

4. Konuşma dilinde Arapça tamlamalar Farsça tamlamalara göre daha az kullanılmıştır.

5. Yazı dilinde kullanılan birçok Arapça ve Farsça kelime halkın diline inemediği için zamanla unutulmuş ve Türkiye Türkçesine yansımamıştır.

6. Alıntı kelimeler yazı dilinde kaynak dildeki özgün biçimlerini korurken halkın dilinde Türkçeleşme sürecine girmiş veya Türkçeleşmiştir. Bazı kelimelerdeki değişimler o kadar ileri gitmiştir ki özgün biçimleri tanınmaz hâle gelmiştir. Yani Osmanlı konuşma dilinde alıntı kelimeler yazıldığı gibi telaffuz edilmemiştir.

7. Alıntı kelimelerdeki uzunluklar okuyazarların konuşmasında kısmen korunmuş, halkın dilinde ise çoklukla kaybolmuştur.

8. Osmanlı saray ve çevresinin konuşma dili ile halkın konuşma dili arasında çok büyük farklılıklar yoktur.

9. Osmanlı konuşma dilinde birbirinden çok uzak olmayan en az iki seviye bulunmaktadır. Bunlar “okuyazar konuşması” ve “halk konuşması” olarak adlandırılmıştır. Osmanlı okuyazarlarının dilinde halkın diline inmemiş bazı alıntı kelime ve yapılar bulunur. Halkın dilinde, okuyazarların dilinden kopyalanmış az sayıda da olsa alıntılar yer alır. Mesela, okuyazarlar “*Hayâ etmez misin?*” diye sorarken halk “*Utanmaz mısın?*” diye sormaktadır.

10. Yazı dilinde isim kısmı Arapça veya Farsça alıntı kelimelerden oluşan birleşik fiillerin yerine konuşma dilinde asıl fiiller kullanılmıştır. Mesela: *geşt ü gûzar etmek* yerine *gezmek*.

11. Arapça ve Farsça eş veya yakın anlamlı kelimeler yazı dilinde *ve*; *u*, *ü* bağlaçlarıyla bileştirilerek kelime zinciri oluşturulurken bunlar konuşma dilinde tek kelimeyle karşılanmıştır. Misal: Yazı dilindeki “*havf ü haşyetlerinden*” yerine konuşma dilinde “*korkularından*”. Konuşma dilinde Farsça *u/ü* bağlaçlarına yer verilmeyip yalnız Arapça *ve* bağlacı kullanılmıştır.

12. Konuşma dilinde bazı eskicil (arkaik) kelimeler varlığını sürdürmüştür: *anda* “orada, oraya”, *andan* “ondan”, *bile* (~ *bilenizce*, *bilence*) “birlikte”, *bolay* “belki”, *bulay* “böyle”, *bunda* “burada, buraya”, *bundan* “buradan”, *ilen/ılan* “ile”, *imdi* “şimdi”, *kanda* “nerede, nereye”, *kangı/hangı* “hangi”, *kani* “hani”, *niçe/nice* “nasıl”, *niçe* “ne kadar, çok”, *uşda* “işte” vb.

13. Konuşma dilinde Türkçe kelimelerdeki /ğ/ sesi /y/ olarak telaffuz edilmiştir. Bunlar Arap harfli metinlerde kef ile yazılmıştır: *beyen-* (< beğen-), *dey-* (< değ-), *deyiş-* (< değış-), *deyiştir-* (< değıştir-), *deyil / deyül* (< değil), *düyme* (< düğme), *eyer* (< Far. eger), *eylen-* (< eğlen-), *leyen* (< leğen), *öyren-* (< öğren-), *söyüş* (< söğüş) vb.

Bazı eklerde (veya kelime sonlarında) iki ünlü arasındaki /ğ/ sesleri de /y/leşmiştir: *beşliyin* (< beşliğin), *çekeceyim* (< çekeceğim), *çiftliye* “çiftliğe”, *dediyiniz* (< dediğiniz), *geldiyi* (< geldiği), *görüşdüyüme* (< görüşdüğüme), *tükriüyiniz* (<

tükrüğünüz), *vereceyiniz* (< *vereceğiniz*), *yeleyimi* (< *yeleğimi*), *yemeyiniz* (< *yemeğiniz*) vb.

14. Konuşma dilinde Türkçe kökenli ve alıntı bazı kelimeler yazı dilinden farklı telaffuz edilmiştir. Bazı örnekleri şunlardır: *aferim* “aferin”, *agostos* “ağustos”, *ağnaşılmaz* “anlaşılmaz”, *ahor* “ahır”, *bağdaç* “bağdaş”, *baluk* “balık”, *begir* “beygir”, *biyüik / böyük* “büyük”, *brazer* “birader”, *bunnar* “bunlar”, *burak* “bırak-”, *buzuk* “bozuk”, *büyle* “böyle”, *çıvdır* “çıldır-” *cizme* “çizme”, *çoha* “çuha”, *darosu* “darısı”, *dayma* “daima”, *dayre* “daire”, *deha* “daha”, *dikkat* “dikkat”, *digne- / diyne-* “dinle-”, *doa* “dua”, *eşkinize* “aşkınıza”, *evel* “evvel”, *gey-* “giy-”, *gömiüş* “gümüş”, *göndür-* “gönder-”, *göyercin* “güvercin”, *göynünü* “gönlünü”, *guruş ula* “kuruş ile”, *gücüle* “güçlülük, zorla”, *günneri* “günleri”, *gür-* “gör-”, *güster-* “göster-”, *güzet-* “gözet-”, *il* “yıl”, *ilac* “ilaç”, *ındık* “şimdi”, *isit-* “isit-”, *issicak ~ ısıcak ~ issicak* “sıcak”, *işallah* “inşallah”, *kada / kade* “kadeh”, *kave* “kahve”, *kef* “keyf”, *kuşşılık* “komşuluk”, *küprü* “köprü”, *lövrek* “levrek”, *met* “meth”, *mo’ammer* “muammer”, *oğra-* “uğra-”, *osan-* “usan-”, *ossun* “olsun”, *örkük* “ürkek”, *ötöy gün* “evvelki gün”, *pastorma* “pastırma”, *sahat* “saat”, *sauk* “soğuk”, *seyiz* “seyis”, *soal* “sual”, *soutmağa* “soğutmağa”, *sufra* “sofra”, *suñra* “sonra”, *süyle-* “söyle-”, *şindi* “şimdi”, *tavuk güksü* “tavukgöğsü”, *ümüz* “ümit”, *üp-* “öp-”, *üyle* “öyle”, *yahod* “yahut”, *yyaka-* “yık-”, *yokarı* “yukarı”, *yurul-* “yorul-” vb.

Bu kelimelerin Osmanlı döneminde her zaman böyle telaffuz edildiğini ileri sürmek pek iddialı olur. Unutmamalıdır ki bu metinler yabancı kişiler tarafından masa başında yazılmıştır. Yazarların Türkçeye ne kadar hâkim oldukları sorgulanabileceği gibi, kelimelerin telaffuzlarını doğru biçimde tespit edip etmedikleri de tartışılabilir. Aynı yazarın aynı metinde bir kelimeyi birden fazla biçimde yazıya geçirdiği örnekler de vardır. Farklı yazarların aynı kelimeyi farklı biçimlerle yazıya geçirdiklerini de eklediğimizde bu şüphelerin yersiz olmadığı anlaşılır.

15. *i-* ek fiili konuşma dilinde kendisinden önceki kelimenin son ünlüsüyle uyum sağlamıştır. Uyuma giren bazı örneklerde ikinci kelime ayrı yazılmıştır: *yoğudu* (< *yok idi*), *varıdı* (< *var idi*); *lazım imiş* (< *lazım imiş*), *şaşar ıdın* (< *şaşar idin*) vb.

16. Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerin sonlarındaki tonlu ünsüzler (b, c, d, g) özgün biçimlerini korumuşlardır:³ *cahd* 172 (Bianchi 1852: 49), *hoşnud* 221 (Holderman 1730: 188), *kitabçıya* 238 (Bianchi 1852: 134), *mahitab* 164 (Bianchi 1852: 74), *mektubda* 159 (Bianchi 1852: 63), *rakid* 163 (Bianchi 1852: 74), *sayid* 169 (Hagopian 1908: 243), *te’accüb* 166 (Bianchi 1852: 53), *teekid* “tekit” 172 (Bianchi 1852: 49) vb.

17. Osmanlı Türkçesi metinlerinde *-yor* ekinde önceki geniş ünlüler daralmamaktadır. Ayrıca ek, ince ünlülü kelime tabanlarına kalın ünlüyle geldiğinde kalınlık-incecik uyumu bozulmaktadır: *añlayor musunuz* 451 (Bonelli-Iasigian 1910: 95), *arayorsunuz* 244 (Bianchi 1852: 138), *başlayor* 294 (Catergian 1855: 82), *bekleyorum* 227 (Bianchi 1852: 83), *çalayorlar* 331 (Holderman 1730: 146), *deyorsunuz* 185 (Bianchi 1852: 67), *eneyor* 294 (Catergian 1855: 82), *etmeyorum* 189 (Bianchi 1852: 67), *giyeyorlar* 233 (Catergian 1855: 112), *isteyorsunuz* 296 (Catergian 1855: 122), *işlemeyor* 179 (Bonelli-Iasigian 1910: 52), *oynayor* 350 (Holderman 1730:

3 Burada örneklerden sonraki rakam kelimenin Kartalhoğlu’nun yayınındaki sayfa numarasını göstermektedir. Ayrıca içinde ise Batılı yazarın adı, kitabın baskı yılı ve örneğin geçtiği sayfa/sayfalar verilmiştir.

182), *söylemeyorum* 185 (Bianchi 1852: 67), *söyleyorsunuz* 185 (Bianchi 1852: 67), *uyuyor* “uyuyor” 232 (Catergian 1855: 112), *uymuyor* 164 (Bianchi 1852: 74) vb.

Ünsüzle biten fiillerden sonra *-yor* eki geldiğinde yardımcı ünlü çoklukla dar, bazen geniş olmaktadır:

Geniş ünlülü: *donuyor* 350 (Holderman 1730: 182), *gideyoruz* 445 (Catergian 1855: 174), *sıkıyor* 233 (Catergian 1855: 112), *yağıyor* 350 (Holderman 1730: 182) vb.

Dar ünlülü: *gidiyorlar* 363 (Redhouse 1855: 307), *görüştüyorum* 479 (Viguiet 1790: 299-340), *öyreniyorum* 449 (Hindoğlu 1829: 95), *sarsılıyorum* 446 (Catergian 1855: 174) vb.

Bianchi'nin metinlerinde *-yor* eki ünsüzlerden sonra yardımcı ünlü almadan doğrudan fiile bağlanmaktadır: *edyor* 165 (Bianchi 1852: 74), *edyorsunuz* 168 (Bianchi 1852: 47), *esyor* 165 (Bianchi 1852: 74), *gelyor* 165 (Bianchi 1852: 74), *gidyor* 184 (Bianchi 1852: 43), *işidyör* 185 (Bianchi 1852: 67), *tanyor musunuz* 301 (Bianchi 1852: 98), *veryorum* 168 (Bianchi 1852: 47), *yapyorsunuz* 189 (Bianchi 1852: 67) vb.

Şimdiki zaman eki Holderman'ın metinlerinde *-yor* / *-yör* / *-yür* olarak farklı biçimlerde tespit edilmiştir: *bekleyör* 372 (Holderman 1730: 152), *donuyor* 350 (Holderman 1730: 193), *gideyörsünüz* 359 (Holderman 1730: 193), *ideyürdi* “idiyordu” 300 (Holderman 1730: 182), *isteyörsin* 223 (Holderman 1730: 188), *itdiriyördüm* 370 (Holderman 1730: 193), *yağıyor* 350 (Holderman 1730: 193), *yemeyörsin* 222 (Holderman 1730: 188).

18. 15. yüzyıldan başlayarak Batılılar tarafından genellikle Latin harfleri ile hazırlanan gramer ve sözlüklerde konuşma metinlerine yer verilmiştir. Bunların amacı Türkçeyi öğrenmek ve ilgilenenlere öğretmektir. Bu eserleri, sanki günümüz için çözümlenmiş ve yazıya geçirilmiş bir tür *ses kaydı* olarak düşünmek gerekir. 18. yüzyılın sonundan itibaren yazılan çeviri yazılı metinlerde Türkçenin her bir ünlü ve ünsüzü için ayrı harfler kullanılmıştır. Bunlar Osmanlı dönemi Türkçesiyle ilgili birçok fonetik sorunun çözümlenmesine yardımcı olmaktadır. (Kartallıoğlu: 2017: 20)

Bu transkripsiyon metinleri, Osmanlı Türkçesinin fonetiğini anlamada ne derece önemlidir?

Latin harfli metinlerden hareket ederek Türkçenin fonetik sorunlarını çözümlemek için bu metinlerde birlik ve uyum olması gerekir. Peki bu metinlerde birlik var mıdır? Metinler üzerinde yaptığımız kısa bir çalışmada bunun olmadığı tespit edilmiştir. Mesela 18-19. yüzyıl metinlerinde dudak uyumu sağlanmış mıdır? Bu soruyla ilgili daha önce verilmiş olumlu cevaplar bulunmaktadır. Fakat eldeki metinler bunun kesin olmadığını, hâlâ kimi eklerin yalnız düz, kimilerinin de yalnız yuvarlak ünlülü olarak kullanıldığını göstermektedir. Kartallıoğlu'nun yayımladığı Latin harfli metinler üzerinden birkaç konuda fonetik sorunların çözümlenmediği araştırılmıştır. Sonuçlar şöyledir:

18.a. η sesi

Batılı gramercilerin, metinleri verirken Arap harfleriyle birlikte Latin harfli biçimlerini de vermeleri özellikle 18 ve 19. yüzyıl Osmanlı Türkçesi için epey yol gösterici olmakta, birçok sesle ilgili olarak bu metinler üzerindeki çalışmalar yapılmadan önceki bilgilerimizi değiştirmemize yol açmaktadır.

19. yüzyılda sağır kef'in telaffuzda kullanılıp kullanılmadığı meselesi, üzerinde değerlendirme yapılmasını gerektiren bir konudur. 1 Kasım 1928 tarihinde Arap harflerinin kaldırılmasına kadar yazılan bütün metinlerde bu harf gösterilmişse de telaffuzda 19. yüzyılda *nun* sesine döndüğüne işaret eden birtakım bilgilerimiz mevcuttur. Ahmet Cevdet Paşa, 1852 (Rumi 1268) yılında yayımladığı *Medhal-i Kavâid* adlı eserinde, “(ك) kâf bazen (ن) nun gibi söylenip sağır kâf denilir ve üzerine üç nokta konur (sana, bana) سَا سَاْ سَاْ gibi.” (Özkan 2000: 25) diyerek sağır kefin bazen nun gibi telaffuz edildiğini belirtir. *Kavâ'id-i Osmâniyye*'nin yeni bir düzenlemesi olarak H. 1303/M. 1885'te yayımlanmış olduğu *Tertib-i Cedîd Kavâid-i Osmâniyye* adlı eserinde “Muallimîne Talimat” başlığı altında öğretmenleri uyarırken vermiş olduğu bilgilerde Osmanlı harflerini (huruf-ı Osmâniyye) saydıktan sonra “Türkçede bir de sağır kâf vardır ki şimdi nûn gibi telaffuz olunur. *Sana* (سَا) *bana* (بَا) gibi. Lede'l-hâce [= ihtiyaç görüldüğünde] bu dahi diğer kâflardan tefrik olunmak lâzım geldiğinden üzerine bir nokta vaz' ıla (كْ) suretinde yazılacaktır.” (Karabacak 2007: 28) diyerek *Medhal-i Kavâid*'de sağır kefin bazen nun gibi telaffuz edildiğini belirtirken, bu eserinde “bazen” ifadesini tamamen kaldırarak bu sesin artık kaybolduğunu belirtmiştir.

Osmanlı döneminde yazılan Arap harfli metinlerin hemen hemen tamamında /η/ sesi için كْ harfinin kullanıldığını biliyoruz. Fakat Latin harfli metinlerde durum biraz karışıktır: *Sabahınız hayr olsun* (Hindoğlu 1829), *sabahınız hayr ola efendim* (Bianchi 1852), *sabahlarınız hayr olsun* (Redhouse 1855), *sabahınız hayr ola* (Mallouf 1862), *hoş geldiniz* (Hagopian 1907) örneklerinde /η/ sesi kullanılırken aynı dönemde yayımlanan bazı eserlerde *sabahınız hayr olsun efendim* (Catergian 1855), *sabah şerifiniz hayr olsun* (İasigian 1910) örneklerinde olduğu gibi, bu sesin yer almadığı görülür. Son iki yazar ya /η/ sesinin varlığına dikkat etmediler ya da bu ses gerçekten iyice zayıflamış ve /n/ sesine dönmüş olmalıdır. /η/ sesini gösteren yazarlardan Hindoğlu, Bianchi ve Mallouf'un eserlerinde metinlerin Arap harfli biçimlerinin de verildiğini belirtelim.

18.b. Ünsüz uyumu

Osmanlı Türkçesinde ünsüz uyumu var mıdır? sorusu birçok araştırmaya konu olmuştur. Özellikle tonsuz ünsüzlerden sonra /d/ ile başlayan eklerin ünsüz uyumuna girip girmedikleri konusu önemlidir. Mesela, Tulum, *Tarihî Metin Çalışmalarında Usul* adlı kitabında 14. yüzyıl metni *Menâkıbu'l-Kudsiyye*'de bu sesi taşıyan eklerin uyuma girdiğini varsaymış ve metni çeviri yazıya öyle aktarmıştır: *işittiler* (s. 245), *işikte* (s. 247), *kulakta* (s. 249), *koptı* (s. 249), *kudrattan* (s. 249), *duttı* (s. 253), *açtı* (s. 255), *kılıptur* (258), *ittügin* (Tulum 2000: 263). Birçok Türkolog da bu sistemi benimsemiş ve metinlerde aynı yolu takip etmiştir. Arap harfli Osmanlı metinlerinden hareketle bu uyumu tespit etmek zordur. Latin alfabesiyle yazılmış metinler bu konuda yardımcı olmaktadır. Develi de Osmanlı Türkçesinde iç seste D grubu eklerin genellikle dal ile, bazı metinlerde bilhassa görülen geçmiş zaman ekinin t (ت) ile yazıldığını görüldüğünü (Develi 1995: 157), Tulum ise Meninski'de tonlu-tonsuz benzeşmesinin kurallı durumu için çok sayıda örnek bulunduğunu, ancak söyleyişteki benzeşirmenin birçok ekin tek şekilli kalıplara sahip olması yüzünden yazılıştaki görülmediğini belirtir (Tulum 2011: 156-157). Kartallıoğlu da 16-18. yüzyıl metinleri

üzerinde yaptığı çalışmada, Osmanlı alfabesiyle yazılan bütün dönemlerde başında /d/ sesi bulunduran eklerin (D sınıfı ekler) tamamen dal harfiyle yazıldığını (Kartallıoğlu 2011: 562) söyler.

Osmanlı Konuşma Dili adlı kitap üzerinde yaptığımız tarama çalışmalarıyla şu sonuçları elde ettik:

a. Ünsüzlerin Vaughan, Bianchi, Bonelli-Iasigian, Catergian ve Holderman'ın yazdığı (18-20. yüzyıl) metinlerde uyuma girmediği görülür:

'*afytededir* 181 (Bianchi 1852: 43) (krş. aynı sayfa: '*afytededir*), *buçukdur* 179 (Bonelli-Iasigian 1910: 52), *buracıkda* 220 (Holderman 1730: 188), *çalışdınız* 157 (Bianchi 1852: 57), *çekdir* 220 (Holderman 1730: 188), *çıktdı* 393 (Vaughan 1709: 54), *çokdur* 393 (Vaughan 1709: 54), *geçdi* 394 (Vaughan 1709: 54), *hakakatda* 154 (Bianchi 1852: 55), *hoşdur* 161 (Bianchi 1852: 74), *içdüm* 371 (Holderman 1730: 152), *işitdim* 158 (Bianchi 1852: 63), *itdikden* 223 (Holderman 1730: 188), *itdiriyördüm* "ettiriyordum" 370 (Holderman 1730: 152), *kaçda* 180 (Bonelli-Iasigian 1910: 52), *kaçdır* 179 (Bonelli-Iasigian 1910: 52), *karanlıkdır tutdu* 164 (Bianchi 1852: 74), *latifdir* 161 (Bianchi 1852: 74), *olmakdır* 154 (Bianchi 1852: 55), *se'adettir* 171 (Bianchi 1852: 58), *sertdir* 210 (Catergian 1855: 42), *soğukdur* 162 (Bianchi 1852: 74), *tarafdan* 159 (Bianchi 1852: 63), *tutdu* 163 (Bianchi 1852: 74), *üçden* 243 (Davids 1836: 165), *vakıtdır* 210 (Catergian 1855: 42), *yokdur* 154 (Bianchi 1852: 55) vb.

b. Harsany'nin yazdığı metinlerde ise (Harsany 1672: 58-80) tonsuz ünsüzler uyuma girmiştir:

açtur 211 (Harsany 1672: 58-80), *açiktur* 212 (Harsany 1672: 58-80), *aşçılara* 219 (Harsany 1672: 58-80), *bastılar* 216 (Harsany 1672: 58-80), *bomboştur* 212 (Harsany 1672: 58-80), *çoktan* 217 (Harsany 1672: 58-80), *dalmıştır* 218 (Harsany 1672: 58-80), *geçmemiştir* 212 (Harsany 1672: 58-80), *getti* 213, *içtüm* 216 (Harsany 1672: 58-80), *iradettür* 218 (Harsany 1672: 58-80), *konukçı* 212 (Harsany 1672: 58-80), *layiktur* 215 (Harsany 1672: 58-80), *saukta* "soğukta" 212 (Harsany 1672: 58-80), *şaraptan* 215 (Harsany 1672: 58-80), *verilmiştir* 215 (Harsany 1672: 58-80), *yoktur* 214 (Harsany 1672: 58-80).

Harsany tarafından 1672 yılında yazılan metinlerde ünsüzler uyuma girmişken, iki yüz yıl sonra yazılan metinlerde aynı ünsüzlerin hâlâ uyum dışında kalmış olmaları metinlerin güvenilirliğiyle ilgili şüpheleri artırmaktadır. Bunların hangisi doğrudur? Eğer Harsany'nin metinleri doğruysa diğerlerinin güvenilir olmadıkları ortaya çıkmaz mı?

18.c. ml/mU soru eki

17. yüzyıla kadar Anadolu sahası metinlerinde soru eki düz ünlülü idi. Kartallıoğlu'nun tespitlerine göre, 18. yüzyıldaki Arap harfli metinlerinde tamamen düz ünlülü iken Latin harfli metinlerde karışıktır. Araştırmacı Arap harfli metinlerdeki imlanın kalıplaşmayla yazıya yansımadığını, bu yüzden de konuşma dilini yansıtmadığını düşünmektedir (Kartallıoğlu 2011: 232).

Osmanlı Konuşma Dili'nden taradığımız 18 yüzyıl metinlerinden şunları elde ettik:

Soru eki Vaughan'da ve Holderman'da yalnız düz ünlüdür: *durur mı* 394 (Vaughan 1709: 54), *gemiler midür* 325 (Vaughan 1709: 66), *yok midur* 394 (Vaughan 1709: 54); *deyül mi* 331 (Holderman 1730: 146), *eyü midür* 371 (Holderman 1730: 152), 330 *getürdün mi* (Holderman 1730: 146), *souk midur* 350 (Holderman 1730: 182), *yazdun mı* 396 (Holderman 1730: 152), *yok mı* 370, (Holderman 1730: 152)

Viguiet ve Carbognano'da yuvarlak ünlülü tabanlara yuvarlak, düz ünlülü tabanlara düz ünlülü ekler gelmiştir: *aldın mı* 486 (Viguiet 1790: 299-340), *bu mu* 514 (Viguiet 1790: 299-340), *deyil mi* 489 (Viguiet 1790: 299-340), *gördün mü* 479 (Viguiet 1790: 299-340), *verir misin* 476 (Viguiet 1790: 299-340), *yatakda mısınız* 477 (Viguiet 1790: 299-340); *bizim mi* 388 (Carbognano 1794: 657), *hoş musun* 423 (Carbognano 1794: 144), *olur mu* 387 (Carbognano 1794: 657), *söyleyim mi* 388 (Carbognano 1794: 657), *unutduy mu* 387 (Carbognano 1794: 657).

Yukarıda 18. yüzyıla ait dört metinden örnekler alınmıştır. İlk örnek yüzyılın başlarında, ikincisi ortalarına, üçüncü ve dördüncü de sonlarına doğru kaydedilmiştir. Buradan şu sonuca varabilir miyiz? 1709 ve 1730 yılında yalnız düz ünlülü olan soru eki 1790-1794'te yuvarlaklaştı ve uyuma girdi? Bunu söyleyebilmek için bundan sonraki örneklerin çoklukla uyuma girmiş olması gerekir.

19. yüzyıl metinlerine bir göz atalım.

Malouf, Hindoğlu, Bianchi, Redhouse vb.nden alınan metinlerde düz ünlülü kelime tabanlarına düz, yuvarlak ünlülü kelime tabanlarına ise yuvarlak ünlülü ekler gelmiştir: *alıyor musunuz* 319 (Mallouf 1862: 118), *alıyor musun* 349 (Hindoğlu 1829: 96), *buyurur musunuz* 355 (Bianchi 1852: 162), *çok mudur* 319 (Mallouf 1862: 118), *dönüyor mu* 318 (Mallouf 1862: 118), *geliyor mu* 318 (Mallouf 1862: 118), *öksürüyor musunuz* 319 (Mallouf 1862: 118), *sürür mü* 319 (Mallouf 1862: 118), *tükürüyor musunuz* 319 (Mallouf 1862: 118), *uyudunuz mu* 428 (Bianchi 1852: 102), *yuduyor musunuz* 320 (Mallouf 1862: 118), *yürük mü* 362 (Redhouse 1855: 307) vb.

acı midir 319 (Mallouf 1862: 118), *etdiyiz mi* 374 (Bianchi 1852: 81), *etdiniz mi* 376 (Catergian 1855: 30), *ettiniz mi* 318 (Mallouf 1862: 118), *kabz mı mülayim misiniz* 319 (Mallouf 1862: 118), *kuvvetli mi* 375 (Bianchi 1852: 81), *terler misiniz* 319 (Mallouf 1862: 118), *tutar mı* 319 (Mallouf 1862: 118), *var mı* 318 (Mallouf 1862: 118), *yeyecek misiyiz* 375 (Bianchi 1852: 81).

Aynı yüzyılda Davids'in metinlerinde soru ekleri düz ünlüdür: *eyü midür* 373 (Davids 1836: 161), *getürdüy mi* 333 (Davids 1836: 167), *olur mı* 333 (Davids 1836: 167), *yok mı* 373 (Davids 1836: 161). Bu metnin imlanın etkisinde kaldığını, bu yüzden dudak uyumunu metne yansıtmadığını düşünebiliriz.

18. yüzyıl için sorduğumuz soruyu 19. yüzyıl için de sorabiliriz. 19. yüzyılda aynı on yıl içerisinde yazılan üç metinde *ettiniz mi* kelimesinin üç farklı biçimde yazıya geçirilmesi bu metinlerin güvenilirliğinin sorgulanmasını gerektirir: *etdiyiz mi* 374 (Bianchi 1852: 81), *etdiniz mi* 376 (Catergian 1855: 30), *ettiniz mi* 318 (Mallouf 1862: 118).

18.ç. -mİş/-mUŞ öğrenilen geçmiş zaman eki

Kartallıoğlu'nun tespitlerine göre, *-mİş* eki 16. yüzyıl metinlerinde daima düz ünlüdür (Kartallıoğlu 2011). Fakat 17. yüzyıl metinlerinden *Delâil-i Nübüvvet-i*

Muhammedî ve Şemâ'il-i Fütüvvet-i Ahmedî (1674) adlı eserde yuvarlak tabanlara gelen 85 örneğin 82'sinde (% 96) uyuma girmiş olması ilgi çekicidir (Kartallıoğlu 2011: 136-137). Kartallıoğlu, diğer eserlerde ek tamamen düz ünlülü gelirken yalnız bu eserde uyuma girmiş olmasını “Belli bir ağzın tesiri var mıdır?” diye düşünse de bu, 17. yüzyılda, yuvarlak tabanlardan sonra uyumun başladığının söylenebileceği kanaatindedir. Yazar, uyumun eserin yazıldığı 1674'ten daha eskiye götürülebileceğini de belirtir (Kartallıoğlu 2011: 137). Tulum'un Meninski'nin *Thesaurus*'u, Evliya Çelebi'nin *Seyahatname*'sine ve başka metinlere dayanarak yaptığı tespitlere göre 17. yüzyıl Osmanlı Türkçesinde öğrenilen geçmiş zaman eki -mış daima düz ünlülü olarak kullanılmıştır (Tulum 2011: 120, 122). Kartallıoğlu, 18. yüzyılın Arap harfli metinlerinde öğrenilen geçmiş zaman ekinin az da olsa yuvarlak ünlülü örneklerini tespit etmiştir. Mesela *Şerh-i Vasiyyet-i Birgili*'de ekin yuvarlak biçimi, düz ünlü kelime tabanlarında 2, yuvarlak ünlülü kelime tabanlarında ise 6 örnekte tespit edilmiştir (Kartallıoğlu 2011: 138). Latin harfli metinlerden Viguier'de *olmuş* kelimesi dışında uyuma bağlandığını, bu dönemde aydınların olmuş, halkın olmuş biçimini kullandığını belirtir. Ayrıca araştırmacı Carbognano'da bu ekin dudak uyumuna bağlandığını tespit etmiştir (Kartallıoğlu 2011: 139).

İkinci olarak merak ettiğimiz konu *-mış* öğrenilen geçmiş zaman ekinin ne zaman yuvarlaklaştığıdır. Kartallıoğlu'nun verdiği Latin harfli metinlerden hareketle bunu tespit etmeye çalıştık. 18. yüzyıl örnekleri ekin hem düz hem yuvarlak olduğunu gösteriyor. Fakat yazarlar arasında bu konuda da birlik yoktur. Ek, Vaughan'da yalnız düz ünlülü, Holderman'da karışık, Viguier ve Carbognano'da ise dudak uyumuna girmiş bulunmaktadır:

bulunmuşum 500 (Viguier 1790: 299-340), *doğmuşdur* 422 (Holderman 1730: 144), *dıymuş* 485 (Viguier 1790: 299-340), 495 *komuş* (Viguier 1790: 299-340), *kurulmuşdur* 221 (Holderman 1730: 188), *olmuşlar* 387 (Carbognano 1794: 657), *suluymuş* 394 (Vaughan 1709: 54).

Öğrenilen geçmiş zaman eki 19. yüzyıl metinlerinde dudak uyumuna girmiştir. Yuvarlak ünlülü bazı örnekleri şunlardır:

konulmuşdur 328 (Catergian 1855: 168), *olmuş* 551 (Mallouf 1862: 133), *olmuşsunuz* 542 (Mallouf 1862: 126), *olunmuşdur* 552 (Mallouf 1862: 134), *sökülmüş* 430 (Bianchi 1852: 113).

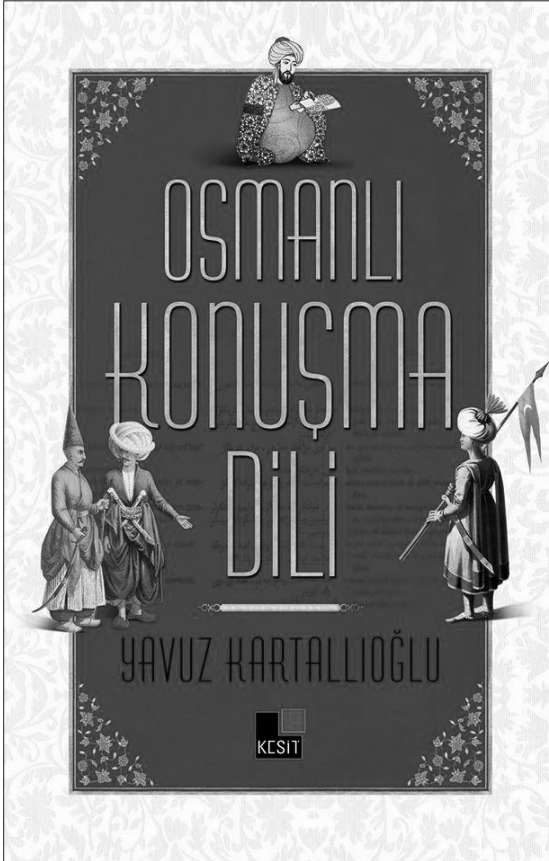
Sonuç

Yavuz Kartallıoğlu tarafından hazırlanan *Osmanlı Konuşma Dili* adlı kitap Türkiye Türkçesinin tarihî dönemlerinin tartışılması ve aydınlatılması için önemli metinler sunuyor. Elimizdeki kitap, kamuoyunda ve bazı aydın çevrelerde bilinenin aksine, Osmanlı Türkçesinin anlaşılmasız bir dil olmadığını, yazı dili her ne kadar alıntı unsurlarla anlaşılması güç duruma gelmiş olsa da konuşma dilinin bugünkü gibi saf, temiz ve anlaşılır olduğunu ortaya koymuştur. Ayrıca, kitapta yer alan hem Arap harfli Osmanlı metinleri hem de Batılı gramerciler tarafından Latin harfleriyle verilen metinler üzerinde yapılacak karşılaştırmalı çalışmalar Osmanlı Türkçesinin birçok fonetik meselesini de çözmeye yardımcı olacaktır.

Klasik Osmanlı Türkçesi üzerine yaptığı titiz çalışmalarıyla tanıdığımız Dr. Yavuz Kartallıoğlu'nu bilim dünyasına bu değerli kitabı kazandırdığı için candan kutluyorum. Yayımladığı bilimsel kitaplarla Türkoloji kütüphanemizi genişleten Kesit Yayınlarına da bütün meslektaşlarım adına şükranlarımı sunuyorum.

Kaynakça

- DEVELİ, Hayati (1995). *Evliya Çelebi Seyahatnamesine Göre 17. Yüzyıl Osmanlı Türkçesinde Ses Benzeşmeleri ve Uyumlar*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARABACAK, Esra (2007). *Ahmet Cevdet Paşa, Tertib-i Cedid Kavâid-i Osmâniyye*, Ankara: TDK Yayınları.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2011). *Klasik Osmanlı Türkçesinde Eklerin Ses Düzeni (16, 17 ve 18. Yüzyıllar)*, TDK Yay., Ankara.
- KARTALLIOĞLU, Yavuz (2017). *Osmanlı Konuşma Dili*, İstanbul: Kesit Yayınları.
- ÖZKAN, Nevzat (2000). *Ahmet Cevdet Paşa, Medhal-i Kavâ'id*, Ankara: TDK Yayınları.
- TULUM, Mertol (2000). *Tarihi Metin Çalışmalarında Usul*, İstanbul: Deniz Kitabevi.
- TULUM, Mertol (2011). *17. Yüzyıl Türkçesi ve Söz Varlığı*, Ankara: TDK Yayınları.

TÜRK KAĞANLIĞI VE TÜRK BENGÜ TAŞLARI

Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun (2016), Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, Dergâh Yayınları, İstanbul, 757 s. ISBN: 978-975-995-781-0

Feyzi ERSOY*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 265-268

Necip Âsım Bey'in *Pek Eski Türk Yazısı* adlı çalışmasının İkdam Külliyyatı arasında 1897'de neşredilişinin üzerinden bugün tam 120 yıl geçmiş durumda. Bu küçük risalenin önemi, Köktürk harfleri ve bengü taşlarla ilgili ülkemizde yayımlanan ilk kitap oluşuydu. Geçen süre içerisinde bengü taşlar ve Köktürkçe üzerinde ülkemizde pek çok çalışma yapıldı. Burada tanıtımı yapılacak olan ve Prof. Dr. Ahmet B. Ercilasun tarafından kaleme alınan *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* adlı eser ise konuyla ilgili 120 yıldır devam eden çalışmaların bugün için en yenisi ve sonuncusu konumunda.

Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları, Dergâh Yayınları arasından çıktı. Vaktiyle, Ahmet Hamdi Tanpınar ve Mehmet Kaplan gibi duayen isimlerin eserlerini bizlere sunan Dergâh Yayınları, şimdi de Prof. Dr. Ahmet Bican Ercilasun'un bu önemli çalışmasını Türkoloji dünyasına hediye etmiştir. Baskı ve kâğıt kalitesiyle göz kamaştırıcı eserin normal ve bez ciltli olmak üzere iki baskısı yapılmıştır. Her iki baskı da normal kitap boyutundan daha büyük ölçülerdedir. Böyle güzel bir baskı gerçekleştirdikleri için Dergâh Yayınlarını da tebrik etmek gerekiyor.

Prof. Dr. Ercilasun, eserin adının niçin *Türk Kağanlığı ve Türk Bengü Taşları* olduğunu çalışmanın "Söz Başı" bölümünde izah etmiştir. Bu bölümde, bengü taşlarda Türk adının 76, Köktürk kelimesinin ise sadece bir kez geçtiğine dikkat çeken Ercilasun, bengü taşları diktirenlerin kendilerini "Türk" diye isimlendirmelerinden hareketle eserini bu şekilde adlandırdığını ifade etmiştir. Çin kaynaklarında da hep *Tu-cue* "Türk" şeklinde geçen milletimizin adı mademki böyledir, o hâlde bu siyasi teşekkülü "en iyi ifade edecek terim" de "Türk Kağanlığı"dır.

Üç ana bölümden meydana gelen çalışmanın "Söz Başı" kısmı, Prof. Dr. Ercilasun'un "*Bengü taşlar üzerinde çalışmak, Türklük bilimiyle uğraşan bütün bilim adamlarının hayalidir. Hiçbir Türkolog bengü taşlara temas etmeden ilmî hayatını tamamlayamaz...*" cümleleriyle başlıyor. Uzun ve oldukça ayrıntılı kaleme alınan bu bölüm, yazarın âdeta kendi eseri için yazdığı bir tanıtma yazısını andırıyor. Söz Başı'nın ilk cümlelerinde ifade edildiği gibi çalışmalarının her noktasında bengü taşlara temas eden ve onlardan bahseden Türkologlardan biri de Prof. Dr. Ercilasun'dur. Ercilasun, geçmiş yıllarda bengü taşlarla ilgili her ne kadar çok değerli makaleler ve çeşitli yazılar ortaya koymuş olsa da kitap hacminde ve böylesi ayrıntılı bir çalışma, Türkoloji camiasının kendisinden bir beklentisi olmuştur. Eserin yayımlanması, bu haklı beklentileri de karşılamıştır.

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. fevzierso@yaho.com

“Türk ve Türk Kağanlığı” başlığını taşıyan bölüm, çalışmanın ilk kısmını oluşturmaktadır. Türklerin kökenine dair bir “Efsane” ile başlayan (s. 23) bu bölüm, Köktürklerin 745’te yıkılışlarına kadar (s. 328) devam etmiştir. Bu bölümün sonunda ayrıca Batı Kağanlığının devamı olarak düşünölen Türgişler için de bir yer ayrılmıştır (s. 328-337). Ercilasun, ilk bölümün yazımında özellikle çeviri metinler üzerinde yoğunlaştığını ve tarih kısmını bu metinlerden faydalanarak yazdığını belirtmiştir.

Eserde, Köktürk tarihinin anlatıldığı ilk bölümde yerli ve yabancı kaynakların çok iyi kullanıldığı görölmektedir. Cou-şu, Sui-şu ve Tang-şu hanedan tarihlerinin yanı sıra Tung Dien ve Tsu-ci Tung-cien gibi iki önemli Çin kaynağı daha bu bölümde esas alınmıştır. Ayrıca Chavannes’ın yazdığı Çin Kaynaklarına Göre Batı Türkleri (Çeviren: Mustafa Koç) ve Mau-tsai tarafından yazılan Çin Kaynaklarına Göre *Doğu Türkleri* (Çeviren Ersel Kayaođlu-Deniz Banođlu) adlı eserler çalışmanın bu ilk kısmı için önem teşkil etmişlerdir. Ercilasun, bu bölümü yazarken yukarıdaki çalışmaların dışında René Grousset, Peter B. Golden, Gumilöv, Ahmet Taşağıl, Sadettin Gömeç vb araştırmacıların çalışmalarından da faydalandığını ifade etmiştir.

Hangi döneme ait olursa olsun bir metni, yazıldığı tarihi bilmeden ve anlamadan yorumlamak çok doğru değildir. İşte, belki de bu yüzden Ercilasun, *Türk Dili Tarihi* kitabının söz başı bölümünde “Tarihsiz, Türk dili tarihi düşünölemez.” demektedir. Bu göröş doğrultusunda Ercilasun’un bengü taşları doğru okumak ve daha iyi yorumlamak için Köktürk tarihinin de çok iyi bilinmesi kanaatinde olduğunu anlıyoruz. Elimizdeki çalışmanın da hemen hemen yarısının Köktürk tarihine ayrılmış olması, bunu destekler niteliktedir.

Köktürklerle ilgili yukarıda zikredilen kaynakların çoğunun Türkoloji’ye ilgi duyanlarca bilindikleri hatta bazılarının okunmuş oldukları düşünölse bile, ilk defa bir dilci tarafından Köktürk tarihinin yazılması ve yorumlanması bu çalışmayla gerçekteleşmiştir. Ercilasun’un kendisine has üslup özelliği, tarih okumalarına sıcak bakmayanları bile bu eserle farklı bir yola yönlendirecek gibi görünmektedir.

Kitabın ikinci kısmı, bengü taş metinlerinin incelemesi üzerine kurulmuştur. 345. sayfada başlayan ikinci bölümün ilk maddeleri bengü taşların bulunuşu, Köktürk yazısının çözölüş macerası ve yazının kökeni gibi konulara ayrılmıştır. Buradaki bazı bilgilerin Ercilasun tarafından yazılan *Büyük Türk Klasikleri* ve *Türk Dili Tarihi* adlı eserlerdeki ilgili kısımlarla benzerlik gösterdiği görölse de yeni yorumlamalar ve değerlendirmelerin bir hayli fazla olduğunu da belirtmek gerekir.

Eserin ikinci kısmındaki, modern edebiyatta bengü taşların ne şekilde yer aldığı bölümü, çalışmanın dikkat çekici noktalarından biridir. Burada, bengü taşlarla ilgili ilk edebî eser olan *Gönöl Hanım*’dan, 2015 yılında yayımlanan ve Ufuk Cengiz tarafından yazılan *Türk Kağanlığı I-Kırık Ok* adlı esere kadar neşredilen toplam yirmi üç çalışma değerlendirilmiştir. Bu çalışmalar içinde en çok bilineni şüphesiz, Atsız’ın ölümsüz eseri *Bozkurtlar*’dır.

Bengü taşlar üzerindeki dil ve edebiyat çalışmaları, ikinci bölümde ele alınan diğer konulardandır. Ayrıca bengü taşlarla ilgili düzenlenen çeşitli toplantılar da bu kısımda değerlendirilmiştir. Metinlere geçilmeden önce ele alınan konulardan özellikle Köktürkçenin dünya dilleri arasındaki yeri ile bengü taşların nasıl bir tarih kaynağı

oldukları gibi kısımlar ve metinlerin kompozisyonlarının üzerinde durulduğu bölümler özgün noktalar olarak dikkati çekmektedir.

“Türk Bengü Taşları” başlıklı metinlerin ele alındığı kısım 497. sayfada başlamaktadır. Prof. Dr. Ercilasun, bu bölümde metinleri “Özgün Biçim”, “Transkripsiyon” ve “Aktarma” adı altında üç başlıkta vermiştir. Yazar, Erhan Aydın’dan alındığını belirttiği Köktürk harfli özgün biçimlerden sonra transkripsiyonlu metne yer vermiştir. Transkripsiyonlu metin üzerinde de noktalama işaretlerini kullanan Ercilasun, bunu metinlerin “daha anlaşılır olmalarını sağlamak” amacıyla yaptığını söylemiştir (s. 497). Yazar, metinlerin sorunlu yerleri için ise Cengiz Alyılmaz’ın belgelemelerini esas aldığını belirtmiştir (14).

Takibi kolaylaştırmak amacıyla kitapta karşılıklı sayfalarda verilen “Transkripsiyon” ve “Aktarma” kısımları için bol bol açıklayıcı nota başvurulmuştur. Sayıları iki yüzü bulan bu notların sayfa altlarında olmayışı verimli okumayı güçleştirmiştir. Ancak, anlaşılıyor ki metinlerin karşılıklı verilmek istenmesi, notların ister istemez sonraki sayfalarda (s. 633-646) yer almasını gerektirmiştir. Dipnotlarda, yazarın önceki çalışmalardan farklı okuyuş ve manalandırmalarına yönelik açıklamaları bulmak çok önemlidir. Çünkü, Ercilasun tarafından da dile getirildiği gibi üzerinde çok kişinin çalışmış olduğu metinlerle ilgili yeni bir çalışma yapan araştırmacıların birtakım sorumlulukları vardır. Farklı okunan ya da anlamlandırılan bir kelimenin hangi sebeplerle yeni bir biçimde okunduğunun ve anlamlandırıldığının muhakkak açıklanması lazımdır.

Eserde, metinler sırasıyla Köl Tigin, Bilge Kağan ve Tunyukuk olarak işlenmiştir. Metinler arasına yerleştirilen ve gerek Ercilasun’un gerekse başka araştırmacıların arşivlerinden alınan fotoğrafların çalışmayı daha da ilgi çekici bir hâle getirdikleri söylenebilir.

Yazarın metinleri okurken *Köl Tigin/Kül Tigin, Tonyukuk/Toñukuk, bodun/budun* okumalarından *Köl Tigin, Tunyukuk ve bodun*’u tercih ettiği görülmektedir. Ercilasun, bu tercihlerinin sebeplerini eserin Söz Başı kısmında açıklamıştır (s. 14-15). Aktarmalarda dikkat çeken noktalardan biri de bazı teklik yapıların bağlama bakılarak yazar tarafından çokluk yapıda aktarılmış oluşudur. Köktürkçede geniş zaman ve şimdiki zaman ayırımının olmaması sebebiyle gerektiğinde şimdiki zaman kipinin kullanılması, *erinç* kelimesinin anlamının çoğu kez *-DXr* olarak verilmesi, *bir-* tasvir fiilinin “tezlik, kolaylık” işlevinin dışında anıtlarda “bitmişlik, kesinlik” işlevinde kullanıldığının da dikkate alınması gibi hususlar, Ercilasun’un metinleri aktarırken yaptığı diğer bazı tercihlerdir. Bütün bu tercihlerin sebepleri de çalışmanın Söz Başı kısmında izah edilmiştir.

Aktarma bölümünde dikkati çeken diğer bazı hususlar şunlardır: Anıtlarda geçen çok bilinen cümlelerden biri olan ve Bilge Kağan’ın ağzından dökülen “*bu ödke olurtum*” ifadesi Ercilasun tarafından “bu zamana ben hükmediyorum (zamanın hükümdarı benim)” şeklinde aktarılmıştır (s. 501). Bunun dışında, Ötüken *yış*, “Ötüken Dağları” (s. 501), *tokurkak sen de tok, arkuk sen* “tok ve inatçısın” (s. 505) diye anlamlandırılmıştır. Ercilasun, *Alp Şalçı ak atın binip tegmiş* ifadesindeki *Alp Şalçı*’nın atın adı olarak değil de atın sahibinin adı olarak değerlendirilmesi gerektiğini de ifade etmiştir (s. 529). Aktarma bölümünü dikkatli okuyanlar, kitapta bunlara benzer başka yeni yorumların da olduğunu göreceklerdir.

Çalışmanın “Sözlük ve Dizin” bölümü, eserin 647-735. sayfaları arasında yer almıştır. Bu bölümde kelimelerin yalnızca anlamları verilmekle yetinilmemiş; ayrıca bir de gramatikal dizin oluşturulmuştur. Çalışma, 737-757. sayfalar arasında yer alan “Özel Adlar Dizini” ile sona ermiştir.

Kitapta yazım hataları da yok denecek kadar azdır. Bir iki yerde font kaynaklı olduğu açık olan çıkmamış bazı harfler mevcuttur. Yeni baskılarda bunlar da kolaylıkla düzeltebilecek nitelikte şeylerdir.

Prof. Dr. Ercilasun’u tanıyanlar ve kendisinin yazılarını okuyanlar, en çetrefilli konuların bile onun kaleminden çıkınca nasıl zevkle okunduğunu ve nasıl kolay anlaşıldığını iyi bilirler. İşte hocamızın bu son eseri de konu olarak zaten ilgi çekici olan bir meselenin Ercilasun’un kaleminden çıkınca nasıl daha da ilgi çekici hâle geldiğinin âdeta bir delili olmuştur.

Soru sorma, düşünme, araştırma ve incelemenin yanı sıra heyecan duymanın da bilimin ve bir bilim adamının en önemli özelliklerinden olduğu muhakkaktır. Heyecan olmadan, arzu ve istek duymadan bilim yapılabilir mi? Yapılsa da etkili ve kıymetli eserler ortaya konulabilir mi? Ercilasun’un eserinin Söz Başı kısmında yazdığı aşağıdaki satırlar, bahsettiğimiz bu heyecanın kanaatimizce yazıya dökülmüş en güzel ifadeleridir: “*Severek hazırlanan bir eserin sonuna gelmek ne güzel! Yıllarca bir konuyla yoğrulmak, âdeta konunun bir parçası hâline gelmek maceralı bir yolculuğa benzer. Uğraştığınız konu, uzun ve karmaşık bir yoldur. Ama sevdanızdır aynı zamanda. Yolda ilerledikçe, engelleri aştığça siz de konunun bir parçası olursunuz. Bütün engelleri aşıp yolun sonuna gelince sevgilerinize ulaşmış gibi hissedersiniz kendinizi; sevgilerinizle bir olursunuz. şair atalarımızın deyişiyle bu bir “vuslat”tır. Bir olmanın tadını çıkarırsınız uzun süre. Fakat sonra bir başka duygu gelir kalbinize. Sevdanızı duyurmak istersiniz; cümle âlemi haberdar etmek istersiniz. İlgilenir mi âlem? Eh biz sevdamızın mahsulünü duyuralım da âlem ne eylesen!” (s. 18-19).*

Yukarıdaki satırlarda onca yılın tecrübesiyle sanki onlarca eser veren bir Türkolog’un değil de mesleğe yeni başlamış ve henüz ilk eserini yayımlamış bir ismin heyecanı sezilmiyor mu? Prof. Dr. Ercilasun’u yeni kitabı dolayısıyla tebrik ediyor, biz öğrencilerine de örnek olması gereken bu heyecanın ve ilim aşkının asla bitmemesini diliyoruz.

EYLEM İŞLETİMİ

Kerime Üstünova (2016), *Eylem İşletimi*, İstanbul: Sentez Yayınları, 222 s.
ISBN: 978-605-9922-54-8

Habibe YAZICI ERSOY*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 269-270

Eylem İşletimi adlı 222 sayfalık bu eser, yazarının kendi ifadesi ile birinci baskısı 2008 yılında Kesit Yayınlarından, ikinci baskısı 2012 yılında Sentez Yayınlarından çıkan *Ad İşletimi* kitabının devamı niteliğindedir. Üstünova, ad işletimi ve eylem işletimi bir araya gelince bütüne ulaşılmış olunacağını ifade etmiştir. Söz konusu eserde eylemlerin dizge içerisindeki kullanım biçimleri, sistem tarafından verilen sorunlulukları, hakları, görevleri doğal olarak bunlara yön veren biçim birimlerin hem dil bilgisel işlev hem de anlamsal işlevleri ele alınmış; biçimbirimler bağlam içerisinde değerlendirilmeye çalışılmıştır. Günümüzde biçim bilgisine dair çalışmalar her geçen gün farklı yöntem ve bakış açılarıyla artarak devam etmektedir. Bu çalışmalar dilin sistemi içerisindeki yapıların birbirlerine bağlanma biçimlerini, birbirlerini yönetme tarzlarını, yöntemlerini, gerekçelerini ortaya çıkarmış olur. Söz konusu bu eser de Türkçenin biçim bilgisinin bir parçası olan eylem işletimini, yazara ait görüş, düşünce ve tekniklerle ele alan bir çalışmadır.

Yazar, çalışmasında eylem işletiminin içerik olarak dil bilgisinin biçim bilgisi bölümüne girdiğini ancak söz konusu dil birimlerinin biçim bilgisinin yanı sıra söz dizimi, anlam bilgisi, sözcük bilgisi ile de ilişkili olduğundan eylem işletimini bu dörtgen içerisinde ele aldığını ve eylem işletme eklerini bağlam içerisinde değerlendirdiğini ifade etmiştir. Eserde mevcut gramer çalışmalarından farklı olarak örnekler verilirken ölçünlü dille yazılmış olan edebî eserlerin esas alınması kuralına ters düşülmüş; yazar tarafından oluşturulan örnekler ölçünlü dille örtüşen konuşma dilinden seçilmiştir. Yazar bu noktada konuşma dilini birincil dizge, yazı dilini ise ikincil dizge kabul ettiğini sunuş metninde vurgulamıştır.

Çalışma, üç bölümden oluşmaktadır. Giriş niteliğindeki ilk bölümde eylemin nasıl bir dil birimi olduğu, dil sistemi içerisindeki görevleri, yetkileri, doğasında var olan/olmayan nitelikleri hakkında bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümde canlı bir özne tarafından yapılan ve etkileneni olan geçişli eylemler *kılış eylemleri*: *aç-, kal-, iç-, kes-vb.*; kendiliğinden olma bildiren geçişsiz eylemler *oluş eylemleri*: *büyü-, doğ-, dol- vb.* ve yapanın içinde bulunduğu durumu anlatan ve çoğu geçişsiz olan eylemler: *bak-, çık-, uzan- vb.* ise *durum eylemleri* şeklinde üç başlık altında incelenmiştir (s. 1-14). Bu bölümde ayrıca geçişlilik ve geçişsizlik de birer başlık altında değerlendirilmiştir (s. 14-15).

İkinci bölümde eylemin yetki ve sorumluluklarına yön veren eylem işletme ekleri ele alınmış ve bu bölüm çatı, olumsuzluk, zaman, kişi, soru ulamları ile eylemsiler başlıkları altında incelenmiştir. Yazar, çeşitli kaynaklarda yer alan morfolojik, sentaktik veya leksik yöntemlere rağmen Türkçede çatı değiştirmenin genellikle morfolojik

* Doç. Dr., Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, habibeersooy@gmail.com

yöntemle yapıldığını belirterek çatı ulamı başlığı içerisinde edilgenlik, dönüşlülük, işteşlik ve yaptırım alt başlıkları ile çatı eklerini değerlendirmiştir. Üstünova, geleneksel dil bilgisinde oldurganlık, ettirgenlik ekleri olarak bilinen ve genellikle nesne ile ilişkilendirilen {-t}, {-Dİr}, {-r}, {-Ir}, {-Ar} eklerinin nesne ile ilgileri olmadığını ifade ederek bu eklerin özne-yüklem ilişkilerini düzenlemekle yükümlü olduklarını söylemiş ve bunları “Yaptırım ekleri” başlığı altında ele almıştır (s.30). İkinci bölümün diğer bir ana başlığı “Özne-Yüklem İlişkisi Bağlamında Çatı Ulamı”dır. Bu başlık altında da etken, edilgen, dönüşlü, işteş ve yaptırımlı çatılar ele alınmıştır. “Nesne-Yüklem İlişkisi ve Çatı Ulamı” başlığı altında ise geçişlilik-geçişsizlik niteliklerinin değişken olup olamayacağı incelenip değerlendirilmiştir. Yazar bu bölümün sonunda çatı ulamı ile ilgili görüşlerini örnekler yardımıyla maddeler hâlinde özetleyen genel bir değerlendirme yapmıştır (s. 92-97).

İkinci bölümün üçüncü başlığı “Olumsuzluk Ulamı”dır. Bu başlık altında da Türkçenin biçimbirimsel işaretleyicilerinin yanı sıra sözlüksel işaretleyiciler de olumsuzluğu kodlayabildiğine vurgu yapılmış ve örneklerle durum ifade edilmiştir. Ardından olumsuzluk eki, olumsuzluk koşacı, diğer olumsuzluk kodlayıcıları, olumsuzluk kodlayıcısı kullanmadan olumsuz ifade sağlama başlıkları ile olumsuzluk ulamını incelemiştir. Bu son başlık içerisinde yazar, herhangi bir olumsuzluk kodlayıcısı kullanmadan bazı kalıp yapılarla, soru cümleleriyle bağlamdan hareket ederek olumsuz ifade elde edilebileceğini söyleyerek bunların genellikle meydan okuma, büyülenme, öz güven, emin olma vb. gibi duyguları içerdiğini ifade etmiştir. Bu ifadeler *böyle mi?, bu.... mi?, olur!, neredeyse, az kalsın, hangi.... ki, ne, hiç.... mi?, ne.... ne....* şeklindedir.

Üstünova, yine ikinci bölümde eylemin başlıca konularından olan Türkçenin son dönemlerdeki en tartışmalı ulamları zaman, görünüş, kiplik, kılınış bahislerine yer vermiştir. Söz konusu ulamlarla ilgili şimdiye kadar yapılmış olan çalışmaları da değerlendiren yazar, zaman eklerinin işlevlerini belirleyen eylemlerin kılınış ve anlam özellikleri, görünüş, kiplik gibi konular; zaman belirteçleri, zaman bildiren diğer dil birimleri, dil dışı göndermeler gibi pek çok kavramın göz önünde bulundurulması gerekliliğine vurgu yapar. Yazar, her eylemin bir tek yapıma zamanı olduğu görüşünden hareket ederek geleneksel dil bilgisindeki basit zaman- birleşik zaman ayrımlarını eski kabul etmiş ve bu doğrultuda Türkçenin zamana işaret eden eklerini; “Yaşanmış zamanı gösteren ekler”, “Yaşanacak zamanı gösteren ekler”, “Yaşanan zamanı gösteren ekler”, “Genelgeçer zamanı gösteren ekler” olarak farklı bir sınıflandırma örneği sunmuştur.

Çalışmanın ikinci bölümün son başlıkları “Kişi ulamı”, “Kişi ekleri”, “Soru ulamı”, “Soru eki” ve “Eylemsiler” olmuştur. Bu başlıklar altında da yine bugüne kadar yapılan çalışmaları değerlendirip kendi görüşlerini ifade eden yazar, eserinin son bölümünü “Dil bilgisel söylem dizini”ne ayırmıştır. Çalışma geniş bir kaynakça ile tamamlanmıştır.

Kerime Üstünova'nın *Eylem İşletimi* adlı çalışması; Türkçenin morfolojisini ve morfoloji içerisinde de eylemi konu edinen faydalı bir eser olması, daima gelişen ve değişen bir varlık olan Türkçenin yeni değerlendirme ve görüşlerle ele alınışına da bir örnek teşkil etmesi açısından son derece önemlidir. Gramerin işlevsel yönünü sade, anlaşılır ve metodik bir şekilde okuyucularına sunan çalışma, kendisinden sonra gelecek çalışmalara hem yol göstermekte hem de cesaret vermektedir.

GÜNEY SİBİRYA ALTAY TÜRKÇESİ AĞIZLARI / KARŞILAŞTIRMALI SES BİLGİSİ

Figen Güner Dilek (2015), Güney Sibiryaya Altay Türkçesi Ağızları / Karşılaştırmalı Ses Bilgisi, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 548 s, ISBN: 978-975-16-3121-3

Gülcan ÇOLAK*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 271-273

Altay Türkçesi ağızları üzerine 19. yüzyıldan günümüze önemli çalışmalar ortaya konmakla birlikte bunlar arasında en kapsamlı araştırmalar Baskakov'a aittir ve 1990'lardan itibaren de söz konusu incelemeler ivme kazanmıştır. Figen Güner Dilek'in 2015'te Türk Dil Kurumu tarafından yayımlanan ve aynı yıl Prof. Dr. Necmettin Hacıeminoğlu Dil Ödülü; 2016'da Türkiye Bilimler Akademisi Bilimsel Telif Eser Ödülü kazanan *Güney Sibiryaya Altay Türkçesi Ağızları* adlı kitabı, Altay Türkçesi ağızlarına dair içerdiği veriler, bu verilerin işlenmesi, ağızların ses bilimsel özelliklerini inceleme ve karşılaştırma yöntemleri açısından Türkiye'de bir ilk olmakla birlikte uluslararası çalışmalarda da önemli bir yer tutmaktadır.

Altay Türkçesinin *Altay Kişi, Telengit Kişi, Çalkandı Kişi, Kumandı Kişi, Tuba Kişi* ağızlarının birlikte ele alınıp ses bilgisi açısından eş ve art zamanlı yöntemlerle karşılaştırılmış olması; kitaba özgün bir değer katmakta ve eseri, Altay Türkçesi ağızları üzerine yapılan diğer araştırmalardan ayırmaktadır.

1998 yılında Dağlık Altay Özerk Cumhuriyeti'nde yapılan alan araştırmasıyla derlenen metinlerin ses bilgisi açısından karşılaştırmalı incelendiği bu eser; ilk olarak 2005'te doktora tezi olarak kabul edilmiş, yazarın sonraki on yıllık süre içinde Altay Türkçesi ve ağızlarıyla ilgili yapılan araştırmalardan da yararlanarak çalışmasını geliştirip olgunlaştırmasıyla 2015'te kitap olarak okuyucularıyla buluşmuştur. Çalışma, giriş ve altı bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, Altay Türkçesi ağızlarından metin derlenmesinde ve verilerin işlenmesinde kullanılan araç ve yöntemler, kaynak kişilerin seçimindeki ölçütler ve derleme konuları açıklanmış; ses kayıtlarının yazıya geçirilmesinde temel alınan çeviriyazı alfabesi, kitapta kullanılan işaret ve kısaltmalar belirtilmiştir.

Kitabın birinci bölümünde, Altay Türklerini oluşturan *Altay Kişi, Telengit Kişi, Çalkandı Kişi, Kumandı Kişi, Tuba Kişi* boyları hakkında tarihî, siyasi, coğrafi ve dilsel bilgiler verilmiş; Altay Türkçesinin ağız haritası gösterilmiştir. Altay Türkçesi ağızları üzerine yapılan çalışmalar tanıtıldıktan sonra Türk lehçelerinin tasnif çalışmalarında Altay Türkçesinin yeri eleştirel bir yaklaşımla değerlendirilmiştir. Altay Türkçesinin yazı dili hâline geliş süreci ve bugünkü durumu açıklanmış, kullandıkları alfabeler listelenmiş; Altay ağızları konuşurlarının etnik kimlik ve dilsel canlılık durumlarına, farklı anket sonuçlarına göre değinilmiştir. Dağlık Altay Cumhuriyeti'nin tarihî, siyasi

* Doç. Dr. Gazi Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. gulcancolak@gmail.com

ve etno-demografik yapısının, coğrafi bölgelerdeki nüfus verilerinin açıklanmasıyla bu bölüm son bulmaktadır.

İkinci bölümde, Altay Türkçesi yazı dili ile ağızlarındaki her bir ünlü ve ünsüz sesbirimin fonetik değeri, ayırıcı özellikleri belirlenmiş ve sesler özelliklerine göre tasnif edilmiştir. Sesbirimlerin, dönüştüğü değişken sesler, ayrıntılı açıklanmış ve kaynak kişilerden örneklerle kanıtlanmıştır.

Üçüncü bölümde, Altay Türkçesi ağızlarındaki ünlülerin tasnifinde uzun ve normal (kısa) süreli oluşları; ünsüzlerin tasnifinde ise çıkış yerleri ölçüt alınmış, sesbirimler alt bölüm başlıklarında karşılaştırmalı incelenmiştir. Ayrıca seslerin –eğer kullanımları varsa- kelime içindeki konumlarına ve ses olaylarına göre etkileşimleri ve karakteristik özellikleri, geçirdikleri değişimler örneklerle izah edilmiştir. Örneğin /ā/ ünlüsü alt başlığında, söz konusu ünlü ses; söylenişindeki oluşum noktası, ağız boşluğundaki açıklık-darlık ve dudakların durumuna göre nitelikleri, Altay ağızlarındaki durumu, temsil ettiği uzunluk değeri, ilk ya da sonraki hecelerdeki oluşum sebepleri gibi yönlerden açıklanmış; kelime başında ve içindeki kullanımları karşılaştırmalı incelenmiştir. *Kelime başındaki /ā/ ünlüsünün kullanımı* –[ārū] “temiz, arı” ÇK.1.18; [ārīh], [ārī] KM.1.71; [ārūsū] “arı su, kaynak suyu” TB.1.361 (Krs. Alt. yd. aru, TDBUÜ, arıg 172; ET. arıg, DTS, 51, arıg EDPT, 213) madde başında olduğu gibi- sesbirimin tespit edildiği Çalkandı Kişi ağzının 1 numaralı kaynak kişiden derlenen metnin 18. cümlesinden (ÇK.1.18), Kumandı Kişi ağzının 1 numaralı kaynak kişiden derlenen metnin 71. cümlesinden (KM. 1.71), Tuba Kişi ağzının 1 numaralı kaynak kişiden derlenen metnin 361. cümlesinden, Altay Türkçesi yazı dilinden (Alt. Yd.), Türkçede tespit edilen uzun ünlülü biçiminden (TDBUÜ) ve Eski Türkçedeki (ET) kullanımından örneklenerek gösterilmiştir. Aynı şekilde ünsüzler de oluşum yerlerine göre ayrı ayrı alt başlıklarla ele alınmış, her bir ünsüz ötümlülük-ötümsüzlük, süreklilik –süreksizlik, Altay ağızlarındaki ve kelime başı, içi ve sonundaki durumu yönünden değerlendirilmiş, Altay Türkçesi yazı dili ve Eski Türkçedeki yazımıyla birlikte örneklendirilmiştir.

Kitabın dördüncü bölümünde, Altay Türkçesi ağızlarındaki ünlü ve ünsüz değişimleri, ses olayları ve ses uyumları eşzamanlı yöntemle incelenmiş, önce ağızlardaki şekiller sonra da yazı dilindeki karşılıkları belirtilmiş, gerekli durumlarda Eski Türkçeden de örnekler verilmiştir. Örneğin *yuvarlaklaşma* alt başlığında *a>â/o* değişimi –[bolārısdar]<bolarısdar“olacağız” TB.1.510; [dāw]<tağ (ET) “dağ” TB.1.517; [dāwus]<togus “dokuz” TB.1.10; [gūşlārini]<kuşların “kuşlarını” TB.1.496 örneğinde olduğu gibi- karşılaştırmalı örneklendirilmiştir.

Beşinci bölümde, Altay ağızlarından derlenen metinler yer almaktadır. Çalkandı Kişi ağzından iki, Kumandı Kişi ağzından beş, Tuba Kişi ağzından iki, Telengit Kişi ağzından on altı ve Altay Kişi ağzından dokuz kaynak kişiden derlenen metinler; soru-cevap tarzında düzenlenmiştir.

Dizin, çalışmanın altıncı bölümünü oluşturmaktadır. Bu bölümde, incelemede kullanılan ve metinlerde geçen tüm kelimeler alfabetik sıralanmış; kelimelerin anlamları, Rusça kökenli kelimelerin Kiril alfabetiyle asli biçimleri verilmiştir. Aynı zamanda her bir kelimenin Altay Türkçesinin hangi ağzına, kaçınıcı kaynak kişiye ve kaçınıcı satıra (KM.2.5: Kumandı Ağzı, 2. Kaynak Kişi, 5. satır) ait olduğu belirtilmiştir.

Kitabın karşılaştırmalı ses bilgisi bölümü; Altay Türkçesindeki seslerin değerlendirilmesi, ses değişmelerinin gösterilmesi, verilerin karşılaştırmalı incelenmesinde ortaya konan bilimsel titizlik ve gayret yönünden ağız çalışmalarıyla birlikte ses bilgisi alanında da temel başvuru kaynakları arasında olacak niteliktedir. Tüm bu niteliklerinin yanı sıra, Güney Sibirya Altay Türkçesi Ağızları adlı eser; genelde Altay ağızlarının karşılaştırmalı ses bilgisini içerse de Altay Türklerinin tarihi, demografik ve dilsel özelliklerine dair bilgiler içermesi; kitabın sonundaki dizinin, aynı zamanda Altay ağızlarının sözlüğü niteliğinde olması; ağız metinlerindeki 20 kelimedeki birincil uzun ünlülerin tespit edilmesi gibi nitelikleri dolayısıyla Türk lehçeleri araştırmalarına da değerli katkılar sunmaktadır.

ET-TUHFETÜ'Z-ZEKİYYE Fİ'L-LUGATİ'T TÜRKİYYE ÜZERİNE BİR TÜRKMEN YAYINI

الزكية في اللغة التركية التحفة
Çarıyew, Guwanç (2005), Türkmen Diline Nepis Sowgat
Aşgabad: Miras, 294 s.

Musa SALAN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 274-278

XIV.-XV. yüzyıllar arasında Memluk devletinin sınırları içerisinde yazılan bu anonim eser üzerine, gerek Türkiye’de gerekse Türkiye dışında, bugüne dek transkripsiyon ve çeviri odaklı çok az yayın ortaya koyulmuştur. 1945’te Besim Atalay tarafından Türkçe olarak yayınlanan ilk çalışmanın¹ ardından, 1968’de Salih Mutallibov² tarafından Özbekçe, 1978’de de E. İ. Fazılov’un öğrencisi M. T. Ziyayeva ile birlikte Rusça olarak yaptığı³ çalışmalar yayınlanır.

Bu yazıda tanıtılacak yayın ise söz konusu eserin 2005 yılında Türkmenistan’ın başkenti Aşgabat’ta Guwanç Çarıyew tarafından transkripsiyonunun ve Türkmence çevirisinin yapıldığı çalışmadır.

Okuyucu on iki yıllık gecikmeyi tuhaf karşılayabilir; fakat şunun altını çizmek gerekir ki bu yayın şu an dahi hiçbir kütüphane kataloğunda yer almamaktadır. Şahsım olarak bu yayına bir buçuk yıl kadar önce genel ağda rastlamış ve tanıtma işini arzu etmekle birlikte meşguliyetim dolayısıyla ertelemiştim.

Bu çalışmanın önceki çalışmalardan önemli bir farkı Türkmence olarak yayınlanmasıdır; zira *Et-tuhfe*, tarihî Kıpçakçanın eseri olmakla birlikte, içerisinde sıkça “Türkmence” etiketli veriler içermektedir. Tabii ki Memluk sahasında yazılan bu eserdeki “Türkmence” etiketi doğrudan doğruya Türkmenistan Türkmençesine işaret etmemektedir; fakat yapılan bu yeni yayın vasıtasıyla bu unsurların en azından ne ölçüde çağdaş Türkmence ile örtüştüğünü görmek mümkün olmaktadır.

***

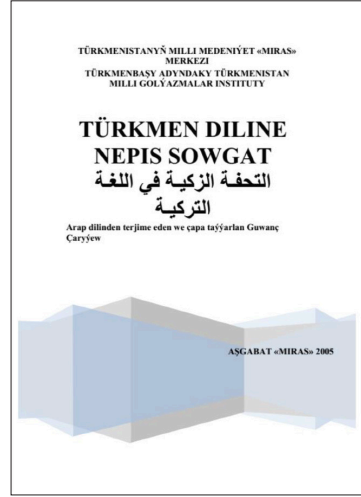
294 sayfa hacmindeki bu çalışma temel olarak; yazma eserin sözlük ve gramer bölümlerinin çevirisini içeren bölüm (ss.9-277) ile çalışmaya giriş mahiyetinde olan, içinde eser üzerine yapılan çalışmalardan, eserin yazım yeri ve tarihinden, eserin müellifine dair çıkarımlardan bahsedildiği ve devamında öncelikle yazma dili

* Arş. Gör. Dr., Bartın Üniversitesi, Edebiyat Fak., Türk Dili ve Edebiyatı Bl. Bartın/TÜRKİYE, msalan@bartin.edu.tr.

1 Et-tuhfet-üz-zekiyye fil-lugat-it-Türkiyye, TDK, İstanbul.

2 Attuhfatuz Zakiyyatu fillugatit Turkiya [Türkiy Til (Kıpçok Tili)Hakida Noyöb Tuhfat], Taşkent.

3 İziskannıy Dar Tyurskomu Yazıku (Grammatičeskiy traktat XIV. v. na arabskom yazıke), İzdatel'stvo “Fan” Uzbeckskey SSR, Taşkent 1978.

ile çağdaş Türkmence arasındaki fonolojik ortaklıklar, esere has imla özellikleri ve ses hadiseleri, son olarak da eserin içeriği gibi bilgilerin sunulduğu tamamlayıcı bir bölümden (ss. 278-290) oluşmaktadır. Bu ikinci bölümün yazımına Rejepmuhammet Geldiyew de iştirak etmiştir.

Çalışmada dizin bölümü ve eserin tıpkıbasımının yer bulmaması önemli eksikliklerdendir. Tıpkıbasımın boşluğu belki -sözlük bölümü özelinde- Arapça ve Kıpçakça verilerin Arap harfli şekilde de yazılması ile doluyor gibi gözükse de sonuçta bunlarda okuyucu ve yazıcıyı hata payı her zaman söz konusudur. Eserin ihtiva ettiğini söz varlığına kolayca ulaşabilmek adına çalışmaya en azından bir dizin bölümü eklenmeli idi.

Çarıyew, eserle ilgili önceki çalışmalardan haberdar olmakla birlikte transkripsiyon yaparken prensip olarak geçmiş çalışmalara hiçbir atıfta bulunmamıştır. Bu tutum da çalışmanın bilimselliğini zayıflatmaktadır.

Eserin sözlük bölümü çalışmada dört sütundan (I. Sütun = Arapça madde başı, II. Sütun = Eski Türkmen dilindeki (yani dönemin Türkçesi/Kıpçakçası) Arap harfli biçim, III. Sütun = Transkripsiyonu (Türkmencenin imlasına göre okunuşu) ve IV. Sütun = çağdaş Türkmencedeki anlamı) oluşan bir tablo ile eserin alfabetik düzenine göre, yani Arap alfabesine göre, verilmiştir.

Sözlük bölümünün çevirisinde Atalay yayınında (= [A]) olduğu gibi Arapça unsurlar yazılmıştır (Fazılov-Ziyayeva yayınında (= [FZ]) Arapça veriler hiçbir şekilde verilmez). Memluk-Kıpçakçasına ait Arap harfli veriler de önce Arap harfli şekilde tekrar verilmiş ardından Türkmen diline uygun olarak transkribe edilmiştir. Bu uygulama ne [A]'da ne de [FZ]'de görülür. Türkçe verilerin Arap harfli olarak sunumu okuyucunun sözcük üzerindeki şüphelerini ortadan kaldırmaktadır ki aşağıda görüleceği üzere kimi yerde transkripsiyon orijinal veri ile örtüşmez.

Arapça	Köne türkmen dilinde	Okalyşy	Häzirki zaman türkmen dilinde aňladýan manysy
الله	تَنَكْرِي	Taňry	Alla, Taňry
أَوَّل	إِلْتِكْ	ilk	ilkinji
أَجْرٌ	صُونَكْ	soň	soň
أَمَانٌ	تُوَزَانْ لِيكْ	düzenlik	düzgünlilik

(s. 13)

[A]'da derkenar veya satır arası eklemeler çeviri bölümünde dipnotlar ile sunulmuştu. Bu yayında ise [FZ]'de olduğu gibi bu unsurlar ana listeye dâhil edilmiştir.

Tonsuz söz başı ünsüzünün çalışmacı tarafından Türkmen fonolojisine uygun olarak okunduğu gözlemlenmektedir:

قَارَدَاشْ	gardaş
قَرَّ قَارَدَاشْ	gyz gardaş
طُولْ	dul
قَرْنَتَاقْ وَ قَارَاوَأَشْ	gyrnak, garawaş

(s. 13)

فَانَانْدِي وَ قَنْدِي	ganandy, ganady	ganady	(s. 21)
------------------------	--------------------	--------	---------

Oysaki bunların tonsuz olarak transkribe edilmesi gerekirdi; zira Arap alfabesinde kalın sıralı sözcükler için tonlu-tonsuz ayrımını gösterebilecek karakterler bulunmaktadır.

Yukarıdaki belirtilen hatalı okuma söz içinde de görülür:

طَوَقْتَادِي	toqtady	toqtady	(s. 21)
--------------	---------	---------	---------

Bununla birlikte eğer Türkmençe karşılığında söz başı tonsuz korunmuşsa bu durum transkripsiyona da yansıtılmıştır:

طُوَسَاق	tutsak	tussag	(s. 15)
----------	--------	--------	---------

Art sıralı olduğu tartışmasız veriler de yine Türkmençe etkisi ile ön sıralı transkribe edilmiştir:

طُوَمَاوُ وَ طَمَاغُ	dümew, dümeg	dümew	(s.14)
----------------------	-----------------	-------	--------

Yine Türkmen dilinin etkisinde kalınarak, metinde geçmeyen harfler transkripsiyona eklenmiştir (*sakalsız* örneğinde):

يِلْمَاغَايُ وَ صَاقَالْسِي وَ يِلْمَانَقُ	ýylmagay, sakgalsyz, ýylmanak	sakgalsyz, ýylmanak	(s. 14)
--	-------------------------------------	------------------------	---------

Arap alfabesi ile ayırt edilmeyen dudak sesinin tonsuz mu tonlu mu olacağı [A] ve [FZ]'de olduğu gibi tahminî ve yayıncının ana dili standardına göre belirlenmiştir:

بَارْمَاقُ	barmak	barmak	(s. 15)
------------	--------	--------	---------

بَالْتَاقُ	peltek	peltek	(s. 15)
------------	--------	--------	---------

Eserde kimi yerde müellif Türkmenlerin kullandığı sözcüklere “Türkmenler derler” etiketi ile yer verir. Bu şekilde belirtilen sözcüklerin çağdaş Türkmencedeki karşılıkla örtüşmesi dikkate değerdir:

إِيْنَا وَ إِنْكَنَا	iyne; türk- menler «iň- ňe» diýýärler	iňňe	(s. 17)
----------------------	---	------	---------

كَاوُوكُ وَ صَامَانُ	kewük, türkmenler «saman» diýýärler	sypal, saman	(s. 34)
----------------------	--	--------------	---------

اَوُنَادِي وَ اَغْنَادِي	awnady, türkmenler «agnady» diýýärler	agynady	(s. 35)
-----------------------------	--	---------	---------

حِقْطُ و بَائِيْر	çykyt, türkmenler «peýnir» diýýärler	peýnir	(s. 47)
-------------------	---	--------	---------

أورُو و أوغر و أوغر	owru, türkmenler «ogry, ogru» hem diýýärler	ogry	(s. 51)
------------------------	--	------	---------

سزغا و إصبرقا	syzga, türkmenler «ysyrga» hem diýýärler	ysyrga, gulakhalka	(s. 53)
---------------	---	--------------------	---------

Fakat bunun tersi durumlar da söz konusu olmaktadır. Kimi zaman çağdaş Türkmençe karşılık Kıpçakça karşılık ile örtüşür. Bu durumu komşu Kıpçak lehçelerinin (Kazakça, Karakalpakça) Türkmenistan Türkmençesi üzerindeki etkisi olarak yorumlamak mümkündür:

أوراندې و أوكراندې	öwrendi, türkmenler «öğrendi» diýýärler	öwrendi	(s. 36)
-----------------------	--	---------	---------

أويلاندې و أولاندې	öylendi, türkmenler «ewlendi» diýýärler	öylendi	(s. 38)
-----------------------	--	---------	---------

بازاندې و گوناندې و طوناندې	bezendi, türkmenler «gönendi, tonandy» diýýärler	bezendi	(s. 39)
-----------------------------------	--	---------	---------

بورگوت و گاجگون	bürgüt türk- menler «geçgün» diýýärler	bürgüt	(s. 45)
--------------------	---	--------	---------

يُووردي و يوكوردي	ýüwürdi, türkmenler «ýügürdi» hem diýýärler	ýüwürdi, yglady	(s. 47)
----------------------	--	-----------------	---------

“Türkmenler derler” etiketli verilerin pek çok yerde de çağdaş Türkmençe ile uyumadığını söylemek gerekir (bk. *öşendirdi* (s. 41), *şölmek* (s. 45), *burgul* (s. 47), *dewlengeç* (s. 53), *köyündürdi* (s. 55), *sırtlan* (s. 58), *düdük* (s. 65) vd.)

Bu çalışma sayesinde 15.yy.’daki Türkmençe ile çağdaş Türkmenistan Türkmençesi arasındaki fonetik farklılıklar da göze çarpmaktadır:

يَالشَّيْءِ و أُونَكْدِي	ýalşydy, oňdy	oňdy, ýalçady	(s. 21)
-----------------------------	------------------	---------------	---------

تُوَيْمَا و دُوَكْمَا	tüýme, türkmenler «dügme» hem diýýärler	düwme, ilik, dügme	(s. 77)
-----------------------	--	-----------------------	---------

Çalışmacı, eserin gramer bölümünde de, sözlük bölümünde yaptığı gibi Türkçe unsurların Arap harfli biçimlerini paylaşmıştır. Bu özellik ne [A]'da ne de [FZ]'de görülür.

NÄMÄLİM WE MÄLİM ATLAR

Nämälim at bir zadyň ýa-da hadysanyň ähli görnüşleri üçin ulanylyan atdyr¹. Meselem: اَرُ *är* «äri; erkek», كِجِي *kiji* «kişi, adam», اِبْجِي *epçi* «aýaly, aýal», اَطُ *at* «at» we ş.m.

Nämälim at iki sözden ýasalyp biler. Meselem: اَاقُ بَرَسُ *ak bars* «Akbars», قَارَا كَسَاكُ *gara kesek* «Garakesek», بَاشُ طَاوُ *baş taw* «Baştaw» we ş.m. Käbir ýagdaýlarda ikiden köp sözden hem ýasalyp biler: بَاغَا شَقْلِي بَاغَا *gabar şakly бага* «pyşbaga» we ş.m.

(s. 180)

Son söz olarak yukarıda bahsedilen eksikliklere rağmen bu çalışmanın Türkoloji literatürü için önemli bir katkı olduğunu söylemek gerekir. Dileriz ki bu çalışma Türk dünyasının diğer bölgelerinde, -özellikle çağdaş Kıpçakçanın temsilcilerinde- de Memluk sahası eserleri üzerine ilgi uyandırır ve söz konusu saha yeni çalışmalar daha da zenginleşir.

KUMANDI TÜRKLERİ DİL – KÜLTÜR

Figen Dilek Güner (2016), Kumandı Türkleri / Dil – Kültür, Ankara: Kalem Kitap Yayınları, 154 s. ISBN: 978-605-66435-4-5

Erkan KARAGÖZ*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 279-281

Kumandı Türkleri / Dil – Kültür isimli eser, 2016 yılında TDK tarafından yayımlanan *Güney Sibiryaya Altay Türkçesi Ağızları / Karşılaştırmalı Ses Bilgisi* isimli eseriyle TÜBA (Türkiye Bilimler Akademisi) *Bilimsel Telif ve Çeviri Eser Ödülü* sahibi Prof. Dr. Figen Güner Dilek tarafından yazılmıştır. Yazarın uzmanlık alanı Kuzey Doğu Türk Lehçeleri, özellikle Güney Sibiryaya'nın Altay bölgesinde konuşulan Türk dilleri ve onların kültürleridir. Yazar, kendi çalışma sahasına bilimsel araştırmalar yapmak üzere gitmiş; orada yaşayan Türk soylu halklarla ilgili olarak derlemeler ve kaynak taraması yapmış, alanla ilgili gözlem ve tespitlerde bulunmuştur. Burada tanıtımını yaptığımız kitap da bu çalışmaların neticesinde ortaya çıkan bir eserdir.

Yazar, önsözünde bu eseri yazmasının gayesini şu sözlerle ifade etmiştir: *Rusya Federasyonu içinde yer alan ve yoğun olarak Rusçayla birlikte varlığını sürdürmeye çalışan küçük Türk topluluklarının dilleri ile ilgili çalışmalar daha az sayıdadır. Bu topluluklardan biri de Güney Sibiryaya Bölgesi'ndeki Kuzey Altay Türkleri arasında yer alan Kumandılardır. Yazılı kaynağı az bulunan, ana dilin günden güne prestijini ve canlılığını yitirdiği bu küçük toplulukların dilleriyle ilgili verilerin toplanması kadar onlar üzerinde daha önce yapılmış çalışmaların değerlendirilerek Türkiye Türkolojisi'ne kazandırılması son derece önemlidir.* Eserde verilen bilgiye göre 2002 yılında Rusya Federasyonu nüfus sayımında Kumandı Türkleri 3114 kişi olarak ayrı bir halk olarak kaydedilmiştir. Sadece bu bilgi bile yazarın yukarıdaki tespitinin ne kadar yerinde olduğu göstermekte ve bu araştırmanın değerini ortaya koymaktadır.

Eser, “Giriş, Kumandı Türklerinin Dil Özellikleri ve Kültürel-Günlük Hayat ve Söz Varlığına Yansımaları” olmak üzere üç bölümden oluşmaktadır:

Giriş bölümünde yazar, yedi ana başlık altında (1. Kumandı Etnonimi ve Kumandı Türkleri'nin Tarihsel Varlığı. 2. Kumandıları Oluşturan Asıl Soylar ve Diğer Soylarla İlişkileri. 3. Kumandıların Rus Hâkimiyeti Altına Girişleri ve Vergiler “Yasak ve Alban”. 4. Yerleşim, Coğrafya ve Nüfus. 5. Ekonomi / Tarım ve Geçim Kaynakları. 6. Sosyo-Politik Yapı. 7. Eğitim) Kumandı Türkleri hakkında genel bilgilere yer vermiştir.

Kumandı Türkleri'nin Dil Özellikleri isimli ikinci bölümün başında, dilbilimcilerin (Baskakov, Malov, Nasilov, Satlayev Schönig, Tambovtsev, Pustagaçev gibi) Kumandı Türkçesini Türk dil ailesi içerisinde sınıflandırma çalışmalarına dair bilgilere yer verilmiştir. Bu bilgilerin hemen ardından tablolarla ve örneklerle Kumandı Türkçesinin ses ve şekil bilgisi özellikleri gösterilmiştir. Burada Kumandı Türkçesinin Altay ve Kırgız Türkçelerinde olduğu gibi 16 ünlü sese (kısa/uzun) sahip olması, ayırt edici

* Dr., Gazi Üniversitesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE, erkankaragoz48@gmail.com

ses değişimleri ve ses olayları gibi bu Türk boyunun dilinin niteliğini ortaya koyan bilgilere yer verilmiştir. Bu bölümün sonunda ise Kumandı Türkçesinin günümüzdeki durumu ile ilgili tespitler yapılmıştır. Bu tespitlerden anlaşılacağı üzere Kumandı Türkçesinin zaten çok az olan konuşur sayısının gün geçtikçe daha da azaldığına, eğer gerekli önlemler alınmazsa Türkçenin bu kolunun yok olacağına dikkat çekilmiştir.

Kültürel-Günlük Hayat ve Söz Varlığına Yansımaları isimli üçünde bölümde yazar, Kumandı Türklerinin *barınma, dış görünüş, hayvancılık, avcılık, balıkçılık, yabani bitki toplama geleneği, mutfak kültürü, aile-akrabalık ilişkileri, evlilik, sözlü halk kültürü ve halk sanatı* gibi kültürel hayat hakkındaki bilgileri ve bunlarla ilgili söz varlığını değerlendirmiştir.

Yazar, 1998 yılında saha çalışması yaparken kaynak kişilerden yaptığı derlemeler neticesinde şu bilgileri tespit etmiştir: *Bizim insanların toprağa bağlı, yerleşik insanlardı. Çarış'tan Kemerova'ya kadar hayvanlar, atlar gütmüş, ot biçmiş, buğday ekmiş, avcılık ve balıkçılık yapmıştır.* Bu bilgilerin ışığında diyebiliriz ki, diğer Türk boyları gibi Kumandı Türkleri de hem yerleşik/ekincilik hem de atlı göçebe/hayvancılık kültürü açısından oldukça zengin bir kültüre sahiptir. Doğal olarak bu çok yönlü yaşam biçimleri onların söz varlığını zengin kılmıştır. Yazarın yukarıdaki konularla ilgili başlıkların altında verdiği betimlemeli örnekler Kumandı Türklerinin yaşam biçimlerinin ve Kumandı Türkçesinin sosyo-kültürel söz varlığının diğer Türk boylarının sosyo-kültürel söz varlığı ve yaşam biçimleriyle benzer olduğunu göstermektedir.

Yazarın, Kumandı Türkçesiyle ilgili olarak yaptığı önemli bir tespit de Altay Türkçesinin kuzey bölgesi ağızları içerisinde değerlendirilen bu Türk dili kolunun aynı coğrafyada yaşayan diğer Türk boylarının ağızlarında olduğu gibi Rus ve Moğol dillerinden alıntı kelimeler içermesidir. Bilindiği üzere Rus egemenliği altında yaşayan veya yaşamaya devam eden Türk boyları, “Aydınlanma Çağı” ile birlikte hızla küreselleşmeye başlayan dünyadaki fen bilimleri, sosyal bilimler, sanat ve kültür gibi insan hayatını derinden etkileyen yeni gelişmelerin etkisiyle ortaya çıkan soyut ve somut kavramları Ruslar aracılığıyla öğrendiği için bunları onlardan alıp kullanmaya başlamışlardır. Nasıl Türkiye Türkçesi kendi söz varlığı içerisinde Arapça, Farsça ve Batı dillerinden (İngilizce, Fransızca gibi) alıntı kelimeleri ihtiva ediyorsa, Altay bölgesinde konuşulan ağızlar da aynı şekilde Rusça ve Moğolcadan alıntı kelimeleri bulundurmaktadır.

Yazar, eserinin son kısmında Kumandı Türkçesiyle ilgili seçilmiş örnek metinlere yer vermiştir. Bu örnek metinlerin bir kısmı yazar tarafından, bir kısmı Baskakov tarafından derlenmiş; bir kısmı da Tukmaçeva Y. İ., Ye. Tukmaçev L. M. tarafından hazırlanan Rusça-Kumandı Türkçesi konuşma kitabından alınmıştır. Kumandı Türkçesi metinlerinin nasıl olduğunu göstermek için yazarın bu eserine koyduğu, kendi derlemelerinden kısa bir bölümü burada veriyoruz:

Emdige cetire sler oruslarla koje jatganaar, boyıgardıñ tilin kanay undıbaganaar?
“Bunca yıl Ruslarla beraber yaşadığımız hâlde ana dilinizi nasıl unutmadınız?”

183. Men boyımın dilini undıbādım. **184.** Anım ağım üde bisdiñ dilibile örükdeş catğanır. **185.** Ançın boyımın dilini undıbādım.

Balagar boyoordıñ tili le kuuçındajıp bolor bo? “Çocuğunuz ana diliyle konuşuyor mu?”

186. òlam boynıñ dilibile örúkdeminçit, ònnapçit. **187.** Oğuna ālihçit, a örúkdeminçit. **188.** Doje òrus arasında ösğen, **189.** òrus arasında ürgónğen **190.** i òrus şkılda ürgónğen **191.** i argışdāri òrusdar, añçün.

Sler Kumandı ulustıñ keler öydegi aayı kereginde neñi sananıp cadaar? “Siz Kumandıların geleceği hakkında ne düşünüyorsunuz?”

192. Ar bolor qumandılarğa, qumandılarğa ar bolor. **193.** Coğolup barçıdıbıs. **194.** ğop kışiler ölçet, as balar töröp çet. **195.** vat bir çılğa, bu ortala altan çetdi kışı ũlpān, üç lü bala döreyin. **196.** qumandılar ürepçiler. **197.** Artğanda çaş balar, quwandılar boynuñ dilni ũnabınçılar, mınayla òrustapçılar.

Eserin kaynakçasına bakıldığında, yazarın Kumandı Türkleri üzerine yabancı Türkologların (özellikle en başta Kumandı Türkü Satlayev olmak üzere Baskakov, Radloff, Pustagaçev ve Schönig gibi) yapmış olduğu çalışmalara vâkıf olduğu görülmektedir. Yazar, kaynakçada yer verdiği eserleri çok iyi bir şekilde analiz etmiş; bu alanın bir saha uzmanı olarak kendisinden önce ortaya konulan bilgileri kendi bilgi, gözlem ve tecrübeleri neticesinde aynı potada eritmiş ve Türkiye Türkolojisi’ne bu değerli eseri kazandırmıştır. Bu eserinden dolayı Prof. Dr. Figen Güner Dilek’i tebrik eder, başarılı çalışmalarının devamını dileriz.

TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE KELİME TAHLİLLERİ

Feyzi Ersoy (2016), *Türkiye Türkçesinde Kelime Tahlilleri*, Gazi Kitabevi, Ankara, XV+364 s., ISBN: 978-605-344-457-2

Ayşe ERDOĞAN*

Dil Araştırmaları, Bahar 2017/20: 282-284

Türkiye Türkçesi grameri üzerine birçok çalışma yapılmış ve günümüzde de yapılmaya devam edilmektedir. Muharrem Ergin, Tahsin Banguoğlu ve Zeynep Korkmaz başta olmak üzere pek çok araştırmacı Türkiye Türkçesi grameri ile ilgili değerli eserlere imza atmışlardır. Birer başucu kitabı olan bu gramerlerde kapsam gereği kelime tahliline ya hiç değinilmemiş ya da çok az yer verilmiştir.

Feyzi Ersoy tarafından hazırlanan *Türkiye Türkçesinde Kelime Tahlilleri* adlı bu eser, geleneksel yöntemle yazılmış Türkiye Türkçesi gramerlerine göre oldukça farklıdır. Eserde, Türkiye Türkçesinin şekil bilgisi (morfoloji) hakkında teorik bilgiler vermenin ötesinde, kelimelerin morfolojik çözümlenmesi ayrıntılı bir şekilde uygulamalı olarak gösterilmektedir. Çalışma, içerdiği 1250 örnek kelime tahlili ile hem Türkoloji öğrencileri hem de alana ilgi duyanlar için önemli bir boşluğu doldurmaktadır.

364 sayfadan oluşan *Türkiye Türkçesinde Kelime Tahlilleri* adlı eser, *Sunuş*, *Ön Söz* (s. XII-XIV), *Kısaltmalar* (s. XV) başlıklarının ardından *Giriş* (1-5), *Türkçede Ekler* (5-40), *Kelime Tahlili Nedir; Nasıl Yapılır?* (41-60), *Kelime Tahlilleri* (61-343), *Alıştırmalar* (344), *Kaynakça* (345-349) ve *İndeks* (351-364) olmak üzere yedi bölümden oluşmaktadır.

Eserin *Sunuş* bölümü Prof. Dr. Leylâ Karahan tarafından kaleme alınmıştır. Karahan, yazmış olduğu *Sunuş*'ta Türkçenin yapısal özelliklerinden kısaca bahsettikten sonra *Türkiye Türkçesinde Kelime Tahlilleri* adlı bu eserin içeriğine değinmiş; eserin dil bilgisi öğretimindeki önemine işaret ederek kitabın bu alanda okuyan öğrenciler için kaynak bir uygulama kitabı olacağını dile getirmiştir.

Çalışmanın *Ön Söz* (s. XII-XIV) bölümünde, Ersoy'un *Bugüne kadar yazılmış gramer kitaplarında Türkçenin ekleri, kökleri ve bunların kullanımları ayrıntılı olarak işlense de kelime tahlilleri söz konusu olduğunda aynı ayrıntıdan söz edilemez. Yapılan çalışmalarda kelime tahliline ya hiç yer verilmemiş ya da kapsam gereği az sayıda örnekle yetinildiği görülmüştür.* ifadesinden kitabın ne tür bir eksiklikten yola çıkılarak hazırlandığını ve bu eksikliği karşılamaya yönelik olarak eserin ortaya konuluş amacını öğrenmekteyiz. Ersoy burada ayrıca, eserin içeriğinden ve kapsamından bahsetmiş ve çalışmada izlediği yöntem hakkında bilgiler vermiştir.

Eserin ilk bölümü olan *Giriş* (1-5), dört alt başlıktan oluşmaktadır. Bu başlıklar şunlardır:

* Arş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, Ankara/TÜRKİYE. ayseerdogan@hacettepe.edu.tr

1. *Şekil Bilgisi (Morfoloji) Nedir?*
2. *Eklemeli Bir Dil Olarak Türkçe*
3. *Kökler ve Ekler*
4. *Yardımcı Sesler*

Eserin ikinci bölümü *Türkçede Ekler* (5-40) ana başlığını taşımaktadır.

Eserde, *Giriş'te* olduğu gibi ana ve alt başlıklar için numaralandırma yoluna gidilmiştir. Türkçede eklerin yapım ve çekim eki olmak üzere iki gruptan oluştuğu ve bu eklerin de kendi içlerinde alt gruplara ayrıldığı belirtilmiştir. Bu bölümde ekler ve eklerin kullanım özellikleri anlatılmış; eklerin işlevlerine değinilmeksizin daha çok çekim kurallarına ait hatırlatıcı mahiyette özet bilgiler tablo ve çekim örnekleri ile birlikte verilmiştir. Buradaki alt başlıklar şunlardır:

1. *Yapım Ekleri*
2. *Çekim Ekleri*
3. *Sıfat-Fiil Ekleri*
4. *Zarf-Fiil Ekleri*
5. *Ek-Fiil (İsim-Fiil)*
6. *Fiil Çekimi*

Üçüncü bölüm *Kelime Tahlili Nedir, Nasıl Yapılır?* (41-60) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde kelime tahlili konusunda Muharrem Ergin'in *Üniversiteler İçin Türk Dili* adlı eserindeki düşüncelerine yer verilmiştir. Muharrem Ergin bu eserinde, kelime tahlilini *kelimeyi köklerine ve eklerine ayırmak* şeklinde izah etmiştir.

Kelime tahlili yapılırken farklı metotların kullanılabileceğini belirten Ersoy, bu metotlardan en çok tercih edilenin Muharrem Ergin tarafından izah edilen birbirinden “-” işareti ile ayrılan eklerin altına çizgi çekilerek ek adlarının bu çizgilerin altına yazılması metodu olduğunu dile getirmiştir.

Bu kısımda ayrıca, günümüze kadar yazılmış olan Türkiye Türkçesi gramerlerinde kelime tahlillerine kapsam gereği ayrıntılı olarak yer verilmediğine değinilmiştir. Yazar, Banguoğlu'nda, Korkmaz'da ve Ergin'in *Türk Dil Bilgisi* eserinde kelime tahlilinin yer almadığını belirterek Ergin'in *Üniversiteler İçin Türk Dili* eserinde 11, Süer Eker'in *Çağdaş Türk Dili* eserinde 32, Yusuf Çotuksöken'in *Türkiye Türkçesinin Ekleri* adlı eserinde ise 5 kelime tahlili yapıldığını; Raşit Keskin tarafından kaleme alınan *Türkçe Dil Bilgisi – Kelime ve Cümle Tahlilleri* kitabında sayısı 230'u bulan kelimenin tahlil edildiğini söylemiştir. *Kelime Tahlili Nedir, Nasıl Yapılır?* adlı bu bölümde, kelime tahlili yapılırken dikkat edilmesi gereken noktalar 20 maddede örnekleri ile birlikte açıklanmış, istisnai durumlara not düşülmüş, açıklama gerektiren ya da problemli olarak görülen yapılar dipnot verilmiştir. Çalışmanın bu kısmı, sıklıkla karıştırılan yapılar üzerinde durulması ve gerekli izahların yapılmış olması açısından önemlidir.

Bu bölümde *Yanlışları Bulalım* başlığı altında bazı kelimelerin yanlış tahlilleri verilmiş ve bu yanlışların sebepleri tahlilin hemen altına doğru biçimi gösterilerek açıklanmıştır. Bu yöntemle kelime tahlilinde sıklıkla yapılan yanlışlardan doğru çözümlenmiş kelime tahliline götüren bir yol izlenmiş, böylece yanlışlara dikkat çekilerek doğru biçimi vurgulama hedeflenmiştir.

Eserin ana bölümü dördüncü bölümdür. Eserin yazılış amacını gösteren ve en kapsamlı olan bu bölüm *Kelime Tahlilleri* (61-343) adını taşımaktadır. Burada Türk Edebiyatının çeşitli devirlerine ait edebî metinlerinden alınan 1250 kelime, içinde bulunduğu cümle ile birlikte altı çizili olarak verilmiştir. Çözümlemesi yapılacak olan eklerin cümle içerisindeki fonksiyonlarının da görülmesi açısından bu metot son derece önem teşkil etmektedir. Tahliller sırasında ayrıca, kimi kelimelerin etimolojisi bazı Türkologların görüşü esasında dipnot olarak verilmiştir. Aşağıda kitaptan alınan örnek bir cümle ve tahlil gösterilmiştir.

Kağan'ı öldürenin öldürüldüğünü de biliyorum. (Bozkurtlar; s. 333)

öldürüldüğünü < öl-dür-ü-l-dük-ü-n-ü

öl	dür	ü	l	dük	ü	n	ü
<i>fil</i>	<i>ffye</i>	<i>ys</i>	<i>ffye</i>	<i>sfe</i>	<i>t.3.ş. iyelik eki</i>	<i>z a m i r n'si</i>	<i>belirtme hâli eki</i>

Kelime tahlili yapılırken yukarıdaki örnekte verildiği gibi tabloların kullanılmış olması, metin içi bazı kaymaların önüne geçmeyi sağlamış; aynı zamanda ilgili kelimenin kök ve eklerinin net olarak görebilmesi konusunda isabetli bir yöntem olmuştur.

Eserin beşinci bölümü *Alıştırmalar* (344) başlığını taşımaktadır. Bu bölümde cümle içerisinde altı çizili olarak verilmiş 20 kelimenin tahlil edilmesi istenmiştir.

Altıncı bölüm *Kaynakça'ya* (345-349) ayrılmıştır. Bu bölümde çalışmanın hazırlanması esnasında yararlanılan kaynaklar ve devamında örnek cümlelerin alındığı eserler listelenmiştir.

Eserin yedinci ve son bölümünde araştırmacıların ve öğrencilerin işlerini kolaylaştıracak bir *İndeks'e* (351-364) yer verilmiştir. Bu bölümde çözümlemesi yapılmak istenen kelimenin kolayca bulunması amaçlanmıştır.

Başta da belirtildiği gibi bir ihtiyaçtan yola çıkılarak hazırlanan bu kitap, görülen o ki titiz bir çalışmanın ürünüdür. Hem akademik alanda çalışanlar hem de Türkoloji öğrencileri için kullanışlı ve faydalı bir eser olduğunu düşündüğümüz bu çalışmasından dolayı Doç. Dr. Feyzi Ersoy'a teşekkür ediyoruz.

YAYIN İLKELERİ

Dil Araştırmaları dergisi, uluslararası hakemli bir dergidir. Bahar ve Güz olmak üzere yılda iki kez yayımlanır. Dört sayıda bir dizin oluşturulur. Dergide “kör hakem” uygulaması yapılmakta olup her yıl Güz sayısında o yılın hakemlerine yer verilir. Dergi, Yayın Kurulu tarafından belirlenen yurt içi ve yurt dışındaki kütüphanelere, uluslararası indeks kurumlarına, abonelere ve ilgililere gönderilir.

Dil Araştırmaları dergisinin amacı, genel Türk dili, genel dil bilimi, tarihî ve çağdaş Türk lehçeleri alanlarındaki özgün çalışmalara bir ortam hazırlamak ve bu yolla söz konusu alanlardaki araştırmaları ilgili kamuoyuna duyurmaktır.

Araştırmaya dayalı, alanında bir boşluğu dolduracak ve daha önce hiçbir yerde yayımlanmamış özgün yazılar ile bilimsel toplantılarda sunulmuş bildiriler (bu durum açık bir şekilde belirtilmek şartıyla), alanın gelişimine katkı sağlayacak tanıtım ve eleştiri yazıları Dil Araştırmaları dergisinde yayımlanır.

Dil Araştırmaları dergisine gönderilen yazılar, Yayın Kurulu tarafından derginin yayın ilkelerine uygunluk bakımından değerlendirilir. Yayın Kurulunun uygun bulduğu yazılar, alanında çalışmalarıyla kabul görmüş iki hakeme gönderilir. İki hakemden olumlu rapor alan yazılar yayımlanır. Hakem raporlarından biri olumlu diğeri olumsuz ise, yazı üçüncü bir hakeme gönderilir. Hakemle-

EDITORIAL PRINCIPLES

The journal of Dil Araştırmaları is an international refereed journal and it is published twice a year as spring and fall seasons. An index is prepared and published at the end of each fourth issue. “Blind reviewing” is applied and the referees of the year are included in the fall issue. Each issue is forwarded to national/ international libraries and international indexing institutions determined by editorial board and to subscribers and the concerned.

The aim of Dil Araştırmaları is to pave a way for original studies in the fields of general Turkish Language, linguistics, historical and modern Turkish Dialects and to inform the public opinion about these studies.

The original articles which base on research and have not been published elsewhere, papers presented at conferences (provided that it is clearly stated), introductory and critical writings that will make contributions to the field are published in the journal of Dil Araştırmaları.

Articles forwarded to Dil Araştırmaları are first reviewed by the editorial board in terms of journal’s publishing principles. Those regarded as acceptable are initially sent to two referees who are well-known for their studies in the fields. Articles are published if the two referees sent affirmative reports. If one of the reports is affirmative and the other is negative, it is forwarded to a third referee. Names of the authors are not sent to the referees. and names of the referees are

re yazar adı gönderilmez ve hakemlerin isimleri gizli tutulur. Gelen raporlar beş yıl süreyle saklanır. Yazarlar hakemlerin eleştiri, öneri ve düzeltme taleplerini dikkate alırlar; katılmadıkları hususlar varsa, gerekçeleriyle birlikte itiraz etme hakkına sahiptirler. Dil Araştırmaları dergisine kabul edilmeyen yazılar istek hâlinde yazarlarına iade edilir.

Dil Araştırmaları dergisinin yayın dili Türkiye Türkçesidir. Yayın ilkelerine uygun olmak şartıyla İngilizce, Fransızca, Almanca, Rusça yazılar ile diğer Türk lehçelerinde yazılmış yazılara da yer verilebilir. Ayrıca, dergide çeviri yazılar ve tanıtımlar da yayımlanabilir.

Yazım Kuralları

1. Başlık: 12 punto, koyu, büyük harflerle yazılmalıdır.

2. Yazar Adı: Başlığın altında sağ tarafta, ad küçük ve soyadı büyük harflerle, koyu yazılmalı; unvan, görev yapılan kurum ve e-posta adresi italik olarak bir yıldız işareti ile soyadına dipnot düşülerek ilk sayfanın altında verilmelidir.

Makale yazarı, adını ve soyadını, görev yaptığı kurumu ve akademik unvanını açıkça belirtmelidir. Yazar, kendisiyle iletişim kurulabilecek açık adres, telefon numarası ve elektronik posta adresini Yayın Kuruluna bildirmelidir.

3. Özet: Yazının başında, Türkçe ve İngilizce özet (en fazla 200 kelime) mutlaka bulunmalıdır. Özet içinde kaynak, şekil, çizelge vb. bulunmamalıdır. Özeti hemen altında en fazla on kelimelik anahtar kelimeler yer almalıdır. Özet ve anahtar kelimeler Türkçe ve İngilizce olarak hazırlanmalıdır.

4. Makale Metni: Yazılar, A4 boyutundaki kâğıtlara, MS Word programında Times New Roman yazı karakteriyle, 11 punto, tek satır aralığıyla, sayfa kenar-

also kept secret. The reports are kept for five years. If the authors disagree with a point, they are entitled to object with their justifications. Articles which are not accepted for publication can be returned to their authors if requested.

The publication language of Dil Araştırmaları is Turkey Turkish. English, German, French, Russian or other Turkish dialects can be included in the issues if they are appropriate to the submission guidelines of Gazi Türkiyat. Furthermore, translated articles and reviews can be published.

However, articles in other Turkish dialects may be published upon the decision of the Editorial Board in each issue.

Writing Rules

1. Title: The title should be written in bold, minisculely with 12 type size.

2. Name of the Author: It should be written with the name small and surname minisculely and bold, under the title and on the right side. Academic position, institution and e-mail address should be written in italics with an asterisk as a footnote to the surname at the bottom of the first page.

3. Abstract: The article should include an abstract in Turkish and English (in maximum 200 words) at the beginning of the text. There should be no reference, figures and charts etc. There should be key words, consisting of maximum ten words, under the abstract. Abstracts and key words should be written in Turkish and English.

4. Main Text: The article should be written in MS word program in Times New Roman, 11 type size and 1 line on A4 format papers. There should be 3 cm space on the margins and pages should be numbered. Articles should not exceed 10 000 words. The examples in the text

larında 3'er cm. boşluk bırakılarak ve sayfalar numaralandırılarak yazılmalıdır. Gönderilen yazılar, 10 000 kelimeyi geçmemelidir. Metinde geçen örnekler eğik harflerle, anlamlar tırnak içinde ve düz olmalıdır. Yazılarda Türk Dil Kurumunun yazım kuralları geçerlidir. Yazar özel bir font kullandıysa, yazıyla birlikte bu fontları da göndermelidir. Ayrıca yazıda kullanılan resim, şekil vb. için numaralar verilmelidir.

5. Kaynak gösterme: Metin içinde atıflar soyadı ve tarih ve/veya sayfa olarak parantez içinde (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30) şeklinde gösterilmelidir. Üç satırdan az alıntılar satır arasında ve tırnak içinde; üç satırdan uzun alıntılar ise satırın sağından ve soldan birer santimetre içeride, blok hâlinde, 9 puntoyla, tek satır aralığıyla verilmelidir. Atıfta bulunulan tezlerin hangi üniversitede, hangi akademik derece için ve hangi tarihte yapıldığı belirtilmelidir. Dipnotlar sayfa altında numaralandırılarak verilmeli (9 punto) ve sadece açıklamalar için kullanılmalıdır.

6. Kaynakça: Kaynaklar, metnin sonunda, yazarların soyadına göre alfabetik olarak, 10 punto, tek satır aralığıyla ve aşağıdaki biçimde yazılmalıdır. Eser adları yatık, makale adları tırnak içinde ve diğer bilgiler örneklerdeki gibi verilmelidir. Bir yazarın birden fazla yayını olması durumunda, kaynaklar yayımlanış tarihine göre sıralanmalı; bir yazara ait aynı yılda basılmış yayınlar ise 2008a, 2008b şeklinde olmalıdır.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). "Türkçenin En Eski Komşuları", *Maka-*

should be in italic, the meanings should be in quotation marks and not in italic. The articles must confirm to the writing rules of The Turkish Language Association. If the author had used a special font type, he should forward it with the article. Besides, the pictures and figures etc. in the article should be numbered.

5. Citations: References within the text should be given with name and date and/or page in parentheses (Hacıeminoğlu 1991), (Hacıeminoğlu 1991: 30). Citations less than 3 lines should be typed between lines and in quotation marks; citations more than 3 lines should be typed with indent of 1 cm in block, 9 type size and with 1 line space. At which university, for which academic position and when the cited dissertations are prepared should be stated. Footnotes should be numbered at the bottom of the page (with 9 type size), and be used only for explanations.

6. References: References should be typed at the end of the text in alphabetical order of the authors' surnames, with 10 type size and 1 line space as follows. The works that are not referred in the article should not be given in references. The name of the author should be written for each of the references by the same author, the names of the works should be in italic, the names of the articles should be in quotation marks and other information should be as in the examples. If there are more than one reference by the same author, then they will be listed according to their publication date; references of the same author published in the same year will be shown as 2008a, 2008b.

ECKMANN, Janos (1988). *Çağatayca El Kitabı* (Çev. Günay KARAĞAÇ), İstanbul: İÜEF Yayınları.

ERCİLASUN, Ahmet B. (1984). *Kutadgu Bilig- Fiil*, Ankara: Gazi Üniversitesi Yayınları.

leler (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

Yazıların Gönderilmesi

Belirtilen ilkelere uygun olarak hazırlanmış yazılar, internet veya yazışma adresimize gönderilmelidir. Yazarlara raporlar doğrultusunda geliştirilmek veya düzeltilmek üzere gönderilen yazılar, gerekli düzenlemeler yapılarak en geç bir ay içinde tekrar dergiye ulaştırılmalıdır. Yazı işleri, esasa yönelik olmayan küçük düzeltmeler yapabilir. Yukarıdaki kurallara uymayan makaleler yayımlanmaz. Yayımlanan makalelerin fikrî ve ilmî, çevirilerin ise hukukî sorumluluğu yazarlarına/ çevirmenlerine aittir.

Yazışma adresi

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com

ERCİLASUN, Ahmet B. (2007). “Türkçenin En Eski Komşuları”, *Makaleler* (Haz. Ekrem ARIKOĞLU), Ankara: Akçağ Yayınları, s. 41-62.

KARAHAN, Leylâ (1997). “Fiil-Tamlayıcı İlişkisi Üzerine”, *Türk Dili*, S. 549 (Eylül), Ankara, s. 209-213.

KORKMAZ, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Ankara: TDK Yayınları.

How to Forward Articles

The articles prepared in accordance with the principles should be sent to the e-mail or to correspondence address. The articles returned to the authors for correction and improvement should be sent back to the Journal not later than one month. Minor editing may be done by Editorial Board. Articles not prepared in accordance with the principles above will not be published. The scientific and mental responsibility of the published articles and legal responsibility of the translations belong to the authors/translators.

Correspondence Address

dilarastirmalari@gmail.com

www.dilarastirmalari.com